

Naseljenost Čapljine u antičko doba u svjetlu arheološko-topografskih istraživanja

Pandža, Željka

Doctoral thesis / Doktorski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:192018>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-20**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Željka Pandža

**NASELJENOST ČAPLJINE U ANTIČKO DOBA U
SVJETLU ARHEOLOŠKO - TOPOGRAFSKIH
ISTRAŽIVANJA**

Doktorski rad

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Željka Pandža

**NASELJENOST ČAPLJINE U ANTIČKO DOBA U
SVJETLU ARHEOLOŠKO - TOPOGRAFSKIH
ISTRAŽIVANJA**

Doktorski rad

Mentor
Prof. dr. sc. Dražen Maršić

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Željka Pandža

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij 'Arheologija istočnog Jadrana'

Mentor: prof. dr. sc. Dražen Maršić

Datum obrane: 11. siječnja, 2024. god.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, arheologija

II. Doktorski rad

Naslov: Naseljenost Čapljine u antičko doba u svjetlu arheološko-topografskih istraživanja

UDK oznaka: 902:711.4(497.6Čapljina)“652”

Broj stranica: 366

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 340

Broj bilježaka: 1019

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 324

Broj priloga: 0

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Igor Borzić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Željko Miletić, član
3. prof. dr. sc. Dino Demicheli, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Igor Borzić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Željko Miletić, član
3. prof. dr. sc. Dino Demicheli, član

UNIVERSITY OF ZADAR BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Željka Pandža

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Archaeology of the Eastern Adriatic

Mentor: Professor Dražen Maršić, PhD

Date of the defence: 11. january 2024.

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Archaeology

II. Doctoral dissertation

Title: The population density of Capljina during antiquity, in the context of archaeological-topographic research

UDC mark: 902:711.4(497.6Čapljina)“652”

Number of pages: 366

Number of pictures/graphical representations/tables: 340

Number of notes: 1019

Number of used bibliographic units and sources: 324

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Igor Borzić, PhD, chair
2. Professor Željko Miletić, PhD, member
3. Professor Dino Demicheli, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Igor Borzić, PhD, chair
2. Professor Željko Miletić, PhD, member
3. Professor Dino Demicheli, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Željka Pandža**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Naseljenost Čapljine u antičko doba u svjetlu arheološko - topografskih istraživanja** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 15. siječnja 2024.

ZAHVALE

Zahvaljujem se mentoru prof. dr. sc. Draženu Maršiću na savjetima i velikoj pomoći prilikom pisanja rada. Zahvalnost za pomoć prilikom prikupljanja literature dugujem pokojnom Radoslavu Dodigu i kolegi dr. sc. Almiru Mariću. Hvala na podršci i pomoći prilikom obilaska terena kolegama dr. sc. Nini Čuljak, Toniju Bobašu, Stanislavu Vukorepu, dr. sc. Tinu Tomasu, dr. sc. Editi Vučić i Marku Barišiću. Također se zahvaljujem na pruženoj pomoći djelatnicima Franjevačke knjižnice u Mostaru, Knjižnice franjevačkog samostana na Humcu, Arheološkome Muzeju u Naroni (Vid kod Metkovića) i Zemaljskome muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Prilikom obilaska terena od velike pomoći bili su mi žitelji mnogobrojnih sela područja općine Čapljina, na čemu im se iskreno zahvaljujem.

Posebnu zahvalnost dugujem suprugu Darku, na razumijevanju, podršci i nesebičnoj pomoći.

mortuis parentibus

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Geografske odrednice	1
1.2. Povijest istraživanja.....	3
1.3. Ciljevi istraživanja i metodologija rada.....	6
2. POLOŽAJ OPĆINE ČAPLJINA U ADMINISTRATIVNOJ SLICI RIMSKOG ILIRIKA I DALMACIJE	9
2.1. Podjela Ilirika i osnivanje provincije Dalmacije	9
2.2. Naronitanski ager.....	13
3. NASELJENOST STUDIJSKOG PODRUČJA U RIMSKO DOBA	17
3.1. Prapovijesno doba	17
3.2. Kolonizacija i osnivanje naselja	25
3.3. Naseljenost u rimsko doba prema mjesnim zajednicama (Katalog).....	30
3.3.1. Mjesna zajednica Svitava koja obuhvaća naseljena mjesta Svitava i Bajovci sa sjedištem u Svitavi.....	32
3.3.1.1. Svitava	32
3.3.1.2. Bajovci.....	37
3.3.2. Mjesna zajednica Dračevo-Sjekose koja obuhvaća naseljena mjesta Dračevo, Sjekose i Dubravicu, sa sjedištem u Dračevu	43
3.3.2.1. Sjekose.....	44
3.3.2.2. Dračevo.....	47
3.3.3. Mjesna zajednica Doljani	49
3.3.4. Mjesna zajednica Gabela	56
3.3.5. Mjesna zajednica Gabela Polje koja obuhvaća naseljeno mjesto Gabela Polje i Crnići sa sjedištem u Gabela Polju	62
3.3.5.1. Gabela Polje.....	62
3.3.5.2. Crnići	63
3.3.6. Mjesna zajednica Višići.....	65
3.3.7. Mjesna zajednica Gnjilišta	79
3.3.8. Mjesna zajednica Čeljevo.....	84
3.3.9. Mjesna zajednica Gorica – Struge, koja obuhvaća naseljena mjesta Struge, Gorica, Jasenica, sa sjedištem u Gorici.....	85

3.3.9.1. Struge.....	85
3.3.9.2. Gorica	100
3.3.9.3. Jasenica.....	102
3.3.10. Mjesna zajednica Klepci.....	105
3.3.11. Mjesna zajednica Prebilovci.....	111
3.3.12. Mjesna zajednica Grabovine (Grabovina).....	112
3.3.13. Mjesna zajednica Čapljina I	114
3.3.14. Mjesna zajednica Čapljina II	125
3.3.15. Mjesna zajednica Tasovčići.....	126
3.3.16. Mjesna zajednica Trebižat.....	141
3.3.17. Mjesna zajednica Dretelj	142
3.3.18. Mjesna zajednica Počitelj - Hotanj koja obuhvaća naseljena mjesta Počitelj, Hotanj, Ševaš Njive i Modrič sa sjedištem u Počitelju	146
3.3.18.1. Počitelj.....	146
3.3.18.2. Ševaš njive.....	149
3.3.19. Mjesna zajednica Opličići	151
3.3.20. Mjesna zajednica Bivolje Brdo	157
3.3.21. Mjesna zajednica Lokve	1644
3.3.22. Mjesna zajednica Šurmanci	165
4. RIMSKODOBNA NATPISNA GRAĐA S PODRUČJA OPĆINE ČAPLJINA	1688
4.1. Opći podatci.....	1688
4.2. Nadgrobni spomenici.....	170
4.3. Počasni spomenici	191
4.4. Posvetni spomenici	194
4.5. Miljokazi.....	195
4.6. Cifluch – Gabela.....	205
5. STANOVNIŠTVO PREMA NATPISNOJ GRAĐI.....	215
5.1. Imenski obrasci i natpisne formule.....	215
5.2. Struktura stanovništva	217
5.2.1. Rimski građani (<i>cives Romani</i>).....	220
5.2.2. Peregrini	221
5.2.3. Oslobođenici (<i>liberti</i>)	221
5.2.4. Robovi (<i>servi</i>).....	223

6. RIMSKE CESTE KROZ STUDIJSKO PODRUČJE	224
6.1. Izgradnja i trase prometnica	224
6.1.1. Cesta <i>Narona – Leusinium</i>	231
6.1.2. Cesta <i>Narona – Sarajevsko polje</i>	236
6.1.3. Cesta <i>Narona – Cicina kod Huma (Trebinje)</i>	241
6.2. Riječni prijelazi	243
7. GOSPODARSTVO	253
7.1. Poljoprivreda	253
7.1.1. Poljodjelstvo	253
7.1.1.1. Ratarstvo.....	254
7.1.1.2. Vinogradarstvo i maslinarstvo.....	263
7.2. Stočarstvo	270
7.3. Ribolov	274
7.4. Zanatstvo	276
7.4.1. Opekarske i keramičke radionice	276
7.4.2. Kovačnice	285
7.4.3. Tkalačke radionice.....	289
7.4.4. Stolarski i građevinski obrt.....	291
7.5. Trgovina	301
7.5.1. Pečati radionica na lucernama i amforama.....	303
7.5.2. Pečati figlina na krovnim i zidnim opekama	306
8. RELIGIJA I KULTOVI	312
9. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	325
10. LITERATURA	336
10.1. Kratice časopisa i serija:	336
10.2. Popis korištenih antičkih izvora:	337
10.3. Popis literature:.....	338
11. SAŽETAK	361
12. ŽIVOTOPIS AUTORICE	365

1. UVOD

1.1. Geografske odrednice

Općina Čapljina nalazi se u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine, a prostire se na bogatim i pitomim, pretežito ravničarskim prostorima donje Neretve.¹ Smještena je na raskrižju značajnih prometnica: od sjevera prema jugu dolinom Neretve i od istoka ka zapadu dolinama Bregave i Trebižata. Na sjeverozapadu graniči s općinom Čitluk, na sjeveru s Mostarom, na istoku sa Stocem, na zapadu sa Ljubuškim te na jugu s općinom Metković u Republici Hrvatskoj (sl. 1). Zauzima površinu od 274 km², a grad i njegova bliža okolica nalaze se na nadmorskoj visini od 10 m, što je znatno niže od prosjeka u Bosni i Hercegovini. Od Jadranskog mora udaljena je tek 30-ak km, a obzirom da kroz njezino područje teku čak četiri rijeke - Neretva, u koju se nedaleko od grada Čapljine ulijevaju tri rijeke, Trebižat, Bregava i Krupa - nazivaju je mezimicom voda. Ima 27 mjesnih zajednica s pripadajućim naseljenim mjestima i selima.²

Zahvaljujući prirodnim bogatstvima život na pitomom području donje Neretve, kojoj pripada i općina Čapljina, potvrđen je od prapovijesnog razdoblja. Na blagu klimu mediteranskih karakteristika utječe blizina Jadranskog mora, mala nadmorska visina krajobraza, kao i korito rijeke Neretve, koje siječe pravac dinarskih brda, otvarajući prostor snažnim utjecajima mediteranskog podneblja prema prostorima južne Hercegovine. Tako mediteranska i jadranska klima stvaraju osnovne meteorološke i klimatske osobine čapljinske regije.³ S obzirom na to da rijeka Neretva pripada jadranskom slivu, tj. izravna je veza s morem, povijest ovoga kraja oduvijek je bila vezana s poviješću Jadrana.

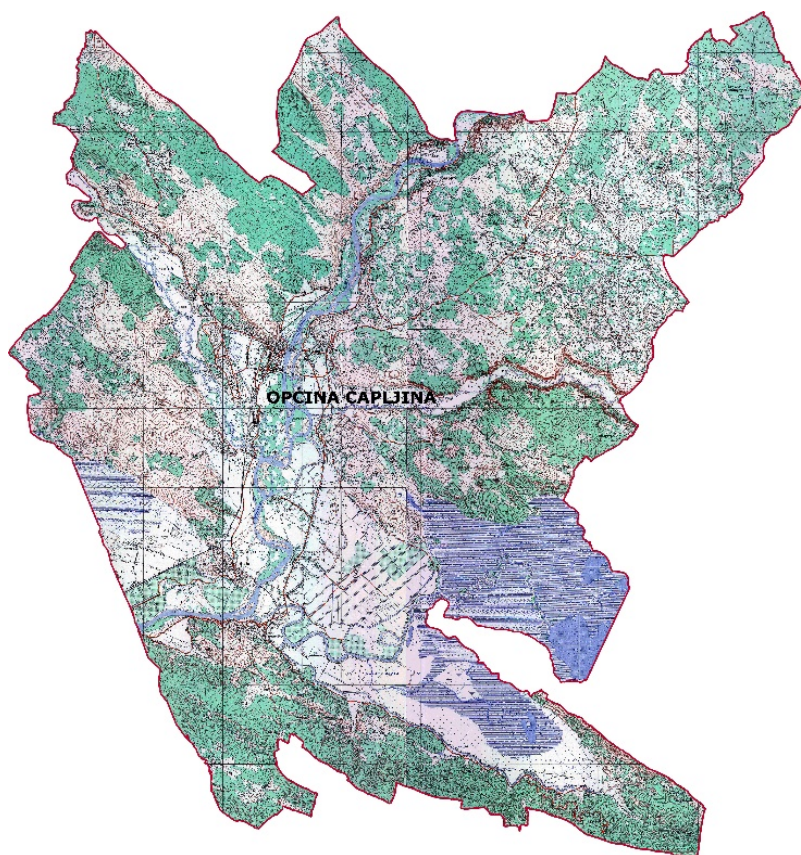
Reljef je izrazito golog krša, a njegove raznovrsne oblike dopunjavaju riječni tokovi, kanjoni i klisure, vodopadi i blagi pejzaži, nizinske i zelene riječne doline Neretve. Brda na čapljinskom području pripadaju dinarskom sistemu i protežu se od sjevera prema jugu paralelno s morskom obalom, a njihov pravac okomito presijeca tok rijeke Neretve. Hidrografska bogatstva su raznovrsna, među kojima ogromnu vrijednost predstavljaju tokovi rijeka te se tako na razdaljini od oko 3 km od središta grada sastaju četiri rijeke: Neretva sa svojim pritokama Bregavom i Krupom s lijeve strane, te Trebižatom s desne.

¹ Moguće je pretpostaviti da današnje ime grada Čapljine dolazi od riječi „čaplja“, a zanimljiva je „koincidencija“ da se u latinskom jeziku „čaplja“ kaže *ardea*, što neodoljivo podsjeća na ime *Ardiaei*.

² Više o mjesnim zajednicama i selima pogledati na stranici 30 – 31.

³ Monografija, 1989, 8.

Ukupna vodena površina iznosi 608 ha ili 2,3% teritorija općine.⁴ Zbog svega navedenog, rijeka Neretva je dolini Čapljine naplavljenom riječnim nanosima dala izrazito povoljne poljoprivredne karakteristike. „Pejzaž kultiviranog tla pod voćnjacima, povrtnjacima i plantažama cvijeća zanimljivo djeluje - kao kontrast i dopuna susjednim, golim kraškim brdima, a ujedno i klisuri Neretve i njezinih pritoka nedaleko od Čapljine prema sjeveru, prema Počitelju i Mostaru. Obale Neretve na čapljinskom području pokrivene su bujnom riječnom vegetacijom, a uz njih se nižu male ade pod gustim zelenilom, pješčani sprudovi, nanosi šljunka i riječnih oblutaka“.⁵

Sl. 1. Karta općine Čapljina (preuzeto: Uprava za geodetske i imovinske pravne poslove, Mostar)

Velika močvarna zona Hutova Blata teritorijalno pripada općinama Čapljini i Stocu (razgraničenje je negdje oko poluotoka Karaotok), a nalazi se s lijeve strane rijeke Neretve. Na Karaotoku je godine 1995. osnovan Park prirode, koji je između ostalog i međunarodno priznato stanište ptica močvarica registrirano pri UNESCO-u. Ukupna površina od 7411 ha s poluotokom Ostrovom podijeljena je na dvije morfološke cjeline: sjevernu, koja zauzima Gornje Hutovo ili veliko Deransko jezero, čitav niz manjih jezera, kao što su Jelim, Škrka,

⁴ Monografija, 1989, 9.

⁵ Isto.

Drijen i Orah, i poluotok Karaotok, te južnu, koja zauzima Donje Hutovo ili Svitavsko jezero.⁶ Svitavsko jezero je umjetna akumulacija nastala izgradnjom hidroelektrane Čapljina. Glavni vodotok Hutova blata čini rijeka Krupa, koja nema izvor, već istječe iz Deranskog jezera u Neretvu, a teče u oba smjera, ovisno o vodostaju rijeke Neretve.

Prosječna duljina Hutova Blata je oko 10 km, a širina oko 5 km, s nadmorskom visinom koja se kreće od 2 do 5 m. S istočne, južne i sjeverne strane okruženo je krečnjačkim brdima nadmorske visine i do 500 m, dok je sa zapadne strane otvoreno u pravcu Čapljine, donjem toku Neretve i Jadranskom moru. Bogatstvo voda, zaštićeni prirodni položaj te blaga klima omogućili su razvoj bujne vegetacije i raznovrsne faune. Osim bogatstva voda, koje utječu na plodnost i bogatstvo tla pogodnog za razne poljoprivredne kulture, na području općine Čapljina nalaze se i kvalitetni rudni, mineralni i drugi resursi. Zastupljene su brojne naslage i nalazišta boksita, bitumena i treseta. U Gabeli i Dračevu bitumen naftnog podrijetla javlja se na dubinama od oko 11 m.⁷

1.2. Povijest istraživanja

Zanimanje za arheološka nalazišta iz razdoblja antike na prostorima današnje Bosne i Hercegovine započinje osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine. Od tog trenutka istražuju se antički lokaliteti širom zemlje, pa tako i na području zaleđa istočne obale Jadrana, kojem pripada i područje današnje općine Čapljina. Od osnutka muzeja pa do danas na polju antičke arheologije ovoga područja djelovali su brojni znanstvenici: F. Fiala, C. Patsch, D. Sergejevski, I. Bojanovski, I. Čremošnik, S. Vasilj i dr. Prvi pisani radovi vezani za arheološke ostatke odnose se uglavnom na kratke deskripcije, popisivanje i kronološku determinaciju nalaza pronađenih površinskim pregledom ili slučajnim nalazom.

Zaštitna i sistematska istraživanja kroz zadnjih 130 godina i više izvršena su na samo nekoliko lokaliteta. Sustavna istraživanja vršena su na Mogorjelu, u Višićima i Desilu, a zaštitna i pokusna na lokalitetima Podvornice u Dretelju, Crkvini u Tasovčićima, Ogradi u Sjekosama i na lokalitetu Dubine u Doljanima.

Prve podatke o Mogorjelu donio je F. Fiala 1893. godine, kada je izveo i prva pokusna istraživanja.⁸ Nakon toga je sustavna arheološka istraživanja od 1899. do 1903. godine izvodio C. Patsch, koji je otkopao danas vidljivo zdanje. Smatrao je da je u pitanju rimski logor iz 1.

⁶ Vasilj, Forić, 2008b, 45.

⁷ Monografija, 1989, 10-13.

⁸ Fiala, 1893, 526-527.

st., koji je pripadao tzv. dalmatinsko-hercegovačkom limesu, ali nažalost istraživanja nikada nije u cijelosti objelodanio.⁹ Godinama nakon Patscha, manja arheološka istraživanja na Mogorjelu, unutar prostora za kojeg se smatra da je funkcionirao kao *villa fructuaria*, izvršio je I. Bojanovski 1962. godine.¹⁰

Nekako u isto vrijeme dok su još trajali radovi na Mogorjelu, Patsch je vršio manja rekognosciranja područja općine Čapljina te je tom prilikom evidentirao brojna antička nalazišta, ali na žalost zaštitna ni sistematska istraživanja nije poduzimao. Tako je 1901. godine nakon slučajnog pronalaska svjetiljke na lokalitetu Podvornice u Dretelju obišao šire područje sela i evidentirao devastirane temelje zgrada, za koje je pretpostavio pripadnost većem građevnom kompleksu, tj. rimskoj vili.¹¹ Godine 1964. na istom je lokalitetu slučajno pronađen nadgrobni spomenik (ara), nakon čega je Bojanovski izveo manja zaštitna istraživanja unutar groba.¹²

Godinama nakon istraživanja Mogorjela, sistematskih arheoloških istraživanja nije bilo sve do 1956. godine, kada Zemaljski muzej iz Sarajeva započinje sustavna zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Kućišta u selu Višići, pod vodstvom Irme Čremošnik, koja radi sve do 1965. godine i te iste godine objavljuje rad o otkrivenoj vili čije početke datira u 1. st.¹³ U isto vrijeme, tj. 1956. godine, na lokalitetu Crkvina u Tasovčićima, na kojem je Patsch oko 1901. godine registrirao ostatke rimske zgrade, vršena su pokusna istraživanja pod vodstvom D. Sergejevskog, koji je tom prilikom otkrio sjeverni zid starokršćanske bazilike izgrađene na mjestu porušene antičke naseobine. U mjesecu lipnju 1957. istraživanja su nastavljena i otkriveni su ostali dijelovi bazilike datirane u razdoblje 5.-6. st.¹⁴

U sljedećih gotovo pet desetljeća nije bilo znatnijeg zaštitnog, a pogotovo sustavnog arheološkog istraživanja. Tek godine 2003., prilikom građevinskih radova na vili Šutalo na lokalitetu Dubine u Doljanima, naišlo se na brojni arheološki materijal, te su tom prigodom izvršena ograničena zaštitna istraživanja.¹⁵ Manja zaštitna istraživanja na istom lokalitetu poduzeta su i tijekom 2009. i 2010. godine, kada su registrirani zidovi i prostorije veće antičke građevine s dvjema podnicama i ostatcima mozaika.¹⁶

⁹ Patsch, 1914, 157-158.

¹⁰ Bojanovski, 1969b, 27-54.

¹¹ Patsch, 1904, 278-279.

¹² Bojanovski, 1964, 101-104.

¹³ Čremošnik, 1965, 147-260.

¹⁴ Sergejevski, 1959, 163-173.

¹⁵ Miličević-Capek, 2004, 219-222.

¹⁶ Vasilj, 2012a, 113-135.

Godine 1972. pod vodstvom V. Atanacković Salčić ispred Regionalnog zavoda za očuvanje kulturne baštine Mostara, a u suradnji s Turističkim savezom u Čapljini i skupinom ronilaca iz Šibenika, izvedena su preliminarna istraživanja na podvodnom arheološkom lokalitetu Desilo u Bajovcima.¹⁷ Tek 2007. i 2008. godine, kada se počelo istraživati prostor Parka prirode Hutovo blato i donjeg toka rijeke Neretve, obavljena su prva sustavna istraživanja na tome lokalitetu, u nekoliko kampanja, pod vodstvom S. Vasilj.¹⁸ Tijekom proljeća i ljeta 2007. godine na kopnenom dijelu lokaliteta, koji se nalazi 300 m zapadno od jezera, u podnožju gradinskog naselja, također su izvođena sustavna istraživanja nekropole pod humkom (tumulom).¹⁹

Lokalitet na kojem su vršena posljednja arheološka istraživanja na području općine Čapljina nalazi se u Sjekosama, a riječ je o nalazištu Ograda (Ograde), gdje je oko 1910. godine Patsch evidentirao brojni arheološki materijal i preko njega ubicirao veće rimsko naselje. 70-ih godina prošlog stoljeća lokalitet je obilazila I. Čremošnik i tom prilikom u zidovima seoskih ograda otkrila veći broj arhitektonskih kamenih fragmenata na osnovi kojih je na lokalitetu Ograda ubicirala gospodarsku vilu.²⁰ Godine 2009., prilikom poljoprivrednih radova, mještani su naišli na novi arheološki materijal zbog čega je na teren izišla S. Vasilj, koja je obavila kraće zaštitno istraživanje i potvrdila da se radi o antičkoj gospodarskoj vili, ali rezultate istraživanja nije u cijelosti publicirala.

Mali broj arheoloških istraživanja umnogome je onemogućio točniji uvid u naseljenost općine Čapljina u antičko doba. Kako smo naveli, uglavnom se radilo o slučajnim arheološkim nalazima i tek o nekoliko zaštitnih i sustavnijih arheoloških istraživanja.

Opsežnije rekognosciranje područja općine Čapljina nije poduzimano još od 1988. godine (ALBiH, TOM 3), pa je jedan od zadataka ovoga rada bio revidirati stanje na terenu i utvrditi točan broj lokaliteta iz antičkoga razdoblja i njihovu važnost. Locirali smo 95 lokaliteta i položaja na kojima su pronađeni ili sačuvani arheološki nalazi, od kojih je na trećini registrirano postojanje kulturnih slojeva koji ukazuju na dugi kontinuitet naseljavanja, što je prikazano i na topografskoj karti. Arheološka građa skupljena od prvih površinskih i kasnije putem arheoloških istraživanja uglavnom je pohranjena u Zemaljskome muzeju u Sarajevu i u novijoj je znanstvenoj literaturi slabo zastupljena i znanstveno vrednovana (usp. npr. radove A.

¹⁷ Atanacković Salčić, 1981a, 11-26.

¹⁸ Vasilj, 2007b, 147-150; Vasilj, 2012a, 113-135; Zmaić, Miholjek, 2013, 171-186.

¹⁹ Vasilj, Forić, 2008b, 19-38.

²⁰ Patsch, 1912, 98-102.

Busuladžića iz 2005. i 2014. godine). Nadalje, ne postoji niti jedan monografski prikaz ovoga područja u antičko doba temeljem kojega bi se dobila šira slika naseljenosti od 1. do 6. st.

Slaba zastupljenost u literaturi, neophodnost opsežnog rekognosciranja studijskog područja (kombinacijom rezultata svih objelodanjenih arheoloških istraživanja i autorova rekognosciranja – v. Poglavlje 3.3.), te obrada arheološke građe, koju je bilo potrebno revidirati, rezultirali su, nadamo se, nekim novim spoznajama o naseljenosti i životu u antičko doba na području Čapljine. To su zapravo i bili temeljni razlozi planiranog istraživanja.

1.3. Ciljevi istraživanja i metodologija rada

Cilj ovoga rada je da se interpretacijom arheološke topografije i pojedinačne spomeničke građe prouči gustoća naseljenosti područja današnje općine Čapljina u antičkom razdoblju, točnije od 1. st. pr. Kr. do vremena kasne antike, koje se okvirno stavlja u kraj 6. ili početak 7. stoljeća. Teorijskim analizama utemeljenima na topografskim spoznajama i njihovoj reviziji pokušali smo dobiti što cjelovitiju sliku o podizanju prvih rimskih naselja, njihovu rasporedu i kontinuitetu trajanja. Zamisao je da se na jednome mjestu sintetiziraju spoznaje o svim arheološkim nalazištima evidentiranim u proteklih cca. 130 godina, kao i onima koja smo registrirali prilikom rekognosciranja terena za potrebe pisanja rasprave.

Osim toga, cilj je i da se na jednome mjestu prikupe i svi drugi podatci važni u stvaranju konkretnije slike gustoće naseljenosti u antičko doba. Pod time podrazumijevamo podatke dobivene posredstvom epigrafske građe, proučavanjem sustava rimskih komunikacija, religijskih predodžbi, gospodarstva, strukture stanovništva itd. U radu se polazi od hipoteze da je područje današnje općine Čapljina jedno od najgušće naseljenih područja zaleđa istočne obale Jadrana, na kojemu je u razdoblju od 1. st. do polovice 4. st. utemeljen velik broj rimskih “naselja” različitog karaktera, a na nekima od njih život je kontinuirano trajao sve do izmaka antike. Obzirom da je to područje u antičko doba bilo spona između kolonije Narone, kojoj je područje našega rada u antičkom razdoblju i pripadalo, logora u Bigestama i municipija Diluntuma, ne čudi gusta koncentracija arheoloških nalazišta antičke epohe (evidentirano je 95, a među značajnije ubrajamo Tasovčice, Čapljinu, Višiče, Mogorjelo, Grabovine, Sjekose, Doljane, Svitavu, Klepce i Gabelu). Smatramo da je polazište za takvu hipotezu opravdano obzirom na dosadašnje spoznaje o topografiji studijskoga područja i prisutnu arheološku građu, koji će se sasvim sigurno s različitim uspjehom verificirati u ovom radu. Da bismo odredili razinu naseljenosti istraživanja smo izvodili na praktičnoj (terenskoj) i znanstvenoj razini

(studijskoj), tj. kombinirajući hodološki rad na terenu i interpretaciju arheološke građe i literarnih izvora.

Praktično arheološko istraživanje podrazumijeva čitav niz nedestruktivnih metoda prikupljanja podataka: terenski pregled uz korištenje topografskih i ortofoto karata, zračnih i satelitskih snimaka, te metode intervju lokalnog stanovništva. Terenskom istraživanju, koje je u našem slučaju provedeno tijekom nekoliko godina, s različitim intenzitetom i u više etapa, prethodila su pripremna istraživanja, tj. prikupljanje svih dostupnih podataka iz stručne literature, a u obilasku terena korištene su razne topografske karte i katastarski planovi. Također, korištene su i zračne snimke preko preglednika Google Earth i Geoportal. Terenskim istraživanjem obuhvatili smo gradsko jezgro grada Čapljine te sve mjesne zajednice s pripadajućim selima, s posebnim naglaskom na ona nalazišta koja su površno obrađena u starijoj i novijoj literaturi.

Rekognosciranjem terena prikupljeni su podatci o točnom broju nalazišta, njihovu prostornom razmještaju (s konkretnim prostornim rasporedom, njihovim karakterom i funkcijama), s krajnjim ciljem izrade precizne topografske karte s označenim lokalitetima. Planirano je i arheološko sondiranje i sustavno istraživanje dvije do tri značajnije lokacije, što nažalost zbog niza razloga nismo uspjeli ostvariti.

Daljnji korak odnosio se na pokušaj prepoznavanja karaktera pojedinih lokaliteta (npr. *vicus*, izolirane rustične vile, putne stanice i dr.), a onima naseobinskog karaktera uz pomoć popratnog materijala (epigrafski i numizmatički nalazi, keramika, staklo i sl.) pokušali smo odrediti status. Većinu arheoloških nalazišta revidirali smo u više navrata ne bi li korigirali pogreške na koje smo naišli u literaturi.

Znanstvena obrada problema podrazumijevala je sintezu, tj. sustavnu (re)interpretaciju sveukupne dostupne (relevantne) arheološke građe prikupljene na području općine Čapljina od 1889. godine do danas. Nismo se fokusirali samo na istraživanje točnog broja registriranih rimskih nalazišta, koje smo obradili u poglavlju rada 3.3. (Naseljenost u rimsko doba prema mjesnim zajednicama), već smo u rad uvrstili i druge podatke nužne za sagledavanje šire slike o fenomenu naseljenosti. Tako smo u poglavlju 4 izvršili epigrafsku i onomastičku analizu svih otkrivenih epigrafskih spomenika (nadgrobni, počasni, posvetni i miljokazi), koji su također od velike važnosti za temu. Slijedom toga, u poglavlju 5 pokušali smo rekonstruirati sliku stanovništva u antičko doba.

U poglavlju 6, na osnovi literarne građe i hodološkog rada na terenu, sistematizirali smo spoznaje o rimskim komunikacijama, koje na direktan način ukazuju ne samo na prometnu i stratešku važnost ovoga područja već i na naseljenost.

Smatrajući da sagledavanju gustoće naseljenosti nekog područja bez sumnje pomaže i poznavanje njegova gospodarstva, obradili smo ga u poglavlju 7.

Iako s područja o kojem će se raspravljati potječe znatan broj arheoloških nalaza i drugih korisnih indikatora, osim par sustavnih arheoloških istraživanja izvedenih tijekom prošloga i ovog stoljeća ne postoje bitno nove spoznaje na temu. Zbog te je činjenice ponovno rekognosciranje terena i obrada do danas poznate arheološke građe bilo još važnije. Na kraju, u poglavlju 8 pokušali smo doznati koje su se religijske ideje i predodžbe širile i koja su antička božanstva štivali stanovnici ovoga područja, iako je arheološka građa koja o tome govori dosta skromna.

Na osnovi svega navedenog, nadamo se da smo donekle uspjeli rekonstruirati sliku naseljenosti jednog ruralnog ambijenta u unutrašnjosti provincije Dalmacije, na mjestu dodira nekoliko važnih središta. Vjerujemo da smo u konačnici potvrdili hipotezu da je to jedan od najgušće naseljenih prostora hercegovačkog zaleđa istočne obale Jadrana. Iako smo u radu dali zaokruženu sliku naseljenosti na današnjem stupnju poznavanja, vjerujemo da postoje još neka nalazišta koja smo previdili ili nam iz nekog razloga nisu poznata. Osim empirijskih podataka koje smo prikupili terenskim radom i obradom arheološkog materijala, ova disertacija bi trebala poslužiti i kao solidna baza podataka budućim topografskim i arheološkim istraživanjima studijskog područja.

2. POLOŽAJ OPĆINE ČAPLJINA U ADMINISTRATIVNOJ SLICI RIMSKOG ILIRIKA I DALMACIJE

2.1. Podjela Ilirika i osnivanje provincije Dalmacije

Prvi kontakt Rimljana s Ilirikom dogodio se u 3. st. pr. Kr. (231./230. godine) za vrijeme kraljice Teute, kada dolazi do spora u svezi širenja ilirske države prema jugu i gusarenja Ilira po Jonskom i Jadranskom moru, tj. pljačkanja italskih i savezničkih grčkih naseobina, među kojima je bila i Issa na Visu.²¹ To je bio i povod za prvi rimsko-ilirski rat 229. god. pr. Kr., nakon kojeg se poražena ilirska država na čelu s Teutom morala obvezati da neće uznemiravati rimske i savezničke brodove i naseobine.²²

Iako 229. godine Ilirik nije postao dio rimske države, neki njegovi dijelovi ušli su u interesnu sferu, tj. protektorat, te postali strateški i gospodarski značajna područja za ekspanzivne Rimljane, koji će u trećem ilirskom ratu 168. god. pr. Kr. konačno poraziti ilirsku državu na čelu s Gencijem.²³ Nakon toga Rimljani izvode niz vojnih operacija prema tada jednom od najznačajnijih ilirskih plemena, Delmatima, čiji je glavni centar bio Delminij (u blizini Tomislavgrada).²⁴

Prvi sukobi Delmata i Rimljana započinju 156. god. pr. Kr. i s kraćim prekidima trajat će gotovo 160 godina.²⁵ Do poraza Delmata dolazi tijekom Oktavijanova pohoda 35.-33. g. pr. Kr., kada su se pritisnuti glađu i bolestima predali bez uvjeta. Pretrpjeli su stravične gubitke, na tisuće ih je poginulo ili prodano u ropstvo, a naselja su im zapaljena. Rimljani su napokon pokorili pleme koje im je zadavalo toliko poteškoća, ali pokazalo i toliko upornosti i volje u obrani domovine, da su po njima jednu od provincija kasnije nazvali Dalmacija. Nedugo nakon toga izbio je još nekoliko ustanaka ilirskih plemena, a zadnji, očajnički pokušaj podjarmljenih Ilira da se oslobode tuđinskog jarma dogodio se 6. god. pr. Kr. izbijanjem tzv. „ustanka dvojice Batona“ (velikog Iliričkog ustanka), čiji je neposredni povod bio sakupljanje danka i novačenje ilirske mladeži u rimsku vojsku. Ustanak je ugušen 9. godine po Kr. i od tog trenutka Ilirik je konačno pod rimskom vlašću.²⁶

²¹ Matijašić, 2009, 88; Bojanovski, 1988, 36.

²² Polybius, *Historiae*, II, 11, 15; Gabričević, 1974, 5-24; Bojanovski, 1988, 29; Džino, Domić Kunić, 2013, 77.

²³ Matijašić, 2009, 111. Plemenima koja su se odmetnula od Gencija Rimljani su dali određene povlastice, a među njima je bilo i pleme Daorsi (koji su nastanjivali i jedan dio studijskog područja), čiji je centar bio na Ošanićima kod Stoca.

²⁴ Detaljnije pogledati u Matijašić, 2009, 113-122.

²⁵ Bojanovski, 1988, 37.

²⁶ Zaninović, 1967, 33; Bojanovski, 1988, 44-50.

Iako postoje brojni historiografski podatci o ratovima Rimljana protiv ilirskih plemena, kao npr. Histra, Japoda i Delmata, nije sačuvan niti jedan podatak u pisanim vrelima koji izrijekom govori o tome kada su Rimljani utemeljili provinciju Ilirik, tj. kada je postao senatska i poslije carska provincija, te kada je došlo do njegove preraspodjele, odnosno podjele na dvije provincije.

Rimski pisci koji opisuju događaje iz 2. i 1. st. pr. Kr. isto područje nazivaju Ilirik, ali ne navode da je u pitanju formalna provincija, tj. upravna jedinica rimske države s čvrsto strukturiranom civilnom i vojnom vlašću izvan Italije, već ga spominju u svojstvu zemljopisnog područja koje se u njihovo vrijeme tako nazivalo.²⁷ Tijekom 50-ih i 40-ih godina 1. st. pr. Kr., u vrijeme Gaja Cezara, Ilirikom su upravljali prokonzuli, tj. legati koje je postavljao sam Cezar, kojima je on delegirao dio ovlasti. Oni su upravljali Ilirikom koji još nije bio ustrojen kao prava provincija s uobičajenim strukturama vlasti, već je imao isključivo vojni karakter.²⁸

Nakon Cezarove smrti 44. god. pr. Kr. njegov posinak Oktavijan započinje sa sustavnim osvajanjem Ilirika i njegovom reorganizacijom u provinciju. Uvjeren da je pohodom od 35. do 33. god. pr. Kr. (uglavnom na Japode i Delmate) pacificirao Ilirik, Oktavijan u govoru kojeg je održao pred senatom povodom diobe provincija 27. pr. Kr. spominje pokoravanje Panonije i Mezije, te se dotiče i Ilirika, pa se zbog toga drži da je on te godine i predan na upravu senatu, i postao senatska provincija pod upravom namjesnika s titulom prokonzula pretorskoga ranga.²⁹ Prema mišljenju Zaninovića, vjerojatno pod dojmom borbi s Delmatima *Illyricum* se već u tom razdoblju počeo nazivati *Delmatia*.³⁰

Iste 27. godine pr. Kr. ustrojen je novi oblik državne vlasti nazvan principat (kolokvijalno carstvo) i Oktavijan (sada nazivan August) postaje prvi *princeps* koji će vladati Rimom punih četrdeset godina (od 27. pr. Kr. do 14. godine po Kr.). Nedugo nakon toga, 11. god. pr. Kr., zbog nesigurne situacije u Iliriku, August u svojstvu vrhovnog zapovjednika od senata preuzima cijeli Ilirik u zamjenu za Kipar i Narbonsku Galiju, koje su u to vrijeme bile mirne provincije, te iste godine Ilirik postaje carska provincija.³¹

O pitanju kada je točno došlo do podjele Ilirika na dvije samostalne provincije – kasnije nazvane Dalmaciju (*Dalmatia*) i Panoniju (*Pannonia*) – do danas nema usuglašenog stajališta.

²⁷ Matijašić, 2009, 125.

²⁸ Matijašić, 2009, 127, 135.

²⁹ Bojanovski, 1988, 50-55; Džino, 2010, 119. Džino smatra da je Ilirik postao zasebna provincija između 32. i 27. god. pr. Krista. Usp. Džino, 2010, 129.

³⁰ Zaninović, 1967, 32.

³¹ Džino, 2010, 119; Džino, Domić Kunić, 2013, 196.

U vremenu panonsko-delmatiskog ustanka od 6. god. pr. Kr. do 9. god. po Kristu provincija Ilirik se protezala od Dunava u Donjoj Austriji i Mađarskoj do Istre i Lješa na Jadranskom moru, te se zbog zamršene etničko-političke situacije i zemljopisne raznolikosti područja kojima vojna i civilna vlast nije mogla učinkovito upravljati bez velikih napora i teškoća došlo na ideju o podjeli Ilirika na dva dijela, tj. u dvije provincije.

Prema jednom mišljenju, podjela na provincije je vjerojatno započela u posljednjim godinama ustanka,³² a potpuno je završena odmah nakon 9. godine, te je službeni naziv dviju provincija isprva glasio *Illyricum Superius* (za Dalmaciju) i *Illyricum Inferius* (za Panoniju),³³ tj. Gornji Ilirik (*Superior provincia Illyrici – provincia Dalmatia*) i Donji Ilirik (*Inferior provincia Illyrici – provincia Pannonia*).³⁴

Kako tvrdi Matijašić, novi službeni nazivi dviju provincija Gornji i Donji Ilirik brzo su izašli iz upotrebe nakon čega se tijekom cijeloga trajanja rimskog carstva rabe nazivi Dalmacija i Panonija. Provinciju Dalmaciju/Delmaciju Rimljani su prozvali po plemenu „Delmati“, a ime Panonije došlo je od imena „Panonci“ kao skupnog (kolektivnog) imena za sve narode sjeverno od Save i do Dunava.³⁵

Prema drugom mišljenju do neke vrste podjele jest došlo neposredno nakon velikog iliričkog ustanka,³⁶ ali je formalizirana nešto kasnije, po nekima krajem Augustova principata,³⁷ po drugima za Tiberijeva principata,³⁸ a po trećima tek od vremena Flavijevaca.³⁹ Prema N. Cesariku, Ilirik je podijeljen na dva dijela još krajem Augustova ili početkom Tiberijeva principata, ali ne na dvije zasebne provincije, već na dva područja sa zasebnim egzercitima (tj. dva vojna okruga), koji su formalno-pravno pripadali istoj provinciji Ilirik. Tim egzercitima upravljali su carski legati konzularnog ranga u svojstvu pretora, koji se neformalno mogu nazvati namjesnicima provincija, ali su formalno-pravno bili carevi posrednici s vojnom nadležnošću nad određenim područjem unutar iste provincije.⁴⁰

³² Prema Nagyiju podjela je izvršena još u tijeku rata 8. godine, a sprovedena je do 10. godine: Nagy, 1970, 459-466. Usp. i Bojanovski, 1988, 53.

³³ Usp. Novak, 1965, 97-108. Prema Bojanovskom „stari naziv *Illyricum* održao se za obje provincije još dugo, sve do Flavijevaca“: Bojanovski, 1988, 56.

³⁴ Usp. Matijašić, 2009, 184-185; Glavičić, 2014, 41.

³⁵ Matijašić, 2009, 184-185.

³⁶ U tom smislu je važan citat Veleja Paterkula (*Historiae Romanae*, II, 116), koji svakako svjedoči o nekoj vrsti podjele. Usp. Bojanovski, 1988, 55-56; Šašel Kos, 2010, 125.

³⁷ Diobu Ilirika u 10. godinu datiraju A. Betz i M. Pavan: Betz, 1939, 5; Pavan, 1955, 381, 406.

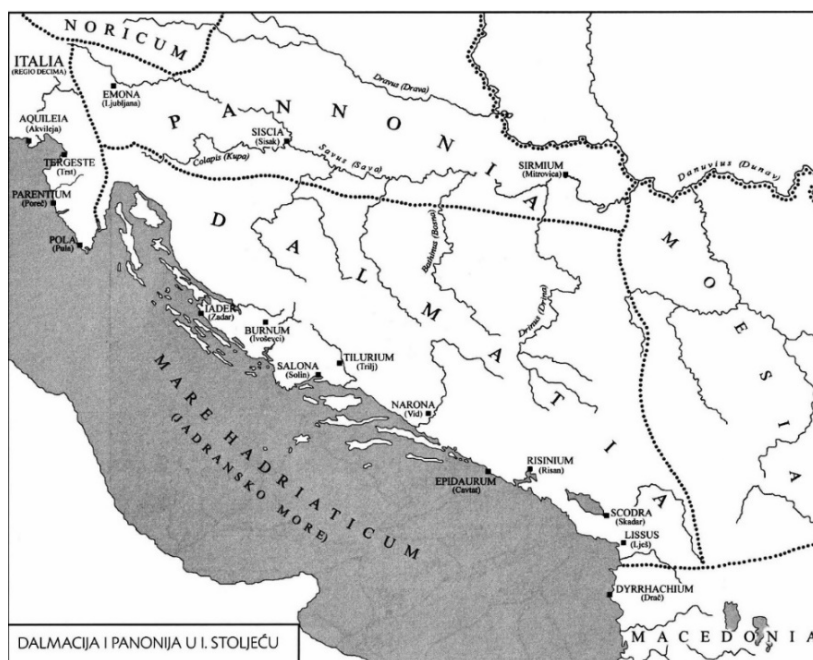
³⁸ Tu tezu u novije vrijeme zastupa P. Kovács: Kovács, 2014, 40-57.

³⁹ Šašel Kos, 2010, 124-127.

⁴⁰ Cesarik, 2020, 42-50.

Prema istom autoru, tek u Vespazijanovo doba dolazi i do formalno-pravnog razdvajanja Ilirika na dvije zasebne i službene provincije te se po prvi put službeno javlja termin *provincia Dalmatia*.⁴¹ Obalna linija provincije Dalmacije protezala se od rijeke Raše u Istri do Lješa, odnosno rijeke Drima u sjevernoj Albaniji, dok precizan tok kopnene granice nije posve poznat, ali je čini se išla sjevernim pobrđem Dinarida do oko 30-ak km južno od Save i ušća Kolubare pokraj Obrenovca.

Taj odsjek granice, koji je dijelio Dalmaciju od Panonije, dokumentiran je dvama toponimima *Ad fines* (doslovno „na granici“, tj. „kraj granice“) - jednim u Topuskom na rječici Glini i drugim u Laktašima na Vrbasu kraj Banja Luke. Istočna granica provincije prema Meziji nije toliko dobro definirana. Pretpostavlja se da je išla od ušća Kolubare na jug prema Čacku, zatim se nastavljala prema Ivanjici u brdsko-planinskom masivu između Drine i Ibra i išla dalje do izvora Ibra, blizu tromeđe Crne Gore, Albanije i Kosova, a odatle je tekla slično današnjoj (prirodnoj) granici između Albanije i Kosova, sve do Šar planine (*Scardus Mons*) na tromeđi s Makedonijom. Tu je granica Dalmacije skretala prema zapadu i izbijala na more kraj Lješa (*Lissus*), odnosno blizu ušća Drima (sl. 2).⁴²

Sl. 2. Granica Dalmacije i Panonije nakon podjele Ilirika (preuzeto: Matijašić, 2009, 267)

⁴¹ Cesarik, 2020, 459.

⁴² Matijašić, 2009, 185.

2.2. Naronitanski ager

Krajem 1. st. pr. Kr., u vrijeme kada je, makar neformalno, započela razdioba Ilirika na dvije provincije, njegov je primorski dio bio podijeljen na tri sudbena konventa (*conventus iuridicus*), koji su bili sudska i upravna središta triju manjih regija.⁴³ Osnovani su zbog potrebe rješavanja sporova domorodačkog stanovništva bez rimskoga građanskog prava (peregrini). Vrijeme njihova uvođenja nije sigurno utvrđeno, te prevladavaju teze da se to dogodilo za Cezarova boravka u Iliriku, ili nešto prije odnosno u vrijeme Augustova principata. U prilog teze da su možda osnovani i nešto ranije od početka Augustova principata (od 27. god. pr. Kr.) govori navod rimskog povjesničara Marka Varona (koji je umro 27. g. pr. Kr., a prenosi ga Plinije u *Naturalis historia*) da je u konvent u Naroni dolazilo čak 89 plemenskih zajednica (*civitates*).⁴⁴

Sjevernom konventu sa središtem u Skradinu (*conventus Scardonitanus*) pripadali su Japodi i 14 liburnskih *civitates*, srednjem čije je središte bilo u Saloni (*conventus Salonitanus*) Delmati, Dicioni, Mezeji i druga manja plemena, a za nas najzanimljivijem južnom konventu u Naroni (*conventus Naronitanus*) pripadala su brojna plemena u današnjoj Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i jednom dijelu Albanije, među kojima su najvažnija sljedeća: *Daorsi*, *Desitates*, *Deretini*, *Deraemistae*, *Dindari*, *Glinditiones*, *Melcumani*, *Naresi*, *Siculotae* i *Vardaei (Ardiei)*.⁴⁵ Konvent Narone opsegom je bio najveći jer mu je osnovni, primorski dio praktički tvorila cijela rimska Ilirija s pridodanim istočnim i jugoistočnim dijelovima unutrašnjosti.⁴⁶

Bojanovski zastupa mišljenje da je naronitanski konvent vjerojatno osnovan negdje između 35. i 27. god. pr. Kr.⁴⁷ Smatra da su dva razloga zašto mu je pripadao manji broj plemena iz unutrašnjosti Ilirika. Prvi je taj da se broj *civitates* možda smanjio uslijed seobe, tj. transhumantnog stočarenja u druge krajeve, a drugi je mogući razlog „uključivanje manjih u veće zajednice, što znači da je August prilikom uređivanja odnosa i sklapanja ugovora manje plemenske zajednice uključio u veće i tako formirao nove, krupnije *civitates peregrinae*, pa je njihov broj spao na svega trinaest“.⁴⁸

⁴³ Alföldy, 1965, 176; Bojanovski, 1988, 90; Čače, Milivojević, 2017, 440.

⁴⁴ „Narona colonia tertii conventus.... M. Varro LXXXVIII civitates eo ventitasse auctor est“. Plinius, III, 143. Usp. Čače, 1979, 46.

⁴⁵ Plinius, *Naturalis historia*, III, 139-144; Bojanovski 1988, 55.

⁴⁶ Čače, Milivojević, 2017, 445.

⁴⁷ Bojanovski, 1988, 62-63.

⁴⁸ Bojanovski, 1988, 46-47.

Narona je isprva imala konstituciju nižega ranga (*municipium* ili još vjerojatnije *vicus*),⁴⁹ a na koncu je uzdignuta na status kolonije (još uvijek je dvojbeno da li u doba Cezara⁵⁰ ili Augusta⁵¹), čiji je jedan od osnovnih tvorbenih elemenata ager, koji se zbog podjele zemljišta kolonistima obvezno morao parcelizirati, tj. pretvoriti u *ager centuriatus*.⁵² Poradi lakšeg upravljanja, prostrani je teritorij kolonije podijeljen u manje upravne jedinice (vjerojatno prefektore), a upravne jedinice u paguse, ili manje prirodne predjelne cjeline, kako smatra Bojanovski. Gradsko vijeće Narone (*ordo decurionum*) imalo je zakonodavnu i upravnu vlast nad cijelim agerom kolonije, a u to vijeće dolazili su predstavnici vangradskih dekurija, krupni zemljoposjednici te s vremenom i neki od domaćih uglednika koji su dobili civitet.

Pitanjem koji je teritorij ulazio u ager Narone bavio se veći broj eminentnih autora. Po Alföldyju je u ager ulazio prostor Ljubuškog, okolica Mostara (da je ager Narone moguće dopirao do Mostara upućuje natpis iz Tepčića kod Žitomislića na kojem se spominju kvatuorvir i sevir Narone⁵³), bazen donje Neretve i teritorij prema jugu do poluotoka Pelješca.⁵⁴

Sličnog mišljenja je i Wilkes, koji tom prostoru priključuje i dio oko Stoca i poluotok Pelješac.⁵⁵ Suić s druge strane smatra da je ager obuhvaćao ušće Neretve, dolinu njenog donjeg toka, s dijelom poluotoka Pelješca oko Stona.⁵⁶ Po Bojanovskom se ager Narone na zapadu prostirao sve do Imotskog polja, tj. do teritorija municipija *Novensium* (Runović kod Imotskog), na sjeverozapadu do Duvanjskog polja s municipijem *Delminensium*,⁵⁷ na istoku je graničio s područjem municipija *Diluntum* (Stolac), a na jugu zahvaćao Ston i Pelješac do granice s agerom Epidaura.⁵⁸ Po istom autoru, Naroni je osim teritorija na desnoj obali Neretve (koji joj je nakon dedukcije pouzdano pripao), morao biti dodijeljen i dio prostora na lijevoj obali Neretve, tj. od Metkovića prema jugozapadu, linijom od planine Žabe do Stona, kao i cijeli poluotok Pelješac.⁵⁹ Drugim riječima, Bojanovski za razliku od Wilkesa smatra da prostor

⁴⁹ Paci, 2007, 19-20; Sisani, 2011, 639, 652, 682; Mayer, Olive, 2016, 483-492.

⁵⁰ Alföldy, 1965, 135; Cambi, 1980, 128; Suić, 1976, 63; Glavičić, 2003, 222; Marin, 2003, 11.

⁵¹ Zaninović smatra, oslanjajući se na Ciceronovu korespondenciju s Publijem Vatinijem 45.-44. g. pr. Kr, u kojoj Vatinije ni u jednom od pisama Ciceronu ne spominje Naronu kao koloniju, da je Narona kolonijalni status dobila od Oktavijana, poslije bitke kod Akcija, između 31. i 27. g. pr. Kr.: Zaninović, 1980, 177.

⁵² Pregledno o pitanju centurijacije teritorija kolonije Narone: Bojanovski, 1980, 182; Vučić, 2012, 17.

⁵³ Sergejevski, 1925, 87; Vučić, 2012, 17. Lokalizet Tepčić Bojanovski smješta u Brotnjo (Čitluk): Bojanovski, 1988, 91.

⁵⁴ Alföldy, 1965, 138.

⁵⁵ Wilkes, 1969, 251.

⁵⁶ Suić, 1976, 166.

⁵⁷ Bojanovski, 1988, 116-117.

⁵⁸ Bojanovski, 1977, 181.

⁵⁹ Bojanovski, 1977, 98; Bojanovski, 1988, 92, 116.

oko *Diluntuma* (Stolac) nije bio uključen u ager Narone, već je uvjerenja da je nakon dedukcije Naroni atribuiran cijeli teritorij kojeg su Rimljani oduzeli Ardijejcima nakon sloma 135. god. pr. Kr.⁶⁰

S obzirom na to da se osim Bojanovskog većina autora nije detaljnije i podrobnije bavila područjem Hercegovine, tj. da nisu navodili eventualnu pripadnost naronitanskom ageru današnjih gradova i naselja, na ovome ćemo mjestu iznova podcrtati neka od zapažanja Bojanovskog. Iz redaka koje je o tome napisao proizlazi da je ager Narone zahvaćao gotovo cijelu zapadnu Hercegovinu. Naseljavanje italskog elementa na tom prostoru još bolje od epigrafskih potvrda po njemu ilustrira arheološka situacija na terenu, i o njoj kaže sljedeće: “Na cijelom području kolonije razvio se veći broj naselja italskog tipa, i to najvećim dijelom još u doba ranog Carstva. Ta su naselja locirana oko Ljubuškog, Čapljine i Čitluka, ali ih ima i oko Gruda, Posušskog Gradca i Lištice”.⁶¹

Izražava sumnju da su se u Posuškom Gradcu i Krehin Gradcu (Čitluk-Brotnjo) mogle razviti općine municipalnog ranga, ali zatim navodi kako je “ipak realnije da je prostrani teritorij kolonije radi lakšeg upravljanja bio podijeljen u manje upravne jedinice-prefektore, a ove u paguse. U stvari, to su bile manje prirodne predjelne cjeline, čiji se položaj i opseg može samo naslućivati po prirodnoj konfiguraciji terena (Ljubuški, Brotnjo, Čapljina, Cim, Pelješac i Požablje?)”.⁶² U konačnici, Bojanovski smatra da su naronitanskom ageru pripadali: Ston, Pelješac, Metković, Čapljina s okolicom, Ljubuški s okolicom, Čitluk (Brotnjo), Široki Brijeg (Lištica), Grude, Posušje i moguće dio Mostara (Cim i Ilići).⁶³

Prema svemu navedenom, područje koje je tema našega rada - općina Čapljina - bez ikakve je sumnje i u cjelini pripadalo ageru kolonije Narone, obuhvativši dio riječnoga korita Neretve, padine brda koja ga okružuju i prostrana i plodna polja s obje strane rijeke.⁶⁴ Osim toga, podržavamo mišljenje Bojanovskog da je naronitanskom ageru još pripadao Metković, Pelješac sa Stonom, Ljubuški s okolicom, Čitluk (Brotnjo), Široki Brijeg (Lištica), Grude, Posušje i moguće Cim i Ilići kod Mostara. Granica na istoku je išla nešto prije Stoca, a na sjeverozapadu prije Duvanjskog polja (sl. 3).

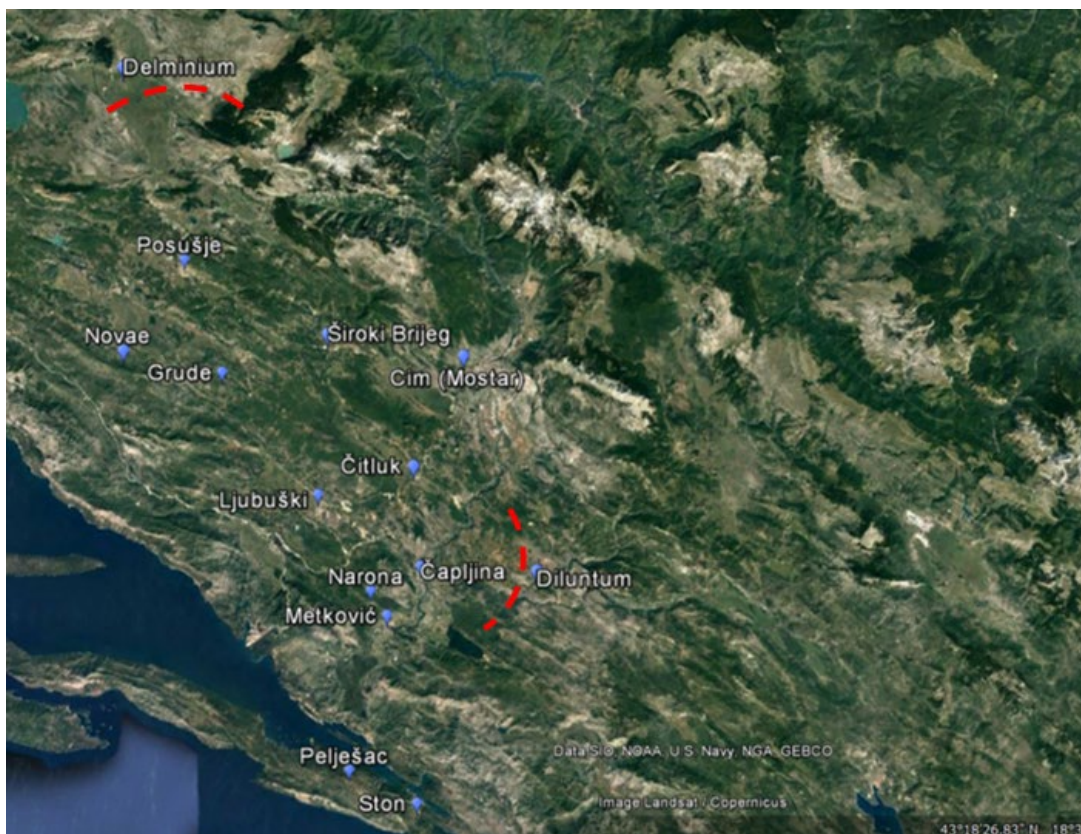
⁶⁰ Bojanovski, 1988, 38, 117.

⁶¹ Bojanovski, 1988, 124-125.

⁶² Usp. Bojanovski, 1988, 116-128.

⁶³ O najsigurnijoj potvrdi pripadnosti ageru Narone svjedoči natpis pronađen na lokalitetu Zorbinovac kod Ljubuškog, na kojem je zapisano da su *veterani pagi Scunastici* podigli spomenik diviniziranom Augustu i vladajućem caru Tiberiju, iz zahvalnosti što im je kolonija Naroni dodijelila zemljište. Natpis glasi: *[Divo] Augusto et / [T]i(berio) Caes[ar]i Aug(usti) f(ilio) Aug(usto) / sa[cr]um / veterani pagi Scunastic(i) / quibus colonia Naronit(ana) agros dedit*. Usp. Abramić, 1950, 235.

⁶⁴ Alföldy, 1965, 138; Bojanovski, 1980, 181-182; Cambi, 1989, 46.

Sl. 3. Pretpostavljeni teritorij (ager) kolonije Narone (izrada: Ž. Pandža)

3. NASELJENOST STUDIJSKOG PODRUČJA U RIMSKO DOBA

3.1. Prapovijesno doba

Na osnovi brojnih arheoloških nalazišta smije se tvrditi da je područje današnje općina Čapljina bilo gusto naseljeno već u prapovijesnom razdoblju, tj. prije dolaska Rimljana i konačne pacifikacije nakon 9. godine. O tome svjedoče brojne gradine i tumuli evidentirani diljem općine, koji datiraju iz razdoblja enolitika, brončanog i željeznog doba. Iz starijih razdoblja, tj. starijeg, srednjeg i mlađeg kamenog doba, za sada nemamo potvrđenih nalaza. Najbliže nalazište iz vremena mlađeg paleolitika registrirano je u pećini Badanj kod Stoca, gdje su otkriveni mnogobrojni primjerci oruđa i crteži na stijeni.⁶⁵

Najbliže neolitsko naselje iz faze starijeg neolitika evidentirano je u Hateljskoj pećini i Jejinovači kod Stoca,⁶⁶ te u Ravlića pećini kod Gruda (stariji i mlađi neolitik).⁶⁷ Upravo tijekom posljednjeg razdoblja dolina rijeke Neretve postala je najznačajnija transverzala između Panonije i Jadrana.⁶⁸

Prvi tragovi života na studijskom području potječu iz bakrenog doba, tj. razdoblja enolitika, koje se smatra prijelaznim razdobljem iz mlađeg kamenog u brončano doba, a traje od oko 3500. do oko 2200. god. pr. Kr.⁶⁹ Iz toga razdoblja do danas je registrirano tek nekoliko arheoloških nalazišta, točnije njih tri, što je više pokazatelj slabije istraženosti. Prvo od njih registrirano je u Gagricama, zaseoku sela Lokve, na lokalitetu Guvnine (sl. 4), na kojem je probno arheološko istraživanje 1984. godine izvršio B. Marijanović. Nekoliko godina nakon toga, tj. tijekom 1988. i 1989. godine, u okviru projekta „Eneolitik i rano brončano doba istočne Hercegovine“, proveo je i sustavna arheološka istraživanja. U dvije istraživačke kampanje istraženo je 318 m², odnosno 330 m² s površinom pokusne sonde iz 1984. godine. Riječ je o gradini eliptičnog oblika, dobro očuvanog fortifikacijskog sistema, s dva prstenasta suhozidna bedema, dok joj je kulturni sloj sačuvan u debljini oko 0,80 m i ima dva stratuma, tj. dvije faze u životu naselja.

Stariji sloj (faza I) pripada razdoblju razvijenog eneolitika, a mlađi sloj (faza II) srednjoj bronci.⁷⁰ Starije naselje iz eneolitika zauzimalo je zapadni dio središnjeg platoa, dok brončanodobnoj fazi pripada cjelokupna površina svih istraženih dijelova lokaliteta.⁷¹

⁶⁵ Basler, 1979, 105; Basler, 1984, 22; Basler, 1984-1985, 16.

⁶⁶ Marijanović, 2003, 32, 63.

⁶⁷ Marijanović, 1981, 9, 18; Marijanović, 2003, 28.

⁶⁸ Benac, 1980, 17; Marijanović, 1978, 128.

⁶⁹ Dimitrijević, Težak-Gregl, Majnarić Pandžić, 1998, 111.

⁷⁰ ALBIH TOM 3, 1988, 328.

⁷¹ Marijanović, 2003, 44.

Sl. 4. Eneolitska Gradina Guvnine u Lokvama, u blizini Bivoljieg Brda (izrada: Ž. Pandža)

Osim na Guvninama, ostatci iz razdoblja eneolitika evidentirani su i na podvodnom arheološkom lokalitetu Desilo u Bajovcima,⁷² gdje su otkriveni zemljani nasipi s pilonima iz 3. tisućljeća pr. Kr.⁷³ Postoji mogućnost da je i Hasića gradina u Domanovićima bila naseljena u eneolitsko doba. Naime, osim ulomaka keramike, na njoj su pronađena kremena rezala s uglačanim sječivom i kremene strelice, koje nisu točno vremenski determinirane, a mogle bi pripadati eneolitu ili razdoblju bronce.⁷⁴ Za razliku od eneolitika, čiji su ostatci na studijskom području do sada evidentirani na samo nekoliko lokaliteta, u brončano se doba populacija ovoga područja povećava, o čemu svjedoče brojne gradine i gomile. Ono traje od oko 2200./2000. do oko 800./750. god. pr. Kr.,⁷⁵ a karakteriziraju ga suhozidno utvrđene gradine, gradinska i izvangradinska naselja, pokapanje u kamenim škrinjama pod kamenim gomilama, brojni nalazi brončanog oružja, oruđa i nakita, te obilje ornamentirane i neornamentirane keramike.⁷⁶

Većina brončanodobnih gradina sa studijskog područja, kao i općenito, smještena je na “manjim uzvisinama koje se ili kao samačka brda uzdižu iznad dolina, ili se kao izdanci bregova jednom stranom drže brijega iz kojega su izrasle, dok ostalim dijelom kao jezičci strše prema dolini ili klanu”.⁷⁷ Brojni kameni tumuli (gomile) registrirani od Počitelja do Svitave, kao i

⁷² Vasilj, Forić, 2012, 73.

⁷³ Zmaić, Miholjek, 2013, 178.

⁷⁴ ALBIH TOM 3, 1988, 328.

⁷⁵ Dimitrijević, Težak Gregl, Majnarić Pandžić, 1998, 160.

⁷⁶ Čović, 1978, 134; Čović, 1988, 22.

⁷⁷ Basler, 1954, 87.

gradine u njihovoj blizini, uglavnom su locirani na uzvisinama brda ili klanaca iznad sela (samo katkad u ravnicama; primjeri su Muša, Šurmanci), raznih su dimenzija, neki visine tek 1 m, dok neki dosežu visinu i do 5 ili više metara. Na nekim lokalitetima nalaze se skupine od 20, 50, 100 ili čak 200 tumula, kao što je slučaj u polju iznad sela Šurmanci.

Na području kojim se bavi ovaj rad registrirana su sljedeća arheološka nalazišta sigurno datirana u brončano doba: Tumul na Muši u Čapljini,⁷⁸ Gradina u Svitavi,⁷⁹ Bajovci (lokalitet Desilo na kojemu su pronađeni i prapovijesni nalazi koji obuhvaćaju razdoblje ranog i kasnog brončanog doba),⁸⁰ Gomila u Dubravici iznad Sjekosa,⁸¹ Gradina u Doljanima (uokolo koje se nalazi 50-ak tumula),⁸² Begića Gomila u Gnjištima, koju žitelji nazivaju Mala Gradina,⁸³ Gradina Velika Mitruša u Jasenici,⁸⁴ Gradina u Klepcima⁸⁵ Velika Gradina u Čapljini, Suhića Gradina i Ekmečića Gradina u Prebilovcima,⁸⁶ Tasovčići (na jednoj od gomila koje se nalaze iznad sela na brdu Hotanj pronađena je naočarasta fibula i brončana ukrasna ploča),⁸⁷ Gradina u Ševaš Njivama, Zlatna Gomila na Bivoljem Brdu, Šurmanci (na prostoru iznad sela, uokolo tzv. brda Gradišta (sl. 5), evidentirano je oko 200 tumula, od kojih je polovica impozantnih dimenzija),⁸⁸ Gradina na brdu Osoje u Zvirovićima (kao i niz tumula) i Oblog u zaseoku Bitunjani u istome mjestu,⁸⁹ Tumul u Trebižatu, Tumuli u Crljenači iznad Dretelja te konačno Tumul Krstac u Gabeli.⁹⁰

Za nekoliko gradina i tumula nije pak sigurno utvrđeno datiraju li iz brončanog ili željeznog doba, riječ je o sljedećim lokalitetima: Šatorova Gomila u Lokvama,⁹¹ Gradina Bulutovac u Sjekosama,⁹² Rovač Gomila u Svitavi, Kravarica i Noktac u Prebilovcima (skupina od dva velika i 20 manjih tumula), Veliki Vidar u Počitelju, Zagrebica u Klepcima i Gradina Velika Ratašnica u Klepcima.⁹³

⁷⁸ U blizini katoličkog groblja na Muši, gdje su registrirani ostatci iz antičkog doba, evidentiran je iumul: Patsch, 1912, 87; ALBIH TOM 3, 1988, 327.

⁷⁹ Patsch, 1906, 389; ALBIH TOM 3, 1988, 327.

⁸⁰ Fiala, 1897, 675; ALBIH TOM 3, 1988, 320; Zmaić, Miholjek, 2013, 184-185.

⁸¹ ALBIH TOM 3, 1988, 324.

⁸² ALBIH TOM 3, 1988, 322-333.

⁸³ Čremošnik, 1990, 362; Patsch, 1906, 390; ALBIH TOM 3, 1988, 320, 330.

⁸⁴ Patsch, 1906, 379; ALBIH TOM 3, 1988, 336.

⁸⁵ Patsch, 1912, 98-102; Paškvalin, 1958, 153-154; Pašalić, 1960, 65; Bojanovski, 1978, 170; ALBIH TOM 3, 1988, 326.

⁸⁶ ALBIH TOM 3, 1988, 327, 335.

⁸⁷ Čurčić, 1907, 210-211; ALBIH TOM 3, 1988, 335.

⁸⁸ ALBIH TOM 3, 1988, 326-327, 335, 337.

⁸⁹ Dodig, 2013, 137-140.

⁹⁰ ALBIH TOM 3, 1988, 336, 321, 324, 323.

⁹¹ Bešlagić, 1971, 318; ALBIH TOM 3, 1988, 335.

⁹² Patsch, 1912, 100; ALBIH TOM 3, 1988, 321; Čremošnik, 1990, 362.

⁹³ ALBIH TOM 3, 1988, 334, 332, 336, 337.

Sl. 5. Brončanodobna Gradina (Gradište) u Šurmancima (izrada: Ž. Pandža)

U razdoblju željeznog doba, koje je trajalo od oko 750./700. do oko 300. god. pr. Kr., dolazi do snažnog ekonomskog, kulturnog i političkog poleta.⁹⁴ Osim metalurgije se razvijaju i druge privredne grane, koje su u brončano doba činile osnovno zanimanje autohtonog stanovništva i o čijoj intenzivnoj razmjeni dokaze nalazimo u naseljima i grobovima: zemljoradnja, stočarstvo, trgovina. Naselja su slična onima iz brončanog doba, tj. i dalje je naseljena većina gradina iz prethodnog razdoblja, posebice one koje su smještene na istaknutom položaju pogodne za promatranje i obranu.

Česti sukobi očito nameću potrebu da naselja budu bolje utvrđena negoli u ranijem razdoblju. Stoga se na istim položajima podižu masivniji bedemi od zemlje i kamena, ali i čitavi sistemi fortifikacija s dva, tri ili više koncentričnih bedema.⁹⁵ Osim naselja na gradinama (gdje su kuće obično bile poredane u krugu uz bedeme), grade se i raštrkana, neuređena naselja po padinama brijega, na čijem se vrhu nalazila manja gradina koja je služila za obranu (tj. za zbjegove i utočište), a ne za stalno stanovanje.⁹⁶ Za ukapanje mrtvih i dalje se koriste kamene humke (tumuli, gomile) u kojima se pokapanje vrši pojedinačno ili u skupinama. U ovom razdoblju pojavljuju se i oblici rodovskih grobnih humki velikih dimenzija, u čijoj se sredini nalazi posebno opremljen najstariji grob (često s bogatim grobnim priložima), dok se ostale

⁹⁴ Dimitrijević, Težak Gregl, Majnarić Pandžić, 1988, 221.

⁹⁵ Čović, 1984, 135, 148.

⁹⁶ Čović, 1984, 138; Čović, 1987, 464.

grobnice redaju u krugovima po periferiji. Grobnice sadrže jednu ili više sahranjenih individua i svojim položajem simboliziraju odnos prema prvosahranjenom rodonačelniku.⁹⁷

Gotovo u svim naseljima današnje općine Čapljine, tj. na brdima uokolo njih, nalaze se manje ili veće skupine kamenih tumula, što svjedoči o velikom porastu populacije. Na to je svakako veliki utjecaj imala rijeka Neretva, preko koje se još od razdoblja neolitika vršio transport robe i ideja u unutrašnjost zemlje.

Prije negoli nešto kažemo o ilirskim plemenima koja su nastavala studijsko područje u razdoblju željeznog doba, navest ćemo nalazišta na kojima su registrirani ostatci iz starijeg i mlađeg željeznog doba (*Hallstatt i La Tene*). To su: Kolodvor u Čapljini (halštat),⁹⁸ Tasovčići,⁹⁹ Gradina i Lijepa Gomila u Svitavi,¹⁰⁰ Mala i Velika Gradina u Čapljini,¹⁰¹ Gradina Velika Mitruša u Jasenici, Kravarica u Prebilovcima (skupina od dva velika i 20 manjih kamenih tumula), Suhiča Gradina, Ekmečića Gradina i moguće Noktac u Prebilovcima,¹⁰² Desilo u Bajovcima,¹⁰³ Gradina Bulutovac u Sjekosama, Gomila u Dubravicama kod Sjekosa,¹⁰⁴ Gradina u Doljanima (uokolo koje se nalazi oko 50 željeznodobnih tumula),¹⁰⁵ Begića Gomila i Macina Gomila u Gnjištima, Gradina Zagrebica (ili Zagrebica), Gradina Velika Ratašnica i Gomile u Klepcima (skupina od desetak tumula),¹⁰⁶ Gradina u Ševaš Njivama, Zlatna Gomila i Gradina na Bivoljem Brdu (iz mlađeg željeznog doba),¹⁰⁷ Šatorova gomila u Lokvama,¹⁰⁸ brojni tumuli na južnim padinama brijega iznad Dretelja,¹⁰⁹ Velika gomila i Vlaška gomila u Velikom Vidaru, Gomile u Počitelju (skupina od dvadeset kamenih tumula različite veličine),¹¹⁰ kao i velik broj tumula iznad sela Lokve, Opličići, Trebižat, Prćavci i Zvirovići.¹¹¹

Osim brojnih nalazišta koja su preko materijalne kulture datirana u starije željezno doba, na nekoliko njih zabilježena je koncentracija ostataka iz mlađeg željeznog doba ili za to vrijeme karakteristični nalazi. U pitanju su nalazišta: Svitava-Dvorišta (s nalazom ilirsko-grčkog novca

⁹⁷ Čović, 1984, 168.

⁹⁸ Radimski, 1893, 480.

⁹⁹ Čurčić, 1907, 210-211; ALBIH TOM 3, 1988, 335.

¹⁰⁰ Patsch, 1906, 389; ALBIH TOM 3, 1988, 334, 335, 327.

¹⁰¹ ALBIH TOM 3, 1988, 322, 327, 330.

¹⁰² ALBIH TOM 3, 1988, 335, 328, 332.

¹⁰³ Fiala, 1897, 675; ALBIH TOM 3, 1988, 320; Zmaić, Miholjek, 2013, 184-185.

¹⁰⁴ Patsch, 1912, 100; ALBIH TOM 3, 1988, 321, 324; Čremošnik, 1990, 362.

¹⁰⁵ ALBIH TOM 3, 1988, 322.

¹⁰⁶ Patsch, 1912, 98-102; Paškvalin, 1958, 153-154; Pašalić, 1960, 65; Bojanovski, 1978, 170; ALBIH TOM 3, 1988, 324, 326, 336, 337.

¹⁰⁷ ALBIH TOM 3, 1988, 326-327, 337, 325.

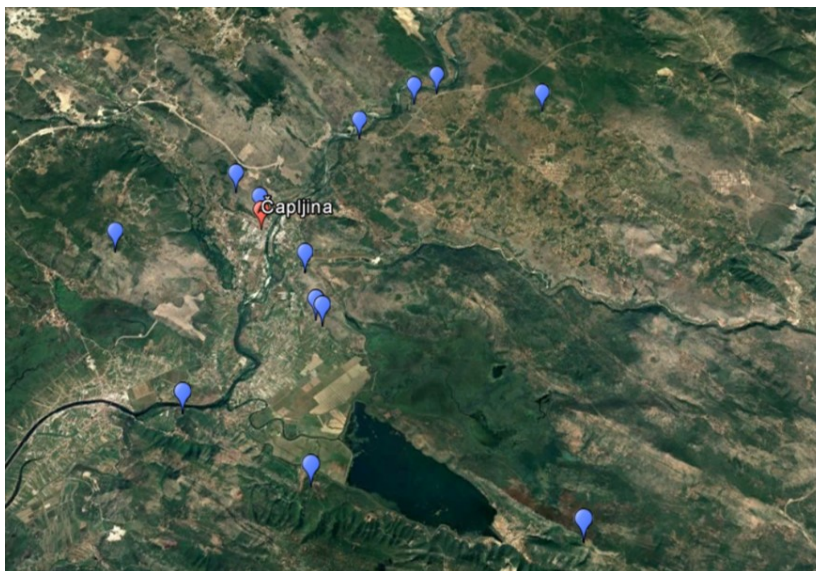
¹⁰⁸ Bešlagić, 1971, 318; ALBIH TOM 3, 1988, 335.

¹⁰⁹ ALBIH TOM 3, 1988, 321.

¹¹⁰ ALBIH TOM 3, 1988, 336, 324.

¹¹¹ Dodig, 2013, 137-140.

iz 3.-2. st. pr. Kr.),¹¹² Zabrdalj u Čapljini (također s ostavom ilirsko-grčkog novca), Mala Gradina u Čapljini¹¹³ i Krupa u Dračevu (s reljefom uklesanim u stijeni pretpostavljenog helenističkog postanka).¹¹⁴ Za trinaest gradina se u literaturi drži da su u rimsko doba korištene kao “utvrde” (ili osmatračnice) jer su na njima ili podno njih utvrđeni materijalni ostatci rimskog doba (sl. 6). Riječ je o gradinama: Bulutovac (Sjekose), Gradina (Doljani), Begića Gomila i Gomila Mendele (Gnjilište), Gradina (Klepačka gradina), Velika Mitruša (Jasenica), Mala i Velika Gradina (Čapljina), Gradina u Svitavi, Gradina u Ševaš Njivama, Šatorova Gomila (Lokve), Gradina (Dubravska) i Mala Gradina na Bivoljem Brdu. Obzirom da na njima nisu pronađeni nalazi koji se povezuju s vojskom (dijelovi vojne opreme, nadgrobnji spomenici i dr.), ne postoje sigurni dokazi koji bi govorili o boravku vojske. S druge strane, pet od trinaest spomenutih gradina nalaze se na važnim strateškim položajima, a neke imaju pravilan tlocrt i tragove uporabe maltera, što ukazuje na to da su u nekom trenutku (ne znamo kojem) sigurno korištene kao kontrolni položaji, tj. točke za nadzor komunikacija i prostora ili za zbjeg okolnog stanovništva (točniju kvalifikaciju onemogućuje manjak arheološkog materijala) a neke su mogle funkcionirati kao privremene vojničke utvrde, moguće u razdoblju kasne antike. U pitanju su Klepačka gradina, Gradina u Ševaš Njivama, Gradina na Bivoljem Brdu (tzv. Dubravska Gradina) te Velika i Mala gradina u Čapljini.

Sl. 6. Gradine s pretpostavljenom funkcijom utvrđenja/osmatračnice u rimsko doba (izrada: Ž. Pandža)

¹¹² Patsch, 1906, 389; ALBIH TOM 3, 1988, 335.

¹¹³ ALBIH TOM 3, 1988, 322, 330.

¹¹⁴ ALBIH TOM 3, 1988, 336, 329.

Kako je već navedeno, do prvih kontakata Rimljana s područjem Ilirika, koji su ostavili traga u povijesnim vrelima, dolazi u 3. st. pr. Kr., vremenu kada autohtono stanovništvo toga prostora, pa tako i studijskog područja, nazivamo Ilirima. O njihovu se podrijetlu i kulturi u znanosti puno raspravljalo (simpoziji na tu temu održani su 1964., 1966., 1968. i 1982., jedan kolokvij 1974. i još jedan naučni skup 1976. god.), ali mnoge dvojbe i dalje ostaju otvorene.

Geneza plemenskih skupina, koje su *in extenso* išle u ilirsku zajednicu, tekla je čini se kontinuirano, od prijelaza iz neolita u metalno doba i do same rimske okupacije.¹¹⁵ O ilirskim plemenima koja su nastavala unutrašnjost rimske provincije Dalmacije (dio Bosne i Hercegovine) raspravljalo je više autora, od kojih se većina bavila i plemenima koja su živjela oko donjeg toka rijeke Neretve. Obzirom da je naša tema vezana uz područje općine Čapljina, na ovome mjestu navest ćemo samo osnovne podatke o plemenima za koje se smatra da su nastavali to područje, a u pitanju su Daorsi i Ardijejci (*Vardiaei*) (sl. 7.).

Ardijejci (*Ardiaei*, *Vardiaei*) su prema većini autora bili nosioci ilirske državnosti u 3. i 2. st. pr. Kr., ali je pitanje njihove postojbine, mogućih migracija i konačnog preseljenja izrazito složeno.¹¹⁶ Kako navodi Strabon, ljudi iz kasnijih vremena nazivali su ih *Vardiaei*, a obzirom da su se bavili gusarstvom Rimljani su ih s mora raselili u unutrašnjost i prisilili da obrađuju zemlju, no kako je ona bila krševita i neplodna gotovo su propali (preseljenje je izveo konzul Servije Fulvije Flak 135. god. pr. Kr.).¹¹⁷ Važna prostorna odrednica kod Strabona jest podatak da je „Ardijejcima blizu Hvar, prije zvan Par, jer su ga osnovali Parani“. Mišljenja autora o prostoru kojeg su izvorno nastavali znatno se razilaze. Veći broj autora smatra da Strabonov navod ukazuje kako su nastavali desnu obalu Neretve.¹¹⁸

Dodig navodi da je većina istraživača od 30-ih do 70-ih godina prošloga stoljeća Ardijejce ubicirala u Poneretavlje, na lijevu ili desnu obalu, ili pak na obje obale,¹¹⁹ dok Bojanovski drži da su Ardijejci nastavali čitavo područje koje je kasnije ušlo u naronitanski ager (više o granicama naronitanskog agera pogledati na str. 13-16), što podrazumijeva značajan dio desne i manji dio lijeve obale Neretve.¹²⁰ Papazoglu, međutim, odlučno brani stajalište o smještaju Ardijejaca sjeverno od Rizonskog zaljeva i Dokleje, dakle znatno južnije,

¹¹⁵ Benac, 1977, 13.

¹¹⁶ Pregledno: Dodig, 2013, 41-44.

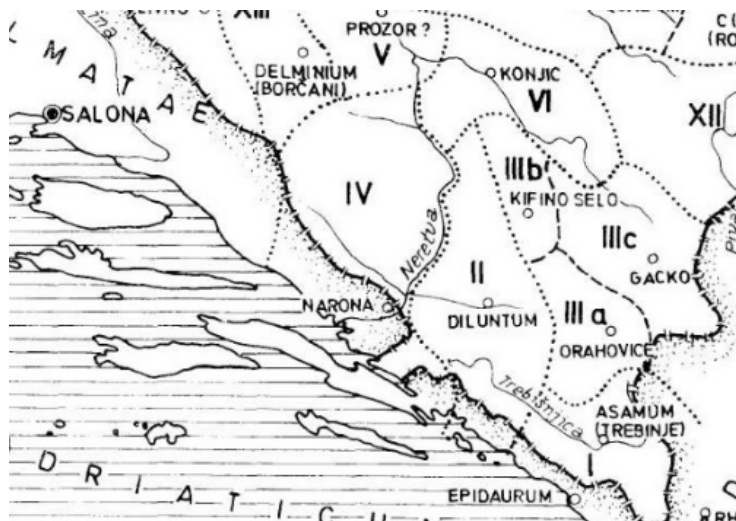
¹¹⁷ Strabōn, *Γεωγραφικά*, VII, 6; Jones, 1954, 309.

¹¹⁸ Wilkes, 1969, 18; Alföldy 1965., zemljovid II. na kraju knjige; Rendić-Miočević, 1989, karta T. XCII; Zaninović, 1997, 57 (smješta ih s obje strane Neretve); Russu, 1969, karta 131; Kos, 1998, 332; Cambi, 1989, 43; Marijan, 2001, 158.

¹¹⁹ Dodig, 2013, 42. Pregled mišljenja dao je J. Lučić, 1966, 245-254.

¹²⁰ Bojanovski, 1978a, 181.

u čemu također ima veliki broj pobornika.¹²¹ U sklopu popisa zajednica naronitanskog konventa (što sugerira da mjesto preseljenja treba tražiti negdje na njegovu prostoru) Plinije ih spominje kao zajednicu „s ne više od 20 dekurija“.¹²²

Sl. 7. Prostori naseljeni Daorsima (II) i Vardijecima, tj. Ardijejcima (IV) prema Bojanovskom (preuzeto: Bojanovski, 1988, 434)

I o smještaju Daorsa postoje različita mišljenja iako ne toliko suprotstavljena: Basler smatra da su živjeli uz donji tok Neretve i istočnije od nje,¹²³ većina autora navodi da su nastanjivali lijevu obalu Neretve,¹²⁴ a neki naglašavaju mogućnost da su držali obje njezine obale (nakon preseljenja Ardijejaca).¹²⁵

Prvi ih spominje Polibije, kada su ih sredinom 2. st. pr. Kr. ugrozili Delmati i nametnuli im danak u žitu i stoci.¹²⁶ Na desnoj obali Neretve mogao im je pripadati teritorij do Imotskog polja, uključujući doline rijeka Trebižata i Tihaljine, a kasnije bi pod delmatskim naletom navodno postupno napuštali taj prostor i koncentrirali se na lijevoj obali, koja je predstavljala prirodnu barijeru prema agresivnim susjedima.¹²⁷ Od 4. do 1. st. pr. Kr. glavni politički, ekonomski i kulturni centar bio im je Daorson u Ošanićima kod Stoca.¹²⁸ Bojanovski je mišljenja da Daorse na prijelazu dviju era treba smjestiti na lijevu obalu Neretve, od Stoca do

¹²¹ Papazoglu, 1988, 170; Papazoglu, 1992-1997, 99. Njeno mišljenje podržavaju Garašanin, Benac, Srejić, Cabanes i Šašel Kos.

¹²² Plinius, *Naturalis historia*, III, 144.

¹²³ Basler, 1990, 136.

¹²⁴ Klaić, 1882, 34; Wilkes 1969, 164; Alföldy, 1965, 47; Vego 1964, 24; Marić, 1973, 114, 122-123; Marić, 1975b, 103; Bojanovski, 1978, 174; Bojanovski, 1988, 95-102, 376.

¹²⁵ Patsch, 1901, 2231-2232; Marić, 1973, 114.

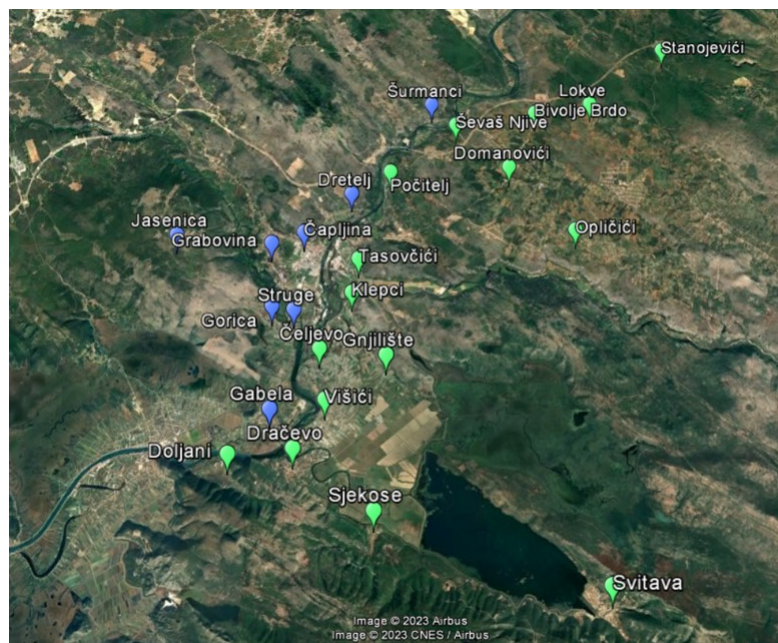
¹²⁶ Polybius, *Historiae*, VI, 9; Bojanovski, 1988, 91; Zaninović, 2003, 281.

¹²⁷ Bojanovski, 1988, 92; Marić, 2015, 53.

¹²⁸ Marić, 1975, 103-107.

Slanog, jer su kao trgovački narod kontrolirali stari put od Tasovčića (Čapljina) do Stoca, pa preko Graca do Ljubomira.¹²⁹

U Plinijevo vrijeme, ili vrijeme izvora koje je slavni enciklopedist crpio, bili su još malobrojniji od Ardijejaca i imali svega 17 dekurija.¹³⁰ Na osnovi navedenog, u predrimskom razdoblju na području općine Čapljina, na desnoj obali Neretve, u današnjim naseljima Gabela, Jasenica, Gorica, Struge, Grabovina, Čapljina, Dretelj i Šurmanci vjerojatno su u prvo vrijeme živjeli Ardijejci, dok su lijevu obalu Neretve, tj. današnja naselja Svitava, Sjekose, Dračevo, Doljane, Višiće, Čeljevo, Gnjilište, Klepce, Tasovčiće, Počitelj, Ševaš Njive, Bivolje Brdo, Lokve, Domanoviće, Oplićiće i selo Stanojeviće nastavali Daorsi (sl. 8). No to je moglo vrijediti samo do Flakove akcije, nakon koje je sigurno započeo značajniji upliv italskih trgovaca i doseljenika. Konačnu populacijsku preobrazbu proizvela je nesumnjivo dedukcija kolonista u Naroni.

Sl. 8. Ardijejci i Daorsi na području općine Čapljina (izrada: Ž. Pandža)

3.2. Kolonizacija i osnivanje naselja

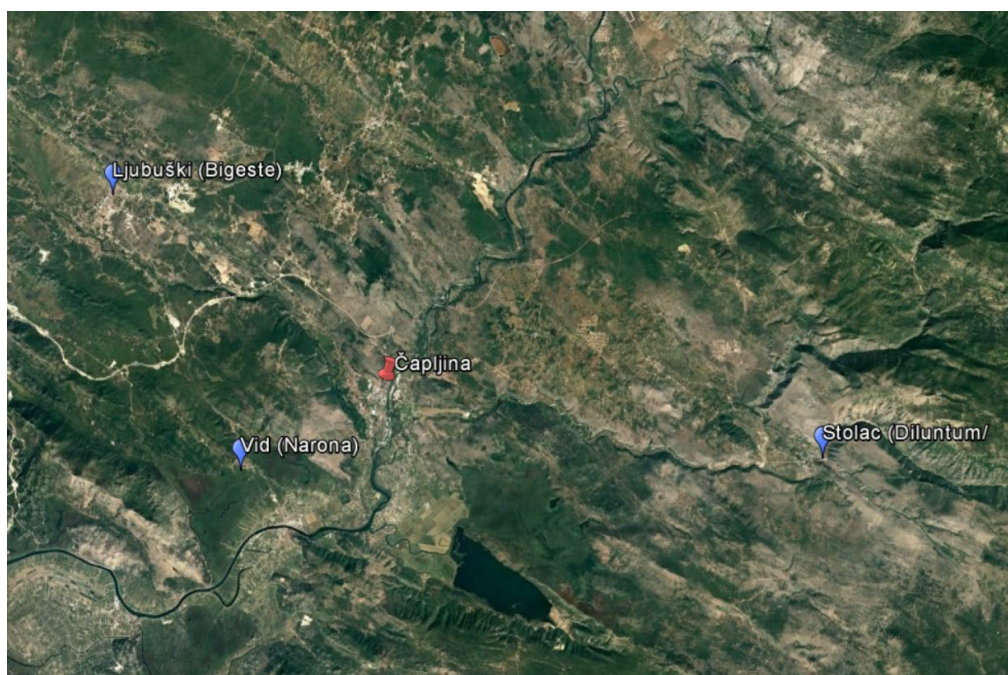
Nakon dugih i krvavih ratova s Delmatima i drugim indigenim narodima, a napose poslije gušenja Batonova ustanka (*Bellum Batonianum*) 9. godine, Rimljani definitivno učvršćuju vlast na cijelom prostoru provincije Ilirik (Dalmacije). Započinju s aktivnostima

¹²⁹ Bojanovski, 1978, 174; Bojanovski, 1988, 95-102, 376.

¹³⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, III, 143.

kojima unose velike promjene u život autohtonog stanovništva, a sve s ciljem potpune pacifikacije i romanizacije.¹³¹

Jedno od najgušće naseljenih područja unutrašnjosti provincije područje je donjeg sliva rijeke Neretve (*Naron*), gdje se nalazilo središte jednog od tri sudbena konventa, Naronu, u blizini koje se nalazi područje općine Čapljina koje je predmet našega rada. Ono je smješteno između (u trokutu) važnih antičkih središta: kolonije *Naronu* na jugu (Vid kod Metkovića), vojnog logora *Bigeste* (Humac kod Ljubuškog) na zapadu i municipija *Diluntum* (Stolac) na istoku (sl. 9).

Sl. 9. Općina Čapljina u odnosu na *Naronu*, *Bigeste* i *Diluntum* (izrada: Ž. Pandža)

U rimskom razdoblju područje Čapljine pripadalo je bez sumnje ageru kolonije Narone, i osim administrativnom položaju i blizini ranije navedenih središta prosperitet je dugovalo plodnosti aluvijalnog zemljišta te posebno pogodnom prometnom položaju.

Na osnovi arheološkog materijala, naseljavanje novoga stanovništva, romanizacija postojećeg i osnivanje naselja rimskoga tipa započinju znatno ranije negoli u drugim dijelovima unutrašnjosti provincije - sudeći prema natpisu s Crkvine iz Tasovčića još krajem 1. st. pr. Kr., tj. u kasnorepublikanskom razdoblju - dok se broj naselja i gospodarskih imanja (*villae rusticae*)

¹³¹ Po definiciji, „romanizacija“ je proces prilagođavanja autohtonog stanovništva na novine koje osvajanjem i uspostavom vlasti na nekom području donosi rimska država. Na prvome se mjestu misli na dugoročan proces kojim rimska država pokorenim stanovništvu nameće latinski jezik, kulturu, običaje te pravne i etičke norme. Pojam se više od jednog stoljeća spominje u brojnoj stručnoj literaturi, a neki ga autori negiraju i predlažu da se izbaci iz uporabe. Usp. Radman Livaja, 2014, 15-20.

posebno umnaža u 1. i 2. st. nakon Krista.¹³² Krajem 1. st. pr. Kr. naseljavaju se doseljenici iz Italije i drugih provincija bogatijeg imovnog stanja (najčešće trgovci i vojnici), a upravo dovođenje i favoriziranje rimskog civilnog elementa pridonijet će bržoj romanizaciji. Dokaz tomu su brojna arheološka nalazišta (s popratnim arheološkim materijalom) i zanimljivi, ali začeđujuće rijetki epigrafski spomenici.

Većina epigrafskih spomenika potječe iz razdoblja od 1. do 4. st., a samo počasni spomenik braće Papija datira s kraja 1. st. pr. Kr., te je ključni dokaz ranog naseljavanja Italika i njihove onodobne gospodarske važnosti. Prema tome, za pretpostaviti je da su se prvi doseljenici iz Italije naselili na prostore Čapljine, ako ne odmah, onda neposredno poslije dedukcije kolonista u Naroni i neposrednoj okolici. Prema mišljenju većine autora, romanizacija nekog područja započinje dolaskom vojnih jedinica, pa vojnici i veterani igraju jednu od važnijih uloga u prvoj fazi romanizacije. Za njih se odvajaju plodna zemljišta na kojima nakon odlaska iz vojske veterani grade stambene objekte i gospodarska imanja. Aktivni vojnici grade i ceste, koje su važan faktor romanizacije, jer njihova izgradnja potiče urbanizaciju, tj. razvitak naselja.

Prvi zadatak Rimljana bio je pokoreni Ilirik efikasno pokriti sustavom transverzalnih komunikacija, koje su bile povezane s poprečnim regionalnim i vicinalnim putovima, a u globalnom smislu sav je promet usmjeren u pravcu prijestolnice ogromnog carstva.¹³³ Uz to, planski se nastojalo, posebice u vrijeme Augusta i Tiberija, da se područje unutrašnjosti provincije vojnički i ekonomski čvršće poveže s Italijom i Rimom te na taj način potencira proces romanizacije toga značajnog europskog prostora između Jadrana i Dunava. Proces je obuhvaćao razne aspekte djelovanja, među kojima su kolonizacija, urbanizacija, izdvajanje prostranog javnog agera (*ager publicus*), novačenje peregrina u vojne jedinice, širenje rimske religije, tj. izjednačavanje domaćih božanstava s onima iz rimskog panteona (*interpretatio Romana*), itd.

Jedan od najefikasnijih instrumenata romanizacije bilo je dijeljenje građanskih prava (civiteta) domorocima. Autohtoni element se vezivao uz rimsku vlast i dodjeljivanjem municipaliteta pojedinim naseljima, a civiteta pojedincima, pa se tako stvarao odgovarajući domaći sloj na koji se rimska vlast oslanjala i koji je postajao dio rimskog političkog i društvenog sistema.¹³⁴

¹³² Bojanovski, 1978, 163-164; Bojanovski, 1988, 65.

¹³³ Bojanovski, 1974, 246.

¹³⁴ Bojanovski, 1974, 82.

Najviši domet romanizacije i provincijalizacije ovih područja bilo je prerastanje plemenskih (peregrinskih) *civitates* u municipije, tj. u autonomne gradove. Municipijima su postajale one *civitates* u kojima je zbog romanizacije porastao broj domaćih ljudi s rimskim civitetom, pa su oni sami mogli upravljati gradom i njegovim teritorijem. Davanje municipaliteta imalo je za svrhu razbijanje plemenskih formi života, iako nikada nije značilo i njihovo konačno dokidanje i potpunu romanizaciju. Romanizaciji je, također, doprinijela izgradnja većeg broja putnih stanica i gradskih centara, koji su se razvijali u ravnicama ispod značajnijih gradina (*oppida, castella*).¹³⁵ Jedan od medija romanizacije su veteranska i druga imanja (*fundi*) s brojnim vilama (*villae rusticae*).

U rimska naselja mogu se uvrstiti i putne postaje podizane uz ceste, koje se u izvorima različito nazivaju – *mansio, mutatio, statio, praetorium, palatium, civitas* i *vicus*.¹³⁶ Nalazile su se na glavnim kao i sporednim prometnicama, a rezultati topografskih i hodoloških istraživanja pokazuju da su te aglomeracije usko vezane za rimske ceste.¹³⁷ Na studijskom području putne postaje do sada su potvrđene na samo jednom lokalitetu, u naselju Tasovčići, u koje Bojanovski smješta putnu postaju s Pojtingerove tabule - *Ad Turres*. Još jedna putna postaja (*mutatio*) moguće se prema Bojanovskom nalazila u rimskom naselju Črljekuša u Opličićima.¹³⁸

Rimskim naseljima možemo smatrati i beneficijarske postaje koje su obavljale poslove vezane za red i sigurnost cjelokupnog prometa, ali i čuvanje državnih skladišta (*horrea*). Za vršenje takve odgovorne funkcije te putne stanice imale su i naoružanu stražu, neku vrstu onodobne prometne policije, a najčešće su građene na frekventnim dijelovima komunikacija.

U Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine iz 1988. godine zabilježeno je 57 arheoloških nalazišta iz antičkog doba s područja općine Čapljina, a kako grafikon niže prikazuje općina Čapljina najgušće je naseljena na području Hercegovine (u ovom radu smo, raznim metodama evidentirali ukupno 95 arheoloških nalazišta s točnim prostornim rasporedom, usp. sl. 168).

Na veliku naseljenost bez sumnje je utjecala blizina Narone kao administrativnog središta, ali i trgovinskog i sudbenog sjedišta, isto tako rimskog vojnog logora na Humcu, te možda najvažnija karika - rijeka Neretva, koja je s pritokama Bregavom, Trebižatom i Krupom tijekom milenija određivala sudbinu ovih prostora i služila kao spona mediteranskog svijeta sa

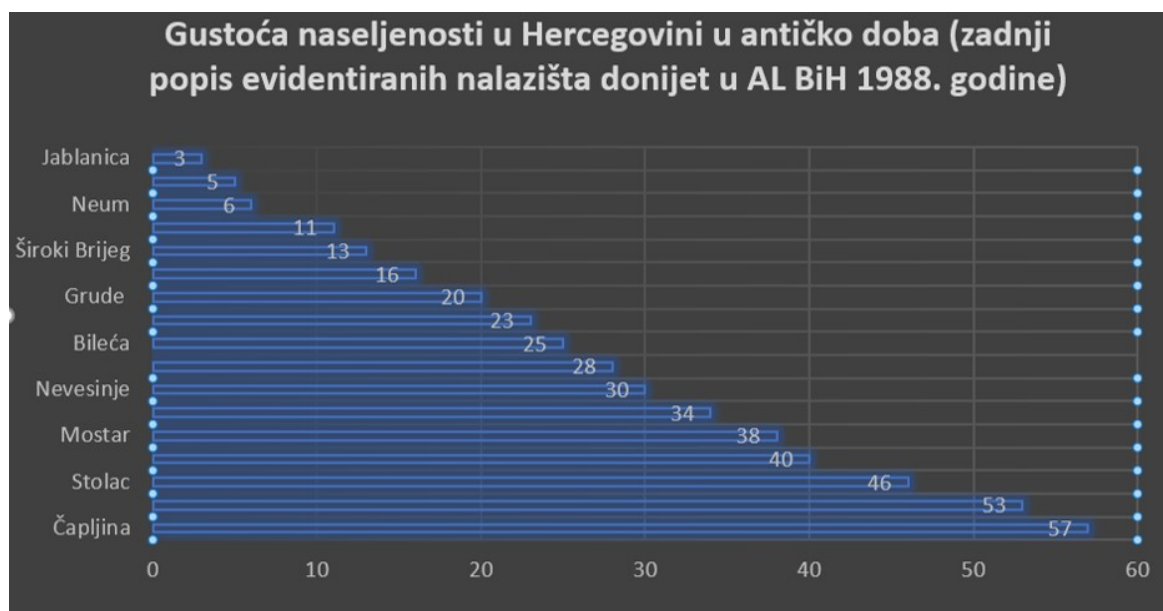
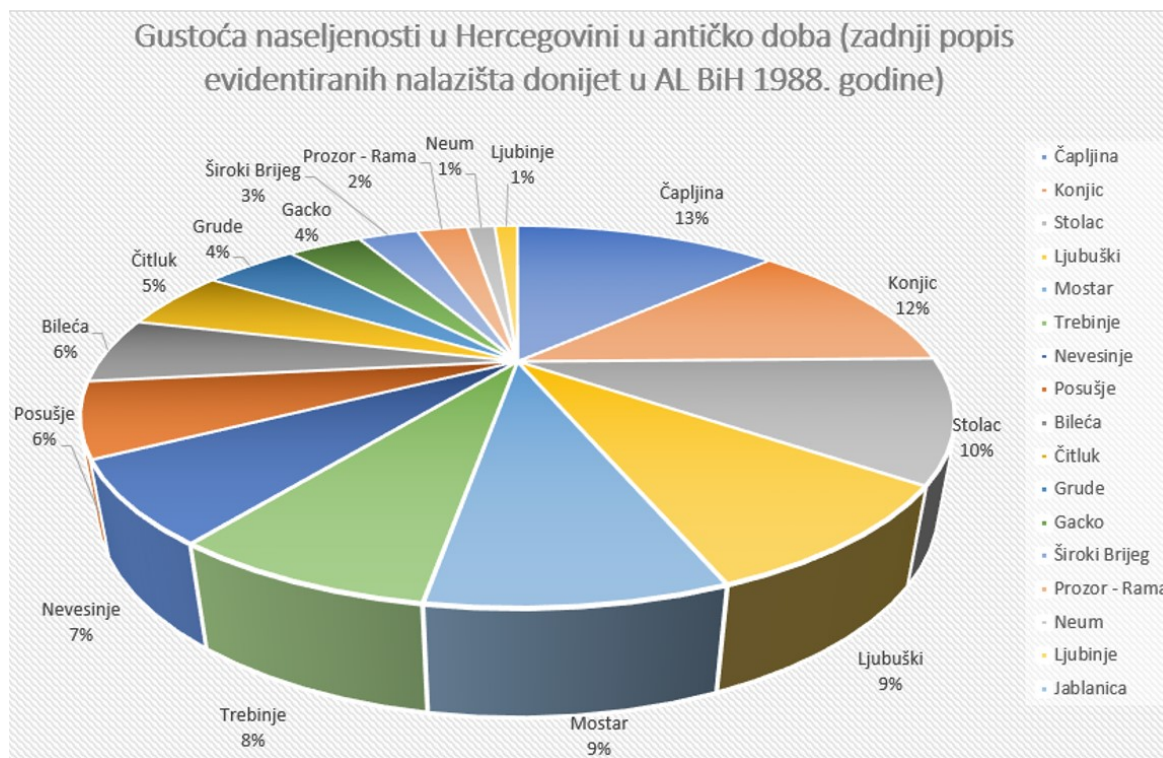
¹³⁵ Zaninović, 1967, 5-28; Bojanovski, 1988, 67.

¹³⁶ Greiner, 1934, 199-213; Buzov, 2009, 148.

¹³⁷ Pašalić, 1960, 104.

¹³⁸ Bojanovski, 1973, 146.

zaleđem, te tako utjecala na formiranje društvenih, gospodarskih i kulturnih odnosa, posebice tijekom antičkog razdoblja. Sve su to razlozi zbog kojih je prostor uz donji sliv Neretve u 1. st. bio najgušće naseljeno područje Hercegovine (sl. 10 i 11), a možda i cijele unutrašnjosti provincije.

Sl. 10 i 11. Grafički prikazi naseljenosti područja Hercegovine u antičko doba (izrada: Ž. Pandža)

3. 3. Naseljenost u rimsko doba prema mjesnim zajednicama (Katalog)

U prethodnom poglavlju naveli smo točan broj do danas evidentiranih arheoloških nalazišta, a u ovom ćemo dijelu rada obrađivati svako arheološko nalazište poimenice (njih 95). Budući da su mentor i članovi Povjerenstva tijekom obrane sinopsisa sugerirali znanstvenu terminologiju i sasvim konkretnu upotrebu pojma „arheološki lokalitet“, za sva ona nalazišta na kojima su zabilježeni sporadični (slučajni) nalazi u ovom radu koristit ćemo naziv „arheološko nalazište“, a samo za ona nalazišta na kojima su vršena zaštitna ili sistematska istraživanja, tj. ona na kojima je pouzdano potvrđeno postojanje „arheološkog lokaliteta“, koristit ćemo takav naziv. Naime, ne možemo okarakterizirati kao „arheološki lokalitet“ onaj položaj ili nalazište s kojega dolaze samo slučajni (ili sporadični) nalazi opeke, po koji ulomak keramike, lucerna ili fibula, već samo onaj na kojemu je arheološkim istraživanjima dokazan značajan korpus arheološke građe sa zamjetnim kontinuitetom života.

Po podacima koje smo dobili od službe opće uprave grada Čapljine, na prostoru navedene općine postoji, tj. osnovano je 27 mjesnih zajednica s pripadajućim naseljenim mjestima i selima. U njih 22 zabilježeni su ostatci iz rimskog doba, dok ih u 5 nema. Stoga sljedeće mjesne zajednice u kojima nisu evidentirana antička nalazišta nećemo uvrstiti u rad: Mjesnu zajednicu Prćavci koja obuhvaća naseljeno mjesto Prćavci sa sjedištem u Prćavcima, Mjesnu zajednicu Zvirovići koja obuhvaća naseljeno mjesto Zvirovići sa sjedištem u Zvirovićima, Mjesnu zajednicu Bobanovo Selo koja obuhvaća Bobanovo Selo sa sjedištem u Bobanovu Selu, Mjesnu zajednicu Domanovići koja obuhvaća naseljeno mjesto Domanovići sa sjedištem u Domanovićima i Mjesnu zajednicu Šuškovno Selo koja obuhvaća naselja Nakovanj, Ivanuša, Gusti Grm i Vlaka sa sjedištem u Nakovnju (na njihovu prostoru međutim postoje prapovijesna nalazišta, kao što su gomile i gradine). Fokusirat ćemo se samo na one mjesne zajednice i sela u kojima su zabilježeni ostatci antičkoga doba, tj. na 22 mjesne zajednice s 26 sela (a ne 27 mjesnih zajednica i 34 sela, koliko ih ukupno ima na području općine Čapljina).

1. Mjesna zajednica Svitava koja obuhvaća naseljena mjesta Svitava i Bajovce sa sjedištem u Svitavi;
2. Mjesna zajednica Dračevo-Sjekose koja obuhvaća naseljeno mjesto Dračevo, Sjekose i Dubravicu sa sjedištem u Dračevu;
3. Mjesna zajednica Doljani koja obuhvaća naseljeno mjesto Doljani sa sjedištem u Doljanima;
4. Mjesna zajednica Gabela koja obuhvaća naseljeno mjesto Gabela sa sjedištem u Gabeli;

5. Mjesna zajednica Gabela Polje koja obuhvaća naseljeno mjesto Gabela Polje i Crnići sa sjedištem u Gabela Polju;
6. Mjesna zajednica Višići koje obuhvaća naseljeno mjesto Višići sa sjedištem u Višićima;
7. Mjesna zajednica Gnjilišta koja obuhvaća naseljeno mjesto Gnjilišta sa sjedištem u Gnjilištima;
8. Mjesna zajednica Čeljevo koja obuhvaća naseljeno mjesto Čeljevo sa sjedištem u Čeljevu;
9. Mjesna zajednica Gorica - Struge koja obuhvaća naseljena mjesta Struge, Gorica, Jasenica sa sjedištem u Gorici;
10. Mjesna zajednica Klepci koja obuhvaća naseljeno mjesto Klepci sa sjedištem u Klepcima;
11. Mjesna zajednica Prebilovci koja obuhvaća naseljeno mjesto Prebilovci sa sjedištem u Prebilovcima;
12. Mjesna zajednica Grabovine koja obuhvaća naseljeno mjesto Grabovine sa sjedištem u Grabovinama;
13. Mjesna zajednica Čapljina I sa sjedištem u Čapljini;
14. Mjesna zajednica Čapljina II sa sjedištem u Čapljini;
15. Mjesna zajednica Tasovčići koja obuhvaća naseljeno mjesto Tasovčići sa sjedištem u Tasovčićima;
16. Mjesna zajednica Trebižat koja obuhvaća naseljeno mjesto Trebižat sa sjedištem u Trebižatu;
17. Mjesna zajednica Dretelj koja obuhvaća naseljeno mjesto Dretelj sa sjedištem u Dretelju;
18. Mjesna zajednica Počitelj - Hotanj koja obuhvaća naseljena mjesta Počitelj, Hotanj, Ševaš Njive i Modrič sa sjedištem u Počitelju;
19. Mjesna zajednica Opličići koja obuhvaća naseljeno mjesto Opličići sa sjedištem u Opličićima;
20. Mjesna zajednica Bivolje Brdo koja obuhvaća naseljena mjesta Bivolje Brdo i Stanojevići sa sjedištem u Bivoljem Brdu;
21. Mjesna zajednica Lokve koja obuhvaća naseljeno mjesto Lokve sa sjedištem u Lokvama,

22. Mjesna zajednica Šurmanci koja obuhvaća naseljeno mjesto Šurmanci sa sjedištem u Šurmancima.¹³⁹

Iz popisa je evidentno da neke mjesne zajednice odgovaraju istoimenim naseljenim mjestima, dok druge u svom sastavu imaju dva ili više naselja od kojih je jedno i sjedište. Odatle će se prve u nastavku rada imenovati u taksativnom obliku, a druge u svom punom i službenom nazivu.

3.3.1. Mjesna zajednica Svitava koja obuhvaća naseljena mjesta Svitava i Bajovci sa sjedištem u Svitavi

3.3.1.1. Svitava

Selo Svitava (sl. 12) smješteno je na jugoistočnoj obali Hutova blata i udaljeno 20 km od Čapljine. Na prostoru sela evidentirano je više arheoloških lokaliteta iz rimskog doba, ali i mnoštvo prapovijesnih gomila i gradina, koje ukazuju da se život ovdje odvijao još od prapovijesnog doba (neke od gradina bile su naseljene i u rimsko doba, npr. Gomila Gradina). Također je na području sela (osim mnoštva Gomila, te arheoloških nalaza iz ranog rimskog razdoblja) registrirana kasnoantička nekropola, što potvrđuje da je naselje egzistiralo od prapovijesnog do kasnoantičkog razdoblja.

Obilazeći teren 2017. i 2018. godine na više mjesta zabilježili smo ostatke iz rimskog doba (keramika, opeka), dok nažalost ostatci zidova nisu sačuvani, ali na osnovi do danas objavljene literature poznato je nekoliko arheoloških lokaliteta na kojima su pronađeni ostatci zgrada te arheoloških artefakata iz rimskog doba, koji potvrđuju da je na ovome mjestu u rimsko doba postojalo naselje. Tako je na području sela Svitave do danas registrirano šest lokaliteta iz antičkog razdoblja, a to su: Gomila „Gradina“, Lijepa ploča, Dvorišta, Grčko groblje 1, Grčko groblje 2 i Kućetine.

¹³⁹ “Na temelju članka 30. Zakona o lokalnoj samoupravi (Narodne novine Hercegovačko-neretvanske županije, broj 4/2000) i članka 26. i 74. Statuta općine Čapljina (Narodni list općine Čapljina, broj 1/97 i 3/98), Općinsko vijeće Čapljina, na sjednici održanoj 25. svibnja 2004. godine donijelo je Odluku o osnivanju mjesnih zajednica na području općine Čapljina.“ Spisak mjesnih zajednica na području općine Čapljina, 2019. godine ustupio nam je na uvid Grad Čapljina – Gradonačelnik, Služba Opće uprave.

Sl. 12. Pogled na Svitavu s Podgradine (foto: Ž. Pandža)

Gradina

Na prostoru Gradine zabilježeni su ostatci zidova, ulomaka keramike, fragmenti rimskih tegula te se na osnovu toga smatra se da je Gradina osim u brončano doba, dolaskom Rimljana na ovo područje korištena kao utvrđenje u periodu od 1. do 3. st.¹⁴⁰ (kote: S - 43° 1' 22" , I - 17° 48' 45").

Lijepa Ploča

Iznad lokaliteta Dvorišta, nalaze se na obronku Lijepa ploča ostaci zidina, opeka i posuda, o čemu je izvijestio Patsch.¹⁴¹ Pri razgovoru s lokalnim stanovništvom saznali smo da se često nailazilo na ulomke „nekih posuda od zemlje, crvenkaste boje“. Obilazeći teren (kote: S - 43° 1' 7", I - 17° 48' 23") pronašli smo tek nekoliko manjih ulomaka opeke.

Dvorišta

Arheološko nalazište (kote: S - 43° 1' 5", I - 17° 48' 22") nalazi se na rubu Svitavskog blata, na prostoru više katastarskih čestica zvanih Dvorišta (sl. 13). U stručnoj literaturi objavljenoj 1906. godine zabilježeno je da je na ostacima njiva pronađeno ostataka temelja zgrada, te mnoštvo ulomaka obrađenog kamena, keramike te fragmenata rimskih tegula, pa se na osnovi toga smatra da je u rimsko doba ovdje postojalo značajnije naselje.¹⁴² Na navedenom

¹⁴⁰ Patsch, 1906, 389; ALBIH TOM 3, 1988, 327; Čremošnik, 1990, 362.

¹⁴¹ Patsch, 1906, 389.

¹⁴² ALBIH TOM 3, 1988, 323.

lokalitetu pronađen je također i ulomak glatkog stupa, jedan manji ulomak epigrafskog nadgrobnog spomenika od bijelog vapnenca¹⁴³ te nekoliko ilirsko-grčkih i rimskih novčića.¹⁴⁴ U ALBIH TOM 3 navodi se podatak da je u Svitavi registrirana kasnoantička nekropola, a kao izvor podatka citira se rad C. Patscha iz 1906.¹⁴⁵

U tom radu (posvećenome Pseudo-Skilaksovu jezeru) Patsch ne navodi da je u Svitavi pronašao ostatke kasnoantičke nekropole (pogrješka koju je navela autorica I. Marijanović u ALBIH TOM 3, 323), već to čini u radu objavljenom 1912. godine, gdje kaže „prije nekoliko godina na Dvorištu su pronađeni i grobovi od opeke u obliku sedlastog krova“.¹⁴⁶ Očito se radi o kasnoantičkoj nekropoli, iako Patsch ne navodi točan podatak koliko je grobova u pitanju te je li u njima pronašao neke od priloga.

Po svemu sudeći, selo Svitava je u rano carsko doba bilo značajno naselje, a ostatci grobova iz kasne antike dokazuju da je život na tome mjestu kontinuirano trajao sve do izmaka kasne antike. I danas se na površini od 100 do 200 m² nailazi na brojne ulomke keramike te fragmente rimske opeke. Zanimljiv je podatak da se u gruntovnim knjigama nailazi na mnoštvo toponima (oko 40-ak¹⁴⁷) koji nose naziv vinogradine, vinograd, loza, lozutine, što možda može biti pokazatelj da je i u vrijeme Rimljana na području naselja bio jako zastupljen uzgoj vinove loze (do danas na području općine Čapljina nisu pronađeni epigrafski ili posvetni spomenici posvećeni rimskom bogu Liberu, ali jesu u susjednom gradu Ljubuški, gdje je u rimsko doba postojao hram posvećen Liberu i Liberi).

Također, kako je spomenuto, u ALBIH TOM 3 se navodi i podatak da je na području lokaliteta Svitava 1 pronađen iliirsko-grčki i rimski novac, a u pitanju su dvije drahme grada Apolonia (229.-100. pr. Kr.) te novčić Antonina Pija.¹⁴⁸ Za iste nije naveden bliži mikrolokalitet, ali je lako moguće da ih treba vezati za arheološko nalazište Dvorišta.

¹⁴³ Patsch, 1906, 389; Patsch, 1912, 100; ILJug, 1986, 155-156; ALBIH TOM 3, 1988, 323.

¹⁴⁴ Kraljević, 1979, 127-135; ALBIH TOM 3, 335.

¹⁴⁵ ALBIH TOM 3, 1988, 323.

¹⁴⁶ Patsch, 1912, 100-101.

¹⁴⁷ Udženija, 1991, 39.

¹⁴⁸ ALBIH TOM 3, 1988, 335.

Sl. 13. Lokaltet Dvorišta (foto: Ž. Pandža)

U Etnološkoj kući u Hutovu čuva se veći ulomak rimskog spolija pronađen 80-ih godina prošlog stoljeća u Svitavi (sl. 14 i 15).¹⁴⁹ Točno mjesto nalaza nije poznato, ali je s obzirom na ranije spomenute ostatke arhitekture i drugih nalaza lako moguće da potječe s arheološkog lokaliteta Dvorišta. Iako je spolij pronađen bez drugih pripadajućih dijelova, riječ je očito o dijelu spomenika koji je u osnovi imao trodijelnu strukturu: bazu ili sokl koji je služio kao postolje, srednji dio ili tijelo u obliku kocke/kvadra, te gornji, završni dio u funkciji kruništa.¹⁵⁰

U našem slučaju riječ je o kruništu, tj. elementu koji je stajao na donjem četvrtastom dijelu koji je mogao nositi i natpis. Na to ukazuje raspored profila i njihova širina koja se povećava prema gore te četvrtasta forma gledano iz ptičje perspektive. Takav element obično stoji na nadgrobnim arama višedijelne izrade, ali može pripadati i bazi kipa ili općenito elementu u formi bloka (tzv. cipus).

Da je na njemu još nešto stajalo pokazuju tri instalacije na gornjoj plohi. Središnja je sigurno služila za učvršćivanje elementa koji se sidrio na grubo abociranoj površini, što znači da je i on imao donju četvrtastu plohu. Možda su druge dvije instalacije načinjene s namjerom da se taj element dodatno učvrsti ili su sekundarne izrade. U konačnici, kada je riječ o izgubljenom vršnom dijelu, može biti riječ o nekom elementu koji se sužavao prema gore (npr. piramidalnog oblika), bazi/plinti velike pinije (šišarke), bazi kamene posude, ali čak i plinti

¹⁴⁹ Podatke smo dobili od Stanislava Vukorepa, voditelja etnološke kuće Hutovo.

¹⁵⁰ Usp. Maršić, 2013, 3.

kipa. Izgubljeni dio sigurno nije sadržavao udubinu za žrtvovanje jer je ukupnom visinom cijeli spomenik vjerojatno dosežao do visine ramena, ako ne i preko toga, a tada je takva radnja nepraktična. Prema tome, nije u pitanju obredna ara, već nadgrobna, sličan element u funkciji arhitekture pročelja grobnog areala ili baza kipa. Na gornjoj plohi s jedne strane nema okvira, što ukazuje da je spomenik čini se bio prislonjen uz zid ili je stršio naprijed iz arhitekture.

Sl. 14-15. Spolij iz Svitave pohranjen u etnološkoj kući Hutovo (foto: Ž. Pandža)

Grčko groblje 1

Oko 200 m od današnjeg rimokatoličkog groblja u Svitavi evidentirana je srednjovjekovna nekropola stećaka (kote: S - 43° 0' 35", I - 17° 48' 46"). U ALBIH TOM 3 na stranici 335, navodi se podatak da je na lokalitetu Svitava 3 (Grčko groblje), gdje se nalazi srednjovjekovna nekropola, pronađen i rimski spolij, tj. poklopac urne, a kao izvor podatka citira se Bešlagić (1971, 321). Bešlagić spominje srednjovjekovnu nekropolu na navedenom

lokalitetu, ali ne spominje rimski spolij (urnu).¹⁵¹ Bez obzira na pogrešan podatak i citiranje Bešlagića (koji ni u jednom radu ne spominje poklopac rimske urne) moguće je da je N. Miletić u ALBIH podatak crpila iz nekog drugog rada, rada drugog autora, ali je pogriješila u citiranju. Stoga, ako je točan njen podatak, da je na lokalitetu Grčko groblje pronađen poklopac rimske urne, postoji mogućnost da je na tome mjestu u rimsko doba postojala nekropola na kojoj se ukopi nastavljaju i u srednjem vijeku.

Grčko groblje 2

Na mjestu gdje se danas nalazi Crkva u Svitavi (kote: S - 43° 0' 57", I - 17° 48' 28") prema kazivanju mještana nekada davno pronalazeni su ulomci rimske keramike i opeke, a livadu na kojoj se nalazi crkva nazivaju „Grčko groblje“. I u knjizi *Hronika Svitave* navodi se podatak da je „Grčko groblje“ groblje gdje se danas nalazi seoska crkva. Sam naziv „Grčko“ prisutan je u narodu od daleke prošlosti. Ovaj lokalitet je bez sumnje bio prvo organizirano seosko groblje.¹⁵² Obilazeći teren oko crkve, nekoliko metara od ograde same crkve (gdje je u srednjem vijeku bila nekropola stećaka, od kojih se neki nalaze uokolo crkve) pronašli smo nekoliko ulomaka rimske opeke.

Kućetine

Povrh sela, na položaju koji mještani nazivaju Kućetine, sporadično su nailazili na ljudske kosti, ostatke zida te ulomke „rimske“ cigle (kote: S - 43° 1' 15", I - 17° 48' 44").

3.3.1.2. Bajovci

Na području sela Bajovci zabilježena su arheološka nalazišta iz prapovijesnog (tumuli, gradine) i rimskog razdoblja. Budući da je tema rada antičko doba, fokusirat ćemo se samo na one lokalitete na kojima je registiran materijal iz tog razdoblja.

U stručnoj su literaturi zabilježena četiri rimskodobna lokaliteta: Desilo, Spilice (Plandišta), Podvornice i lokalitet koji smo nazvali Njive Nikole Krešića. Patsch je, naime, obilazeći područje sela Bajovci 1906. godine registrirao tri nalazišta iz antičkog vremena, za koje navodi „nalaze se dno kuka Desila.“¹⁵³

¹⁵¹ Bešlagić, 1971, 321; ALBIH TOM 3, 1988, 335.

¹⁵² Udženija, 1991, 9.

¹⁵³ Patsch, 1906, 388.

Podvornice

Lokalitet je 1906. registrirao Patsch, navodeći da je „220 metara dalje od Desila u ogradi Bariše Obradovića pronašao ulomke posuda“. Atanackovi-Salčić (ALBIH TOM 3, 333) lokalitet navodi pod imenom Podvornice, gdje kaže: „Ostaci rimskog naselja. Fragmenti tegula, krečnog maltera i keramike, a u ogradama obrađenih kamenih kvadara“.¹⁵⁴ U obilasku terena (kote: S - 43° 1' 11", I - 17° 45' 16") zbog guste vegetacije nismo uspjeli evidentirati bilo kakve arheološke ostatke.

Spilice (Plandišta)

Nalazište je 1906. registrirao Patsch. Na njivama zvanim Spilice i Plandišta Boška Krešića pronašao je fragmente rimske opeke.¹⁵⁵ Ne navodi druge podatke, npr. koliki prostor obuhvaća navedeno zemljište i koliko je udaljeno od Desila. Obilazeći teren (kote: S - 43° 1' 18", I - 17° 45' 39") i danas se može naići na manje ulomke opeka, a lokalitet je od Desila udaljen oko 700 m. U razgovoru s lokalnim stanovništvom saznali smo da je prije 20-ak godina „u blizini te njive pronađen neki mali kamen s latinskim slovima“. Nažalost, drugih podataka o spomeniku nemamo: tko ga je pronašao, koje je točno mjesto nalaza, te je li isti sačuvan, tj. pohranjen u muzej ili se čuva u privatnom vlasništvu.

Njive Nikole Kresovića

Treći lokalitet registrirao je obilazeći područje sela Bajovci 1906. također Patsch (kote: S - 43° 1' 19", I - 17° 45' 24"). Pred kućom imenovanog, Patsch je pronašao brojne ulomke keramičkih posuda i fragmente rimske opeke.¹⁵⁶ U obilasku terena na naznačenoj njivi mjestimice se i danas nailazi na ulomke opeke (mještani sela su nam kazali da parcela pripada obitelji Krešić, te da im obitelj Kresović nije poznata).

Desilo

Arheološki lokalitet Desilo (sl. 16)¹⁵⁷ (kote: S - 43° 1' 20", I - 17° 45' 19") nalazi se u skrivenoj dolini sela Bajovci (jugozapadni dio parka Hutovo blato) i do danas je jedini podvodni

¹⁵⁴ Patsch, 1906, 388-389; ALBIH TOM 3, 1988, 333.

¹⁵⁵ Patsch, 1906, 388-389; ALBIH TOM 3, 1988, 335. U današnje vrijeme Mještani položaj nazivaju Pulice.

¹⁵⁶ Patsch, 1906, 388-389. Moguće da je Patsch pogriješno razumio, pa umjesto Krešić, naveo Kresović.

¹⁵⁷ Lokalitet je dobio ime po vrelu Desilo, jednom od brojnih vrela i jezera koja nastaju na ovom prostoru zahvaljujući masi podzemnih voda rijeke Trebišnjice, najveće ponornice u ovom kraju, s ukupnom površinom od oko 2 ha i značajnom dubinom, koja na pojedinim mjestima doseže i 10 m.

višeslojni arheološki lokalitet registriran na području Bosne i Hercegovine (helenistički materijal s posebno vrijednim nalazištem amfora).¹⁵⁸ Oko 300 m dalje nalazi se prapovijesna nekropola (tumul) smještena u podnožju gradinskog naselja, što je pokazatelj da je na Desilu u brončano i željezno doba bujao život, kao što će podvodna istraživanja pokazati i za rimsko doba (dosadašnjim podvodnim istraživanjima potvrđen je kontinuitet života od eneolita do kraja stare ere).¹⁵⁹

Još od prapovijesnog doba područje Hutova blata imalo je pogodne uvjete za život, ribarstvo, lov te trgovinsku razmjenu vodenim putovima, kako s kopnenim dijelovima južne Hercegovine tako i s jadranskom obalom. Tom trgovinskom saobraćaju nesumnjivo je doprinio emporion Naron (poslije rimska kolonija), u koji je još od 6. st. pr. Kr. stizala roba iz Grčke, te kasnije kada isti „preuzimaju“ Rimljani koji vrše distribuciju amfora s uljem i vinom. Obzirom da je u Desilu pronađen velik broj amfora Vasilj smatra da je u rimsko doba na tom položaju postojala značajna luka, prometna pogotovu tijekom zadnjih stoljeća stare ere.¹⁶⁰

Arheološka istraživanja u Desilu vršena su u dva navrata: 1972.¹⁶¹ i 2007. – 2008.¹⁶² godine. U prvoj istraživačkoj kampanji, koja je započela 1972. godine (kojoj je prethodilo nelegalno vađenje amfora od mještana 1971. godine, kada je izvađeno 12 amfora s očuvanim drškama i grlom bez dna, a samo poneki fragment s očuvanim drškama, grlom, vratom i trbuhom posude) zbog nepovoljnih uvjeta, tj. hladnoće izvorske vode na dubini od 8 do 10 m istraživanje je trajalo samo jedan dan.

Tom se prigodom uspjela pretražiti površina 50 x 50 m te je istraženo dno na prostoru gdje je pronađen čamac monoksil i dvije skupine amfora udaljene jedna od druge oko 20 metara. Ronioci su izvadili još dvije amfore bez dna, nekoliko poklopaca i dno amfore s kratkom cilindričnom nogom te je na svim nalazima, uključivši onih 12 koje su izvadili mještani, urađena rekonstrukcija oblika i forme amfora.

¹⁵⁸ Vasilj, 2007, 147-150; Vasilj, Forić, 2009, 156-163; Vasilj, 2012, 132.

¹⁵⁹ Vasilj, Forić, 2012, 73.

¹⁶⁰ Vasilj, 2014, 109.

¹⁶¹ Prva prelimenarna podvodna istraživanja poduzeo je Regionalni zavod za očuvanje kulturne baštine Mostara u suradnji s Turističkim savezom u Čapljini te grupom ronilaca iz Šibenika. S pronalaskom amfora Lamboglia 2, Z. Brusić lokalitet datira u kasno helenističko doba. Istraživanje na lokalitetu vršila je V. Atanacković Salčić 1972.

¹⁶² U istraživanjima su sudjelovali Fakultet filozofsko humanističkih znanosti Sveučilišta u Mostaru (prva faza, 2007.), Nevladin centar za edukaciju i istraživanje iz Mostara (druga faza, 2007., i treća faza, 2008.) te Hrvatski restauratorski zavod iz Zagreba. Na projektu su također sudjelovali Centar za balkanološka istraživanja ANUBiH i Ronilački klub Neretva iz Mostara, a projekt je potpomogla i tvrtka Solvej iz Mostara.

Sl. 16. Orto foto snimak lokaliteta Desilo - Hutovo Blato s ucrtanim pozicijama podvodnog lokaliteta (1), nekropole (2) i gradinskog naselja (3); Svitavsko jezero - Hutovo Blato (preuzeto: Vasilj, Forić, 2008, 46)

Iako je istraživanje bilo uspješno, ostalo je nerazjašnjeno zbog čega je tako velik broj amfora potopljen u jezero i skoro čitava dva milenija bio prekriven pijeskom. Pretpostavka je da je vodena stihija (ili neka druga katastrofa) izazvana tektonskim poremećajima ili ratnim razaranja uništila skladište ulja i vina u neposrednoj blizini naselja na obali vrela Desila, čiji su tragovi pronađeni na tzv. njivi Podvornice.¹⁶³ Osim vađenja i rekonstrukcije amfora, iz jezera je izvađen monoksil koji je poslije prenijet u muzejsku zbirku na Mogorjelu. Godinu dana poslije, 1973. izvršena je laboratorijska analiza metodom radioaktivnog ugljika.¹⁶⁴ Sveukupno je do tada izvađeno 14 amfora i samo na jednoj od njih nalazio se nečitljiv pečat na obodu. Na početku nedostaju dva slova a u produžetku se tek naziru slova ONO ili ONC, možda *Archel(ai) Dionc*. Radionice amfora s tim pečatima bile su u Akvileji i Brindiziju, djelovale su od 2. do 1. st. pr. Kr., a isti pečati poznati su i iz Narone, odakle su amfore, pretpostavlja se, i uvezene na Desilo.¹⁶⁵

¹⁶³ Na površini su pronađeni ulomci rimskih tegula i keramike: Atanacković Salčić, 1981, 13-18.

¹⁶⁴ Na osnovu analize obavljene u Institutu Ruđer Bošković u Zagrebu, dobivena je relativna starost monoksilnog čamca od 430 ± 60 godina. Prema tom podatku čamac je mogao nastati oko 1520. godine. Usp. Atanacković Salčić, 1981, 16.

¹⁶⁵ Atanacković Salčić, 1981a, 17.

Nakon tog prvog istraživanja 1972. godine devastacije na lokalitetu su se ponavljale (pogotovo su bile česte za vrijeme posljednjih ratnih događanja) te je stoga 2007. godine počelo prvo zaštitno istraživanje, koje će zbog količine i vrijednosti nalaza prerasti u sustavno. Prvo se pristupilo snimanju jezera te su zbog velike količine fragmenata amfora postavljene sonde (tom prigodom na dnu jezera, na dubini od 6,50 do 7,70 m, pronađeno je pet rebara kostura broda). U sondi B pronađeno je 14 fragmenata amfora (Lamboglia 2) (sl. 17), jedan sa žigom, 78 poklopaca, željezno koplje s dijelom drvene drške, konjska potkova, kosti jelena i divlje svinje, te dva rebra novog plovila.¹⁶⁶

Sl. 17. Prva faza istraživanja, ulomci amfora (preuzeto: Zmaić, Miholjek, 2013, 173)

U studenom 2007. istraživanja su nastavljena te je pronađeno 11 novih rebara kostura broda, mnoštvo fragmenata amfora tipa Lamboglia 2. od toga 3 oboda sa žigovima (sl. 18), 75 čepova, fragmenti finije (sl. 19) i prapovijesne karamike te prapovijesna sjekira s dvostrukim krilcima.¹⁶⁷

Sl. 18. Fragmenti amfora u sondi A iz 2007. (preuzeto: Vasilj, Forić, 2008, 27)

¹⁶⁶ U toj prvoj fazi istraživanja, konstrukcije plovila su zaštićene do narednih istraživanja. Analiza provedena na Institutu Ruder Bošković u Zagrebu potvrdila je da brodica datira iz 16. st. poslije Krista. Vasilj, 2008a, 25-26.

¹⁶⁷ Zmaić, Miholjek, 2013, 172-175.

Sl. 19. Desilo – Bajovci, fragment crvene keramike finije fature nađen uz kamenu konstrukciju iznad grobova
(preuzeto: Vasilj, Forić, 2012, 70)

Treća faza istraživanja provedena je u ožujku 2008. godine i tom je prigodom pronađeno još 370 predmeta, većinom ulomaka i poklopaca amfora, kao i dijelovi plovila.¹⁶⁸ Iz te faze istraživanja među pronađenim nalazima su 34 koji pripadaju prapovijesnom razdoblju (Cetinska kulturna grupa). Pronađeni zemljani nasipi s pilonima pripadaju 3. tisućljeću pr. Kr. Ostaci nasipa s pilonima koji se danas nalaze na dubini od oko 5 m upućuju na postojanje naselja i u podnožju prapovijesne gradine, a sedrena ploča na najdubljem dijelu zida upućuje na višetisućljetno protjecanje vode tekućice dok na tome mjestu nije postojalo jezero.¹⁶⁹

Osim materijala iz antičkog razdoblja (vremena rimske dominacije i kasnoantičkog razdoblja), pronađeni su i prapovijesni nalazi koji obuhvaćaju razdoblje ranog (Cetinska kultura) i kasnog brončanog do mlađeg željeznog doba. Prapovijesni horizont pod vodom ne treba promatrati zasebno već u kontekstu kopnenog dijela lokaliteta (gradinsko naselje i nekropola) koji se nalazi u neposrednoj blizini jezera. Da u prapovijesno doba jezero nije postojalo¹⁷⁰ dokazuje prapovijesna arhitektura pronađena na 6 m dubine u samom izvoru. U istraživačkoj kampanji 2007. i 2008. godine, osim materijala pronađenog podvodnim

¹⁶⁸ Rezultati analiza C 14 provedenih 2008. u laboratoriju za mjerenje niske aktivnosti Instituta Ruđer Bošković u Zagrebu i laboratoriju Leibniz Labor für Altresbestimmung und Isotopenforschung Christian – Albrechts – Universität u Kielu pokazali su da su navodni elementi plovila stari 365 + 50 (drvo br. 19), 440 + 50 (drvo br. 4) i 160 + 50 godina (drvo br. 4), što bi prema prvim dvama rezultatima odgovaralo analizi plovila pronađenog 1972. (prema kojoj je relativna starost čamca iznosila 430 + 60 godina). Usp. bilj. 164.

S obzirom na iskaze lokalnog stanovništva o čestom miniranju izvora radi ulova ribe i učestalih devastacija lokaliteta, nije neobično što je došlo do inverzne stratigrafije, odnosno što je antički sloj pronađen iznad novovjekovnog. Usp. Zmaić, Miholjek, 2013, 175.

¹⁶⁹ Zmaić, Miholjek, 2013, 178.

¹⁷⁰ Na temelju prikupljenih podataka zaključeno je da je do 19. st. Desilo bio samo izvor i potok. Na starim austro-ugarskim kartama jezera su sjevernije, a izvor Desilo uopće nije vodom povezan s Blatom. Termin Hutovo blato koristi se poslije, a današnji izgled može se pripisati hidroelektrani „Čapljina“ i meliorizaciji 70-ih godina prošloga stoljeća. Buduća istraživanja trebala bi dati geološku sliku područja Hutova blata u antici, a geodetska mjerenja pružiti nove podatke o apsolutnim visinama cijelog područja, da bi se vidjele visinske razlike i odnosi izvora s Hutovim blatom i Neretvom. Ti podaci trebali bi odgovoriti na pitanja je li u antici postojalo jezero i je li se trgovalo vodenim ili kopnenim putem. Usp. Zmaić, Miholjek, 2013, 184-185.

istraživanjem, pronađeno je mnoštvo arheološkog materijala (ostatci rimskih tegula i keramike pronađeni u blizini te rimske opeke uzduž južne obale izvora) koji sugerira da je u Desilu moguće postojao gospodarski kompleks (ili naselje), gdje je osim proizvodnje vina možda postojala i figlina za proizvodnju amfora.¹⁷¹

Na tu mogućnost upućuje činjenica da nisu pronađeni ostatci brodske konstrukcije iz antičkog vremena, pa ne čude pitanja nekih autora je li posrijedi potopljeni brod s teretom amfora ili se radi o ostacima gospodarskog skladišta antičke rustične vile.¹⁷² Da bi dobili odgovore na ta i slična pitanja nužna su daljnja kopnena i podvodna istraživanja.

3.3.2. Mjesna zajednica Dračevo-Sjekose koja obuhvaća naseljena mjesta Dračevo, Sjekose i Dubravicu, sa sjedištem u Dračevu

Današnja sela Dračevo i Sjekose bila su naseljena i u doba rimske vlasti. Po brojnim arheološkim ostacima njihovo područje naseljeno je vjerojatno početkom 1. st. pr. Kr., a spomenik Dioskura iz Dračeva dokazuje da je antičkim trgovcima još u 2. i 1. st. pr. Kr. glavna saobraćajnica koja im je omogućavala putovanje u unutrašnjost zemlje prolazila ovim prostorom. Na rano naseljavanje upućuje i počasni spomenik caru Augustu iz Tasovčića koji datira u 36. godinu prije Kr.

Da je riječ o području važnom za trgovinu prema unutrašnjosti potvrđuje pronađeni grčki i republikanski novac (2.-1. st. pr. Kr), iako je bez sumnje najbrojniji onaj iz vremena rimske ekspanzije, tj. iz Augustova i Tiberijeva principata. U Dračevu i Sjekosama zabilježeno je više arheoloških nalazišta iz rimskog doba, dok u selu Dubravici, koje se nalazi na brdu iznad Sjekosa nisu pronađeni ostatci iz antičkog perioda; evidentirano je više tumula i gradina, koja je moguće u rimsko doba služila kao osmatračnica, budući je s Dubravice dobro vidljivo područje Hutova blata te prostrano rimsko naselje u Sjekosama u podnožju (sl. 20).

¹⁷¹ Zmaić, Miholjek, 2013, 171-172.

¹⁷² Atanacković-Salčić, 1981, 112; Zmaić, Miholjek, 2013, 180.

Sl. 20. Pogled na Sjekose s Dubravice (foto: Ž. Pandža)

3.3.2.1. Sjekose

Na području sela Sjekose, na osnovi pronađenog arheološkog materijala, život je kontinuirano trajao od prapovijesnog, preko antičkog, do srednjevjekovnog razdoblja. Naročito je bogato ostacima iz rimskog razdoblja. Pored prapovijesne gradine i rimske utvrde Bulutovac, jedan od najvažnijih lokaliteta iz rimskog doba s područja sela Sjekose je lokalitet Ograda, gdje su na jednom ovcem prostoru evidentirani ostatci zidova građevina te mnoštvo fragmenata rimskih tegula, koji dokazuju postojanje značajnog rimskog naselja s ostacima rustične vile. U blizini lokaliteta Ograda nalazi se i lokalitet Kupjelo, na kojem i danas nalazimo brojne ulomke rimske keramike i fragmenata rimskih tegula.

Bulutovac

Na istaknutom uzvišenju (kote: S- 43° 1' 55", I -17° 43' 33") nalaze se ostatci suhozida prapovijesne Gradine i ostatci rimskog zida s malterom i fragmentima opeke te se stoga smatra da je u rimsko doba korištena (ili možda ponovno podignuta) kao utvrda (sl. 21).¹⁷³ Obilazeći teren nismo evidentirali ostatke rimskog zida kojeg pominje Patsch i naišli smo tek na rijetke ulomke opeke.

¹⁷³ Patsch, 1912, 100; ALBIH TOM 3, 1988, 321; Čremošnik, 1990, 362.

Sl. 21. Gradina Bulutovac (foto: Ž. Pandža)

Ograda (Ograde)

Na području oko današnjeg rimokatoličkog groblja u Sjekosama (sl. 22) Patsch je naišao na brojne ostatke rimskih tegula i temeljem toga pretpostavio postojanje ovećeg rimskog naselja.¹⁷⁴ Da je u pitanju značajnije gospodarsko dobro smatrao je Bojanovski,¹⁷⁵ dok je Čremošnik zabilježila da se u zidovima seoskih ograda nailazi na obrađene arhitektonske kamene fragmente, koji ukazuju da se u zemlji nalaze ostaci jedne gospodarske vile.¹⁷⁶

U ALBIH TOM 3 navodi se također da su na lokalitetu pronađeni ostatci rimske zgrade, nadgrobnog spomenika, ostatci građevinskog materijala (opeka i malter), a u zidovima ograda obrađeni fragmenti arhitektonske plastike koji su pripadali rimskoj vili suburbani iz 1. do 3. st.¹⁷⁷ U kraćem zaštitnom istraživanju 2009. godine potvrđeno je da se radi o većem rimskom sklopu,¹⁷⁸ tj. o gospodarskoj vili, u kojoj se, sudeći po pronađenim ostacima uljne preše i spremnika, vršila proizvodnja maslinovog ulja.¹⁷⁹

Osim brojnog građevinskog materijala na lokalitetu je 1955. godine pronađen naprijed spomenuti epigrafski nadgrobnik spomenik četvrtastog oblika (titulus) s dvostrukom

¹⁷⁴ Patsch, 1912, 98-102.

¹⁷⁵ Bojanovski, 1969, 29.

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ ALBIH TOM 3, 1988, 332.

¹⁷⁸ Vasilj, 2014, 109.

¹⁷⁹ <http://neregistrirani.blogspot.com/2009/09/vila-rustika-hutovo-blato.html> (24. 10. 2020). Istraživanje iz 2009. vodila je dr. sc.

Snježana Vasilj. Rezultati nisu objelodanjeni.

dekorativnom profilacijom.¹⁸⁰ Datiran je u kraj 2. ili početak 3. st.¹⁸¹ (u radu **NS8**), što govori da je na području današnjeg sela Sjekose u rimsko doba postojala i nekropola. Pronađeno je i nekoliko primjeraka rimskog novca koji datiraju u vrijeme od 2. st. pr. Kr. pa do 4. st., tj. od republikanskog doba do kasne antike.

Sl. 22. Današnja crkva i groblje u Sjekosama, prostor na kojem su registrirani ostatci gospodarske vile
(foto: Ž. Pandža)

U obilasku terena (kote: S - 43° 2' 6", I - 17° 43' 36") naišli smo na brojne fragmente građevinskog materijala (tegula) kao i rimske keramike, koji se nalaze kako na prostoru današnjeg groblja, tako i uokolo po obližnjim njivama (površina prostora gdje su pronađeni ulomci keramike i opeke je oko 2000 m²) (sl. 23 i 24).

Sl. 23 i 24. Brojni ulomci opeka odloženih na ogradne zidove (foto: Ž. Pandža)

¹⁸⁰ Ostatci maltera na spomeniku potvrđuju da je vjerojatno poslužio kao građevinski materijal.

¹⁸¹ Titul je prilikom rekognosciranja terena općine Čapljina pronašao kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu prof. M. Vego. Usp. Paškvalin 1958, 153.

Kupjelo

Sjeverozapadno od Crkve u Sjekosama, 200 m od lokaliteta Ograda, nalazi se lokalitet kojeg mještani nazivaju Kupjelo (sl. 25) (kote: S - 43° 2' 7", I - 17° 43' 29"). Prostor služi kao poljoprivredno dobro na kojemu su smješteni staklenici.

U obilasku terena nailazi se na brojne fragmente rimske opeke, kao i ulomke keramike, kako na obradivoj površini, tako i u zidovima, tj. kamenim ogradama uokolo parcele. Budući da lokalitet Kupjelo nije registriran u stručnoj literaturi, moguće je da je pripadao poljoprivrednom dobru (*villa rustica*) na obližnjem lokalitetu Ograda.

Sl. 25. Položaj Kupjelo (foto: Ž. Pandža)

3.3.2.2. Dračevo

Na području sela Dračevo registrirano je nekoliko arheoloških nalazišta na kojima su pronađeni ostatci iz rimskog doba. Nažalost, do danas nisu pronađeni ostatci zidova građevina koji bi upućivali na manje naselje ili gospodarsko imanje.

Unatoč registriranom malom broju nalazišta, kasnoantička nekropola evidentirana na lokalitetu Varda te mnogobrojni ostatci rimske opeke na lokalitetu Krupa 2 govore u prilog takve mogućnosti. Prema dosada objavljenoj literaturi i rezultatima obilaska terena za potrebe rada registrirana su četiri arheološka nalazišta - Varda, Kamenolom, Krupa 1, Krupa 2 - koja moguće potvrđuju da je u ovome mjestu u antičko doba postojalo manje naselje.

Varda

U Vardi „koja leži na granici rudina Dračeva i Sjekoša pod kosom Bulutovcem na dnu ravnice“¹⁸² Patsch je pronašao brojne ulomke opeka na osnovu kojih je pretpostavio da je u rimsko doba, od 1. do 4. st. na tome prostoru egzistiralo naselje.¹⁸³ I danas se pri obilasku terena nailazi na manje fragmente tegula (kote: S - 43° 2' 33", I - 19° 42' 32").

Kamenolom (Varda)

U Vardi se nalazi i kamenolom čiji je kamen zbog potreba u građevinarstvu upotrebljavan možda još u rimsko doba. U pitanju je bijeli kamen prvoklasne kvalitete. Na 50 do 100 m od istog pronašli smo manji broj ulomaka rimske keramike (kote: S - 43° 2' 43", I - 17° 42' 12"). Oko 100 do 150 m dalje od kamenoloma, na njivi uza samu obalu Neretve, nailazi se na manje fragmente rimskih tegula.

Krupa 1

U neposrednoj blizini ušća rijeke Krupe u Neretvu (kote: S - 43° 3' 10", I - 17° 41' 51") 70-ih godina prošlog stoljeća istražen je nekoć u stijeni uklesani reljef braće Dioskura (sl. 178). Pored reljefa u gornjem dijelu spomenika uklesan je natpis u dva reda (ovdje **POSS1**). Iako je natpis bio poznat i ranije Paškvalin je 1974. godine izveo sondažno istraživanje pored stijene i o tome objavio rad.¹⁸⁴

Neki od autora smatraju da su reljef uklesali antički trgovci koji su od Narone vozili robu dalje u unutrašnjost provincije Dalmacije i da je u pitanju spomenik kulturnog karaktera.¹⁸⁵ Što se datacije tiče, Paškvalin iznosi dvije teorije: prvu da pripada helenističkom razdoblju (moguće zbog ogrtača, tj. hlamide), i drugu (zbog natpisa koji je po njemu naknadno uklesan) da je iz vremena rimskih osvajanja ovih krajeva (negdje oko 167. pr. Kr.).¹⁸⁶ Detaljnije pogledati na stranici 194.

¹⁸² Patsch, 1906, 388; Patsch, 1912, 100.

¹⁸³ ALBIH TOM 3, 1988, 336.

¹⁸⁴ Na stijenu s reljefom Paškvalinu je ukazao M. Vego, viši znanstveni suradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, te je Paškvalin prilikom rekognosciranja područja Čapljine posjetio lokalitet i obavio sondažno kopanje ispod stijene. Spomenik 1963. godine spominje i Irma Čremošnik, kao reljef s predstavom dvojice vojnika s tunikom i penulom (Čremošnik, 1963, 108.), ali tek će ga 1974. interpretirati Paškvalin.

¹⁸⁵ Paškvalin, 1974, 53-59; Kraljević, 1980, 128.

¹⁸⁶ Paškvalin, 1974, 53-59.

Krupa 2

Na njivi Marka Draška Patsch je pronašao grobove od rimskih tegula složenih u obliku krova.¹⁸⁷ Ne navodi točan broj pronađenih grobova, ali prema njegovim zapažanjima u pitanju je kasnoantički tip groba, na temelju čega se smatra da je na položaju postojala nekropola koja je trajala od ranocarskog pa do kasnoantičkog razdoblja. Obilazeći teren nismo zabilježili ostatke grobnica, niti uočili fragmente rimskih tegula (kote: S - 43° 3' 7", I - 17° 42' 10").

3.3.3. Mjesna zajednica Doljani

Kroz Doljane je u rimsko doba prolazila cesta koja je povezivala istočnu obalu Jadrana s unutrašnjošću a riječ je o odvajku rimske ceste Narona – *Ad Turres* (po Patschu odvajanje kod Klepaca) i jedan dio ceste Vid (Narona) – Cicina (Hum kod Trebinja), pronađena i publicirana 2016. godine¹⁸⁸ čija dionica kroz Doljane odgovara onoj koju pominje i Patsch. Doljani su i u prapovijesno doba bili gusto naseljeni, na što upućuju brojne gomile te impozantna Doljanska gradina koju mještani nazivaju Popina, a koja je u rimsko doba korištena kao utvrđenje.

Da su Doljani u rimsko doba bili gusto naseljeni dokazuje brojna pokretna i nepokretna arheološka građa pronađena na sljedećim arheološkim nalazištima: Gradina Popina, Dubine-Podovi i Lazetine. Nalazi keramičkih ulomaka iz ranocarskog te iz razdoblja kasne antike, kao i novca cara Valentijana upućuju da se u Doljanima intenzivno živjelo od početka do kraja rimske vlasti. Arheološki lokalitet evidentiran pod nazivom Dubine, na kojem su otkriveni ostatci arhitekture (podovi s mozaicima, građevni materijal), kao i brojni fragmenti amfora i druge arheološke građe, dokaz su da je na navedenom lokalitetu u rimsko doba postojalo naselje koje je trajalo u kontinuitetu sve do kraja kasne antike.¹⁸⁹ Također, u blizini lokaliteta Dubine nalazi se i lokalitet kod Katoličke crkve, za kojeg Patsch navodi da je bio oveće rimsko naselje.¹⁹⁰

Doljanska Gradina (Popina)

Arheološka nalazišta Doljanska Gradina i Popina u stručnoj su literaturi navedeni zasebno.¹⁹¹ U obilasku terena i razgovoru s mještanima saznali smo da „brdo“ na kojem se

¹⁸⁷ Patsch 1906, 388; Patsch, 1912, 99; ALBIH TOM 3, 1988, 329.

¹⁸⁸ Pandža, Vukorep, 2016, 25-63. Više o cesti pogledati na str. 241-243.

¹⁸⁹ Patsch, 1912, 98-102; Paškvalin, 1958, 153-154; Pašalić, 1960, 65.

¹⁹⁰ Patsch, 1906, 388.

¹⁹¹ ALBIH TOM 3, 1988, 322-333.

nalazi Doljanska Gradina nazivaju Popina (sl. 26). Patsch navodi da je na lijevoj strani ceste u Doljanima „strana ispona Topine posuta ulomcima opeke“, što je vjerojanto pogriješka prilikom tipkanja na pisaćoj mašini, jer u drugom radu navodi Popinu, a ne Topine.¹⁹² U AL BIH navodi se da je na lokalitetu Popina registrirano „rimsko naselje, gdje se po površini brda nailazi na ostatke zidova i komade cigle“.¹⁹³

Na navedenom lokalitetu (kote:: S - 43° 3' 2", I - 17° 40' 50") prema dosadašnjoj stručnoj literaturi registrirani su prapovijesna gradina (na okolnom prostoru evidentirano je oko 50 tumula) i ostatci rimske građevine, na osnovi čega se pretpostavlja da je Gradina po dolasku Rimljana jedno vrijeme korištena kao utvrđenje.¹⁹⁴

Od fortifikacijskog sistema Gradine očuvan je samo donekle limitni tumul (sl. 27), a osim prapovijesne keramike pronađeni su i brojni ulomci opeke iz rimskog doba.¹⁹⁵ Na tumulu (koji je „raskrčen“), na padinama i u podnožju Gradine naišli smo na ulomke prapovijesne keramike te na ostatke rimske opeke. Uz Popinu je vodila prethodno spomenuta rimska cesta Vid (Narona) - Cicina (Hum kod Trebinja).

Sl. 26. Doljanska Gradina (izrada: Ž. Pandža)

¹⁹² Patsch, 1906, 388; Patsch, 1912, 99-100.

¹⁹³ ALBIH TOM 3, 1988, 333.

¹⁹⁴ Čremošnik, 1990, 362.

¹⁹⁵ ALBIH TOM 3, 1988, 322.

Sl. 27. Doljanska Gradina s limitnim tumulom (foto: Ž. Pandža)

Dubine

Rimsko naselje registrirano na lokalitetu Dubine (kote: S - 43° 3' 11", I - 17° 40' 38") smješteno je u podnožju impozantne Doljanske Gradine, na lijevoj obali rijeke Neretve, na prostoru gdje se danas nalazi ugostiteljski objekt Vila Šutalo.¹⁹⁶ Prema pronađenom arheološkom materijalu život u naselju trajao je kontinuirano od prapovijesti do kasne antike,¹⁹⁷ a poseban značaj naselje je imalo u helenističko doba.¹⁹⁸

Na lokalitet je prvi ukazao Patsch davne 1906. godine navodeći tragove većeg antičkog naselja pored rijeke Neretve, uz rimokatoličku crkvu i lokalnu cestu.¹⁹⁹ Spominje i da je kraj crkve pronađen nadgrobni spomenik kojeg su sinu Viperinu podigli roditelji Pulkra i Urso²⁰⁰ (u radu NS7) kao i novčić cara Valentinijana II.

Godine 2003. prilikom građevinskih radova na zemljištu Marinka Šutala naišlo se na brojni arheološki materijal iz rimskog i kasnoantičkog vremena,²⁰¹ zbog kojeg se smatra da je na istom vjerojatno bilo smješteno skladište amfora odakle se moguće vršio transport prema

¹⁹⁶ ALBIH TOM 3, 1988, 322. Parcela je po ZKI navedena kao Doljani-Dubine i Podovi-Bašta, površine 470 m².

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Vasilj, 2014, 109.

¹⁹⁹ Patsch, 1906, 388; Patsch, 1912, 99-100.

²⁰⁰ U CIL-u se pogrešno navodilo (CIL III 1876) da spomenik potječe iz Metkovića (*Metcovich*). Za ispravak usp. Patsch, 1906, 388; Patsch, 1912, 99-100; CIL III ad 1876, str. 299.

²⁰¹ Prema kazivanju Marinka Šutala, prilikom proširivanja magistralnog puta Čapljina – Metkovići i izgradnje obiteljske kuće 70-ih godina prošlog stoljeća naišlo se na ostatke rimskih zidova, opeke i tegula, koji su nažalost prekriveni parkirnim prostorom i prometnicom.

unutrašnjosti.²⁰² Manja zaštitna istraživanja, prilikom kojih se došlo do zanimljivih otkrića, poduzimaju se tijekom 2009. i 2010. godine kada Zavod za zaštitu kulturno povijesne baštine Heregovačko-neretvanske županije iz Mostara obustavlja radove na jednoj od kuća u neposrednoj blizini Ville Šutalo (rušenje zidova neke antičke građevine i devastacija mozaika).²⁰³

Naime, 2009. godine otkriveni su zidovi (sl. 30) veće antičke građevine koji su se pružali u smjeru sjever-jug (dimenzije: dužina 13,5 m, visina 0,55-1,07 i širina 0,60 m). Sa zapadne strane jednoga zida sačuvani su ostatci prostorije s dvjema podnicama na kojima su se prije devastacije nalazili mozaici (sl. 28) (pronađeni u sloju žbuke koja se sačuvala uz rubove zidova, sl. 29).²⁰⁴

Sl. 28. Ostatci mozaika u žbuci ispod antičkog zida (preuzeto: Vasilj, 2012, 117)

Sl. 29. Podnica s ostacima žbuke (preuzeto: Vasilj, 2012, 117)

²⁰² Ivanka Miličević-Capek, 2004, 222.

²⁰³ Vasilj, 2012a, 113.

²⁰⁴ Vasilj, 2012a, 114.

Sl. 30 i 31. Ostatci zidova i drugi arheološki materijal (poklopac sarkofaga, ulomci amfora i dr.) (foto: Ž. Pandža)

Otkrivena arheološka građa pruža osnovu za zaključak da je prostor Dubina imao kontinuiran razvoj od prapovijesnog do ranosrednjovjekovnog razdoblja.²⁰⁵ Iz brončanog doba potječu ulomci keramike, iz helenističkog razdoblja datiraju keramička aplika s glavom lava (sl. 32) i ulomci gnathia keramike (3.-2. st. pr. Kr.), a iz antičkog su razdoblja građevni materijal (najviše tegule), keramičke ploče podnica koje ukazuju na postojanje većeg gospodarskog objekta, brojni fragmenti keramike slikane crvenom bojom (grčki import), ulomci amfora i čepova (na nekima su utisnuti žigovi radionice, npr. slova *NIC* sa završnim listom bršljana),²⁰⁶ masivna kamena posuda i fragment reljefa s prikazom kaleža u obliku menore (Vasilj ga datira u vrijeme ranog Carstva, 1.-2. st.).

Sl. 32. Aplika lava (preuzeto: Vasilj, 2012, 127)

²⁰⁵ Vasilj, 2012, 125.

²⁰⁶ Vasilj, 2012, 126-127.

Da je lokalitet bio naseljen i u vrijeme kasne antike dokaz je pronađeni poklopac sarkofaga (sl. 31) na kojemu su vidljivi tragovi ranijih intervencija, što ukazuje da je ranije možda bio u funkciji neke veće antičke građevine.²⁰⁷

Prema ukupnim spoznajama lokalitet Dubine nastao je vrlo rano, tj. krajem 1. st. pr. Kr. (najrespektabilniji helenistički materijal na ovom području²⁰⁸) ili tijekom 1. st. po Kristu. Ostatci zidova, građevni materijal i drugi arheološki nalazi ukazuju da je u ovom rimskom naselju (iako su ostatci većeg objekta još uvijek nedefinirane namjene) moguće bilo gospodarsko imanje (*villa rustica*), koje je u kasnoj antici doživjelo određene preinake. Veoma je vjerojatno da su arhitektonski ostatci građevine u ranom srednjem vijeku iskorišteni za nekropolu, budući su između antičkog i suvremenog betonskog zida otkrivena tri ranosrednjovjekovna groba, a po kazivaju lokalnog stanovništva isti su dio veće nekropole devastirane prilikom izgradnje stambenih objekata.²⁰⁹

Tijekom obilaska šireg prostora uokolo lokaliteta Dubine, tj. obližnjih parcela (također i ograda iznad seoskog puta), naišli smo na brojne ulomke amfora i drugih keramičkih posuda (sl. 33), fragmente tegula i cigle, osobito u kamenim ogradama, tj. međama između pojedinih parcela, gdje su ih vjerojatno odlagali mještani tijekom čišćenja prostora. Također, lokalno stanovništvo prilikom poljoprivrednih radova nailazi na brojne ulomke cigle i „drške“ keramičkih posuda.

Sl. 33. Dva ulomka posude pronađeni prilikom obilaska terena 2018. godine (foto: Željka Pandža)

²⁰⁷ Pronađeno je i nekoliko ulomaka bizantskih amfora: Vasilj, 2012, 128.

²⁰⁸ Osim na lokalitetu Dubine, na području općine Čapljina helenistički materijal zablježen je na svega par položaja: u Krupi (Čeljevo), Sjekosama, Desilu i Svitavi.

²⁰⁹ Vasilj, 2009-2011, 782-784; Basler, 1972, 12.

Odmah preko puta Vile Šutalo, tj. preko magistralne ceste, nalazi se njiva na kojoj se površinski, kao i u ogradama uočavaju brojni ulomci tegula i cigle (sl. 34), što potvrđuje da se rimsko naselje u Dubinama protezalo na znatno većoj površini prije negoli je uništeno gradnjom magistralne ceste. Također, na prostoru oko rimokatoličke crkve (sl. 35), koja se nalazi neposredno preko puta Vile Šutalo (kao i na dijelu uz rijeku iza crkve) mjestimice se nailazi na ulomke opeke i keramike. Očito se naselje Dubine u rimsko doba prostiralo na velikoj površini, što dokazuju površinski nalazi na koje se i danas nailazi u arealu od oko 300 m² uokolo Vile Šutalo. Dosadašnja kratka zaštitna arheološka istraživanja iznjedrila su brojne nalaze koji govore o važnosti Doljana u rimsko doba, ali tek bi sistematsko arheološko istraživanje donijelo nova saznanja o njegovu stvarnom karakteru i značaju.

Sl. 34. Površinski ostatci opeke na parceli preko puta Vile Šutalo (foto: Ž. Pandža)

Sl. 35. Doljanska crkva (foto: Ž. Pandža)

Lazetine

U Lazetinama (kote: S - 43° 2' 33", I - 17° 41' 15") do pod brdo Šibenicu, podno prijevoja Kljenak, registrirani su ostatci rimske ceste Vid (Narona) – Cicina (Hum kod Trebinja), širine oko 4 m (sl. 36), koja je istraživana niz godina, a publicirana 2016. godine. Cesta se u Lazetinama u blagom luku penjala na prijevoj iznad i tu se jedan krak odvajao za Dračevo, a drugi vodio preko Kljenka i brda Zvezdine dalje prema Trebinju).²¹⁰

Sl. 36. Ostatci rimske ceste u Lazetinama (foto: Ž. Pandža)

3.3.4. Mjesna zajednica Gabela

Prema povijesnim izvorima i materijalnim ostacima život u Gabeli i okolici kontinuirano je trajao od prapovijesti do naših dana. Obzirom da je riječ o naselju na značajnom riječnom putu koji je vodio s Jadrana u unutrašnjost, i obratno, njime su kroz povijest strujali pokreti raznih naroda i zajednica, kulturni utjecaji i inovacije, te trgovina i razmjena dobara. Neki znanstvenici smatraju da je u ranom razdoblju rimske vladavine u Gabeli postojalo naselje (gospodarska vila ili stambeni kompleks),²¹¹ koje je nažalost sve do današnjih dana ostalo neistraženo.

²¹⁰ Pandža, Vukorep, 2016, 25-63.

²¹¹ Bojanovski, 1978, 172; Busuladžić, 2011, 147.

Iako u Gabeli i okolici nisu vršena sustavna arheološka istraživanja, slučajni i pojedinačni nalazi ostataka zidova zgrada, ulomaka rimskih tegula, keramike, ostataka hipokausta i dr. upućuju da je Gabela u rimsko doba bila gusto naseljena.²¹² U znanstvenoj literaturi je tako registrirano nekoliko rimskodobnih nalazišta.

Na nekima je pronađeno samo nešto sporadičnih nalaza, dok je na drugima evidentirano i postojanje zgrada, što upućuje na nasebinski kontekst. To su: Krstac, Seline, Duvarine, Podgrađe-Podavala, Crkva sv. Stjepana-Avala i Otoke. Položaj Stari grad s ostatcima iz turskog i mletačkog razdoblja prema Bojanovskom potencijalno skriva ostatke antičkog naselja, o čemu kaže sljedeće: „Postojanje antičkog naselja u Gabeli (turski Čitluk) dokazuju nalazi natpisa i nasebinskih elemenata. Gabela je središnje mjesto cijele donje Neretve, položaj s kojeg puca pogled na dolinu rijeke, a posebno pogodno za naseljavanje zbog svog povišenog položaja. Neki znaci ukazuju da je tu bilo i u antici naselje, ali su mu tragovi zatrvjeni kasnijim gradnjama, u prvom redu turskog i mletačkog utvrđenja, dok je niže položaje mogla zatrpiti Neretva“.²¹³ Kod brojnih drugih autora koji su se bavili Gabelom ne susrećemo slična razmišljanja, ali to ne može biti putokaz da je Bojanovski u krivu.

Krstac

Sjeverno od Starog grada u Gabeli, na udaljenosti od oko 2 km nalazi se brončanodobna gomila Krstac (kote: S - 43° 4' 27", I - 17° 41' 13") u čijem su podnožju evidentirani ostatci rimske zgrade i nekropole, što upućuje da je na tome mjestu egzistiralo rimsko naselje (sl. 37). Na njivi Ante Kujundžića prilikom obrade zemljišta i kopanja jarka za odvodnjavanje pronađeni su zidovi zgrade iz kojih je kamen vađen i odlagan na okolne ograde. Pronađen je i velik broj ulomaka rimskih tegula, „cigleni stupci“ hipokausta i dva brončana novčića.²¹⁴ Na istom prostoru otkriveni su i grobovi iz kasnoantičkog razdoblja građeni od crijepa poredanog u obliku krova, nažalost uništeni. Unutar grobova pronađeni su kao prilozima stakleni i željezni predmeti. Lokalitet datira iz vremena od 1. do 6. st.²¹⁵

U ALBIH TOM 3 navodi se sljedeće „Brijeg, Gabela. Rimska zgrada. Na padini brijega vide se ostaci rimskih zidova. Rimsko doba, 1.-4. st.“,²¹⁶ a kao literatura iz koje je preuzet

²¹² U srednjem vijeku Gabela se zvala Drijeva, a od sredine 15. st. nosi naziv Gabela.

²¹³ Bojanovski, 1980, 190.

²¹⁴ Patsch, 1906, 379-380.

²¹⁵ ALBIH TOM 3, 1988, 323.

²¹⁶ ALBIH TOM 3, 1988, 320.

podatak naveden je Patschev rad iz 1906. Moguće je da se pod Brijegom misli na Krstac, koji lokalno stanovništvo nekada naziva Brijeg ili brijeg Krstac. Na takvo rješenje ponukalo nas je to što autor navedenih podataka, B. Marijan, citira Patscha, koji navodeći lokalitet između Struga i Gabele (kod željezničkog mosta), na kojem je evidentirao rimske građevne ostatke, kaže da su splavljeni s kose Krstaca.²¹⁷

To je razlog zbog kojeg Brijeg ne navodimo kao zasebno nalazište, već ga smatramo identičnim onome koji se zove Krstac. Obilaskom terena, tj. podnožja Krstaca i okolnih njiva, i danas se može naići na brojne ostatke rimskih tegula. Ostatke zgrade i nekropole koje je registrirao Patsch nije bilo moguće evidentirati, a lokalno stanovništvo prepričava da je kamenje iz zgrade i crijep iz „groblja“ davno odnijet i upotrijebljen za gradnju seoskih kuća.

Sl. 37. Gomila Krstac (izrada: Ž. Pandža)

Seline

Na lokalitetu u Gabeli koji je u ALBiH donijet pod nazivom Seline (kote: S - 43° 4' 15", I - 17° 40' 56") evidentirani su ostatci zgrada i uokolo njih mnoštvo ulomaka rimske opeke, pa se na osnovi toga smatra da je na tome mjestu od 1. do 4. st. postojalo rimsko naselje.²¹⁸ Pri obilasku terena u njivama uza seosku cestu nailazi se mjestimice na ulomke opeke i rimske keramike.

²¹⁷ Patsch, 1906, 369.

²¹⁸ ALBIH TOM 3, 1988, 334.

Duvarine

Na položaju gdje se danas nalaze plantaže mandarina i kajsija, a kojeg mještani zovu Duvarine, evidentirani su brojni ostatci građevnog materijala, koji omogućuju pretpostavku o postojanju rimskodobnog naselja.²¹⁹

U obilasku terena i razgovoru s lokalnim stanovništvom saznali smo zašto se položaj zove Duvarine (kote: S - 43° 3' 38", I - 17° 40' 39"). Prema usmenoj predaji, na tom je položaju nekada davno bilo puno starog kamenja i zidova neke zgrade zbog čega je mjesto nazvano Duvarine (od riječi „duvar“, zid). Nažalost, zbog sadnje voćnjaka prostor je izoran pa su tom prilikom vjerojatno uništeni i zidovi.

Crkva sv. Stjepana Prvomučenika - Avala

Na uzvišenju u Gabeli (kote: S - 43° 3' 52", I - 17° 41' 6") na kojem se nalazi crkva sv. Stjepana (sl. 38 i 39) u rimsko je doba također moglo postojati naselje (Bojanovski navodi da kod crkve ima i lokalitet Gradina²²⁰). Ostataka zidova istina nije bilo, ali je znakovit položaj i ostaci pod njim. Po kazivanju mještana, na padinama brežuljka nailazilo se na ostatke zidova, rimsku keramiku i opeku, pa je Gradina koju spominje Bojanovski možda istovjetna uzvišenju. Kada su 1902. godine srušene ruševine venecijanske crkve sv. Stjepana, poradi izgradnje nove seoske crkve, u zidu crkve otkrivena je u funkciji spolija nadgrobna ploča Kvinta Trebija iz 1. st. (u radu **NS10**). Godine 1903. prenešena je u Samostan na Humcu, gdje se i danas čuva.²²¹

Ovo područje obilazio je Patsch, koji navodi da se „1909. godine, u župnom dvoru, prilikom sadnje stabala oraha naišlo na kamene blokove (prag vrata) kao i ulomke kaneliranih osovina stupova, nejasne dijelove reljefa i dva manja ulomka nadgrobnih spomenika. Kamenje je ovdje, u kršćansko doba, služilo kao građevinski materijal, budući da je na pragu naknadno izrezan križ. Vrlo je upitno jesu li svi ti spomenici bili u Gabeli u antici, budući da su ovdje, na Narenti, dovedeni brojni, sada izgubljeni spomenici iz Narone, koji su prethodno dotakli oba mjesta.“²²²

U Gabeli je pronađen i ulomak nadgrobnog spomenika koji nije objavljen u stručnoj literaturi i ne zna mu se točno mjesto nalaza. Danas se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu i moguće je da je to jedan od spolija koje spominje Patsch (u radu **NS12**).²²³

²¹⁹ ALBIH TOM 3, 1988, 323.

²²⁰ Bojanovski, 1980, 190.

²²¹ Patsch, 1904, 288-289; Atanacković-Salčić, 1981, 270.

²²² Patsch, 1912, 89. Pod „izgubljenim spomenicima iz Narone“ misli očito na devet epigrafskih spomenika pronađenih na lokalitetu Otoke u Gabeli (vidi ovdje poglavlje 4.5).

²²³ <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23808>.

Sl. 38. Položaj Crkve sv. Stjepana u Gabeli (izvor: Google Earth)

Sl. 39. Crkva sv. Stjepana u Gabeli (foto: Ž. Pandža)

Podgrađe (Podavala)

U radu iz 1980. godine Bojanovski navodi sljedeće: „Iz Gabele potječu i ulomci crijepa, a u novije vrijeme je na lok. Podgrađe ili Podavala (uz stari tok Neretve) na posjedu Jure Drapovića otkrivena zgrada s hipokaustom (podatak kolegice Vuke Atanacković Salčić).“²²⁴

U obilasku terena i razgovoru s lokalnim stanovništvom saznali smo da se na prostoru ispod crkve sv. Stjepana, kojeg mještani uglavnom nazivaju Podavala ili Podgrađe, nailazilo na stare ostatke zidova i dosta grnčarije. Na parceli Mate Šimovića (kote: S - 43° 3' 39", I - 17° 41' 10") evidentirali smo ostatke rimske opeke i tegula (sl. 40).

²²⁴ Bojanovski, 1980, 190.

Sl. 40. Površinski nalazi (foto: Ž. Pandža)

Po kazivanju lokalnog stanovništva, prilikom izvođenja poljoprivrednih i drugih radova, na parceli obitelji Arapović vlasnik je naišao na brojne ulomke keramičkih posuda (amfora). Posjetili smo vlasnika parcele Dragu Arapovića, u razgovoru s kojim smo saznali da je oko 1975. godine prilikom radova na parceli, gdje mu se sada nalazi obiteljska kuća i njiva, naišao na komade fino obrađenog kamena, brojne ulomke keramičkih posuda, okrugle cigle (*suspensurae*), kao i na kockice mozaika.

U naselju Podavala ne postoji prezime Drapović, pa je veoma izgledno da se podatak koji donosi Bojanovski ustvari odnosi na njivu Drage Arapovića i da je iz nama nepoznatog razloga došlo do zamjene prezimena Arapović s Drapović (tiskarska greška?).

Da je riječ o istom položaju sugeriraju pronađene kockice mozaika, kao i drugi nalazi koje spominje Arapović. Napominjemo da su rimske vile sa sustavom hipokausta na studijskom području zabilježene tek na nekoliko lokaliteta, tj. podno je grijanje postojalo samo u luksuznim rimskim vilama, a s njime obično dolaze i mozaici. Stoga se isti zaključak nameće i za objekt na ovome mjestu. Parcela Drage Arapovića kao i ranije spomenuta Mate Šimovića na kojoj smo naišli na ulomke opeke udaljene su oko 50-ak m, pa je vrlo vjerojatno da se u Podavali (Podgrađu) u rimsko doba nalazilo veće naselje s luksuznom vilom.

Otoke

Na Otokama (sl. 41) se po kazivanju mještana 70-ih godina prošlog stoljeća prilikom sadnje vinograda naišlo na ulomke opeka (kote: S – 43° 3' 21", I – 17° 41' 16"), što je važna informacija, jer u stručnoj literaturi nisu zabilježeni ostatci iz antičkog doba. Pregledavajući teren nismo naišli na druge površinske nalaze. Theodor Mommsen (CIL III) za devet epigrafskih spomenika kao mjesto nalaza navodi *Cifluch*,²²⁵ kojeg Patsch ubicira u polje niže od Gabele, tj. u Otoke, a za epigrafske spomenike smatra da su donijeti „iz razvaline Narone“.²²⁶ O navedenim epigrafskim spomenicima i njihovoj problematici govorit ćemo opširnije u dijelu rada pod nazivom „Cifluch – Gabela“ (potpoglavlje 4.6).

Sl. 41. Otoke podno Gabele prema Patschu (izrada: Ž. Pandža)

3.3.5. Mjesna zajednica Gabela Polje koja obuhvaća naseljeno mjesto Gabela Polje i Crnići sa sjedištem u Gabela Polju

3.3.5.1. Gabela Polje

U stručnoj se literaturi ne spominju arheološki nalazi koji bi svjedočili da je Gabela polje (sl. 42) u antičko doba bilo naseljeno, ali njegov položaj i blizina Narone i Gabele govore tome u prilog. Obilazeći Gabela Polje antičke ostatke nismo zabilježili.

²²⁵ CIL III, 1794, 1797, 1818, 1835, 1851, 1868, 1869, 1872 i 1866.

²²⁶ Patsch, 1906, 380.

Sl. 42. Gabela Polje i u daljini Vid-Narona; pogled od crkve sv. Stjepana (foto: Ž. Pandža)

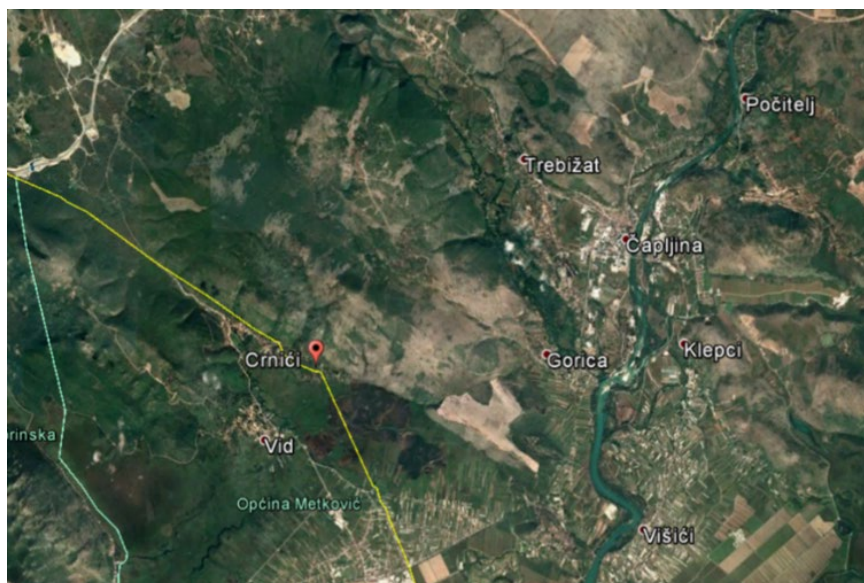
3.3.5.2. Crnići ²²⁷

Naselje Crnići (sl. 43) nalazi se u neposrednoj blizini Vida (*Narona*). Od Vida je (zapravo od Pruda) i kroz Crniće vodila trasa važne rimske ceste *Salona – Narona*, kao dionice velike magistrale *Salona – Dirahij*, čiji je potez od Pruda, odnosno Crnića do Prenja u stolačkim Dubravama ujedno i prvi dio ceste *Narona – Sarajevsko polje*.²²⁸

Osim pronađenih miljokaza u Orepku kao svjedočanstvu da je preko Crnića vodila magistralna cesta, registrirano je još nekoliko nalazišta koja dokazuju da su, vjerojatno upravo zahvaljujući izgradnji rimske ceste, Crnići bili gusto naseljeni u rimsko doba. To su već spomenuti Orepak, Garišta (Krivača) i Lučica. Patsch, koji ih je i evidentirao, smatra da je na jednom od navedenih nalazišta postojalo naselje.

²²⁷ Do naselja Crnići u Čapljini, koje se nalazi na granici Hrvatske i BiH moguće je doći jedino iz Hrvatske, tj. preko Metkovića, jer je selo bez putne veze s matičnom općinom i državom. „Dok se nalazite u mjestu Prud koje pripada Republici Hrvatskoj, samo nekoliko koraka dalje i naći ćete se u BiH, u mjestu Crnići do kojeg put u BiH uopće ne postoji. A gdje počinje teritorij BiH teško je procijeniti jer osim table, vidljivih granica i oznaka nema“. <https://caportal.net/2017/09/24/crnici-zivot-na-granici-koja-ne-postoji-capljinsko-selo-u-hrvatskoj/>

²²⁸ Bojanovski, 1973, 137-187.

Sl. 43. Položaj Crnića (izvor: Google Earth)

Orepak

Istražujući rimske ceste oko Vida kod Metkovića (*Narona*), posebice onu koja je dolazeći iz smjera Salone u Prudu nastavljala prema Crnićima, Patsch je na lokalitetu Orepak u južnom dijelu Crnića pronašao tri epigrafska miljokaza, na koje ga je uputio Mate Musulin, koji je čisteći svoje imanje u vinogradu Orepak naišao na miljokaze koji su i dalje stajali u zemlji.²²⁹ Na dva (s istim natpisom) se spominje car Gaj Julije Ver Maksimin i njegov sin Maksim. Miljokaz s istim natpisom pronađen je i u Prudu.²³⁰

Na trećem miljokazu iz Orepka nalazi se je ime cara Marka Julija Filipa. Kako Patsch navodi, „mjesto na kojem je pronađeno kamenje ujedno je njihovo izvorno mjesto jer je Musulin izjavio da je i on na istome mjestu pronašao ostatke ceste“.²³¹ U blizini pronađenih miljokaza, na pašnjacima Ilije i Gрге Voloravića te Tome i Brnada Marušića Patsch je evidentirao fragmente rimskih tegula, cigle, ulomke krečnog maltera, kao i zidove koji dokazuju postojanje naselja.²³²

Garišta (Krivača)

U podnožju grebena Garišta iznad Crnića (vinograd Krivača), na pašnjacima i poljima u blizini kuće Filipa Petkovića (kote: S – 43° 5' 26", I – 17° 38' 31"), Patsch je naišao na ostatke

²²⁹ Patsch, 1907, 79.

²³⁰ Patsch, 1907, 82-85; Bojanovski, 1973, 140; Bojanovski, 1978, 115-117.

²³¹ Patsch, 1907, 81.

²³² Isto.

iz rimskog doba. Kako navodi „kompleks je gusto posut ulomcima crijepa. Petković je tvrdio da je naišao i na grobove i ostatke puta“.²³³ Patsch je također na Gradini u Garištima pronašao i novčiće - jedan sestercij Trajana Decija, dvije brončane kovanice Konstancija I, četiri brončane kovanice Konstancija II, te po jednu kovanicu Julijana i Valantinijana I²³⁴ - koji dokazuju da je „ovdje u rimsko doba sigurno vladala gužva na koju je utjecala i gusta cestovna mreža.“²³⁵

Lučica

Na položaju Lučica u Crnićima, u polju Stjepana Nikše i Stjepana Zubca (kote: S – 43° 5' 28", I – 17° 38' 15") Patsch je naišao na „polja prožeta zidovima“. Prilikom oranja izišli su na vidjelo mnogobrojni ostatci cigle, mozaičke kockice te novčići Antonina Pija, Klaudija II i Julijana, koji ukazuju na rimsko podrijetlo graditeljskih ostataka.²³⁶

3.3.6. Mjesna zajednica Višići

Današnje naselje Višići u rimsko doba je bez sumnje bilo gusto naseljeno, a dokaz tomu su brojni ostatci arhitekture i sitnog materijala registrirani u dosadašnjoj znanstvenoj literaturi. Do danas su evidentirana arheološka nalazišta na položajima Kućetine, Tersana, Kupa, Blinja, Vrt Ibrahimbega Muratbegovića, Čemeri, Kućišta i Kuparica, a od navedenih, u Kućetinama, Tersani i Čemerima postojala su naselja, koja su vjerojatno činila jednu cjelinu s velikom rimskom vilom, tj. imanjem (fundusom) registriranim na obližnjem lokalitetu Kućišta. Na gustu naseljenost upućuje i cesta koja je u antičko doba prolazila kroz naselje. Bojanovski, naime, smatra da je rimska cesta *Narona* – Sarajevsko polje vodila preko Višića, Čeljeva i Klepaca u Tasovčice.²³⁷

Na gustu naseljenost Višića u rimsko doba utjecalo je bez sumnje i vrlo plodno zemljište, rano naseljavanje donjeg sliva rijeke Neretve (1. st. pr. Kr.) kao i blizina kolonije Narone kojoj je naselje u Višićima administrativno pripadalo.²³⁸ Područje Višića, ali i cjelokupno studijsko područje već u 1. st. pr. Kr. naselili su pripadnici bogatih italskih obitelji,

²³³ Patsch, 1907, 83.

²³⁴ Patsch, 1907, 86; Kraljević, 1979, 132-133.

²³⁵ Patsch, 1907, 86.

²³⁶ Patsch, 1904, 288.

²³⁷ Bojanovski, 1978, 71-74; Čremošnik, 1965, 147.

²³⁸ Na prostoru Višića, na većem broju arheoloških nalazišta, pronađeno je oko 40 primjeraka rimskih novčića iz razdoblja 2., 3. i 4. st.

a upravo jednoj od njih pripadala je reprezentativna vila pronađena na lokalitetu Kućišta. Ta je vila izgrađena krajem 1. st. (jedna je od rijetkih s područja unutrašnjosti provincije Dalmacije nastalih u rano carsko doba) i funkcionirala je barem do kraja 4. st., kada je vjerojatno, kao i susjedno Mogorjelo, uništena provalom barbarskih plemena. Da su Višići bili kontinuirano naseljeni i u kasnoantičko i u ranoslavensko doba upućuju ostatci kasnoantičkih grobova i ranoslavenskog naselja s grobljem registrirani na ruševinama vile u Kućištima.

Kučetine

Arheološko nalazište Kućetine (kote: S - 43° 4' 12", I - 17° 42' 50") nalazi se oko 800 m od lokaliteta Kućišta na kojemu je otkrivena velika rimska vila. Patsch je 1906. godine nalazište označio kao njive Vasvije Bušatlje, u kojima je naišao na jasne rimske ostatke,²³⁹ dok Čremošnik 1965. godine lokalitet navodi pod nazivom Kućetine.²⁴⁰ Po navodima tih dvoje autora, u pitanju je veći prostor na kojem su registrirani devastirani ostatci rimskih građevina iz razdoblja 1. do 3. st.²⁴¹

Obilazeći teren u njivama (plastenici), u blizini i uokolo kuća danas u vlasništvu Franje Miličevića, Luke Babića i Pave Goluže (na oko 800 m²), naišli smo na brojne ulomke rimske opeke. Mještani spominju da prilikom poljoprivrednih radova na dubinama 20-50 cm često nailaze na komadiće rimske cigle i crijepa. Također navode (prema pričama starijih ljudi) da se „nekada davno s tog prostora vuklo neko fino kamenje izvađeno iz zemlje, iz zidova starinskih zgrada“.

Prema svemu navedenom u Kućetinama je u rimsko doba postojalo naselje koje je vjerojatno pripadalo velikom imanju, kako Čremošnik smatra fundusu registriranom na obližnjem lokalitetu Kućišta. Nedaleko od Kućetina (ispod magistralne ceste M 17, prema Neretvi), preko njiva Mileta Brajkovića (kote: S - 43 4 15, I - 17 42 50), kako mještani spominju, nekada je prolazio stari put (oko 1,5 m širine), moguće reducirana stara rimska cesta (sl. 44). Danas na potezu kojeg mještani navode prolazi seoski put, a dio na spomenutoj njivi zarastao je u korov.

²³⁹ Patsch, 1906, 387. Mještani ponekad lokalitet nazivaju Kućetine.

²⁴⁰ Čremošnik, 1965, 148. Autorica ga navodi u vlasništvu obitelji Jurkovića i Blaževića.

²⁴¹ Patsch, 1906, 388-389; Čremošnik, 1965, 148; ALBIH TOM 3, 1988, 329.

Sl. 44. Kaldrma – negdašnja rimska cesta (foto: Ž. Pandža)

Blinja

U blizini džamije u Višićima, na njivi zvanj Blinja (100 m ispod današnje magistralne ceste M 17) (kote: S - $43^{\circ} 3' 26''$, I - $17^{\circ} 42' 20''$), prema kazivanju prof. dr. sc. Remze Dedića rođenog u Višićima nalazio se stari rimski most (sl. 45). Ostatke mosta, prema sjećanju prof. Dedića, činili su temelji od kamena pomiješanog s malterom, visine oko 40 cm. Između četiri temelja razdaljina je bila 1,5 do 2 m, što upućuje na mogućnost da je most imao dva luka.

Sl. 45. Blinja - položaj negdašnjeg rimskog mosta (foto: Ž. Pandža)

Tersana

Veći broj autora navodi da se nekadašnja trgovačka luka i brodogradilište Gabela, tj. Drijeva, nalazila na području naselja Višići, tj. današnjoj Tersani (turski izraz *tersana*, inače arapskog podrijetla, znači „brodogradilište“).²⁴² Prema arheološkoj literaturi Tersana je i u rimsko doba bila naseljena, na što ukazuju arheološki ostatci: brojni fragmenti rimskih tegula, cigli, ostatci rimskih građevina,²⁴³ nadgrobni spomenici, ulomci keramike i dr. (sl. 46 i 47). Patsch je ostatke građevina evidentirao u jugozapadnom smjeru duž mosta na Tersani (kote: S - 43° 3' 35", I - 17° 42' 59").²⁴⁴

Raspravljajući o širenju kulture maslina, u kojemu su najveću ulogu odigrala poljoprivredna dobra (*fundi*), koja se u južnoj Hercegovini razvijaju u 1. st. oko brojnih gospodarskih vila, Bojanovski navodi i Tersanu.²⁴⁵ I Busuladžić smatra da je na Tersani postojala rimska vila.²⁴⁶

Čremošnik spominje da je prilikom istraživanja vile u Kućištima dobila podatke da su na njivi Mehe Dedića, koja se nalazi lijevo od današnjeg puta uz Neretvu iz Višića za Tersanu, na 30 m udaljenosti od rijeke i oko 150 m od mosta, pronađeni ostatci jedne rimske zgrade, točnije ostatci stupića (hipokausta), isti kao oni u vili na lokalitetu Kućišta. Također navodi sljedeće: „Danas na ovim lokalitetima nema više nikakva traga ruševina na površini njiva, osim pogdjekojeg sitnog otpatka od kamena, jer se njive prilikom obrađivanja stalno čiste. Uslijed toga je danas nemoguće na osnovu pregleda terena uočiti na tom mjestu ma kakav trag lokaliteta, po kome bi se moglo suditi o vrsti građevina ili naselja. Iz pojedinih podataka o lokalitetima vidi se da je većina ostataka nekadašnjih zgrada raznesena. Iskustvo iz Višića pokazuje da se rimski temelji ovdje mjestimično nalaze i na 2 m dubine, a naplav Neretve iznad ruševina varira između 0,30 i 1,50 m, već prema tome jesu li ruševine više ili manje raznesene.

²⁴² Jerković, 1939, 101-102; Monografija, Čapljina, 1989, 48, 103-104. „Prvi je don Jerković u studiji o Gabeli počeo navoditi da se Drijeva nije nalazila na mjestu današnje Gabele, već se od davnih vremena, s druge starane Neretve, na području od Tersane do Višića, steralo to znamenito trgovište. Za glavne argumente toga svog kazivanja on uzima to što se po sjećanju starijih ljudi u Višićima bijaše mnogo zidina iznad zemlje dok ih za zidanje svojih kuća i što se odatle sterahu ostaci zgrada do Tersane, gdje je kraj željezničkog mosta u brijegu, bili otkopani i razoreni. Jerkovićevo mišljenje prihvatili su i drugi (M. Vego). Danas tu nema ništa, osim što se za ljetnjih mjeseci, kada opadne vodostaj rijeke na dnu korita Neretve mogu primjetiti ostaci nekih zidova. Razloge za to spomenuti autori nalaze u činjenici što je Neretva zbog čestih promjena svoga toka plavila ove krajeve i tako sve što bi ostalo na površini zatrpala zemljom“. Usp. Tošić, 1982, 60.

²⁴³ Patsch, 1906, 388; I. Čremošnik, 1965, 148; ALBIH TOM 3, 1988, 336.

²⁴⁴ Patsch, 1912, 99; Jerković, 1939, 101-102.

²⁴⁵ Bojanovski, 1969, 29.

²⁴⁶ Busuladžić, 2011, 31, 116, 148.

Po pričanju mještana, naplav zemlje koju nanosi Neretva seže sve do 5 m dubine, ispod koje se javlja rječni šljunak. Stoga ostaci ruševina većinom leže duboko i ne mogu se danas više na površini uočiti“.²⁴⁷

Sl. 46. Most na Tersani - označena mjesta s arheološkim ostacima (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 47. Prostor oko mosta na Tersani (foto: Ž. Pandža)

Na temelju svega navedenog, ali i zbog činjenice da se na prostoru od oko 2000 m² (na njivama, ali i uz samu obalu Neretve u blizini mosta) i danas nailazi na brojne rimske ostatke

²⁴⁷ Čremošnik, 1965, 148.

(ulomke keramike, cigle i tegula, sl. 48), evidentno je da je u Tersani u rimsko doba postojalo naselje i to većeg opsega.²⁴⁸

Sl. 48. Ulomci rimske opeke uz obalu na Tersani (foto: Ž. Pandža)

Kupa

Na prostoru kojeg mještani nazivaju Kupa ili Cigla (kote: S - 43° 4' 2", I - 17° 42' 47") prilikom obilaska terena na površini od oko 600 m² naišli smo na brojne površinske nalaze (ulomke keramike i fragmente rimske opeke, sl. 49). Mještani spominju da je na mjestu današnje kuće vlasnice Anice Bošković bilo nekih zidina i da je preko i pored istih izgrađena kuća. Također navode da je vlasnica prilikom rada u bašti pored kuće nailazila na velik broj ulomaka opeke.

Sl. 49. Kupa - površinski nalazi (foto: Ž. Pandža)

²⁴⁸ Patsch, 1912, 98-102; Paškvalin, 1958, 153-154; Pašalić, 1960, 65.

Čemeri

Na arheološkom nalazištu Čemeri (kote: S - 43° 4' 20", I - 17° 42' 54") udaljenom oko 1 km od lokaliteta Kućišta i rimske vile, prije više od sto godina Patsch je registrirao „osobito jasne rimske ostatke“.²⁴⁹ Čremošnik lokalitet 1965. godine lokalizira na njive Krndelja, Jurkovića i Brajkovića, navodeći da se rimski ostatci protežu u duljini od 300 m (mještani ne pamte gdje su ustanovljeni ostatci ruševina).²⁵⁰ U ALBIH iz 1988. godine Čemeri se navode kao rimsko naselje.²⁵¹ U obilasku terena mjestimice se nailazi na ulomke rimske opeke, dok se po kazivanju mještana godinama prilikom poljoprivrednih radova nailazilo na „komade fino obrađenog kamena nekih zidova i brojne ulomke cigle“.

Vrt Ibrahimbega Muratbegovića²⁵²

Patsch je 1904. godine obilazeći naselje Višići u vrtu Ibrahimbega Muratbegovića Malog (kote: S - 43° 4' 3", I - 17° 42' 41") naišao na „jasne rimske ostatke“.²⁵³ Na tome je mjestu danas izgrađena obiteljska kuća, pa površinskih nalaza nema, ali mještani spominju „da su čuli da je prije izgradnje kuće i uokolo iste nađeno nekih starina.“

Kućišta

Arheološki lokalitet Kućišta u Višićima, na kojem je evidentirano rimsko naselje s vilom²⁵⁴ te kasnoantička nekropola i ranoslavensko naselje s grobljem²⁵⁵ (kote: S - 43° 3' 43", I - 17° 42' 57") prvi je evidentirao Patsch 1906. godine, navodeći da između Višića i Skočima, na njivi Kućišta, ima „jasnih“ rimskih ostataka. Također je naveo i da su stari ljudi spominjali zidine iznad zemlje, koje su raznijete da bi se izgradile kuće u Višićima.²⁵⁶

Godine 1955. prilikom rekognosciranja u ovom kraju, direktor Zemaljskog muzeja Marko Vego saznao je da vlasnici zemljišta na Kućištima vade opeku iz nekih starih zidova za gradnju obiteljskih kuća.²⁵⁷ Nakon toga je devastiranje zaustavljeno i izvedeno je probno

²⁴⁹ Patsch, 1906, 388; Patsch, 1912, 99. Mještani ponekad lokalitet nazivaju Kućišta.

²⁵⁰ Čremošnik, 1965, 148.

²⁵¹ ALBIH TOM 3, 1988, 322.

²⁵² Kuća obitelji Muratbegovića nalazi se iza današnjeg Konzuma i pošte u Višićima (prva kuća u nizu).

²⁵³ Patsch, 1906, 387, gdje ne navodi pobliže o kakvim je ostacima riječ.

²⁵⁴ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH proglasila je godine 2009. rimsku vilu u Višićima (lokalitet Kućišta) nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

²⁵⁵ Patsch, 1906, 388-389; Čremošnik, 1956, 147-260; Čremošnik, 1965, 147-260; ALBIH TOM 3, 1988, 329.

²⁵⁶ Patsch, 1906, 387-388; Patsch, 1912, 99.

²⁵⁷ U početku se smatralo da se na njivama Muškije Zavitan i Zejne Šoše na Kućištima nalazi oveća zgrada jer su u njihovu istočnom dijelu nađeni fragmenti opeke i kamena. Iskopavanja su, međutim, pokazala da se objekt

iskapanje, kojim je ustanovljeno da se radi o reprezentativnom objektu s mozaicima i zidnim slikarstvom. Godine 1956. započeto je sistematsko zaštitno istraživanje pod vodstvom I. Čremošnik koje je potrajalo nekoliko godina. Iako nije istražen cijeli kompleks (sl. 50), već samo dio zgrada čiji je glavni dio činio stambeni trakt, došlo se do izvanrednih otkrića.

Sl. 50. Lokalitet Kućišta s iskapanim parcelama (izrada: Ž. Pandža)

Otkriveni su dijelovi zgrada velike vile (sl. 52),²⁵⁸ kasnoantička nekropola i ranoslavensko naselje s grobljem, što dokazuje da je naselje na Kućištima bio kontinuirano naseljeno od 1. pa do početka 7. stoljeća. Čremošnik je zaključila da vila pripada tipu velikog robovlasničkog imanja zbog prisutnosti luksuznih stambenih zgrada, brojnih nusprostorija, radionica, i prema tome što se život u njoj nesmetano odvijao sve do kraja 4. st., kada je stradala, vjerojatno kad i Mogorjelo.²⁵⁹

Čremošnik također smatra da je izgrađena krajem 1. st. po Kr., u vrijeme najvećeg naseljavanja Italika, te da joj je izvorni vlasnik bio bogati Italik, moguće državni službenik ili

proteže i dalje od Kućišta, prema sjeverozapadu, i da zahvata i njive prema Skočima, koje je Patsch zabilježio kao poseban lokalitet, ali bez preciznijih oznaka njiva. Do sada otkriveni dijelovi vile nalaze se na njivama Sjekirice Pleme, Muškije Zavitan, Velije Zavitana (Ramića), Zejne Šoše, Mate i Nikole Boškovića, Falaka Damjana i braće Baljića (parcele K. O. Višići - Dračevo br. 1073 do 1078, 1081 i 1082). Međutim, izgleda da se kompleks prostire i dalje južnom stranom parcela 1083-1089, da prelazi put (korito Bregave po mjesnoj tradiciji, ali bi moglo biti i korito Krupe) i zalazi u njive Ruže Cvitanović i pod kuće uz ove njive (Čremošnik, 1965, 148-150). Danas su to njive Alije i Hamdije Sejdijevića, Amre Sivčević, Ramiza Zavitana, Husnije Hajdarević, Anke Falak i obitelji Baljić.

²⁵⁸ Sudeći po reprezentativnoj stambenoj arhitekturi, gospodarskim (proizvodno-zanatskim) objektima, opekarskoj i moguće keramičkoj radionici, kovačnici i dr. sadržajima, u pitanju je gospodarsko imanje (*villa rustica*).

²⁵⁹ Čremošnik, 1965, 148-150.

veteran; unatoč tome što u 2. i 3. st. robova sve više nestaje, imanje se održalo do kraja 4. st., tj. vremena u kojem dolazi do konačne propasti robovlasničkog sistema.²⁶⁰ Vila se sastojala od poljoprivredno-stambenih zgrada u obliku peristilne građevine (sl. 53), a većina prostorija oko bašte peristila bila je ukrašena mozaicima i freskama.

Stambene zgrade vlasnika (koje pripadaju različitim tipovima) zauzimale su središnji dio kompleksa, razmještene oko četverokutnog dvorišta (oblik slova „U“) i to tako da su bile međusobno povezane i okružene drugim zgradama ili dvorištima. Najvažniju funkciju imala je zgrada s peristilom u kojoj se odvijao društveni život. Druga zgrada s hipokaustom (sl. 51) u obliku četverokutnog bloka nema izraziti arhitektonski oblik i djeluje više kao grupa prostorija.

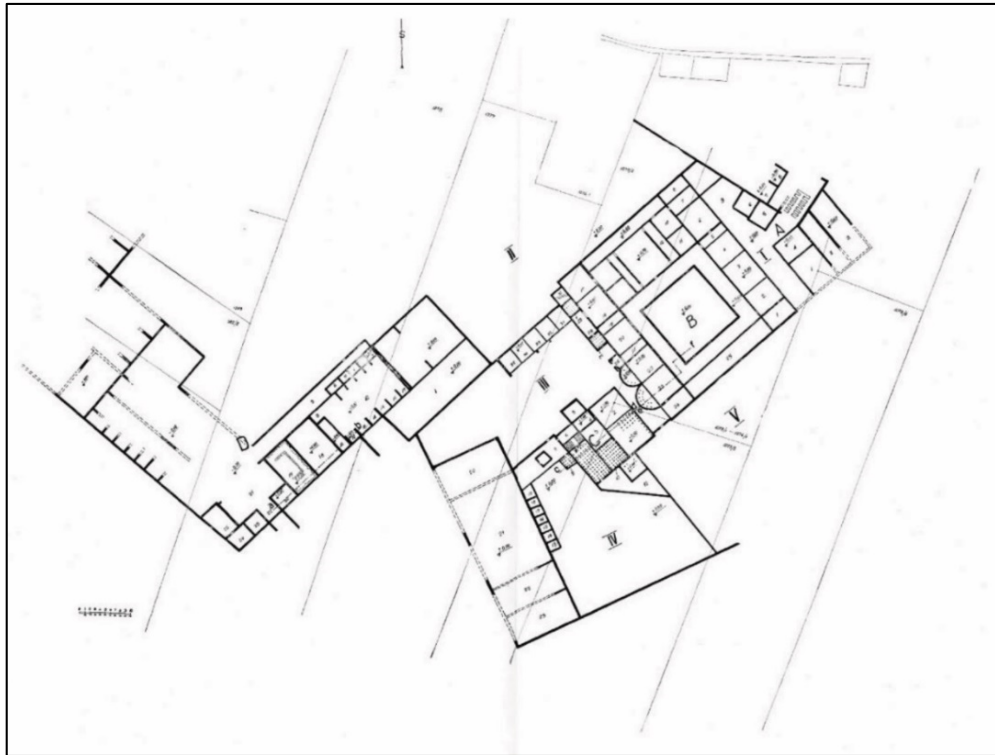
Sl. 51. Substrukcije hipokaustnih prostorija - objekt C
(preuzeto: Čremošnik, 1965, Tabla II, sl. 5)

Pretpostavlja se da je treća centralna zgrada bila „banja“ (kućne terme), a u pitanju je dugačka zgrada s portikom u sklopu dviju drugih zgrada s kojima čini grupu raspoređenu u obliku slova U.²⁶¹

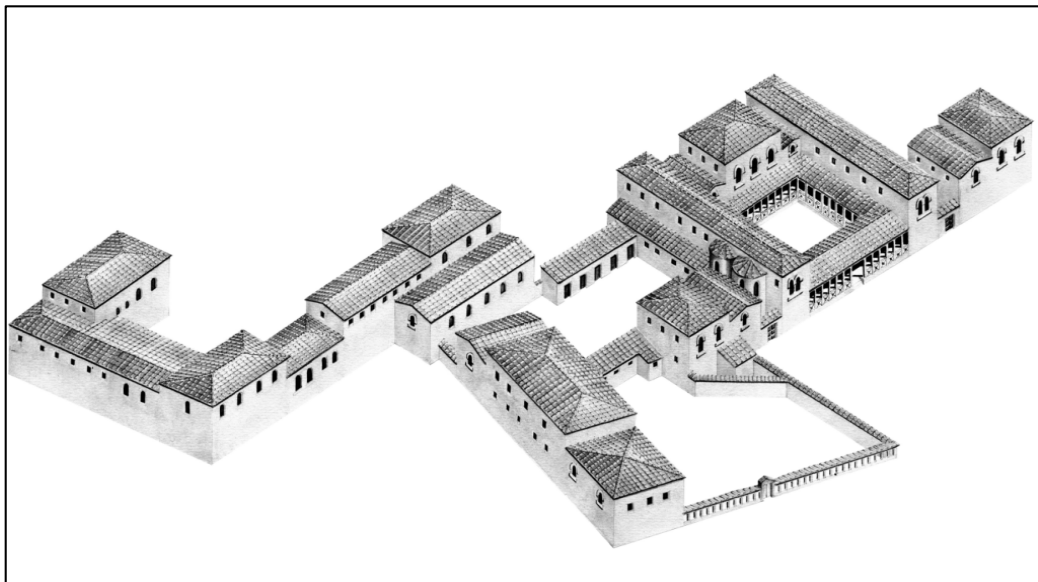
Prvu grupu, tj. objekt A, predstavljaju sjeveroistočne prostorije, koje se nalaze oko peći za opeku i slobodnog prostora I. Drugu grupu čini objekt B, tj. zgrada s peristilom i okolni prostori. Od njenog jugoistočnog ugla nastavljaju se prostorije s hipokaustom (objekt C), na koje se nadovezuje dvorište IV s radionicama. Prema sačuvanim zidovima u objektima B i C (kod ostalih objekata sačuvani su samo temelji) zidovi su građeni od opeka, a temelji od oblutaka. U jugoistočnom uglu zgrade s peristilom sačuvan je zid na osnovi kojeg se zaključuje da je južna fasada bila rađena u tehnici *opus reticulatum*, tehnici koja se javlja u doba Klaudija.

²⁶⁰ Isto.

²⁶¹ Čremošnik, 1965, 211-212.

Sl. 52. Tlocrt vile (preuzeto: Čremošnik, 1965, 150)

Sl. 53. Moguća rekonstrukcija vile (preuzeto: Busuladžić, 2011, 206)

Sjeveroistočno od stambene zgrade s peristilom nalazila se opekarska radionica, od koje je pronađena četvrtasta peć s jednim centralnim i šest poprečnih kanala rebara (više o figlini pogledati na str. 277-281). Ostatci velikog broja tegula s pečatima dokazuju da se krovni

crijep i uvezio. Pronađeni su pečati sljedećih figlina: PANSIANA, COELI, L. EPIDIUS THEODORUS, *T.R.D(iad)*, MAXENTIA i *(C. TITI) HERMEROTIS*.²⁶²

U jugozapadnom dijelu vile Čremošnik je pronašla dio torkulara (*area*), što je dokaz da je ovo veliko gospodarsko dobro, osim opeke, proizvodilo i ulje i vino, vjerojatno također samo za vlastite potrebe (više pogledati na str. 264-265). Zbog ostataka troske i ingota Čremošnik smatra da je unutar vile postojala i kovačnica iz koje su se stanovnici imanja sami snabdjevali alatom, a pronađeni ostatci mistrija, raznih vrsta dljeta, klinova za obradu drveta i metala, bušilice za pravljenje rupa te sjekire, dokazuju da su se žitelji vile bavili i zidarskim, stolarskim i drugim zanatima za potrebe domaćinstva.²⁶³ Da je pored gospodarskog dijela vila bila namjenjena i luksuznom stanovanju dokazuju arhitektonski kameni i mramorni ostatci korintskih kapitela (sl. 54), stubova, mramornih ploča, kojima su oblagani neki od zidova vile, fragmenti antefiksa s reljefom glave Meduze (sl. 55) te mozaici i freske iz unutrašnjosti vile.

Sl. 54. Fragment korintskog kapitela (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Sl. 55. Antefiks s glavom Meduze (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

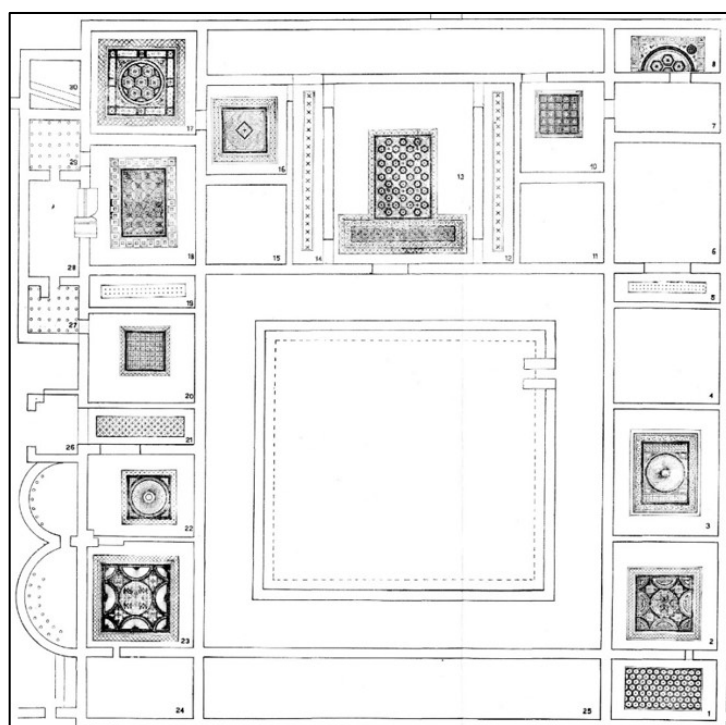
²⁶² Čremošnik, 1965, 166-167.

²⁶³ Čremošnik, 1965, 198-199.

U zgradi s peristilom pronađeno je 15 mozaika (sl. 56), većina kojih je rekonstruirana i konzervirana *in situ* te su zbog pojave podzemnih voda ponovno zatrpani (kao i sama vila). U pitanju su geometrijski mozaici s centralnim motivom i mozaici s redanjem pojedinih motiva (sl. 57). Potonji su oživljeni pojedinačnim prikazima morskih životinja (ribe, delfini, stilizovane školjke) i konvencionalnim motivima,²⁶⁴ a od boja su zastupljene bijela, crvena, svijetlocrvena, žuta i plavosiva. Prema mišljenju Čremošnik, vila je nastala u 1. st. dok su mozaici postavljeni nešto kasnije, vjerojatno sredinom 2. st.²⁶⁵

Sl. 56. Mozaik iz zgrade s peristilom (preuzeto: Busuladžić, 2011, 279)

Sl. 57. Raspored mozaika u Višićima (preuzeto: Čremošnik, 1965, Prilog II).

²⁶⁴ Čremošnik, 1965, 169.

²⁶⁵ Čremošnik, 1965, 42-43.

Na temelju brojnog i raznovrsnog arheološkog materijala - među kojim su arhitektonski ostatci, ulomci keramike, stakla, poljoprivrednih alatki, željeznih predmeta za domaćinstvo, nakit i novac datiran od Trajana do Valentijana - Čremošnik smatra se da su najstarije zgrade vile podignute u 1. st., a porušene krajem 4. stoljeća.²⁶⁶

Naprijed spomenuti antefiks s glavom Meduze govori u prilog tome da je barem jedna zgrada izgrađena ili pokrivena na samom početku 3. stoljeća na što ukazuje frizura Meduze oblikovana po uzoru na frizure ranoseverskog ženskog carskog portreta. Spomenute frizure imaju nekoliko varijanti, a jedna od njih je frizura tipa perike modelirana tako što je prednji dio podijeljen točno na sredini glave odakle je desetak valovitih pramenova iščešljano prema ušima, potpuno ih pokrivajući, kao neka vrsta perike.²⁶⁷

U 5. ili 6. st. u ruševinama vile (objekti A i B, C) nastaje kasnoantička nekropola na kojoj su zastupljene dvije vrste grobova: grobovi u amforama i grobovi složeni od opeka u vidu krova bez priloga.²⁶⁸ Nakon toga, u ranoslavensko doba, u objektu D razvija se naselje čija su ognjišta građena od spolija iz ostataka vile (brojni fragmenti slavenske keramike datirane u 7. st.), dok se na prostoru objekata A i B ukopavaju slavenski grobovi.

Osim pečata figlina na keramici i novca kovanog u razdoblju od 104. do 383. godine, posebno je vrijedan spomena fragment sigillate s imenom nekog beneficijarija *OL(...) BEN(e)F(iciarius) ERB(oni) (centurionis)*, koji upućuje na to da je među stanovnicima vile bilo i osoba u vojnoj službi.²⁶⁹

Obilazeći prostor na kojemu su arheološki istraženi ostaci vile, tj. jedan dio zgrada kompleksa (sl. 58),²⁷⁰ naišli smo na brojne ulomke keramičkih posuda, lucerni (sl. 59), kao i na fragmente rimskih tegula, imbreksa i cigli. I mještani prilikom poljoprivrednih radova kontinuirano nailaze na brojne ulomke opeka, tegula, kamena, tj. zidove rimskih građevina (na većini parcela na kojima je evidentirana, vila je danas prekrivena poljoprivrednim kulturama).

²⁶⁶ Čremošnik, 1965, 199.

²⁶⁷ Usp. Maršić, 1997, 114.

²⁶⁸ Grobovi u obliku krova pojavljuju se već u 1. i 2. st., ali budući da su grobovi toga tipa na Kućistima bez priloga i slični onima iz okoliša bazilike na solinskom Kapljuču (4.-6. st.), Čremošnik ih datira u 5. ili 6. st., jer je očito da je vila srušena krajem 4. st. Usp. Čremošnik, 1965, 200-201.

²⁶⁹ Čremošnik, 1965, 199.

²⁷⁰ Čremošnik je nakon istraživanja vilu poradi zaštite zatrpala zemljom. Možda će jednog dana biti iznova otkopana te bi se mogla urediti kao muzej *in situ*, kao npr. onaj u Naroni (Vid kod Metkovića), koji je za sada jedini muzej takve vrste u blizoj okolini.

Sl. 58. Jedna od parcela na Kućištima na kojima je pronađena rimska vila (foto: Ž. Pandža)

Sl. 59. Ulomci keramičkih posuda i lucerni pored kuće uz današnju seosku cestu (foto: Ž. Pandža)

Kuparica

Na njivama u Kuparici, koje su nalaze u blizini arheološkog lokaliteta Kućišta s ostacima rimske vile, pri obilasku terena našli smo veći broj ulomaka opeke (kote: S - 43° 3' 32" I - 17° 42' 21"). Osim toga je na Kuparici pronađen neobjavljeni rimski epigrafski spomenik (u radu **NS13**). Po kazivanju mještanina, prof. dr. sc. Remze Dedića, njegov djed Ahmet Dedić je na obiteljskoj parceli, tj. ispred kuće čuvao rimski epigrafski spomenik.²⁷¹ Nije mu poznato točno

²⁷¹ Spomenik je pokraj kuće na Kuparici stajao do 1974. godine. Godine 1988. unuk pokojnog Ahmeta, prof. Remzo Dedić ustupio ga je jednoj galeriji u Neumu, gdje je bio pohranjen do 1992. godine. Nakon toga mu se gubi trag.

mjesto nalaza, ali pretpostavlja da ga je pokojni Ahmet prenio ili sa Skočima ili s Tersane gdje su im se nalazile obiteljske njive.

3.3.7. Mjesna zajednica Gnjilišta

Da je područje sela Gnjilište bilo dobro naseljeno još u prapovijesno doba dokaz su gradine smještene na uzvišenjima ponad sela – Mendele, Begića Gomila i tzv. Matica Ograđenica (koja je impozantnih dimenzija, a nije zabilježena u literaturi, sl. 61) – kao i velik broj gomila (sl. 60). Na osnovu nalaza zatečenih na obroncima i u podnožju, za neke od njih se može pretpostaviti kako su kao utvrde ili osmatračnice služile i u rimsko doba (Begića Gomila i Mendele).

To pak znači da se život odvijao i ispod njih, što dokazuju arheološki nalazi s nekoliko položaja. Odatle je moguće da je naselje u Gnjilištima izraslo na autohtonoj osnovi. U znanstvenoj literaturi ostaci rimskoga doba registrirani su u Gnjilištima (vjerojatno na mjestu lokaliteta Podvornice) i na lokalitetu Zgoni.²⁷² Osim na Begića Gomili, koja je poznata u literaturi, rimske nalaze prikupili smo obilaskom terena na još jednoj gomili, Gomili Mendele, koja do danas u stručnoj literaturi nije zabilježena.

Sl. 60. Mendele, Begića gomila i Matica Ograđenica (izrada: Ž. Pandža)

²⁷² Patsch, 1912, 102; Paškvalin, 1958, 153-154; Pašalić, 1960, 65.

Sl. 61. Pogled s Begića Gomile na Matića Ograđenicu (foto: Ž. Pandža)

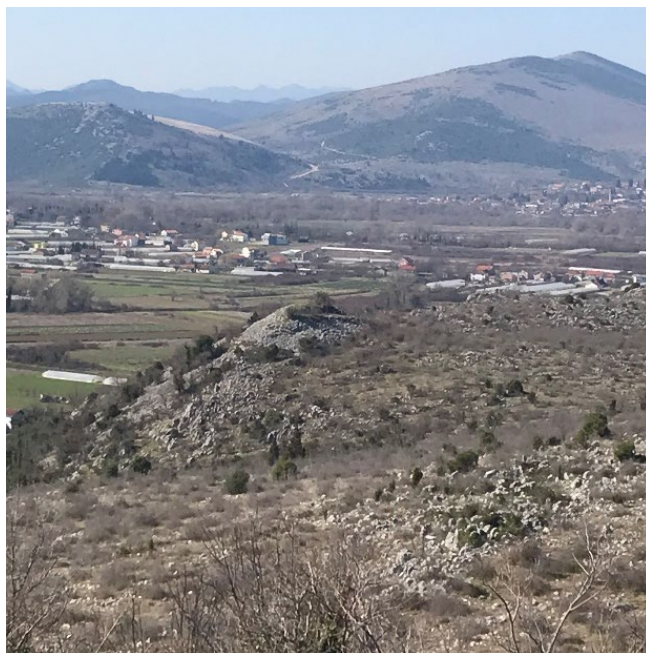
Begića Gomila

Na uzvišenju iznad sela Gnjilište nalazi se Gomila (kote: S - 43° 4' 44", I - 17° 43' 57") iz prapovijesnog, tj. brončanog i željeznog doba. U stručnoj literaturi registrirana je pod nazivom Begića Gomila (sl. 62 i 63), ali je neki od mještana nazivaju i Mala Gradina. U rimsko doba je na tome mjestu podignuta utvrda koja je prema Čremošnik bila u funkciji od 1. do 6. st.²⁷³

Sl. 62. Begića Gomila (izrada: Ž. Pandža)

²⁷³ Čremošnik, 1990, 362.

Sl. 63. Pogled na Begića gomilu s prapovijesne gradine tzv. Begića Ograđenice (foto: Ž. Pandža)

Kao dokazi za takvu pretpostavku navode se nalazi uokolo Gomile i u njezinu podnožju, među kojima su, uz prapovijesnu keramiku, zabilježeni ulomci rimske keramike kao i mnogobrojni fragmenti rimske opeke.²⁷⁴ Sjeverni joj je dio iskrčen i pretvoren u puteljak, što je vjerojatno posljedica ratnih zbivanja 1993. godine (moguće je i prije bila devastirana, od onih koji na takvim ukopnim mjestima traže „skriveno blago“) (sl. 64). I danas se na više mjesta uokolo Gomile i na padini zamjećuju ulomci prapovijesne, ali i rimske keramike (amfora), fragmenti rimske opeke te komadi krečnog maltera (sl. 65).

Sl. 64. Iskrčeni dio i izgrađeni puteljak na sjevernoj strani Begića Gomile (foto: Ž. Pandža)

²⁷⁴ Patsch, 1906, 390; ALBIH TOM 3, 1988, 320; Atanacković Salčić, 1981, 12.

Sl. 65. Površinski nalazi (foto: Ž. Pandža)

Gomila Mendele

Na gomili koju mještani nazivaju Mendele (kote: S - 43° 4' 53", I - 17° 43' 47"), osim prapovijesne keramike, obilaskom terena registrirali smo i ulomke rimske opeke te ulomke keramičkih posuda (amfora). Navedena gomila nije evidentirana u stručnoj literaturi, a nalazi se na prijevoju iznad sela Gnjilište (sl. 66 i 67).

Od Begića gomile udaljena je oko 300 m, a od gradine Matića Ograđenica oko 1 km. S obzirom na to da se Mendele kao i Begića Gomila nalazi iznad naselja Gnjilište i da su u okolišu rimskodobni površinski nalazi, jednako je mogla funkcionirati kao utvrda ili osmatračnica (ili su se njome naprosto kretali pastiri rimskoga doba).

Sl. 66. Gomila Mendele (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 67. Gomila Mendele (foto: Ž. Pandža)

Podvornice

Prilikom obilaska Begića Gomile Patsch je u njezinu podnožju (sl. 68), među kućama, evidentirao ulomke rimske keramike i opeke.²⁷⁵ Vjerojatno ih je uočio na njivi koju mještani danas nazivaju Podvornice (kote: S - 43° 4' 37", I - 17° 43' 59"). Na njoj su oko 2009. godine, prilikom obrade zemljišta, na svijetlo dana izašli ulomci rimske keramike i opeke, kao i „neki zid od krupnog i glatkog kamena“. Za obilaska navedenih njiva (kao i onih obližnjih) uočili smo površinske ulomke keramike te manje i veće fragmente rimske opeke.

Sl. 68. Podvornice u podnožju Begića gomile (foto: Ž. Pandža)

²⁷⁵ Patsch, 1906, 390.

Zgoni

Na lokalitetu Zgoni (kote: S - 43° 4' 26", I - 17° 43' 31"), na parcelama u vlasništvu Pere Matića i Ilije Krešića, prilikom poljoprivrednih radova plugom je izrovano mnoštvo rimskih tegula i cigli. Kako Patsch navodi, većina materijala je ostala na mjestu, dok su dio mještani iz Gnjišta upotrijebili za zidanje i popločavanje ognjišta.²⁷⁶

U ALBIH TOM 3 iz 1988. godine, navodi se kako je u Zgonima postojalo rimsko naselje, jer su pronađeni ostatci zidova (!) i brojni ulomci rimske opeke (moguće je da su u vrijeme kada je vršeno rekognosciranje terena za potrebe Leksikona, arheolozi pronašli i rimske zidove, pa odatle navod o naselju).²⁷⁷ I danas se mjestimice nailazi na ulomke opeke, nažalost ne i na tragove rimskih zidova, a u razgovoru s mještanima neki su prepričali kako se sjećaju priča djedova i očeva, da je nekada davno ovdje prilikom oranja nađeno puno rimske cigle i „zidova od neke zgrade.“

3.3.8. Mjesna zajednica Čeljevo

U selu Čeljevu (sl. 69) prve arheološke ostatke koji ukazuju na postojanje većeg naselja rimskog doba zabilježio je Patsch.²⁷⁸ Govoreći o višem vodostaju rijeke Neretve, on spominje da je naselje u Čeljevu vjerojatno u rimsko doba bilo često plavljeno, kao i godine u kojoj ga je sam obilazio.²⁷⁹

Da je Čeljevo u rimsko doba doista bilo naseljeno dokazuju registrirani arheološki ostatci na lokalitetu Bašća Velika (kojeg mještani danas nazivaju Lopata), ali i ostatci na koje se može na širem području naići i danas. Kroz Čeljevo je prolazila i rimska cesta *Narona – Leusinium*,²⁸⁰ a Sergejevski je uz obalu Neretve (sl. 221) naišao i na tragove koji upućuju na postojanje antičkog mosta.

²⁷⁶ Patsch, 1912, 102.

²⁷⁷ Patsch, 1906, 390; ALBIH TOM 3, 1988, 337.

²⁷⁸ Patsch, 1912, 98-102.

²⁷⁹ Patsch, 1906, 369.

²⁸⁰ Sergejevski, 1962, 111-112; Bojanovski, 1973, 137-187.

Sl. 69. Čeljevo (izvor: Google Earth)

Lopata (Bašča Velika)

Na nalazištu pod današnjim nazivom Lopata (kote: S - 45° 4' 53", I - 17° 42' 21") Patsch je na njivama Pere Krndela i pokraj kuće Joze Markote zabilježio ostatke rimskog naselja, ali kako navodi ono je većinom razoreno vađenjem materijala za seoske kuće.²⁸¹ Obilazeći teren nismo naišli na površinske nalaze, ali smo u razgovoru s lokalnim stanovništvom doznali da se na spomenutom mjestu prilikom poljoprivrednih radova nailazilo na ostatke rimske cigle.

3.3.9. Mjesna zajednica Gorica – Struge, koja obuhvaća naseljena mjesta Struge, Gorica, Jasenica, sa sjedištem u Gorici

3.3.9.1. Struge

Struge su naselje na ušću Trebižata u Neretvu, na čijem se prostoru nalazi jedan od najvažnijih rimskodobnih arheoloških lokaliteta na području današnje općine Čapljina – Mogorjelo. Kao toponim, Struge označavaju prolaz i prema Zeleniki je u naselju, u rimsko doba, postojao most preko Trebižata.²⁸² Mogorjelo je prema većini autora prvotno bilo gospodarsko imanje,²⁸³ koje je egzistiralo u razdoblju od 1. do 3. st., da bi u 4. st. preraslo u *castrum*. Postojanje velikog imanja na Mogorjelu vjerojatno je imalo utjecaja na naseljavanje i

²⁸¹ Patsch nalazište bilježi pod imenom Bašča Velika, dok ga mještani nazivaju Lopata. Usp. Patsch, 1906, 387; Patsch, 1912, 99.

²⁸² Zelenika, 1981, 109.

²⁸³ Busuladžić, 2011, 31, 148.

ostalog prostora današnjeg naselja Struge. Drugi važan faktor predstavljala je rimska cesta *Narona – Leusinium*, koja je vodila preko Struga, tj. pokraj Mogorjela u Tasovčice, u koje Bojanovski smješta putnu postaju *Ad Turres*.²⁸⁴ Osim Mogorjela, u Strugama je registrirano još nekoliko arheoloških nalazišta iz rimskog doba: ušće Trebižata, Čučkovića kula i Begića kula (sl. 70). Ona potvrđuju da je u vremenu u kojemu je egzistirala vila na Mogorjelu u Strugama postajalo veće naselje.

Ušće Trebižata

Na širem prostoru oko ušća Trebižata u Neretvu (kote: S - 43° 5' 25", I - 17° 41' 59") evidentirani su ostatci rimskih građevina s brojnim ulomcima cigle i keramike.²⁸⁵ Jedan od mještana spominje da se na jednoj od obližnjih parcela prije puno godina, prilikom poljoprivrednih radova, naišlo na ulomke cigle i na „fino obrađeno kamenje.“ Prilikom obilaska terena oko ušća i na obližnjim njivama evidentirali smo tek nekoliko sitnih fragmenata rimske opeke.

Sl. 70. Označena nalazišta u Strugama: Mogorjelo, Ušće Trebižata, Begića kula i Čučkovića kula (izrada: Ž. Pandža)

²⁸⁴ Bojanovski, 1977, 186.

²⁸⁵ Patsch, 1906, 379; ALBiH TOM 3, 1988, 335.

Begića Kula

Uokolo Begića kule (kote: S - 43° 5' 27", I - 17° 41' 52"), tj. na njivama Jove Kneževića i Ibri Begića, Patsch je evidentirao brojne ulomke rimskog crijepa.²⁸⁶ Budući je nalazište smješteno u blizini ušća Trebižata, gdje je vjerojatno u rimsko doba podignuto naselje, moguće je da istome pripada i ovaj nešto udaljeniji dio njiva. U obilasku terena, na prostoru gdje je smještena kuća obitelji Begića naišli smo na nekoliko ulomaka rimske opeke. I preko puta, u blizini harema, uz današnju seosku cestu mjestimice se nailazi na fragmente rimske opeke.

Čučkovića kula

U ALBIH se navodi da su na mjestu Čučkovića kule registrirani tragovi rimskog naselja, s površinskim nalazima ulomaka rimskih opeka i crijepa, strelica i dr., a kao izvor podataka citira se Patschov rad iz 1906. u kojemu on (na str. 379) uopće ne spominje Čučkovića kulu.²⁸⁷

Obilazeći teren i u razgovoru s mještanima saznali smo da se u blizini kule, tj. na nekoliko obližnjih njiva prilikom poljoprivrednih radova nailazilo na rimski crijep. I danas se u blizini kule (kote: S - 43° 5' 50", I - 17° 41' 44") nailazi na manje fragmente rimske opeke.

Mogorjelo

Jedan od najznačajnijih arheoloških lokaliteta sa studijskog područja bez sumnje je Mogorjelo (kote: S - 43° 5' 58", I - 17° 41' 59"). Udaljeno je samo 2 km od Čapljine, a teritorijalno pripada Strugama. Posrijedi je jedino donekle sačuvano zdanje (sl. 71 i 72) iz rimskog, tj. kasnoantičkog vremena (ujedno je i jedan od najvećih arhitektonskih kompleksa na prostoru Bosne i Hercegovine), s dugom poviješću istraživanja, restauracije i konzervacije.²⁸⁸

²⁸⁶ Patsch, 1906, 379; Patsch, 1912, 89.

²⁸⁷ ALBIH, TOM 3, 322.

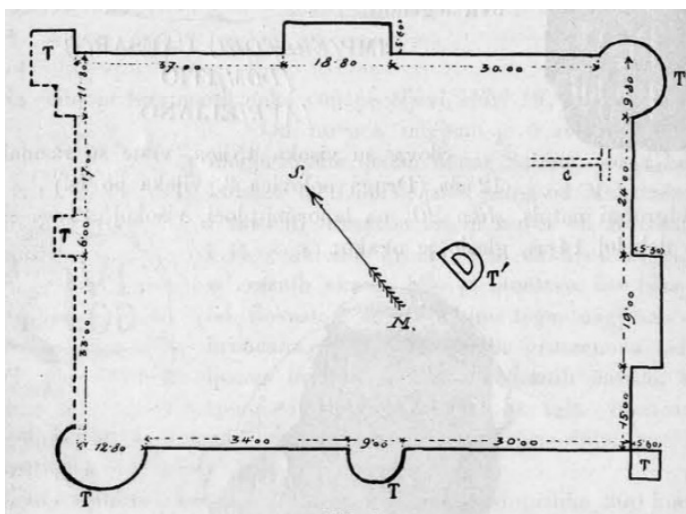
²⁸⁸ Arhitektonski kompleks Mogorjelo kraj Čapljine, istražen u režiji Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1899.-1903.), bio je odmah po dovršetku radova konzerviran i prezentiran. Konzervaciju je izveo zaslužni istraživač dr. C. Patsch. Godine 1947. pristupilo se rekonzervaciji antičkih ruševina. Radove na uklanjanju korova i suvišne vegetacije izveo je Zemaljski muzej, a konzervaciju Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH u Sarajevu. Radovima na rekonzervaciji rukovodio je u prvoj etapi Đ. Basler (1951.-1959.), a završne radove i rekonstrukciju antičkog torkulara izveo je I. Bojanovski (1960.-1965.), djelomice i uz novčanu pomoć Zavoda za zaštitu spomenika SO Čapljina. Popravke iz 50-ih vršene su na način svojstven antičkoj gradnji. Tako je npr. sjeveroistočni zid sa unutrašnje strane djelimično izgrađen od antičke opeke, pa su mu uglovi ojačani antičkom opekama iz šuta. Tijekom konzervatorskog zahvata 1960.-1965. rekonzervirani su po „sistemu krovova“ svi objekti uz sjeverni i istočni bedem, počevši od kule na sjeverozapadnom uglu do prostora kasnoantičkih bazilika. 1961.-1962. godine izvedena je temeljita restauracija i djelomična rekonstrukcija sjeverozapadne strane zida, a 1963.-1964. I. Bojanovski vrši manja arheološka istraživanja i restauraciju antičkog torkulara unutar prostora za kojeg se drži da je funkcionirao kao *villa fructuaria*.

Sl. 71 i 72. Kompleks Mogorjelo (zračne fotografije: Ž. Pandža)

Prve podatke o Mogorjelu donio je Fiala davne 1893. godine, koji je izveo prva pokusna iskapanja i izradio skicu lokaliteta (sl. 73). Tom prilikom istražio je nekoliko zidova od tesanog kamena dužine 91 m i širine 73,5 m te iznio tezu da se radi o utvrđenom rimskom logoru (*castrum*), koji na uglovima ima dvije četvrtaste kule, a po jednu u sredini južnog i zapadnog

pročelja te u unutrašnjosti. Osim ostataka zidova pronašao je brojne ulomke keramičkih posuda, opeka, kamenih ploča i jedan primjerak novca Konstantina Velikog.²⁸⁹

Sl. 73. Prvotna skica Mogorjela F. Fiale (preuzeto: Fiala, 1893, 526)

Sustavnim arheološkim istraživanjem Mogorjela rukovodio je Carlo Patsch od 1893. do 1903.,²⁹⁰ kada je zdanje koje mi danas vidimo i otkopano. Prvi rad u kojem Patsch govori o Mogorjelu i istraživanju objavljen je u Glasniku Zemaljskog muzeja iz 1914. godine. U njemu navodi da je Mogorjelo, po njegovu mišljenju, kao rimski logor pripadao tzv. dalmatinsko-hercegovačkom limesu, kojeg je činio niz većih i manjih tvrđava, a prostirao se uzduž jugozapadnog podnožja Dinarskih Alpa, od Krke preko Cetine do Neretve (Burnum, Andetrium, Tilurium, Humac i Mogorjelo).²⁹¹ Iznosi da je kaštel dug 102 m, a širok 86 m, da ima tri ulaza i da mu je oblik pravokutnik čiji su kutovi pojačani tornjevima (sl. 74 i 75). Glavna zgrada je po njemu bila dvokatnica (na drugom katu nalazile su se sobe časnika), što potvrđuju pronađene stepenice i mozaici te freske u štu donjega kata.²⁹²

Osim prostorija za momčad, kompleks se sastojao od staja, magazina, vježbališta (unutarnji dio) i hodnika sa stupovima.²⁹³

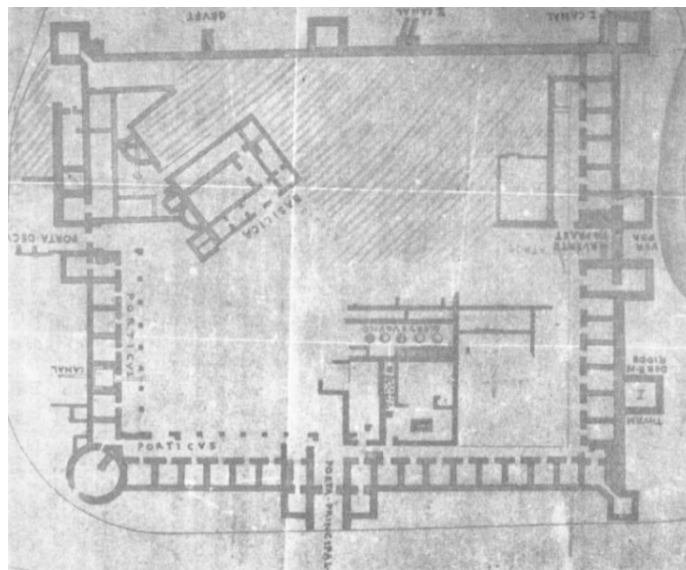
²⁸⁹ Fiala, 1893, 526-527.

²⁹⁰ Ostavština C. Patscha čuvala se prvo u Südost-Institutu u Minhenu, a poslije je prebačena u Centralni državni arhiv Bavarske u istom gradu (Bayerisches Hauptstaatsarchiv), gdje se i danas nalazi pod imenom „Südost-Institut Nachlass Patsch“. Usp. Zadro, 2003, 262.

²⁹¹ Patsch, 1914, 157-158.

²⁹² Patsch, 1911, 15-18.

²⁹³ Patsch, 1914, 159-161.

Sl. 74. Plan Mogorjela C. Patscha iz 1899. godine kojeg je K. Hofmann izložio na arheološkom kongresu u Kijevu (preuzeto: Kapidžić, 1967, 608)

Zadnje izvješće o Mogorjelu Patsch je dao 1903. godine, kada su radovi na iskopavanju bili završeni i tom je prigodom s terena poslao arheološki materijal u Zemaljski muzej. Direkciji Zemaljskog muzeja dao je pregled iskopavanja na Mogorjelu, u kojem navodi da je otkopani kompleks bio rimski vojni logor izgrađen u 1. st., a u kojem je bila stacionirana neka konjanička jedinica kojoj je zadatak bio da čuva Naronu od provale barbara.²⁹⁴

Bojanovski navodi da je Patsch prema jednom manuskriptu smatrao da su na Mogorjelu postojale dvije faze izgradnje: starija ekonomska zgrada iz 1. st., nastala u doba cara Tiberija,²⁹⁵ i mlađa faza iz kraja 3. st., vremena njegove obnove.²⁹⁶ U suštini, osnovna Patscheva misao bila je da je kastel iz poč. 1. st. izgorio početkom 2. st. i da je obnovljen u 3. st. Tada je po njemu izgrađen i unutarnji kompleks građevina.²⁹⁷

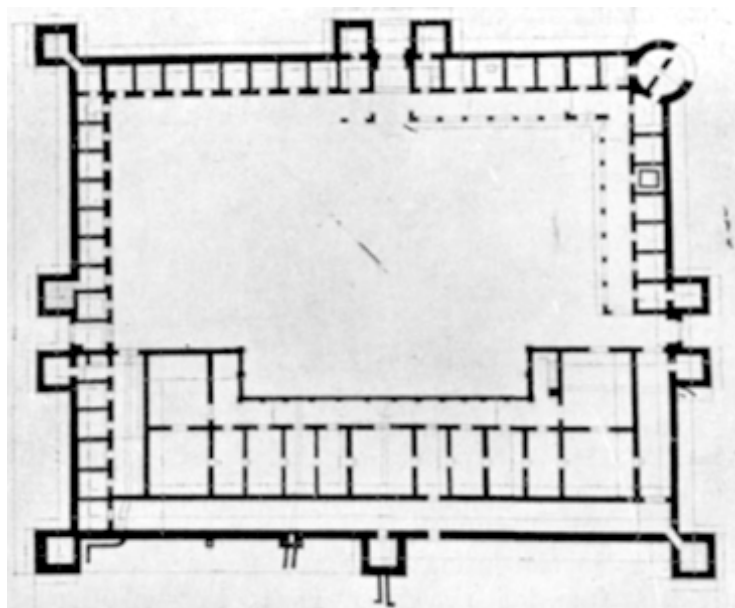
Prema sačuvanim fotografijama, Patsch je istražujući lokalitet otkopao i dvojni baziliku, ali ju je razrušio jer mu se nije uklapala u ideju o vojnom kompleksu. Nažalost, Patsch nije nikada objavio cjelovite rezultate istraživanja.

²⁹⁴ Kapidžić, 1967, 571-572.

²⁹⁵ Maly, 1927, 91.

²⁹⁶ Bojanovski, 1969b, 45.

²⁹⁷ Basler, 1958, 57; Bojanovski, 1969b, 39.

Sl. 75. Tlocrt prvotnog Mogorjela prema Patschu (preuzeto: Patsch, 1914, 158)

Vremenom se i kod domaćih i kod inozemnih istraživača javlja veliki interes za Mogorjelom.²⁹⁸ Kako je interes rastao, tako je dolazilo i do različitih interpretacija otkrivenog zdanja, tj. najviše je sporenja bilo oko karaktera kompleksa.²⁹⁹ Jedan broj znanstvenika smatrao je da je u pitanju rimski logor (*castrum*),³⁰⁰ dok su drugi bili mišljenja (koje i danas prevladava) da su posrijedi ostatci velikog gospodarskog imanja (vile).³⁰¹

S Patschevom interpretacijom do određene mjere složili su se Anthes i Unverzagt, koji su također smatrali da je kompleks na Mogorjelu utvrđeni vojni logor sa zadaćom obrane Narone od potencijalnih napadača. Kompleks datiraju u razdoblje 4. st., a nasuprot Patschu priznaju postojanje starijih i mlađih slojeva (tj. ostatke zgrada ekonomskog karaktera).³⁰²

Ejnar Dyggve i Herman Vetters su u poznatoj monografiji o Mogorjelu iznijeli svoje stavove o kontroverzi. Danas vidljivi kompleks na Mogorjelu Dyggve datira u 4. st. i po njemu

²⁹⁸ Izbor iz literature: Patsch, 1912, 14-16; Patsch, 1914, 159-16; Dyggve, Vetters, 1966, 1-62; Basler, 1953, 145; Basler, 1958, 45-60; Basler, 1965, 10-11; Basler, 1966, 315-321; Čremošnik, 1952, 241-271; Maly, 1927, 85-110; Bojanovski, 1969, 27; Kapidžić, 1967, 571-618.

²⁹⁹ Bojanovski, 1969a, 137-163, osporava tvrdnju da se radi o vili ili palači. Slično mišljenje je izrazio E. Anthes kao i C. Patsch koji je otkopao cijeli kompleks. Paškvalin, 1996, 105, iznosi mišljenje da je funkcija objekta u kasnijoj fazi bila odbrambena. Velika sličnost kasnoantičkog utvrđenja u Albaniji s onim u Mogorjelu ide u prilog definiranju Mogorjela kao vojnog utvrđenja: Nopcsa, 1907, 1-2 i sl. 1. Drugi autori su mišljenja da se radi o vili ili palači. Usp. Sergejevski, 1955, 102-104; Basler, 1966, 315-321; Isti, 1970, 213-215; Isti, 1972, 38-42; Busuladžić, 2011, 149.

³⁰⁰ Werner, 1960-61, 241-242.

³⁰¹ Veletovac, 2018, 317-335.

³⁰² Anthes, Unverzagt, 1912, 151-152.

je riječ o gospodarskoj palači poljoprivrednog imanja (latifundije).³⁰³ I Veters smatra kako se radi o primjeru središta velikih posjeda (*fundi excepti*) iz kakvih će se kasnije razviti *palatium*, te po njegovu mišljenju u izgradnji Mogorjela treba razlikovati čak šest faza.³⁰⁴

O Mogorjelu je u više navrata raspravljao i Đuro Basler, koji je od 1950. do 1951. godine rukovodio rekonstrukcijom Mogorjela. On smatra da se na Mogorjelu, na istaknutom dijelu brežuljka, nalazila poljoprivredna zgrada, odnosno *villa rustica fructuaria*, dok se na osunčanoj ili prisojnoj strani nalazio objekt za stanovanje - *villa rustica habitatoria* - podignut u doba cara Nerona (54.-68.), a datiran opekom *NER(onis) CLAUD(i) P(ansiana)*.³⁰⁵

Ta prvotna vila stradala je krajem 3. st. u požaru i na njenim ostacima, negdje početkom 4. st., izgrađeno je državno imanje s vilom koje danas čini kompleks na Mogorjelu. Cijeli sklop ima oblik izduženog pravokutnika s jedanaest kula kvadratne osnove (jedino je kula na istočnom uglu okruglog tlocrta) i tri ulaza. S unutarnje strane perimetralnih zidova nalazile su se prostorije za smještaj radnika, ostave oruđa i poljoprivrednih proizvoda.

Većina ekonomskog dijela vile iz 1. st. bila je uklopljena u novu građevinu s istim funkcijama, tj. naprave za vino i ulje, mlin i pekara ostali su i dalje u uporabi. Glavnu građevinu (palaču) predstavljala je zgrada bliže istočnom perimetralnom zidu. Njena krila, *alae*, nisu bile jednake širine, a sastojale su se od niza velikih prostorija u koje se ulazilo iz trijema na pročelju. Trijem su nosili stupovi korintskog reda, a uza svako krilo nalazile su se stepenice kojima se išlo na kat na kojemu su se nalazile reprezentativne stambene prostorije s podovima ukrašenim mozaicima i zidovima oslikanim freskama. Kompleks je po svemu sudeći propao tijekom provale Zapadnih Gota u ove krajeve, negdje oko 401. godine, kada je i napušten.³⁰⁶

Mogorjelom se u više navrata bavio i Bojanovski. On Mogorjelo poistovjećuje s *Turres* koje navodi Kozmografija Anonima Ravenjanina, dok putnu postaju *Ad Turres* (u značenju „kraj, pored kula“) poznatu s Pojtingerove karte (*Tabula Peutingeriana*) smješta u Tasovčice.³⁰⁷ Iako se u početku složio s Patchevom tezom o Mogorjelu kao jednoj od karika u lancu dalmatinskog „limesa“, na kraju ju je odbacio.

³⁰³ Dyggve, Veters, 1966, 14.

³⁰⁴ Dyggve, Veters, 1966, 51-53. Usp. i Bojanovski, 1969, 194.

³⁰⁵ Basler, 1985, 22, 26.

³⁰⁶ Basler, 1966, 319-325.

³⁰⁷ Usp. Bojanovski, 1969a, 151, gdje navodi sljedeće: „Upravo Mogorjelo sa njegovih jedanaest troetažnih kula, sasvim dobro odgovara nazivu *Turres*, pogotovu, pođemo li od doživljaja ondašnjeg putnika, koji je prolazeći mimo njegovih masivnih bedema već iz daljine ugledao siluete visokih kula. Taj je naziv lako mogao preći i na susjednu putnu stanicu *Ad Turres*“.

Po njegovu prvotnom mišljenju, kompleks na Mogorjelu je u svojoj ranijoj fazi štutio Naronu od upada barbarskih plemena, a po samom imenu, položaju i oblicima arhitekture (kule i zidovi) bila bi riječ o vojničkom logoru (kastelu).³⁰⁸ Tijekom 3. st., negdje u Galijenovo ili Aurelijanovo doba (253.-275.) on se reorganizira kao središte velikog posjeda, pa u osnovi postaje jedna prostrana *villa rustica* ili *palatium* tipičan za kasnu antiku.³⁰⁹

Izvođeci manja arheološka istraživanja unutar gospodarskog dijela Mogorjela, tijekom 1962. godine, Bojanovski je međutim došao do novih spoznaja. Istražujući oko torkularija utvrdio je da su se na sjeverozapadu, unutar kasnoantičkog kompleksa, nalazili ostatci antičke uljare (*torcularium*) s instalacijama za preradu maslina i podrumom za smještaj ulja (*cella olearia*) (više o uljari pogledati na str. 265-268). Zgrada s instalacijama stradala je oko 400. godine, u vrijeme najezde Zapadnih Gota.³¹⁰ Gospodarska je zgrada osim uljare po Bojanovskom imala i druge pogone za proizvodnju, tj. nije se radilo samo o uljari nego o kompleksnom pogonu koji se s pravom može smatrati gospodarskom zgradom (*villa fructuaria* ili *fructuaria pars*).³¹¹

Bojanovski također navodi da je Patsch u jednom manuskriptu, koji je vjerojatno bio pripremljen kao vodič po Mogorjelu, napisao da se gospodarska zgrada sastojala od banje, uljare i raznih drugih radionica (sl. 76 i 77).³¹² Preko plana i sačuvanih fotografija pokušao je utvrditi o kojim radionicama i prostorijama je riječ.

Tako navodi da se istočno od torkularija nalazila kuhinja za grijanje vode, južno od nje bio je podrum s bazenima za taloženje ulja (*cella olearia*), tj. keramičkim i kamenim sudovima za ulje (*dolia olearia*), pri čemu se podrum sastojao od dva dijela: južnog u obliku hodnika, koji je služio kao ostava za razno posuđe, i sjevernog, u kojemu su stajale dolije.³¹³

Prostorije za koje je Patsch smatrao da su banje, a Veters bazeni za ribu, Bojanovski je revidirao kao bazene za taloženje (cisterna rađena u tehnici *opus spicatum* i *opus tessellatum*).³¹⁴ Naposljetku je Bojanovski iznio mišljenje da se ekonomska zgrada (*fructuaria pars*)³¹⁵ na

³⁰⁸ Bojanovski, 1969a, 154, 161; Bojanovski, 1988, 125-126.

³⁰⁹ Bojanovski, 1969a, 155, 160.

³¹⁰ Bojanovski, 1969b, 33.

³¹¹ Na Patschevu planu i sačuvanim fotografijama iz vremena iskapanja jasno se vidi da su pogoni gospodarske zgrade zauzimali dosta veći prostor i da su se nastavljali prema istoku i prema zapadu, ali su djelomično iskrčeni da ustupe mjesto parku. Usp. Bojanovski, 1969b, 39.

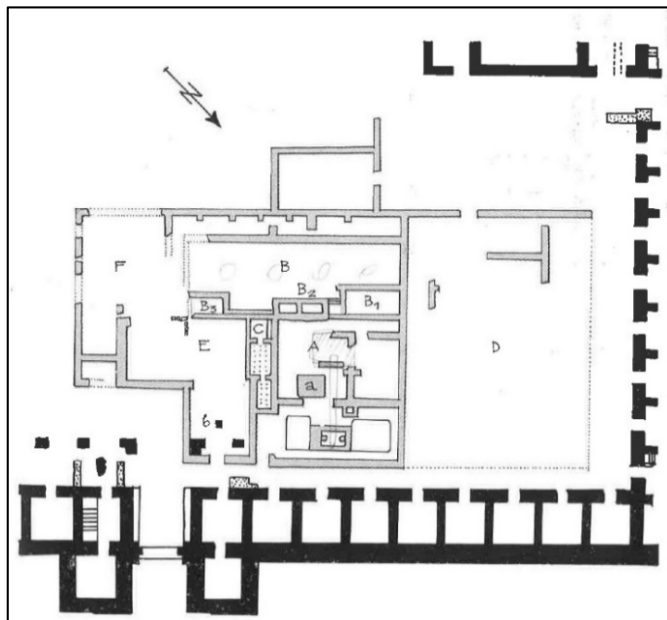
³¹² Bojanovski, 1969a, 39.

³¹³ Bojanovski, 1969a, 41-43.

³¹⁴ Bojanovski, 1969b, 43.

³¹⁵ Patsch je izgradnju ekonomske zgrade datirao u II. fazu svog kaštela, tj. u vrijeme njegove obnove u doba prvih većih upada Germana i Sarmata krajem 3. st. Usp. Bojanovski, 1969a, 39-44.

Mogorjelu sastojala od dva pogona: zapadnog (iskrčenog), koji je služio za preradu vina ili neku drugu svrhu (radionica, magazin za žito i sl.), i istočnog, koji je predstavljao uljaru sa svim uređajima za preradu ulja (tjesak, bazeni za taloženje, skladište ulja i kuhinja).³¹⁶

Sl. 76. Plan gospodarske zgrade po Patschu (preuzeto: Bojanovski, 1969a, 35)

Sl. 77. Gospodarska zgrada nakon iskopavanja 1903.; iz dokumentacije C. Patscha (preuzeto: Bojanovski, 1969a, 40)

Bojanovski navodi kako se obično smatra (citirajući Baslera) da „ostatci gospodarske zgrade na Mogorjelu potječu iz 1. st., tj. da ekonomsko dvorište s uljarom (*villa fructuaria*) pripada rimskom poljoprivrednom zaseoku (*villa rustica*) iz 1. st., koji je negdje u 3. st.

³¹⁶ Bojanovski, 1969b, 45.

izgorio“.³¹⁷ Ekonomska zgrada starije vile (iz prve građevne faze) uključena je u dvorište novog utvrđenog kompleksa iz 4. st., a starijoj građevnoj fazi pripadali bi nesumnjivo i ostatci zgrade s hipokaustom (sl. 78), koja je bila otkopana ispod južnog perimetra utvrđenog kompleksa, ali se od nje sačuvala samo fotografija iz vremena iskopavanja.³¹⁸

Sl. 78. Zgrada s hipokaustom ispod južnog perimetra kompleksa, poslije zatrpavanja; iz dokumentacije C. Patscha (preuzeto: Bojanovski, 1969a, 46)

Na temelju spoznaja do kojih su došli Basler, Bojanovski i drugi autori u novije doba prevladava mišljenje da kompleks na Mogorjelu, danas vidljiv, nije *castrum* iz doba ranog carstva,³¹⁹ već utvrđena palača³²⁰ ili državno odnosno carsko imanje (palatij).³²¹ tj. kompleks koji je otkopao Patsch imao bi nekoliko glavnih faza izgradnje:

1. U prvoj fazi, tj. u 1. st. izgrađena je rimska vila koja je porušena krajem 3. st. (sl. 79; ova faza inače nije registrirana na zasebnom tlocrtu).³²² U gospodarskom dijelu zgrada iz 1. st. pronađena su i tri željezna ulomka od tkalačkog stana s ukucanim Kristovim monogramom.
2. Krajem 3. ili početkom 4. st. na istome se mjestu nakon požara gradi (obnavlja) velika ekonomija (*fundus*) koja je istodobno dobila i karakter kasnoantičkog utvrđenja (sl. 79 i 80). S obnovom su se sigurno vratili privredni pogoni iz starije faze.³²³ Osim uljare, ekonomija je imala i figlinu, potvrđenu ostacima peći četvrtastog tipa s očuvanom rešetkom za pečenje.³²⁴

³¹⁷ Basler, 1996, 316; Bojanovski, 1969b, 45.

³¹⁸ Bojanovski, 1969b, 45.

³¹⁹ Izuzetak je Periša, 2008, 507, 509 i 513, koji smatra da ne treba odbaciti mogućnost postojanja kratkotrajnog rimskog vojnog logora na tome mjestu iz doba nekog rimskog pohoda na Delmate.

³²⁰ ALBIH TOM 3, 1988, 331.

³²¹ Čremošnik, 1952, 241-247.

³²² Maly, 1918, 91-92.

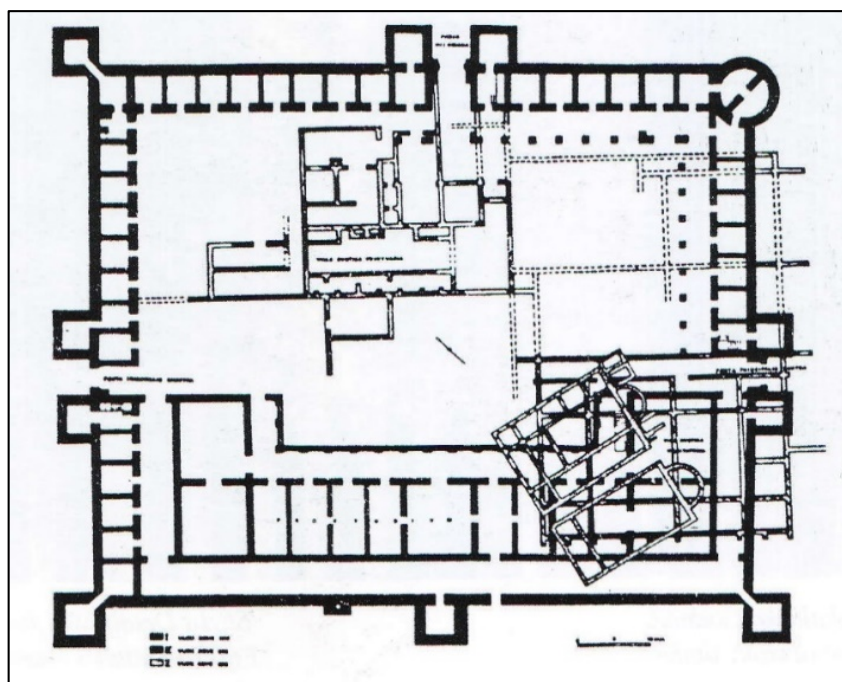
³²³ Paškvalin, 2003, 254.

³²⁴ Pašalić, 1960, 83; Silajdžić, 2018, 253-254.

Zidovi koje danas vidimo na Mogorjelu pripadaju uglavnom ovom, tj. srednjem periodu građevinske djelatnosti na ovome mjestu.

3. U 5. st., u periodu kasne antike, na ostacima gospodarskog imanja gradi se dvojna bazilika uokolo koje se formira nekropola.³²⁵ Ova faza je najjasnija i o njoj će biti riječi u nastavku (sl. 79 i 81).

Mogorjelo je „objekat oko koga se ni do danas nisu usaglasila znanstvena stajališta, a kojem je sigurno kao osnov poslužila vila rustika“.³²⁶ Mnoštvo nađenog poljoprivrednog alata i uklapanje ekonomskog dijela prvobitne vile u novo zdanje pokazuju da se radilo o poljoprivrednom centru i “dvorcu za reprezentativno stanovanje”. Druga funkcija koja se Mogorjelu pripisuje je ona kastruma radi zaštite Narone i ta ostaje dvojbeno i nedovoljno potvrđena.

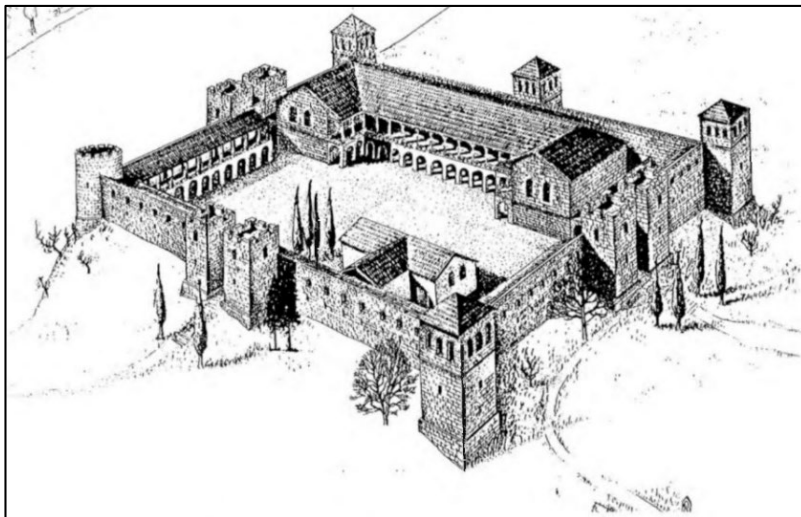

Sl. 79. Tlocrt građevnih faza Mogorjela (preuzeto: Paškvalin, 2003, 263)

- Vila rustica 1. - 3. st.
- Kasnoantički kompleks utvrde i prostor za stanovanje (4. st.)
- Starokršćanska bazilika gemina (5. - 6. st.)

³²⁵ Fiala, 1895, 522; Čremošnik, 1951, 242; ALBIH TOM 3, 1988, 331; Busuladžić, 2011, 350.

³²⁶ Čremošnik, 1984, 168-178.

Sl. 80. Pretpostavljeni izgled Mogorjela početkom 4. st. (preuzeto, Basler, 1990, 16)

Nakon rušenja utvrđene vile iz 4. st. u jugozapadnom dijelu kompleksa izgrađena je dvojna bazilika (*basilica gemina*)³²⁷ koju se datira u 5.-6. st. (po Basleru u drugu polovicu 5. st.).³²⁸ Njezin titular nije poznat, ali je zanimljivo moguće objašnjenje etimologije imena Mogorjelo koje je ponudio Basler.³²⁹ Tijekom istraživanja, koje je od 1899. do 1903. godine izveo Patsch, bazilika je iskopana ali je nakon toga razorena i samo zahvaljujući tome što je u kući čuvara na Mogorjelu ostao sačuvan generalni plan nalazišta kao i Patscheve fotografije nakon istraživanja, zabilježeno je kakav jo je bio izgled i raspored prostorija (sl. 82 i 84).³³⁰

Sl. 81. Pogled sa sjevera na tek otkopane bazilike 1902. godine (preuzeto: Basler, 1958, 49; izvorna fotografija C. Patsch)

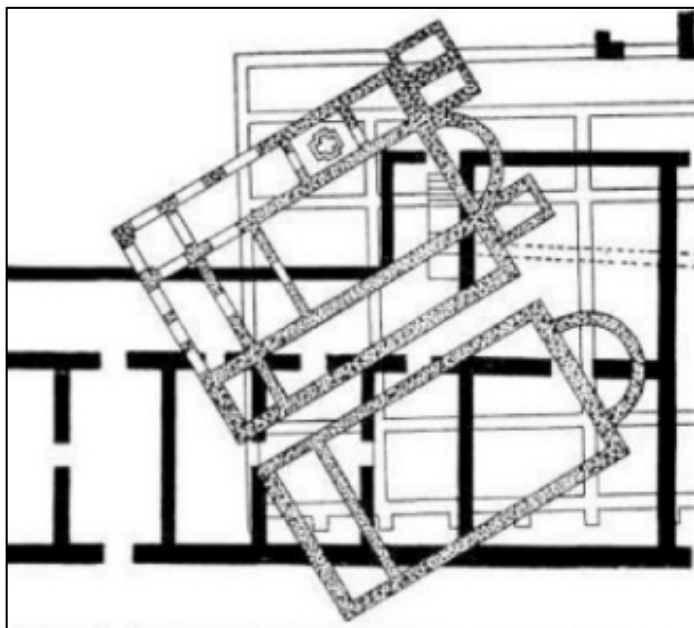
³²⁷ Prema Zaninoviću, postojanje dviju crkava ukazuje na mogućnost da je imanje na Mogorjelu bilo u vlasništvu naronitanske biskupije. Usp. Zaninović, 2002, 450-451.

³²⁸ Basler, 1958, 57.

³²⁹ Riječ „magura“ u vulgarnoj latinštini znači „brežuljak“. Međutim, „Mogor“ je slavizirani oblik imena poznatog panonskog mučenika sv. Hermagora (Mogor) iz čega je moguće pretpostaviti da je bazilika bila posvećena ovom mučeniku iz vremena Dioklecijanovih progona. Usp. Basler, 1990, 91.

³³⁰ Basler, 1958, 45.

Sjeverna crkva građena je u tehnici *opus incertum* s licem od lomljenog kamena. Imala je longitudinalni tloris s polukružnom apsidom (dimenzije: 18,15 x 21,40 x 14,05 m), a sastojala se od 9 prostorija: naosa, narteksa, baptisterija s križnom piscinom, te još 6 pomoćnih prostorija. Oko apside su bile tri grobne komore vjerojatno izgrađene kad i crkva, a u prostoru komora stajao je kameni sarkofag koji se čuva u dvorištu restorana Vila Rustica (sl. 83).³³¹

Sl. 82. Dvojne bazilike na detalju plana Mogorjela (preuzeto: Basler, 1958, 46)

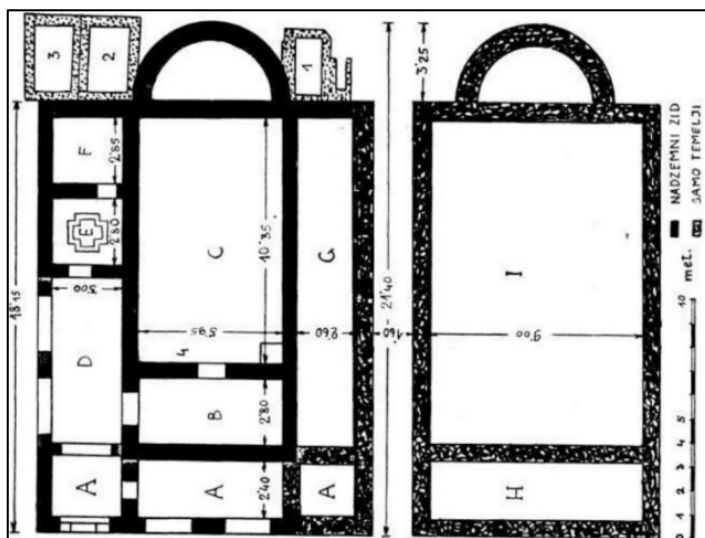
Sl. 83. Sarkofag iz jedne od komora sjeverne bazilike (foto: Ž. Pandža)

Južna crkva također je imala polukružnu apsidu, bila je paralelna sa sjevernom (na udaljenosti od 1,6 m), a sastojala se od samo dvije prostorije: naosa s prezbiterijem i narteksa

³³¹ Basler, 1958, 52; Marijanović, 1990, 119.

(dimenzije: 18,15 X 3, 25 x 10,40 m). Naspram sjeverne crkve u kojoj nije pronađen kameni namještaj, u južnoj je pronađeno nekoliko ulomaka (stup, impost).³³² Kao materijal koristio se kamen s ruševina utvrđene vile iz 4. st. Iako sigurnih dokaza nema, Basler smatra da je i krov bazilike bio izgrađen od ranijih tegula i imbreksa iz 4. st. Crkve su po Basleru propale vjerojatno u doba ranog srednjeg vijeka.³³³ Od 5. st. formira se groblje s grobovima orijentiranim od zapada prema istoku. Ukopi su vršeni unutar crkvi, na slobodnom prostoru stare antičke vile sjeverno od crkvi i izvan zidina, na sve četiri strane oko Mogorjela.³³⁴ Brojni arheološki nalazi potvrđuju da je život na Mogorjelu trajao (možda s kratkim vremenskim prekidima) od 1. do kraja 6. ili početka 7. st., tj. do kraja kasne antike i početka ranog srednjeg vijeka.³³⁵

Po svemu sudeći, u 1. st. neki bogati Italik na Mogorjelu gradi veliko gospodarsko dobro (*villa rustica* s uljarom i drugim pomoćnim prostorijama), koje krajem 3. ili početkom 4. st. biva uništeno. U 4. st. imanje čini se dolazi u državno vlasništvo i zbog sve veće nesigurnosti novi ekonomski i stambeni kompleks „opasuje“ se s jedanaest kula i tako reorganizira kao *castrum*. Krajem 4. st. zdanje propada, a stanovništvo seli. Na njegovim ostatcima negdje krajem istog ili početkom 5. st. grade se dvije crkve (*basilicae geminae*), a uokolo crkava kao i na ostalom prostoru negdašnjeg velikog gospodarskog dobra i utvrde izrasta nekropola, koja opstaje nekoliko stoljeća.

Sl. 84. Plan bazilika na Mogorjelu (preuzeto: Basler, 1958, 47)

³³² Basler, 1972, 97-100.

³³³ Basler, 1958, 57-59.

³³⁴ Basler, 1958, 46-47.

³³⁵ Osim brojnih ulomaka posuda, stakla, nakita i dr. pronađeno je oko 200 primjeraka rimskog novca koji datira od 2. do 4. st.

3.3.9.2. Gorica

Brojne gomile, kojih je samo u Dolačkoj Dragi zabilježeno 30-ak, pokazuju da je Gorica bila nastanjena još u prapovijesno doba. Od gradina je evidentirana Milanovača, za koju Patsch navodi da se strmo uzdiže iz ravnice. Prostor Gorice je prema arheološkim ostacima naseljen i u rimsko doba, na što je nesumnjivo utjecala važna cesta *Narona – Leusinium*, koja je išla od Narone (Pruda), preko Crnića, Gorice, Mogorjela u Tasovčice, te dalje za Stolac (*Diluntum*) i Panik kod Bileće (*Leusinium*).

Iako je do danas evidentirano tek nekoliko rimskodobnih arheoloških nalazišta, pretpostavlja se da je u Gorici osnovano manje naselje čiji su ostaci pronađeni na položajima Žagrovića Londže i Bušine (neki autori smatraju da je u pitanju gospodarska vila).³³⁶ Kandidat za naseljenost je i ranije spomenuta gradina Milanovača, za što se založio Patsch, po kojemu je moguće korištena kao utvrda.

Milanovača

Na gradini Milanovača, koju mještani Gorice nazivaju Brdo a tumul na istoj Čorića gomila (kote: S - 43° 5' 22", I - 17° 40' 54") Patsch je osim suhozida od neobrađenog i lomljenog kamena te prapovijesne keramike pronašao i ulomke amfora i tegula, što po njegovu mišljenju dokazuje da je bila nastanjena i u rimsko doba (slične podatke nismo pronašli kod drugih autora).³³⁷

Razlog bi se mogao skrivati u obližnjoj rimskoj cesti. Naime, pokraj Milanovače, tj. prijevojem između gradine Velika Mitruša u Jasenici i Milanovače u Gorici prolazila je trasa rimske magistralne ceste (sl. 86), koju Patsch vodi od Narone prema Tasovčicima, tj. smjerom *Narona (Prud) – Crnići – Slana draga – Gorica (prijevoj između Mitruše, Čardačine i Senjala u Jasenici i Milanovače u Gorici) – Struge (Mogorjelo) – Čapljina – Tasovčici*.³³⁸ Stoga se čini opravdanom pretpostavka da je gradina (sl. 85 i 86) dolaskom Rimljana, barem u ranije vrijeme, mogla služiti u funkciji nadzora važne komunikacije.

³³⁶ Bojanovski, 1969, 29; Busuladžić, 2011, 31, 147.

³³⁷ Patsch, 1906, 379.

³³⁸ Patsch, 1907, 27-80.

Sl. 85. Gradina Milanovača (izvor: Google Earth)

Sl. 86. Čorića gomila na Milanovači i trasa negdašnje rimske ceste (foto: Ž. Pandža)

Žagrovića Londže

Obilazeći šire područje Čapljinje Patsch je u Gorici na lokalitetu Žagrovića Londže (kote: S - 43° 5' 30", I - 17° 41' 13") naišao na ostatke zidova, brojne ulomke građevinskog

materijala (rimske tegule) te ulomke amfora i drugih keramičkih posuda, na osnovu kojih je pretpostavio da su pitanju ostatci jednog manjeg rimskog naselja.³³⁹

U Londži je pronađen i jedan primjerak novca cara Antonina Pija (138.-161.).³⁴⁰ Obilazeći teren koji zauzima prostor od oko 300 m² pronašli smo brojne ulomke crijepa i keramičkih posuda. Lokalno stanovništvo priča da pri poljoprivrednim radovima često nailaze na kamenje koje je srušeno, ali je nekoć izgleda bilo u zidu neke građevine.

Bušine

Na lokalitetu Bušine (kote: S - 43° 5' 32", I - 17° 41' 56"), gdje se danas nalaze livade i vinogradi (sl. 87), Patsch je također pronašao fragmente rimskih tegula,³⁴¹ koje je pripisao rimskom naselju.³⁴² Lokalno stanovništvo je u više navrata tijekom poljoprivrednih radova nailazilo na fragmente opeke i keramike, koji se i danas uočavaju pri obilasku terena.

Sl. 87. Njive tzv. Bušine (foto: Ž. Pandža)

3.3.9.3. Jasenica

Na području sela Jasenica evidentiran je veći broj prapovijesnih gomila, jedna gradina te dva položaja s antičkim nalazima, što dokazuje da je život kontinuirano trajao od prapovijesnog do antičkog razdoblja. Budući je Jasenica susjedno selo do Gorice, u kojemu je bez sumnje bilo rimsko naselje, moguće je da je gradina u Jasenici – Velika Mitruša – u to

³³⁹ Patsch, 1906, 378-379; ALBIH TOM 3, 1988, 338.

³⁴⁰ Bojanovski, 1969, 29.

³⁴¹ Patsch, 1906, 379.

³⁴² Detaljnije: ALBIH TOM 3, 1988, 321.

vrijeme također bila naseljena ili u nekom vidu uporabe, ali na području samog sela nema pouzdanih tragova naseobinske arhitekture (to nisu ni sporadični nalazi novca s lokaliteta Gačev Do i Vrelo Sprljuša, koji se također eventualno mogu povezati s gradinom).

Gačev do

Patsch navodi da je u rtu Gajčev do (sl. 88), kojeg mještani nazivaju Gačev do (kote: S - 43° 6' 23", I - 17° 39' 22") pronađen jedan primjerak srebrnog republikanskog novca (*denarius*) koji potječe iz 1. st. pr. Kr.³⁴³ U blizini se nalazi gradina Velika Mitruša, na kojoj je registrirana i rimska utvrda, te je moguće da se novčić na mjestu nalaza obreo tek slučajno, jer nisu pronađeni arheološki ostatci koji bi upućivali na prisutnost rimske arhitekture.

Sl. 88. Gačev do (foto: Ž. Pandža)

Sprljuša

Mjesto se nalazi nekoliko kilometra od Gačeva dola i jako je nepristupačno (sl. 89) (kote: S - 43° 6' 42", I - 17° 39' 20"). Patsch je naveo da je kod „vrela“ Sprljuše pronađen primjerak rimskog novčića, ali današnjim mještanima nije poznato da je u blizini ikada postojalo vrelo.³⁴⁴ Zbog nepristupačnosti i blizine gradine na Velikoj Mitruši, objašnjenje pojave novca moglo bi biti isto kao i za primjerak iz Gačeva dola.

³⁴³ Patsch 1906, 379.

³⁴⁴ Isto.

Sl. 89. Položaj Lokve odakle put vodi prema Sprljuši (foto: Ž. Pandža)

Velika Mitruša

Na Velikoj Mitruši (sl. 90 i 91) registrirana je prapovijesna gradina, tj. snažna utvrda s tri suhozidna prstena (kote: S - 43° 6' 10", I - 17° 38' 46").³⁴⁵ Osim prapovijesne keramike, pronađeni su i ulomci amfora te rimskih tegula, što je prema Patschu dokaz da je bila naseljena i u rimsko doba (moguće kao utvrđenje).³⁴⁶

Sl. 90. Velika Mitruša (izvor: Google Earth)

³⁴⁵ Patsch, 1906, 379; ALBIH TOM 3, 1988, 336.

³⁴⁶ Patsch, 1912, 88-89.

Sl. 91. Pogled na gradinu Veliku Mitrušu iz Gačeva dola (foto: Ž. Pandža)

Zapadnije i južnije od gradine prolazila je trasa rimske magistralne ceste koja je dolazeći od Tilurija išla prema Naroni, tj. prije ulaska u grad u Prudu skretala prema Crnićima i dalje išla smjerom Slana draga – Gorica (prijevoj između Mitruše i Milanovače) – Struge (Mogorjelo) – Čapljina – Tasovčići.³⁴⁷ Na taj način gradina je bila važna osmatračnica velikog dijela ceste i nadzirala sjeverni i istočni prilaz Naroni.

3.3.10. Mjesna zajednica Klepci

Klepačka gradina i mnogobrojne gomile registrirane po Klepačkom brdu dokazuju da je današnje selo Klepci naseljeno još od prapovijesnog doba. Dolaskom rimske vlasti naselja se spuštaju uz novoizgrađene ceste, a osniva se i veći broj novih naselja. Preko Klepaca je prolazila rimska cesta *Narona* – Sarajevsko polje, odnosno dio trase ceste *Narona* – *Leusinium*.³⁴⁸ O tome svjedoče i dva otkrivena miljokaza, jedan s imenom cara Galerija ili Maksimina Daje i drugi s imenom Julijana, oba iz 4. st. (jedan od miljokaza pronašao je Ballif pokraj mosta na Bregavi).³⁴⁹ Kako je cesta vodila prema jednom od najznačajnijih raskrižja na ovom području, onom u Tasovčićima, koje se nalazi odmah preko rijeke Bregave, ne čudi da je uz ostatke ceste u Klepcima registrirano više arheoloških nalazišta koja upućuju na postojanje značajnijeg

³⁴⁷ Patsch, 1907, 27-80.

³⁴⁸ Sergejevski, 1962, 111-112.

³⁴⁹ CIL III 13303 = CIL XVII, 4, 375 (Galerijev ili Maksiminov miljokaz); CIL III 13304 = CIL XVII, 4, 376 (Julijanov m.); Ballif, 1893, 36-37; Bojanovski, 1973, 148 (u radu **M2** i **M4**).

rimskog naselja (Klepačka Gradina, Grkov dol, Loznica, Katoličko groblje i Teoc (Telac)). Osim građevinskih ostataka i pokretnog arheološkog materijala (ulomci tegula, lucerni, amfora, novčići i dr.) u Klepcima su, „nešto malo uzvodno od turskog mosta na Bregavi sačuvani su i slabi ostaci rimskog mosta“.³⁵⁰ U ALBiH navodi se da su u Klepcima evidentirani prapovijesni i rimski pojedinačni nalazi te rimsko naselje, ali bez konkretnijih podataka gdje se rimsko naselje točno nalazilo.³⁵¹ S obzirom na to da je u Klepcima registrirano nekoliko nalazišta navedeni podatci odnose se ili na Klepačku Gradinu, Loznicu ili Grkov dol.

Gradina (Klepačka Gradina)

Na Klepačkoj gradini (kote: S - 43° 5' 48", I - 17° 43' 26") evidentiran je tumul iz brončanog i željeznog doba. Pronađeni su ulomci prapovijesne keramike, ali i brojni ulomci rimskih tegula, amfora te 29 primjeraka rimskog novca iz 1.-4. st., koji su bili razasuti po gradini i obroncima brijega (sl. 92-94).³⁵² Patsch je uočio i interesantne ostatke građevina i puta koje opisuje sljedećim riječima: „Istočno od visokog ostanka zida otesani su u stancu podnica i dno jedne zgrade. Na zapadu isklesan je iz kamena put do „gradine“, koji je djelomice podzidan a na jugu opaža se u lijevom jarku ceste, koja vodi u Metkoviće, ugao jedne zgrade, u kojem su se upotrebili ulomci opeka kao materijal“.³⁵³

Sl. 92. Klepačka gradina (izrada: Ž. Pandža)

³⁵⁰ Bojanovski, 1973, 140; Bojanovski, 1978b, 74.

³⁵¹ ALBIH TOM 3, 1988, 328.

³⁵² Patsch, 1912, 98-102; Paškvalin, 1958, 153-154; Pašalić, 1960, 65; Bojanovski, 1978, 170; ALBIH TOM 3, 1988, 326.

³⁵³ Patsch, 1906, 387; Patsch, 1912, 98.

Za Gradinu u Klepcima Čremošnik smatra da je u rimsko doba bila utvrda,³⁵⁴ dok Bojanovski isprva drži da tragovi zgrada i rimski carski novac iz 3. i 4. st. ukazuju na egzistiranje manjeg ruralnog naselja, a ne na utvrđenje, no kasnije pristaje uz tezu o vojnom uporištu.³⁵⁵

Sl. 93. Pogled na Klepačku gradinu sa zapadne strane (foto: Ž. Pandža)

Sl. 94. Pogled na Klepačku gradinu s istočne strane (foto: Ž. Pandža)

³⁵⁴ Čremošnik, 1990, 358.

³⁵⁵ Bojanovski, 1969, 151; Bojanovski, 1978, 170. U drugom radu Bojanovski navodi da je na Gradini u Klepcima zabilježena upotreba maltera kojeg su kod nas donijeli Rimljani.

Sl. 95 i 96. Plato Klepačke gradine (foto: Ž. Pandža)

Osim suhozidnih bedema te brojnih ulomaka prapovijesne keramike, na istočnom obronku, na prostoru od oko 20 m² evidentirali smo tijekom obilaska ulomke amfora i brojne ulomke rimske opeke, pa postoji mogućnost da je to mjesto na kojemu je stajala rimska zgrada koju spominje Patsch (sl. 97). Ti i drugi brojni površinski nalazi, uglavnom razbacani po padinama 10-25 m istočnije od gradine moguće ukazuju na postojanje rimskog naselja, no o tome je danas teško suditi.

Na samoj gradini (sl. 95 i 96), na kojoj smo također naišli na ulomke opeke i tegula, moglo je doista biti izgrađeno utvrđenje, a njegovo postojanje imalo bi opravdanje u činjenici što se s gradine kao na dlanu vide Čapljina i povrh nje Velika i Mala Gradina, a jednako tako i susjedni Tasovčići u koje se ubicira rimska putna postaja *Ad Turres*, vjerojatno glavni centar cijeloga područja Čapljine u rimsko doba.

Prema Patschu, pokraj Klepačke gradine vodila je rimska cesta iz Narone u dolinu Bregave.³⁵⁶ Rekognosciranjem šireg područja gradine, Sergejevski i Basler ustanovili su jedan put koji je vodio kroz sedlo poviše Klepaca prema Grkovom Dolu i Prebilovcima.³⁵⁷ Tijekom našeg obilaska terena, sa zapadne strane od gradine na udaljenosti od oko 100 m (kote: S – 43 5 50, I – 17 43 20) naišli smo na stari put (sl. 98) koji vodi prema Prebilovcima, moguće isti

³⁵⁶ Patsch, 1906, 386-387.

³⁵⁷ Čremošnik, 1965, 147.

onaj kojeg su evidentirali Sergejevski i Basler. Nije isključeno da je riječ o nekom rimskom vicinalnom (sporednom) pravcu.

Sl. 97. Površinski nalazi opeke na prostoru istočnog podnožja Gradine; moguća lokacija Patscheve zgrade
(foto: Ž. Pandža)

Sl. 98. „Stari“ put (foto: Ž. Pandža)

Grkov dol

Toponim Grkov dol označava prostor oko 750 m dalje od turskog mosta u Klepcima, u blizini današnje ceste koja vodi preko Prebilovaca. Na njemu su evidentirani ostatci rimske građevine s brojnim ulomcima cigle i tegula (kote: S - 43° 5' 46", I - 17° 43' 52"), temeljem kojih se smatra se da je na tome mjestu u rimsko doba postojalo naselje. Neki autori drže da je u pitanju poljoprivredno dobro (*villa rustica*) s vijekom trajanja od 1. do 4. st.³⁵⁸ Obilazeći teren i danas se nailazi na manji broj ulomaka rimskih tegula i opeke. Mještani spominju da je oko 1975. godine pronađeno dosta „grnčarije i pod stare zgrade“. Postoji mogućnost da iz Grkova dola potječu dvije svjetiljke za koje se samo zna da su iz Klepaca (sl. 309 i 322) a pohranjene su u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Na jednoj od njih je žig *Sempron*, a u reljefu su prikazani krilati Amor i Bakho koji drži grozd. Na drugoj su prikazane Herkulova maska na žrtveniku (cisti) i toljaga.³⁵⁹

Katoličko groblje

Na prostoru katoličkog groblja u Klepcima³⁶⁰ (kote: S - 43° 5' 46", I - 17° 43' 3", sl. 99) obilaskom terena, evidentirali smo nekoliko ulomaka tegula.³⁶¹ Položaj nije evidentiran u stručnoj literaturi.

Sl. 99. Groblje u Klepcima (izvor: Google Earth)

³⁵⁸ Patsch, 1906, 386; Bojanovski, 1969, 29; ALBIH TOM 3, 1988, 327; Busuladžić, 2011, 31, 147.

³⁵⁹ Busuladžić, 2007, 106, 112.

³⁶⁰ Iznad groblja, prema omanjoj gomili.

³⁶¹ Mještani položaj nazivaju Stari Klepci.

Loznica

Patsch je 1906. godine u Loznici (kote: S - 43° 5' 34", I - 17° 43' 56") naišao na rimske ostatke, kako navodi, na dva mjesta: na poljima ispod kuća Vase Zurovca i Nikole Puhala te u vinogradu Do na polju Frane Tomića.³⁶² Temeljem toga Patscheva zapažanja u ALBIH navodi se da je u Loznici bilo „rimsko naselje, gdje se na širem prostoru nailazi na ostatke zidova, fragmente opeke i amfora. Rimsko doba, 1.-4. st.“³⁶³ U Loznici su također registrirani i ostatci rimske ceste koja je vodila preko Klepaca i dolinom Bregave prema Stocu s tragovima kaldrme i kolotečinama usječenim u stijenu.³⁶⁴

Teoc (Telac)

Patsch 1906. godine navodi da je na Rtu Teocu (kote: S - 43° 5' 59", I - 17° 43' 30"), na lijevoj obali Bregave, naišao na ostatke zidova i rimskih tegula, koje je dobrim dijelom razorila i razbacala poplava, dok se ostalo koristilo u građevinske svrhe.³⁶⁵ U ALBiH navodi se nalazište Klepci, gdje se uz ostalo spominje Telac i neznatni ostaci rimske građevine (u popisu literature naveden je i ovdje korišteni rad Patscha iz 1906. godine).³⁶⁶

3.3.11. Mjesna zajednica Prebilovci

Na području sela Prebilovci, tj. na potezu od Klepaca prema Prebilovcima, dolinom rijeke Bregave, registrirano je 15-ak gomila, i 3 na dijelu brežuljka iznad Hutova Blata. Preko Klepaca i Prebilovaca prolazila je dolinom Bregave prema Stocu rimska cesta,³⁶⁷ što je svakako pospješilo naseljavanje u rimsko doba, iako je potvrđeno samo jedno arheološko nalazište toga vremena.

Mrvići - Noktac

Na isturenom dijelu bežuljka nad Hutovim Blatom, u neposrednoj blizini triju gomila, evidentirani su navodno ostatci rimskog naselja (kote: S - 43° 5' 2", I - 17° 44' 34"). Prema mišljenju nekolicine autora dokaz su pronađeni ulomci rimske opeke i keramike.³⁶⁸

³⁶² Patsch, 1906, 387; Patsch, 1912, 99.

³⁶³ ALBIH TOM 3, 1988, 330 (u radu smo već na nekoliko mjesta upozorili na pogrešno, tj. izmijenjeno citiranje autora).

³⁶⁴ Atanacković Salčić, 1981, 12.

³⁶⁵ Patsch, 1906, 387; Patsch, 1912, 99.

³⁶⁶ ALBIH TOM 3, 1988, 328.

³⁶⁷ Patsch, 1912, 98-102; Paškvalin, 1958, 153-154; Pašalić, 1960, 65.

³⁶⁸ Patsch, 1906, 390; ALBIH TOM 3, 1988, 332.

Interpretaciju slabi činjenica da nisu dokumentirani nikakvi ostatci arhitekture. Autori koji su o tome pitanju raspravljali koriste termin „istureni brežuljak“, što govori u prilog mogućnosti da je u pitanju Gradina (posebno s obzirom na to da se u podnožju nalaze tri gomile). Ona se možda jedno kratko vrijeme koristila i u rimsko doba, što je bez detaljnijih arheoloških istraživanja teško potvrditi.

3.3.12. Mjesna zajednica Grabovine (Grabovina)

Na području današnjeg sela Grabovine, na desnoj obali Neretve, evidentiran je tek mali broj arheoloških nalazišta rimskog doba. To je očito rezultat nedovoljne istraženosti, kako prostora samoga sela, tako i općenito područja današnje općine Čapljina. Iako su Grabovine, sudeći prema prapovijesnim nalazištima (gomile) bile naseljene u predrimsko doba, u znanstvenoj su literaturi zabilježena samo dva rimskodobna nalazišta: Moševo i Zurovac.

Moševo

Na lokalitetu Moševo (sl. 100), koji se nalazi u zaseoku Brajkovići (kote: S - 43° 6' 1", I - 17° 41' 45") registrirani su ostatci rimske građevine, kasnoantička nekropola i granarij. U ALBIH navodi se sljedeće: „Na hrbatu brijega koji se proteže sjeverno od Mogorjela nalaze se ostatci zgrada (staje, keramička radionica) koji su pripadali suburbanoj vili iz 1. st. na Mogorjelu“. ³⁶⁹ Prema navodu, ostatci na Moševu bili bi dio gospodarske vile na Mogorjelu, no nama se čini vjerojatnija druga interpretacija - da je u Moševu postojala još jedna gospodarska vila, vjerojatno po opsegu puno manja od one u Mogorjelu, i ta bi bila dio rimske aglomeracije u Grabovini. ³⁷⁰

Pored ostataka zgrada, Bojanovski je u zaštitnom istraživanju poduzetom zbog izgradnje željezničke pruge Sarajevo – Ploče (oko 200 m od Mogorjela) dokumentirao kasnoantičku nekropolu. Budući su na istome mjestu prije izgradnje pruge zasađeni vinogradi, nekropola je već bila dijelom uništena. Uspio je istražiti samo dva skeletna groba, nažalost bez priloga. U pitanju su grobovi od rimskih tegula u obliku krova, kakvi su zabilježeni na više lokaliteta s područja općine Čapljina (detaljnije pogledati na str. 322-323), a datiraju se u kasnoantičko doba (4.-6. st).

³⁶⁹ ALBIH TOM 3, 1988, 331.

³⁷⁰ Busuladžić, 2011, 31, 147; ALBIH TOM 3, 1988, 331.

Prema tome, na Moševu je evidentno stajala kasnoantička nekropola, što opet upućuje na zaključak da je negdje u blizini, a po nama svakako na području sela Grabovina, postojalo rimsko naselje.³⁷¹ Na takav nas zaključak navodi činjenica da je Bojanovski istražujući kasnoantičke grobove evidentirao i ostatke nekih koliba (ognjišta) ovalnog presjeka s nalazima iz antičkog doba (tegule, keramika i nožić). Kolibe su ležale nešto dublje od grobova i po Bojanovskom dokazuju da je groblje nastalo na mjestu nekog ranijeg naselja.

Osim nekropole iz kasne antike, na padini nešto bliže Mogorjelu Bojanovski je pronašao i jedan dobro sačuvani granarij.³⁷² Prema svemu navedenom, opisani položaj u Moševu datira iz razdoblja od 1. do 6. st.

Sl. 100. Moševu (izrada: Ž. Pandža)

Zurovac

Na području Brajkovića (zaseok sela Grabovine), na mjestu zvanom „Usred trese“ (kote: S - 43° 6' 28, I - 17° 41 '9"), Patsch je naišao na „ulomke i sitno samljevene čestice crijepovlja amfora“, za koje smatra da su na navedeno mjesto naplavljene kišom.³⁷³ Osim kod Patscha taj položaj se inače ne spominje u stručnoj literaturi. U razgovoru s lokalnim stanovništvom nismo dobili naznake o potencijalnim nalazima, niti smo ih uočili obilazeći Brajkoviće i Zurovac.

³⁷¹ Drukčije Bojanovski, 1967, 194, koji smatra da je nekropola pripadala stanovnicima Mogorjela (3.-6. st.)

³⁷² Isto.

³⁷³ Patsch, 1906, 378; Patsch, 1912, 88.

3.3.13. Mjesna zajednica Čapljina I³⁷⁴

Na području koje pripada gradu Čapljini (sl. 101, 113 i 114) evidentiran je veći broj gomila te nekoliko gradina, koje svjedoče o životu u prapovijesno doba. Ostatci zidova s velikim kamenim blokovima, ulomci grčke (helenističke) keramike s natpisom *Menandros*, keramika *gnathia* tipa te novci Apolonije i Dirahija, upućuju da je na Maloj Gradini (kao i prostoru između Velike i Male Gradine) iznad Čapljine egzistiralo važnije željeznodobno naselje, donekle usporedivo naselju Daorsa na Ošanićima kod Stoca.

Sl. 101. Pogled na Čapljinu s Male Gradine (foto: Ž. Pandža)

Da je život na prostoru Čapljine kontinuirano trajao i u rimsko te kasnoantičko doba upućuju ostatci arhitekture, fragmenti krovnog materijala (tegule i imbreksi), ulomci keramičkih posuda, epigrafski nadgrobnici, balzamariji³⁷⁵, republikanski³⁷⁶ i carski novac,³⁷⁷ grobnice u obliku krova od tegula i dr. pokretni arheološki nalazi. Navedeni nalazi iz rimskog doba registrirani su na sljedećim arheološkim nalazištima: Velika Gradina, Mala Gradina, Muša, Zabrdalj, Grab-Kuk i Muslimansko groblje. Da je riječ o ostacima značajnijeg rimskog naselja upućuju površinski nalazi opeke i tegula, ulomci keramike, ali i podatci koje

³⁷⁴ Mjesna zajednica Čapljina I obuhvaća Gradinu - Zabrdalje, Mušu i dio „Čaršije“.

³⁷⁵ Busuladžić, 2008, 200.

³⁷⁶ Najmlađi je primjerak iz 29. god. pr. Kr. Usp. Patsch, 1906, 376; Mirnik, 1981, 42.

³⁷⁷ U zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu čuva se 113 komada carskoga novca s područja Čapljine, koji se datira u vrijeme od vladavine Augusta do cara Teodozija I. Usp. Kraljević, 1979, 127.

smo prikupili od mještana, koji prilikom kopanja temelja za kuće i obrade poljoprivrednih površina i danas nailaze na fragmente urni, keramičkog posuđa, tegula, kao i ostatke rimskog obrađenog kamena (kojeg uglavnom odlažu na ograde-međe).

Velika Gradina

Velika Gradina (sl. 102 i 103) smještena je na brdskoj zaravni Greda (kote: S - 43° 7' 28", I - 17° 41' 36"), na nadmorskoj visini od 300 m, sjeverno od gradskog područja Čapljine. Nadvisuje Malu gradinu udaljenu preko 1000 m u pravcu jugoistoka, a između njih je prapovijesna nekropola s 25 tumula. Lokalitet je prvi registrirao Patsch, koji navodi da je između Velike i Male gradine našao mnoštvo materijala (ulomci tegula) i zbog toga smatra da je tu bilo rimsko naselje.³⁷⁸

Sl. 102. Pogled iz zraka na Veliku Gradinu (izvor: Google Earth)

³⁷⁸ Patsch, 1906, 369.

Sl. 103. Pogled s Klepačke gradine na Čapljinu te Veliku i Malu gradinu (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 104. Pogled s Male na Veliku Gradinu
(foto: Ž. Pandža)

Sl. 105. Ostaci suhozida na Velikoj Gradini
(foto: Ž. Pandža)

U ALBiH iz 1988. godine lokalitet se navodi kao prapovijesno gradinsko naselje iz brončanog i željeznog doba, te kao rimska utvrda (na gradini su navodno otkriveni ostatci građevine, vjerojatno utvrde).³⁷⁹ Da je Gradina u rimsko doba korištena kao utvrđenje smatra i Čremošnik.³⁸⁰

Obilazeći teren od Male do Velike Gradine, mjestimice smo naišli na ulomke opeka. Na prostoru Velike gradine pronašli smo pak veći broj ulomaka prapovijesne keramike i samo nekoliko ulomaka rimske opeke. Sudeći prema položaju i nalazima, gradina je zaista mogla biti

³⁷⁹ ALBiH TOM 3, 1988, 327.

³⁸⁰ Čremošnik, 1990, 362.

korištena kao utvrđenje (osmatračnica?) u rimsko doba. S Gradine se naime pruža dobar pogled na obližnju Malu Gradinu, Čapljinu, rijeku Neretvu, Dretelj i Tasovčice, ali također i na Trebižat (sl. 106 i 107) i obližnju rimsku cestu koja je vodila prema Ljubuškom, tj. prema vojnom logoru Bigeste.

Sl. 106 i 107. Pogled s Velike Gradine na Čapljinu i selo Trebižat (foto: Ž. Pandža)

Mala Gradina

Na Maloj Gradini (sl. 108) iznad Čapljine (koju je narod nekada nazivao i Grohotom³⁸¹) registrirano je prapovijesno i rimsko naselje (kote: S - 43° 7' 4", I - 17° 42' 10"). Iz prapovijesnog doba, tj. iz mlađeg željeznog doba evidentiran je veliki tumul s ostacima suhozida.

Sl. 108. Mala Gradina (izrada: Ž. Pandža)

³⁸¹ Patsch, 1906, 374.

Vasilj smatra da se Mala Gradina po određenim helenističkim elementima može atribuirati Daorsima. Na Gradini su evidentirani tragovi zidova od grubo obrađenih kamenih blokova, gdje se posebno izdvaja zid dužine 28 m, širine 1,20 m i visine 3,30 m. Osim toga su pronađeni novci gradova Apolonije i Dirahija te nekoliko ulomaka gnathia keramike.³⁸² Da je Mala Gradina bila naseljena i u rimsko doba dokazuju brojni nalazi.

Rimsko naselje obuhvatalo je strmi jugoistočni dio visoravni i protezalo se sve do dna dola i rijeke Neretve.³⁸³ U prilog tome govore ostatci građevina unutar kojih je registriran velik broj tegula i opeke te brojna pokretna arheološka građa (ulomci keramičkih posuda, žrvnjeva, amfora,³⁸⁴ rimski novac i dr.).

Na ovome mjestu smatramo važnim spomenuti Šarjanovićev navod u GZM iz 1896. godine, uz koji autor ne veže toponim, ali vjerujemo da se odnosi na Malu Gradinu: „Nalazište leži u brdu iznad čapljinskih kuća. Onuda je zemlja prilično isprana od kiše, a dijelom izrovnana od krmadi. Sudeći po fragmentima od žara i cigle koji se ovdje na velikoj površini u množini nađu, može se uzeti da je ovdje bilo rimskih zgrada i grobova. Na vrhu brijega vidi se na sjevernoj strani dosta dobro sačuvani zid, koji teče pravcem od zapada na istok. Ostali zidovi zgrade koja je tu stajala, sasvim su porušeni i poravnjeni sa zemljištem. Kad bi se ovuda kopalo, našli bi se – kako mislim – temelji sviju zidova te zgrade pa bi se tako moglo ustanoviti kako je bila osnovana i na što je upravo služila. Održani zid dugačak je 34 m, uzdiže se mjestimice do 3 m iznad površine tla a deo je 1,5 m“.³⁸⁵

Po svemu sudeći, zid koji spominje Šarjanović isti je onaj koji je 1996. godine evidentirala Vasilj, iako je moguće da je u pitanju i zid iz „nepoznatog vremena“ (sl. 109) kojeg 1906. godine registrira Patsch, navodeći da je Mala Gradina „sa sjeverozapada opasana jako oštećenim bedemom od lomljena kamena, koji je 28,8 m dug, 3,30 visok te 1,20 metara širok, te se ne zna, iz koje doba potječe“.³⁸⁶

³⁸² Vasilj, 1996, 3.

³⁸³ Patsch, 1906, 374

³⁸⁴ Patsch, 1906, 374-375.

³⁸⁵ Godine 1896. uredniku GZM u Sarajevu stiglo je pismo P. Šarjanovića, učitelja iz Čapljine, u kojem je između ostalog navedeno i citirano. Usp. Šarjanović, 1896, 167.

³⁸⁶ Patsch, 1906, 374; Patsch, 1912, 81-84.

Sl. 109. Utvrđeni zid iz „nepoznatog vremena“ na Maloj Gradini; fotografija snimljena 6. 9. 1906. god.
(preuzeto: Patsch, 1912, 81)

Sl. 110. Ostaci zida na Maloj Gradini (foto: Ž. Pandža)

Osim ranije spomenute gnathia keramike, posebice je zanimljiv natpis izveden grčkim alfabetom na jednom od brojnih ulomaka amfora i poklopaca, koji glasi *Menandros* i jedini je takve vrste do sada registriran na području Hercegovine.³⁸⁷ Pronađen je i poklopac amfore s natpisom *Rufio* i grlo amfore s pečatom *Avid* unutar kartuše.³⁸⁸

Obilazeći plato gradine kao i njezino podnožje naišli smo na veći broj ulomaka amfora i tegula. Veći broj ulomaka keramike i opeke evidentirali smo i sjeveroistočno od Gradine, prema Zabrdalju. Čini nam se izvjesnim da je Mala Gradina u prvim stoljećima carstva još uvijek funkcionirala kao naselje, a u kasnoantičko doba kao utvrda.

³⁸⁷ Patsch, 1906, 374-376; Patsch, 1914, 152; ALBIH TOM 3, 1988, 330.

³⁸⁸ Šarjanović, 1989, 166; Patsch, 1912, 82.

Muša

Preko područja Muše u blizini katoličkog groblja (kote: S - 43° 7' 6", I - 17° 41' 25", sl. 112) prolazila je rimska cesta koju je hodološki istraživao Patsch i tom prigodom registrirao i tragove rimskih građevina s fragmentima opeke.³⁸⁹

Sl. 111. Katoličko groblje na Muši, iznad Velika Gradina i Mala Gradina (izrada: Ž. Pandža)

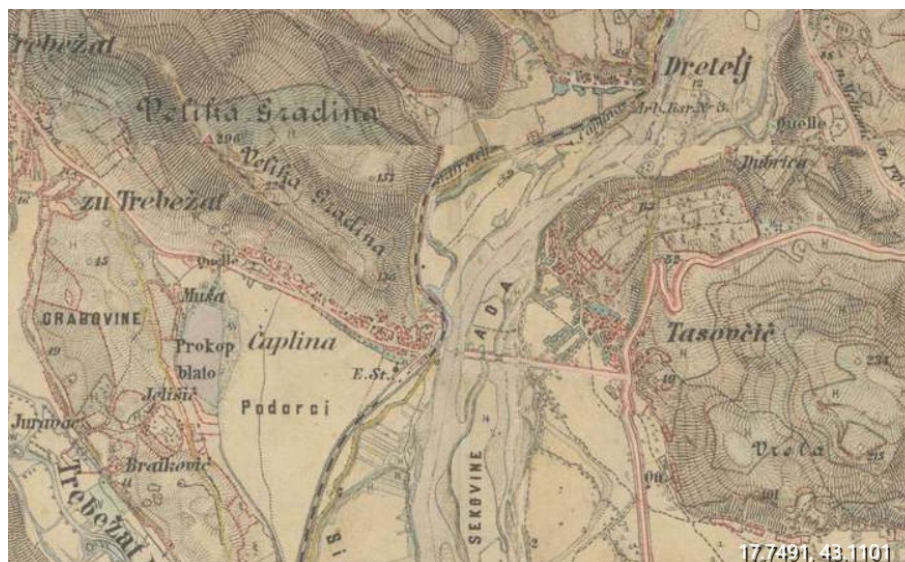
Sl. 112. Katoličko groblje na Muši; pogled s Velike Gradine (foto: Ž. Pandža)

³⁸⁹ Patsch, 1906, 378, ALBIH TOM 3, 1988, 331.

Naime, na polju Blaža Sušca i Ahmeda ef. Fazlagića Patsch je našao brojne fragmente rimske opeke, nasuprot kuća imenovanih uočio je tumul, a između tumula i katoličkog groblja (na poljima Sušca i Fazlagića) još uvijek vidljive ostatke popločane rimske ceste široke 4 m.³⁹⁰ Danas ostatci ceste nisu vidljivi, vjerojato jer su uslijed poljoprivrednih i inih radova uništeni, ali smo na prostoru uokolo groblja naišli na nekoliko ulomaka rimskih tegula. U ogradi groblja pronađen je i ulomak epigrafskog nadgrobnog spomenika NS1.

Brojni i indikativni arheološki nalazi - rimska opeka, fragmenti tegula, keramika, fragment nadgrobnog spomenika, ostatci zidova i rimske ceste - potvrđuju da je na prostoru gdje se nalazi groblje i obližnjim njivama u rimsko doba postojalo naselje s nekropolom.

Iznad groblja uzdiže se Velika Gradina koja je također dala rimske nalaze, a preko 1 km istočnije je Mala Gradina o kojoj je ranije bilo riječi (sl. 111). Sve to govori u prilog činjenice da je područje današnjeg grada Čapljine u rimsko doba bilo gusto naseljeno.

Sl. 113. Čapljina na austrijskoj karti Europe iz 19. st. (izvor: <https://mapire.eu/en/map/europe-19century>)

³⁹⁰ Patsch, 1912, 87.

Sl. 114. Čapljina danas (izvor: Google Earth)

Zabrdalj

Na prostoru padine Zabrdalj (kote: S - 43° 6' 57", I - 17° 42' 12"), jugoistočno od Male gradine, Patsch je evidentirao ostatke iz rimskog razdoblja, zbog kojih smatra da je tu bilo naselje. Navodi sljedeće: „Velik dio starih ostanaka oborio se niz obronak sa Male gradine te je splavljen u do. Ali, prem je obronak strm, bijaše i on nastavan. Na dva je mjesta bilo moguće ustanoviti ostanaka kućnih i potpornih zidova. Jedan je dug 9,40 m a 1,30 visok (sl. 115).“³⁹¹

Sl. 115. Ostaci rimskog zida na položaju Zabrdalj iznad kuća Miška Simića i Pere Zurovca; fotografija snimljena 6. 9. 1906. god. (preuzeto: Patsch, 1912, 84)

³⁹¹ Patsch, 1906, 376; Patsch, 1912, 83-84.

Na istome je mjestu evidentirao i ostavu ilirsko-grčkog i rimskog novca (s oko 26 kovanica), unutar koje su najmlađi primjerci bili kvinari kovani oko 29. pr. Kr., zbog čega smatra da je zakopana malo poslije navedene godine.³⁹² Nažalost, ostatke zidova koje spominje Patsch, obilaskom terena nismo uspjeli evidentirati. Moguće da su uništeni prilikom gradnje novijih objekata. Naišli smo tek na površinske nalaze ulomaka opeke i sitnih ulomaka amfora. Tom prigodom pronašli smo i keramički ulomak s crvenim ornamentom na podlozi bež boje do boje bijele kave (sl. 116) moguće iz 2. st. (dim. ulomka su: 7 cm x 7 cm x 4 mm).³⁹³

Sl. 116. Novi površinski nalaz keramike sa Zabrdalja (foto: Ž. Pandža)

Kuk - Grab

Fiala navodi da je 1896. godine, prilikom poljskih radova, na lokalitetu Grab (kote: S - 43° 6' 57", I - 17° 42' 31") pronađen grob u obliku krova izrađen od rimskih tegula i da je po prilozima rimski (željezni fragmenti i ulomci keramičke posude za koje smatra da pripadaju urni).³⁹⁴ Deset godina kasnije, 1906., Patsch Fialin grob u obliku sljemena krova dovodi u vezu s tri grobnice i jednom staklenom bočicom, ali kao mjesto nalaza spominje Kuk na kojemu je bilo rimsko groblje. Naime, kako navodi, u jednom jarku pronađena su tri skeletna groba, a između dva groba i garište sa spaljenim kostima (*ustrinum*). Grobovi su bili izgrađeni od kamenih ploča i ulomaka opeke te nisu sadržavali priloge (u blizini grobova pronađeni su željezni nož i brončana fibula).³⁹⁵

³⁹² Patsch, 1906, 376.

³⁹³ Usporedba: Čremošnik, 1965, 185.

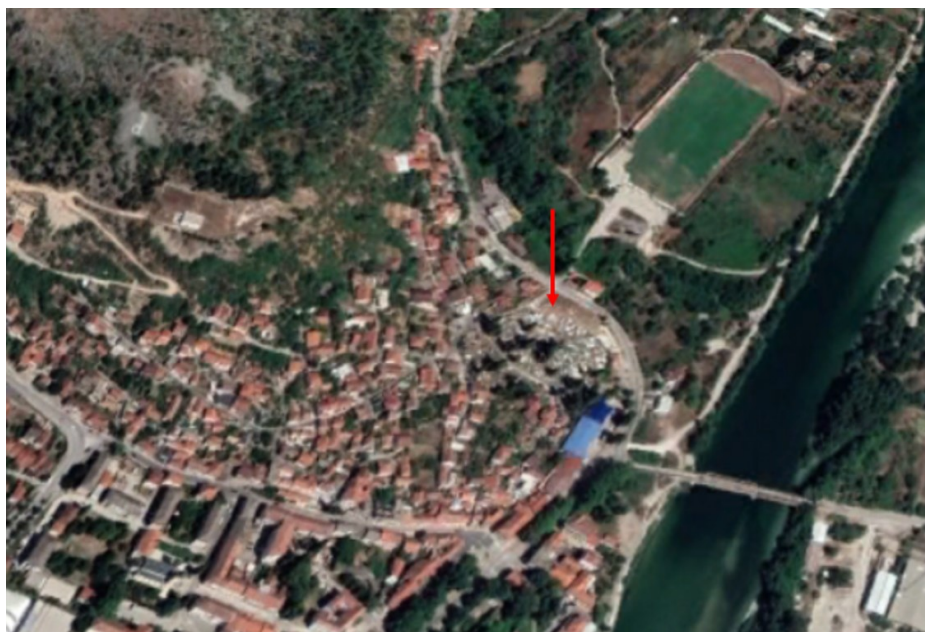
³⁹⁴ Fiala, 1896, 355-366.

³⁹⁵ Patsch, 1906, 377-378.

Ti podatci sintetizirani su i u ALBIH, gdje se navodi da su na prostoru zvanom Kuk i Grab pronađene tri grobnice (između njih garište, ustrinum) te grob konstruiran od krovnog crijepa. Kao prilozi se spominju fragmenti keramičke posude, željeznih predmeta i staklena bočica. Iz navedenog je jasno da su Grab i Kuk različiti toponimi za isti lokalitet; mještani ga nazivaju Grab, a nalazi se u blizini Kuka (kako Patsch kaže) „poluotoka što ga sjeverno od ćuprije, koja vodi u Tasovčić, opasuje i okidava Neretva“).³⁹⁶

Muslimansko groblje

U sjevernom dijelu grada Čapljine, na dnu obronka Zabrdalja, tj. na muslimanskom groblju (kote: S - 43° 6' 56", I - 17° 42' 24", sl. 117 i 118) prilikom iskopa za grobove registrirani su krajem 19. i početkom 20. st. tragovi zidova, ulomci rimskih opeka, granariji ukopani u lesno tlo, kao i rimski grobovi,³⁹⁷ što je Patsch povezao s naseljem.³⁹⁸ Obilazeći groblje i širi prostor uokolo njega (oko 200 m²) i danas se mjestimice može naići na ulomke rimske opeke. Lokalno stanovništvo potvrđuje da se kontinuirano nailazi na neke „stare posude od gline i neko kamenje na dubini od oko 1 m“.

Sl. 117. Položaj Muslimanskog groblja u Čapljini (izrada: Ž. Pandža)

³⁹⁶ Patsch, 1906, 377; ALBIH TOM 3, 1988, 322.

³⁹⁷ Radimsky, 1893, 479; Patsch, 1906, 376-378; ALBIH TOM 3, 1988, 322.

³⁹⁸ Patsch, 1906, 377.

Sl. 118. Muslimansko groblje (foto: Ž. Pandža)

3.3.14. Mjesna zajednica Čapljina II

Stari kolodvor (Stovarište duhana)

Mjesna zajednica Čapljina II obuhvaća novi dio gradskog područja Čapljine, a od arheoloških nalazišta rimskog doba do danas je evidentirano samo jedno - nekadašnji kolodvor u Čapljini (kote: S - 43° 6' 50", I - 17° 42' 25").

Naime, godine 1891. pokraj kolodvora (sl. 119), prilikom kopanja temelja za stovarište duhana pronađeni su na dubini od 1 do 2 m pod čitavom površinom I. magazina i pod jednim dijelom II. magazina ostatci zidova i velik broj fragmenata rimskih tegula.³⁹⁹ U blizini istoga mjesta, a prilikom gradnje hotela, naišlo se i na ostatke žbuke⁴⁰⁰

Smatramo da se rimsko naselje, koje je zauzimalo veći prostor urbanog areala današnje Čapljine (od Muslimanskog groblja, Zabrdalja, Kuka, Graba, Male i Velike gradine do Muše), prostiralo i preko terena nekadašnjeg kolodvora. Na to osim zidova, tegula i žbuke ukazuju i površinski nalazi na koje su mještani zadnjih 20-ak godina nailazili prilikom poljoprivrednih radova.

Patsch navodi da je od katoličkog groblja na Muši (gdje su pronađeni ostatci rimske kaldrme) cesta vodila pokraj ureda za otkup duhana (magazin III) koji se nalazio u blizini kolodvora.⁴⁰¹ Također, na tome su mjestu pronađene i dvije brončane toke iz halštatskog

³⁹⁹ Ballif, 1893, 35.

⁴⁰⁰ Patsch, 1906, 377; Radimsky, 1893, 479-480.

⁴⁰¹ Patsch, 1912, 87.

razdoblja (identične onima na Glasincu), kao i naušnice iz ranog srednjeg vijeka. Sve to, uz lokalitete Mala i Velika Gradina, pokazuje da je gradsko područje Čapljine bilo kontinuirano naseljeno od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka.

Sl. 119. Stari kolodvor (izrada:Ž. Pandža)

3.3.15. Mjesna zajednica Tasovčići

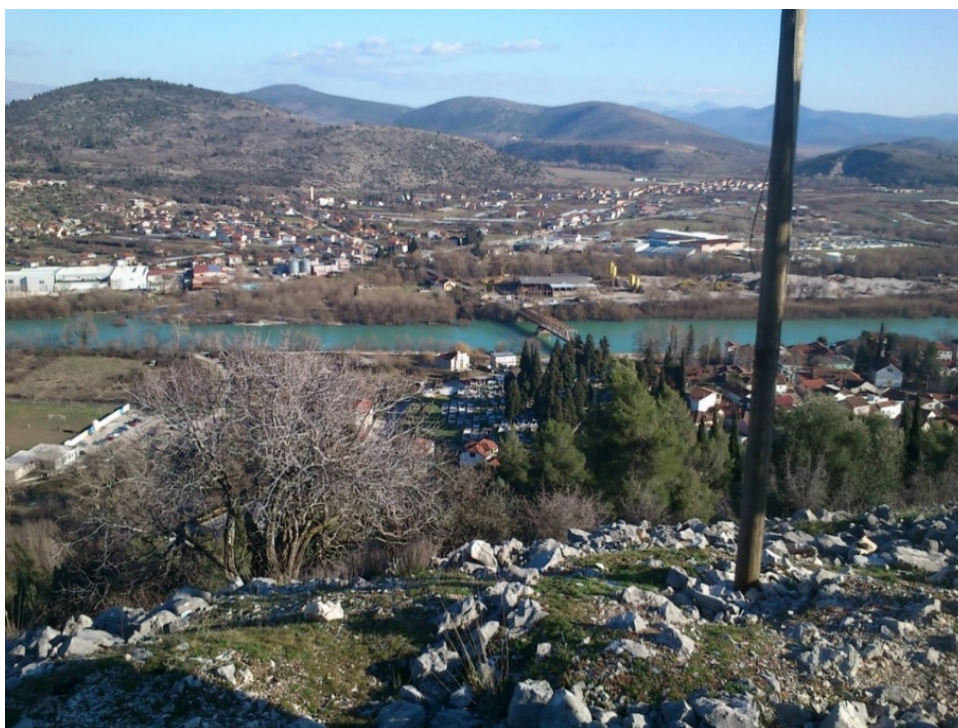
I Tasovčići (sl. 121) su primjer kontinuirane naseljenosti od prapovijesnog, preko rimskog doba, pa sve do srednjeg vijeka. Dokaz su brojne gomile na brdu Hotanj (sl. 120), predrimsko i rimsko naselje u Tasovčićima, kasnoantička bazilika i ranoslavensko groblje na Crkvini te nekropole stećaka.

V. Čurčić u jednom od radova navodi npr. da su u Tasovčićima, u jednoj od gomila, pronađeni prapovijesni i rimski nalazi, naočarasta fibula, brončana i ukrasna ploča, spiralna narukvica iz željeznog doba, željezni srp, sjekira i motika.⁴⁰²

⁴⁰² Čurčić, 1907, 210-211; ALBIH TOM 3, 1988, 335.

Sl. 120. Brdo Hotanj s prapovijesnim gomilama (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 121. Pogled na Tasovčice s Male Gradine u Čapljini (foto: Ž. Pandža)

Najveći procvat naselje je bez sumnje doživjelo u rimsko doba, budući da je u to vrijeme bilo centar šireg područja i važan faktor romanizacije bliže unutrašnjosti. Na navedeno upućuju brojni arheološki ostatci. U Tasovčićima je bilo najveće raskrižje puteva u donjoj Neretvi,⁴⁰³ a

⁴⁰³ Bojanovski, 1978, 112.

prema mišljenju Bojanovskog, koje prihvaćaju i drugi znanstvenici,⁴⁰⁴ putna postaja (*mansio*) *Ad Turres*, koju navode razni izvori - *Tabula Peutingeriana*, Ravenat, Gvido - bila je na lokalitetu Crkvina u Tasovčićima.⁴⁰⁵

U kasnoantičko doba na ruševinama naselja iz carskog doba nastaje bazilika, što je još jedan dokaz značaja ranijeg i suvremenog naselja. Da je u Tasovčićima već u 1. st. pr. Kr. izraslo značajnije rimsko naselje, ponajprije zahvaljujući pogodnom prometnom položaju, dokaz je epigrafski spomenik podignut u čast Oktavijana datiran u 36.-35. god. pr. Kr. Taj je spomenik ujedno i vrlo važan dokaz rane infiltracije Italika na području donje Neretve.

U naselju, koje se prostiralo od lokaliteta Crkvina pa sve do škole u Tasovčićima, kako smatraju neki od autora, nalazila se i gospodarska vila (*villa rustica*),⁴⁰⁶ na čijem posjedu se u ranocarsko doba vjerojatno uzgajala maslina,⁴⁰⁷ iako za takvu tvrdnju ne postoje nedvosmileni dokazi. Prema Bojanovskom u blizini vile nalazilo se komunikacijsko čvorište, što bi potvrđivalo povezanost objekata tog tipa s komunikacijama.⁴⁰⁸ U Tasovčićima su se putovi razilazili na sve strane: prema Naroni i Saloni, prema Dirahiju, te uzvodno i nizvodno uz Neretvu.⁴⁰⁹

Jedna od rimskih komunikacija kroz naselje bila je cesta *Narona – Leusinium*, na čije ostatke upućuju tri miljokaza (jedan s Lazina i dva s Kugarice) i ostaci kaldrme (Crkvina).⁴¹⁰ Prema dostupnoj literaturi i podacima prikupljenim obilaskom terena, do danas je na području Tasovčića registrirano šest arheoloških nalazišta rimskoga doba: Vrela 1 (Škola u Tasovčićima), Vrela 2 (vinogradi Luke Vegara i Rade Lasohana), Crkvina (Narezi), Kugarica, Lazine i Kučeljak. Na prostoru Tasovčića (ne navodi se točno mjesto nalaza) pronađena je kamena urna s pripadajućim poklopcem i još jedan poklopac (sl. 122 i 123).⁴¹¹

⁴⁰⁴ Među njima su Sergejevski, Pašalić, Radimsky, Čremošnik i dr.

⁴⁰⁵ *Ad Turres* očito treba prevesti „do kula“, „kraj kula“, „u blizini kula“. Bojanovski također smatra da je naselje u Tasovčićima dobilo ime po nekom obližnjem utvrđenju, ili se u blizini stanice nalazilo nekoliko kula, a takvo utvrđenje je rimski kompleks u Mogorjelu, udaljen od Tasovčića nepuna 2 km. „Upravo njegovih jedanaest troetažnih kula, sasvim dobro odgovara naziv Turres, pogotovu pođemo li od doživljaja ondašnjeg putnika, koji je prolazio mimo njegovih masivnih bedema, već iz daljine ugledao siluete visokih kula. Taj je naziv lako mogao preći i na susjednu putnu stanicu *Ad Turres*“. Usp. Bojanovski, 1969a, 151; Bojanovski, 1977, 183; Bojanovski, 1988, 126, 373.

⁴⁰⁶ Bojanovski, 1978, 112; Busuladžić, 2011, 31, 107, 148.

⁴⁰⁷ Bojanovski, 1969a, 29.

⁴⁰⁸ Bojanovski, 1973, 141.

⁴⁰⁹ Bojanovski, 1978, 112.

⁴¹⁰ Patsch, 1906, 381-385; Patsch, 1912, 90-97; Bojanovski, 1969a, 150.

⁴¹¹ Patsch, 1912, 92; Busuladžić, 2016. 85-86.

Sl. 122 i 123. Kamena urna i poklopac urne iz Tasovčića (preuzeto: Busuladžić, 2016, T. 3, sl. 11; T. 4. sl. 3)

Vrela 1 (Škola u Tasovčićima)

Na mjestu na kojemu se nalazi škola u Tasovčićima (sl. 124), kao i okolnom prostoru (kote: S - 43° 6' 39", I - 17° 43' 16") u rimsko je doba bez sumnje postojalo naselje. Na to upućuju brojni rimski ostatci koje je prvi zabilježio Patsch. On navodi da „školska zgrada stoji usred ostataka zidina, koje se prostiru osobito na sjeveroistok u školsku bašću te u bašću nad njom, vlasništvo Filipa Popovića, Salke Škrbe i Miška Jačića, gdje se do kuće potonjega djelomice vide još iznad zemlje“. Prigodom posjeta, osim na zidine, naišao je i na brojne ulomke tegula (jedan s pečatom *Pansiana*) i imbreksa, pločnih opeka, dijelova od mozaika, ulomke i poklopce amfora, kamenja te rimski novac.⁴¹²

Patsch također piše da je Vuko Jačić na njivi iznad škole (oko 1870. godine) pronašao brončanu posudu u kojoj se nalazilo 100-200 komada srebrnih novčića, kojih je većinu prodao, a samo njih 12 (1 primjerak novca Apolonije⁴¹³ i 11 rimskih) došlo je u posjed Zemaljskog muzeja u Sarajevu.⁴¹⁴

Na prostoru oko škole, pogotovu u brdu iznad i danas se nailazi na površinske fragmente tegula i amfora (iznad škole se nalaze dvije prapovijesne gomile). U razgovoru s lokalnim stanovništvom saznali smo da je oko 2000. godine, prilikom radova u blizini škole (na udaljenosti od 15-ak m) pronađena gotovo cijela keramička posuda visine oko 60 cm. Mještani navode da se na njivi niže škole često pri radovima nailazilo na ulomke crijepova i cigli.

⁴¹² Patsch, 1906, 381.

⁴¹³ Patsch, 1896, 415, 418.

⁴¹⁴ Patsch, 1906, 381.

Sl. 124. Škola u Tasovčićima (izrada: Ž. Pandža)

Vrela 2 (Vinogradi Luke Vegara i Rade Lasohana)

Patsch je obilazeći teren u Vrelima evidentirao brojne ulomke opeka, a kao bliži toponim naveo je vinograde mještana Luke Vegara i Rade Lasohana (kote: S - 43° 6' 47", I - 17° 43' 11").

Položaj je od škole u Tasovčićima udaljen oko 250 m, a na prostoru od škole do vinograda na njivama se i danas mjestimice uočavaju sitni ulomci keramičkih posuda i fragmenti opeke. Moguće je da se naselje koje je evidentirano kod škole protezalo sve do vinograda a koje je u rimsko doba pripadalo glavnom naselju (centru) registriranog na obližnjem lokalitetu Crkvina (Narezi). U prilog tomu navodimo mišljenje Patscha koji kaže: „naseobina se protezala od lokaliteta Crkvina oko ušća dola na sjever, kako se čini u spodobi 50-60 m široke pruge preko rita Vrela i Vinina do škole u Tasovčićima, gdje se uspela uza stranu“.⁴¹⁵

Crkvina (Narezi)⁴¹⁶

Jedan od najznačajnijih arheoloških lokaliteta sa studijskog područja zasigurno je lokalitet Crkvina u Tasovčićima (sl. 125), na kojemu je evidentirano rimsko naselje, kasnoantička bazilika i ranosrednjovjekovno groblje (kote: S - 43° 6' 19", I - 17° 43' 34"). Prve

⁴¹⁵ Patsch, 1906, 381.

⁴¹⁶ Narezi su veći kompleks njiva u Tasovčićima, a jedan manji dio naziva se Crkvina (smještena u podnožju brda Hotanj). Narezi u slavenskim jezicima znače „neobrađeno tlo“, „ledina“.

podatke o Tasovčićima te općenito nalazištima unutar naselja dao je Patsch, koji je primijetio da je gotovo svako današnje naselje na području Čapljine izgrađeno na rimskodobnim ostacima, a jedno od njih su Tasovčići-Crkvine, koje su po njegovu mišljenju bile središte navedenog područja.⁴¹⁷

Na tom je položaju evidentirao rimske zidine unutar kojih je naišao na mnoštvo ulomaka opeke (između ostalog na dva fragmenta tegula sa žigom *Pansiana*), a čitav prostor bio je omeđen ogradama na kojima je bilo složeno kamenje izvađeno iz zidina (tesani kamen vapnenac, ulomci stupova i ulomak jednog praga). Patsch navodi i da su mještani prilikom poljoprivrednih radova naišli na „hipokauste i svodovlje“, a da je osobito bogata nalazima bila njiva pod nazivom Čehajinovac, na kojoj su osim arheološkog materijala evidentirani i ostatci kaldrme, tj. rimske ceste.⁴¹⁸

Nakon Patscha područjem Tasovčića bavio se Bojanovski, koji je istražujući rimske ceste pokušao ubicirati putnu postaju *Ad Turres*. Bojanovski ju je ubicirao upravo u Tasovčiće, smatrajući da se zbog prometnog značaja i plodnosti zemljišta na Crkvinama već u 1. st. pr. Kr. razvila cvatuća aglomeracija (*vicus*).⁴¹⁹ Kao uporište su mu poslužile opeke sa žigovima *Pansiana* i *Solonas*, koje sugeriraju da se već tijekom prve polovice 1. st. na Crkvinama podižu značajnije građevine, po svoj prilici vezane za potrebe putne postaje (*mansio*).

Bojanovski upozorava da je dio antičkih objekata koji su se pružali na parcelama Vinine, Vrela, Crkvine, Lazine, Narezi, Čehajinovac i Kuparica uništen kasnijom izgradnjom i kontinuitetom života, jer kaže: „istočni dio Crkvina preoran je zajedno sa Nerezama, Kuparicama i Čehajincem za zadružni vinograd i tom prilikom uništeno je mnogo temelja rimskih zgrada“.⁴²⁰ I prema njemu na zadnjim položajima treba tražiti centar naselja.⁴²¹

⁴¹⁷ Patsch, 1906, 372.

⁴¹⁸ Među zidinama pronađen je i jedan grob, a u njemu zlatne naušnice. Patsch kaže da je vlasnik njive, Spahić, kroz 20 godina pronašao i oko 30 zlatnih novčića, koje je, kao i naušnice, nažalost prodao. Naušnice i novac nisu poblize vremenski određeni. Usp. Patsch, 1906, 381.

⁴¹⁹ Bojanovski, 1969, 142. Istraživači su kroz povijest različito ubicirali *Ad Turres*: Tomaschek kod Kleka, Hoernes na ušću Norina, Cons južno od Narone, Domashevski u Stolac, Kiepart u Hutovo polje, Truhelka u Tasovčiće, Mayer na ušće Neretve, Miller u Hutovo, itd.

⁴²⁰ Bojanovski, 1973, 141-142.

⁴²¹ Bojanovski, 1978, 108.

Sl. 125. Pogled s Klepačke gradine na suvremeno naselje u Tasovčićima i rimsko naselje na Crkvini ispod Hotnja (foto: Ž. Pandža)

Na Crkvini je 1970. god. očišćena jedna velika gomila na parceli Gliba Dane pok. Lazara i tom su prilikom iskrčeni ostatci prostrane rimske zgrade, a iz ruševine izvađeno oko 100 m³ kamena. Parcela je ostala puna ulomaka opeka i crijepa, obrađenog i neobrađenog kamena. Jedino je na jednoj margini ostao grob pokriven velikom pločom. Time je uništen i posljednji ostatak ove značajne rimske aglomeracije.⁴²²

Značaj naselja na Crkvinama pokazuju raznovrsni i brojni nalazi, supstrukcije zgrada, građevinski materijal, novčići, brojni željezni nalazi (u Tasovčićima je bez bliže oznake mikrolokaliteta (možda upravo na Crkvini) pronađena i pinceta namijenjena radovima u medicini ili farmaciji),⁴²³ pa čak i epigrafski spomenici, a veličinu mu možemo dokučiti preko horizontalne disperzije nalaza.⁴²⁴

Prema tim pokazateljima naselje u Tasovčićima vjerojatno je bilo glavno središte većega prostora, a da je rano naseljeno potvrđuje epigrafski spomenik (*cippus*) pronađen u ruševinama Crkvine sredinom 19. st., koji je ujedno i najstariji epigrafski spomenik s područja unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.⁴²⁵

⁴²² Bojanovski, 1973, 145.

⁴²³ Busuladžić, 2007, 194.

⁴²⁴ Mnogobrojni ostatci građevina po Busuladžiću navode na pretpostavku da je možda u pitanju vila. Usp. Busuladžić, 2011, 115.

⁴²⁵ Okolnosti otkrića i spašavanja spomenika donosi Patsch, 1906, 382: „Spomenik je pronašao Mujaga Ćorić u Crkvinama (na njivi u vlasništvu Riste Spahića) prilikom poljoprivrednih radova. Vlast u Mostaru mu je obećavala veliku nagradu za taj spomenik, te su ga i pritvorili na sedam dana ali je on nalaz uspio sakriti. Nešto poslije toga

Spomenik su Imperatoru Cezaru (Oktavijanu), sinu božanskoga Cezara, podigli braća Gaj Papije Celso i Marko Papije Kanus, nakon što je on porazio Seksta Pompeja u pomorskoj bitci kod Naulocha 3. rujna 36. pr. Kr. i time obnovio vlast nad Sicilijom (ovdje **POČS1**).⁴²⁶ Osim što potvrđuje da je u 1. st. pr. Kr. na području Tasovčića postojalo rimsko naselje, značaj natpisa je i u tomu što je to prvi epigrafski spomenik koji potvrđuje da je unutrašnjost Hercegovine već krajem Republike bila naseljena Italicima. Braća *Papii*, čija se imena spominju na natpisu, na područje Čapljine i Tasovčića (gdje su posjedovali velika imanja) doselili su prema Patschu iz Narone, gdje je obitelj *Papii* bili jedna od uglednijih.⁴²⁷

Na naronitanskom su području u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. bili među vodećim vinarskim poduzetnicima, koji su na gospodarstvu u Tasovčićima proizvodili značajne količine vina (kao i amfore), ali i maslinovo ulje.⁴²⁸ Odluku da se presele u Tasovčice i tamo podignu imanje *Papii* su navodno donijeli zbog želje za širenjem trgovačkih odnosa. Osim ostataka zidova, koji su s obzirom na prisutnost hipokausta i stubova barem dijelom pripadali većoj i luksuzno opremljenoj vili, te ulomaka tegula, keramike i drugog materijala, na lokalitetu Crkvina pronađen je najveći broj epigrafskih spomenika sa studijskog područja – ukupno njih sedam. I njihova brojnost ukazuje na značaj naselja.

Mjesto pronalaska nadgrobnog spomenika Flavija Fortunata sigurno je Crkvina,⁴²⁹ dok se za spomenike Atilije Hermetile⁴³⁰ i Publija Atilija Kognata⁴³¹ samo navodi da su pronađeni u Tasovčićima, ali ne i točan mikrolokalitet (**NS4** i **NS6**). S obzirom na registrirane ostatke građevina i drugog materijala, koji upućuju da je na Crkvinama bilo veće naselje i centar, velika je vjerojatnost da su i dva zadnjospomenuta spomenika pronađeni na ruševinama Crkvine. Tri natpisa pripadaju kategoriji miljokaza. Pronađeni su na obližnjim Lazinama i Kuparici, a pripadaju cesti *Narona – Leusinium*. Na Crkvinama je bila veća raskrsnica puteva prema Saloni

spomenik je vidio M. Hrgić, učitelj iz Tasovčića te nakon mnogo pregovaranja, oko 13. travnja 1899. godine spomenik je uspio otpremiti u Zemaljski muzej u Sarajevu“.

⁴²⁶ CIL III 14625; Zippel, 1877, 207; Patsch, 1906, 382-383; Patsch, 1911, 12-13; Patsch, 1912, 92; Patsch, 1914, 151-152; Pavan, 1958, 167; Wilkes, 1962, 516; Bojanovski, 1977, 183; Zaninović, 1977, 177; Bojanovski, 1978, 170-172; Bojanovski, 1988, 98, 126; ALBIH 1988, 331; Cambi, 1991, 56-59; Marić, 2015, 134-137. Ovaj natpis bi se zbog karaktera mogao indirektno ubrojiti u krug spomenika koji svjedoče o fenomenu carskog kulta. Usp. Jadrić-Kučan, 2010, 243.

⁴²⁷ Patsch, 1906, 383; Patsch, 1914, 151-152.

⁴²⁸ Škegro, 1999, 147.

⁴²⁹ Sergejevski, 1934, 25; ILJug, 1986, br. 1909.

⁴³⁰ Sergejevski, 1940, 25; Alföldy, 1969, 318.

⁴³¹ CIL III 1847; Patsch, 1906, 376.

i Dirahiju, te uzvodno i nizvodno uz Neretvu, a upravo su Tasovčići i Crkvina bili jedno od najznačajnijih naselja na cesti.⁴³²

Bojanovski navodi da je u Tasovčićima cesta imala podignuti *agger* (*via alta* širine 3,5-4 m), koji je djelomice bio iskrčen ili zaoran, a sačuvao se u dužini od samo 1-1,5 m. Poklapao se s poljskim putom koji od mosta na Neretvi vodi koso poljem pored njive tzv. *Kaldrma* (vlasništvo Salke Kutrovića), do Raskršća pred Bregavom, odakle skreće prema Crkvinama. Bojanovski prenosi i priče mještana da se na Crkvinama iskopavala kaldrma širine 4 m, čiji je kolnik bio popločan opekama.⁴³³

Rimsko naselje na Crkvini po svemu sudeći je bilo naseljeno od 1. st. pr Kr. do 4. st. po Kr., kada, moguće kao i Mogorjelo, biva uništeno upadom barbara. Na ruševinama iz carskog doba u kasnoantičko je doba izgrađeno novo naselje, na što upućuje bazilika datirana u 5.-6. st. (prema Sergejevskom, izgrađena je najvjerojatnije u drugoj polovini 5. st., a razorena tijekom seobe naroda).⁴³⁴

Pokusna istraživanja bazilike započeta su godine 1956. pod vodstvom D. Sergejevskog i tom prilikom je otkriven sjeverni zid bazilike izgrađen na tlu porušene antičke naseobine. U junu 1957. istraživanja su nastavljena i otkriveni su ostali dijelovi bazilike.⁴³⁵ Kako su istraživanja pokazala, bazilika je podiguta na užem prostoru Crkvine uz upotrebu spolija iz nekadašnje carskodobne naseobine, tj. izgrađena je između ruševina ranijih zgrada.

U tlocrtu je bila gotovo kvadratna građevina (15,49 x 14,09 m), orijentirana istok-zapad, sa zidovima od lomljenog kamena uz upotrebu spolija, podom od sloja šljunka zalivenog malterom i krovom pokrivenim crijepom (sl. 126).

Imala je osam prostorija: prezbiterij s polukružnom apsidom (A) i naos (B), narteks (C), predsoblje za krstionicu (D), oktogonalnu krstionicu s križnom piscinom (E, sl. 127 i 128), pomoćnu prostoriju F, prostoriju G i južne prostorije H i I. U prezbiteriju nije pronađen kameni namještaj, a kako on nije otkriven nigdje u bazilici moguće je da je bio od drva. U sredini apside

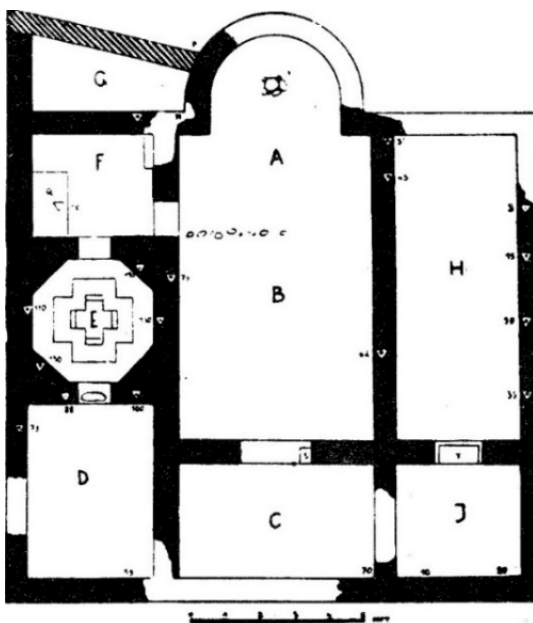
⁴³² Bojanovski, 1978, 108.

⁴³³ Bojanovski, 1973, 144.

⁴³⁴ Sergejevski, 1959, 168.

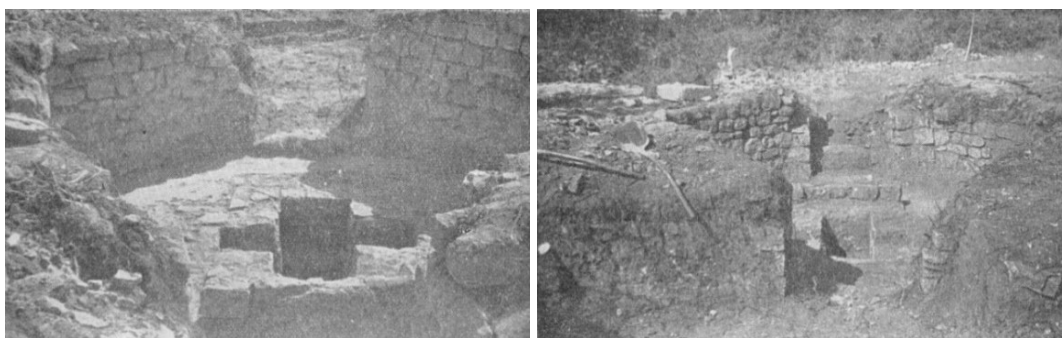
⁴³⁵ Sjeverni dio bazilike sačuvan je dosta dobro (nalazio se pod gomilama kamenja), dok je južni, a naročito jugoistočni dio sačuvan znatno slabije (zemljište je bilo svojedobno pretvoreno u oranicu, pa su zidovi iskrčeni). Prije toga ruševine crkve bile su iskorištene kao groblje i svugdje su se nalazile ljudske kosti u potpunom neredu, osim u jugoistočnom dijelu. Usp. Sergejevski, 1959, 173. Na ovom mjestu smatramo važnim spomenuti da su otkriveni ostatci bazilike, kako su nam kazali mještani, „iskrčeni“ prilikom poljoprivrednih radova tijekom 80-ih godina prošlog stoljeća (velik dio materijala s bazilike iskorišten je za gradnju seoskih kuća).

pronađeno je nešto nalik na grubo postolje za menzu od običnog kamena. Naos je u ranom srednjem vijeku pretvoren u groblje.

Sl. 126. Tlocrt bazilike na Crkvini (preuzeto: Sergejevski, 1959, 164)

U prostoriji F je pronađena zidana grobnica, za koju Sergejevski smatra da je bila namjenjena kultu mrtvih, tj. da je imala memorijalni karakter. Prema Sergejevskom prostorije H i I nisu bile u vezi s crkvenom službom nego su imale neku drugu namjenu.⁴³⁶ U ranom srednjem vijeku, tj. nakon dolaska Slavena, preko ruševina bazilike formiralo se ranoslavensko groblje, što dokazuje da su Crkvine i Tasovčići bili kontinuirano naseljeni i u kasnijim razdobljima.⁴³⁷

Sl. 127. i 128. Piscina u prostoriji E (preuzeto: Sergejevski, 1959, Tabla 1, sl. 1 i 2)

Obilazeći teren od suvremenog naselja u Tasovčićima prema brdu Hotanj, na parceli Crkvina koja zauzima prostor od oko 1000 m², a koja je smještena sa sjeverne strane današnjeg

⁴³⁶ Sergejevski, 1959, 164-166.

⁴³⁷ Sergejevski, 1959, 168.

seoskog puta (uz obronke Hotnja) naišli smo na brojni arheološki materijal. Odmah uz seoski put nalazi se livada na kojoj je Sergejevski iskopao ostatke kasnoantičke bazilike. Na njoj se tek mjestimice može naići na ulomke opeka, dok se u sjevernom dijelu uz brdo Hotanj (gdje se nalazi šuma s gustim raslinjem) uočavaju i neznatni ostatci zidova. Oni su prekriveni nabacanim kamenom s položaja bazilike i drugih ostataka rimskih zgrada, tj. zapravo su fosilizirani kao „gomile“ ili hrpe odloženog kamena (sl. 129). Na njihovoj smo površini naišli na brojne arheološki materijal (na koji je svojedobno nailazio i Patsch) - ulomke tegula, amfora, raznih vrsta keramičkih posuda (sl. 130), komade krečnog maltera, brojno obrađeno i neobrađeno kamenje (posebno se izdvaja kameni „polustup“), nekoliko ulomaka freski i jedan ulomak glazirane keramičke posude.

Sl. 129. „Gomile“ s brojnim arheološkim materijalom (foto: Ž. Pandža)

Sl. 130. Površinski nalazi na Crkvini (foto: Ž. Pandža)

Sl. 131. Crkvina danas (foto: Ž. Pandža)

Držimo očitim da je na navedenoj parceli (sl. 131) u ranocarsko doba izgrađena luksuzna vila s hipokaustom koja se prema ostacima prostirala na velikoj površini. Vlasnici te vile su vjerojanto braća *Papii* koji se spominju na ranije navedenom epigrafskom spomeniku iz 36.-35. godine pr. Kr. posvećenom Oktavijanu.

Crkvina u Tasovčićima bez sumnje je u antičko doba bila centar naselja koje se protezalo preko Kugarice, Lazina, pa sve do kose Kučeljak, tj. u duljini od oko 1,5 km. Također, očito je da je kasnoantička bazilika iz 5.-6. st. izgrađena na ruševinama luksuznih ranocarskih zgrada, kamenom iz istih, pa se danas na većem broju kamenih gomila mogu pronaći kako nalazi iz carskog tako i oni iz kasnoantičkog doba.

Od brojnog arheološkog materijala kojeg smo pronašli samo na površini (bez „krčenja“ po gomilama) izdvojiti ćemo nekoliko nalaza. Prvi je „kamen“ duljine/visine od oko 1,20 m i širine oko 0,5 m, kojeg smo pronašli sa zapadne strane u šipražju, nekoliko metara od jedne gomile kamenja (sl. 132). Kamen je ležao „potrbuške“.

S jedne dulje i obje kraće strane je ravan i neobrađen, a s druge dulje strane je zaobljen s tri utora dubine 5 do 7 cm. Jedan utor je četvrtaste forme, a dva predstavljaju polovice kanala za umetanje spojnice (klamfi). Možda je služio kao polustup u ranocarskoj vili braće Papija, da bi kasnije bio recikliran za potrebe starokršćanske bazilike.

Sl. 132. Dio polustupa pronađen u obilasku terena 2021. godine (foto: Ž. Pandža)

U jednoj od nabacanih gomila kamenja, uz mnoštvo opeke i ulomaka amfora pronašli smo tri fragmenta freski i jedan fragment glazirane (gravirane) posude (sl. 133). Boja freske je žućkasto-zelena, a s unutarnje strane vidjive su primjese maltera. Na najvećem komadu dimenzija 17 x 13 x 10 cm (težine oko 750 gr) prvi sloj s bojom je oštećen, također i drugi, dok je na trećem površina freske glatka (također žućkasto-zelenkaste boje). Na ulomku glazirane keramičke posude (moguće pehara) nježno žućkaste boje (dim. 7 x 7 x 1,2 cm) izveden je dublji reljef koji podsjeća na vitice nekog cvijeta.

Važno je napomenuti da Patsch i Bojanovski među nalazima nisu zabilježili fragmente freski i glaziranog keramičkog posuđa! Očito je vila na Crkvini bila uistinu luksuzno zdanje, čiji su zidovi bili ukrašeni fresko slikarstvom, a od posuda za domaćinstvo koristile su se i one bogato ukrašene. Uz vile u Višićima, Dretelju i Mogorjelu, Crkvina u Tasovčićima četvrti je lokalitet sa studijskog područja na kojemu su evidentirani ostatci fresko slikarstva. Bilo bi uistinu korisno izvršiti sistematska arheološka istraživanja na Crkvini, jer je sudeći prema površinskim nalazima vila nesumnjivo bila velikih dimenzija, a uz to luksuzno opremljena i ukrašena freskama, po ugledu na druge vile imućnih i uglednih vlasnika u provinciji Dalmaciji.

Sl. 133. Površinski nalazi 2019. godine: fragment freske i glazirane keramičke posude (foto: Ž. Pandža)

Kuparica

O arheološkom nalazištu Kuparica u Tasovčićima (kote: S - 43° 6' 18", I - 17° 43' 54") ALBIH navodi sljedeće: „Rimsko naselje, most i ciglana. Ostatci rimske građevine i mosta preko Bregave, obilje ulomaka opeke i nalaz ciglarske peći ukazuje na postojanje ciglane. Rimsko doba, 1.-3. st.“⁴³⁸ Kao izvor informacija citira se Patsch, međutim on samo navodi da je u Kuparici, koja leži neposredno na obali Bregave, „bilo rimsko naselje, jer je tlo tu tako provršeno ulomcima opeka da seljaci misle, da je tu bila ciglana“.⁴³⁹ Pored toga, Patsch spominje rimsku cestu koja je u Kuparici prešla Bregavu i na lijevoj se obali razdvojila. Jedan ogranak, po njegovu mišljenju, išao je prema ušću Grkovog dola u Klepcima, dok se glavni protezao niz rijeku, ovio se oko brdskog kuka Klepačke glavice i nastavio dalje u ravnicu Neretve, gdje je u vinogradima u Klepcima izašao kao kaldrma, i vodio dalje preko rimskih naselja u Višićima, Skočimu, Krupi i kod crkve u Doljanima.⁴⁴⁰

Da je cesta išla upravo preko Kuparice osim brojnih ulomaka opeka potvrđuju i otkriveni miljokazi. U pitanju su miljokaz cezara Galerija ili Maksimina Daje,⁴⁴¹ i fragment miljokaza cara Julijana,⁴⁴² za kojeg Patsch smatra da je „jamačno odavle odvučen bližnjoj lijepoj turskoj ćupriji te je tamo upotrebljen kao kamen za odbijanje točkova“ (detaljnije o miljokazima pogledati na str. 196-198 i 199-200).⁴⁴³ Obilazeći teren uz brdo Hotanj, na njivama uz današnji seoski put, kao i u dijelu koji vodi prema Bregavi, nailazi se na brojne ulomke opeka.

Lazine

Na Lazinama koje se nalaze istočno od lokaliteta Crkvina evidentirano je manje rimsko naselje s tragovima objekata (kote: S - 43° 6' 19", I - 17° 44' 28").⁴⁴⁴ Naime, na njivi Pere

⁴³⁸ ALBIH TOM 3, 1988, 329.

⁴³⁹ Patsch, 1906, 386.

⁴⁴⁰ Patsch, 1906, 386; Patsch, 1912, 97-98.

⁴⁴¹ Usp. bilj. 349. CIL III 13303 = CIL XVII, 4, 375; Ballif, 1893, 65; Patsch, 1906, 386; Patsch, 1912, 97-98; Bojanovski, 1978, 73.

⁴⁴² Usp. bilj. 349. CIL III 13304 = CIL XVII, 4, 376; Ballif, 1893, 62-66; Patsch, 1912, 97; Bojanovski, 1969-70, 142; Bojanovski, 1973, 145; Bojanovski, 1978, 73, 114.

⁴⁴³ Pregledno: Patsch, 1906, 386. U pitanju je miljokaz kojeg je Ballif pronašao pokraj mosta na Bregavi u Klepcima (Ballif, 1893, 36-37), dok Truhelka navodi da ga je Ballif pronašao uzidanog u most (Truhelka, 1892, 363). Ballif je oba miljokaza uklopio u trasu ceste *Narona-Nevesinjsko polje* (Ballif, 1893, 37), dok ih Patsch locira na ogranak Crkvine - Višići. Bojanovski smatra da su vjerojatnije stajali na itinerarskoj cesti i da su na Kuparici nađeni u sekundarnom položaju, a da je njihovo originalno mjesto bilo na potezu od lijeve obale Neretve do Crkvina, pa ih stoga locira na cestu *Narona - Diluntum* (Bojanovski, 1973, 145).

⁴⁴⁴ Patsch, 1906, 385; Bojanovski, 1973, 142.

Draška Patsch je pronašao ulomke crijepa i na osnovi toga zaključio da je tu bila rimska naseobina.⁴⁴⁵ Oko 100 m dalje, krčeci zemljište, vlasnik Miško Jačić naišao je na staru kaldrmu, ulomke opeka i keramičkih posuda.

Također, nešto dalje od navedene njive, oko 50 m uz rijeku, na njivi Marka Spahića evidentirani su ulomci amfora i opeka.⁴⁴⁶ Da su Lazine bile naseljene u rimsko doba uz navedene ostatke najjasnije dokazuju tragovi rimske ceste. Godine 1952. u Lazinama je, na njivama Gojka Bjelice, na udaljenosti oko 50 m od ruba polja, iskrčen ager rimske ceste širine oko 4 m. Kako navodi Bojanovski, u osnovici agera (posteljice) bilo je krupno kamenje koje je 70-ih godina složeno uz vinograd.⁴⁴⁷ Na Boškovića Lazinama između Medina i Elezova kuka, oko 1-1,5 km od centra Crkvina, pronađen je 1901. godine i miljokaz cara Konstansa (u radu **M1**).⁴⁴⁸

Iako prilikom njegova otkrića nisu uočeni tragovi ceste, miljokaz je vjerojatno nađen *in situ*, pored ceste koja je na tome mjestu dokazana i ostacima agera, i koja je udaljena oko 50 m od podnožja brda Hotnja, gdje se po kazivanju mještana 1969. i 1972. god. i dalje izoravala kaldrma. Moguće je da je u Lazinama pronađen još jedan fragment miljokaza kojeg je Truhelka pronašao „u Tasovčićima na pogledu uz jahaći put koji vodi odavne u klanac Radimlje“.⁴⁴⁹ Konstansov miljokaz i ostatci kolotečina na Lazinama gotovo sigurno pripadaju rimskoj cesti *Narona – Leusinium*, koja je išla od Crkvina sjevernom stranom doline uz Bregavu prema Diluntu (Stolac) i dalje prema Leusiniju (Panik kod Bileće).

Obilaskom terena, pogotovo uz obronke brda Hotanj, kao i na parcelama uz današnji seoski put, našli smo brojne ulomke keramičkih posuda te fragmente opeka i tegula. Ostatke objekata koje spominje Patsch nismo evidentirali jer su vjerojatno uništeni prilikom poljoprivrednih radova (na predjelu Lazina uočava se stari put, moguće ostatci rimske ceste, sl. 134).

⁴⁴⁵ Patsch, 1906, 384.

⁴⁴⁶ Patsch, 1906, 385.

⁴⁴⁷ Bojanovski, 1973, 145.

⁴⁴⁸ Patsch, 1906, 384; Bojanovski, 1969-70, 150; Bojanovski, 1978, 74; Bojanovski, 1973, 145; Bojanovski, 1978, 171.

⁴⁴⁹ „Ja sam fragment takvog miljokaza našao u Tasovčićima na pogledu uz jahaći put koji vodi odavne u klanac Radimlje. Mjesto Tasovčići sagrađeno je na rimskim temeljima, te je prije 20 godina pri gradnji neke kuće otkopano oveće zdanje. To je cesta koju je već Evans naslutio, bit će da je identična onoj na tabuli puentigiriani i nije išla kako Tomašek misli u Crnu Goru već preko Stoca“ (Truhelka, 1892, 363). „U Tasovčiću na pogled uz jahaći put koji vodi odanle u klanac Radimlje što bi moglo biti negdje na Lazinama, odakle potječe i Konstansov miljokaz...“ (Patsch, 1906, 384; Bojanovski, 1973, 143).

Sl. 134. Ostaci moguće rimske ceste na Lazinama (foto: Ž. Pandža)

Kučeljak

Na njivama koje se nalaze u nizini prijevoja (kose) Kučeljak (S - 43° 6' 20", I - 17° 44' 46") u obilasku terena naišli smo na veći broj ulomaka rimske opeke. Zapadno od njih nalaze se Lazine, o kojima je prethodno bilo riječi. Moguće je da su Kučeljak, Lazine i Kuparica, zajedno s Crkvinom, činili jednu aglomeraciju (disperzivnog tipa?).

3.3.16. Mjesna zajednica Trebižat

Kao i većina sela na području općine Čapljina i današnje je selo Trebižat bilo naseljeno još u prapovijesno doba, što dokazuju gradine i brojne gomile (registrano ih je oko 110). Dolaskom rimske vlasti naselja se s gradina premještaju u nizine i plodna polja. Kroz Trebižat je bila trasirana rimska cesta koja se od Bigesta (Ljubuški) spuštala u Čapljinu (Tasovčice) i odatle vodila dalje za Stolac i Epidaur.

U razgovoru s lokalnim stanovništvom saznali smo za ostatke „rimske kaldrme“ (kote: S - 43° 6' 51", I - 17° 40' 48") koja je po njihovom kazivanju (a o kojoj su slušali priče od starih) vodila preko Trebižata prema Zvirovićima i dalje prema Ljubuškom (sl. 135). Do danas su evidentirana dva arheološka nalazišta iz antičkog doba: Nadlužje i Vrh Trese.

Sl. 135. „Rimska kaldrma“ prema Zvirovićima (foto: Ž. Pandža)

Trebižat (Nadlužje)

U Trebižatu na njivi Bariše Matića (kote: S - 43° 7' 35", I - 17° 41' 1") Patsch je pored razrušene prapovijesne gomile pronašao brojne fragmente rimskih tegula i keramike, koje je povezoao s ostacima rimske građevine.⁴⁵⁰

Vrh Trese

Na lokalitetu kojeg je Patsch označio kao Vrh Trese (kote: S - 43° 7' 9", I - 17° 40' 62") na ovcem su prostoru evidentirani ostatci zidova neke rimske građevine, fragmenti tegula i ulomci keramike.⁴⁵¹ I danas se obilazeći teren pronalaze fragmenti opeke kao i sitni ulomci rimske keramike. S obzirom na ostatke zidovlja i tegula, koji na žalost danas nisu vidljivi, vjerojatno je na ovome mjestu zbog plodnog tla i blizine rijeke Trebižat postojalo manje naselje.

3.3.17. Mjesna zajednica Dretelj

Selo Dretelj smješteno je na desnoj obali Neretve, u osunčanoj i plodnoj nizini, a ubraja se u prigradska naselja Čapljine (sl. 136). Na južnim padinama brijega iznad sela brojni su prapovijesni tumuli (gomile).⁴⁵² Kontinuitet i vrhunac naseljenosti cijeloga prostora zbiva se u rimsko doba, što pokazuju brojna arheološka nalazišta, a nastavio se i u srednjovjekovno doba,

⁴⁵⁰ Patsch, 1906, 369; ALBIH TOM 3, 1988, 336.

⁴⁵¹ Patsch, 1906, 378; ALBIH TOM 3, 1988, 337.

⁴⁵² ALBIH TOM 3, 1988, 321.

o čemu svjedoče npr. nekropole stećaka. Arheološka građa rimskoga doba pronađena je na gotovo cijelom prostoru današnjeg sela i dokazuje trajanje naselja od 1. do 4. st.⁴⁵³ U Dretelju nisu nikada vršena sustavna arheološka istraživanja, ali su u dva navrata vođena zaštitna istraživanja - od strane Patscha 1904. i od Bojanovskog 1964. godine. Do danas su u Dretelju evidentirana sljedeća arheološka nalazišta: Podvornice – Brzumile, Donje njive i Pograbnice.

Sl. 136. Pogled na Dretelj s Male Gradine u Čapljini (foto: Ž. Pandža)

Podvornice - Brzumile

Na lokalitetu Podvornice (kote: S - 43° 7' 40", I - 17° 43' 6") evidentirano je rimsko naselje koje je egzistiralo još od vremena Tiberijeva principata pa sve do 4. st.⁴⁵⁴ Slučajno otkriće keramičke svjetiljke (sl. 327) s prikazom ribe ponukalo je Patscha da 1901. godine obiđe šire područje sela.

Tom je prilikom na većem prostoru ispred kuće i u vrtu Stojana Brajkovića, kao i u susjednim vrtovima Mate Brajkovića, Stojana Božića i Nikole Jovanovića pronašao devastirane temelje.⁴⁵⁵ Patsch je bio mišljenja da nisu posrijedi ostatci naselja, već kompleksa – vile sastavljene od većeg broja zgrada, kako navodi „ljetnjikovca u rimskom smislu“. ⁴⁵⁶ Bojanovski navodi da se u „čitavom arealu oko Brajkovića parcele na međama nailazilo na klesani i

⁴⁵³ Patsch, 1912, 278-280; Pašalić, 1988, 64.

⁴⁵⁴ ALBIH TOM 3, 1988, 333; Patsch, 1904, 43-45; Bojanovski, 1964a, 101-103; Bojanovski, 1967, 194-195.

⁴⁵⁵ Patsch, 1904, 278; Patsch, 1912, 80; Bojanovski, 1969, 29.

⁴⁵⁶ Patsch, 1904, 278.

priklesani kamen iz antičkih ruševina kao i na brojne fragmente rimskih ciglarskih keramičkih proizvoda, ne samo po parcelama uz rub polja nego i na prostoru gdje su se pod brežuljkom Točilo stisle seoske kuće, npr. u dvorištu Domina Pažina i Jure Jovanovića“.⁴⁵⁷

Kako Patsch navodi, zidovi antičke vile bili su građeni od lomljenog kamena, a u pojedinim prostorijama su nađene mramorne ploče. Osim toga su zidovi bili prekriveni freskama u plavo-sivim bojama, dok su u nekim od prostorija pronađeni podni mozaici u tri boje (pronađeni su i zeleno obojani fragmenti krečnog maltera). Otkriveni su i brojni fragmenti okruglih ploča hipokausta (odatle pretpostavka da je vila imala i kupatilo), cigli i importiranih tegula kojima su zgrade bile pokrivena, zatim amfora, staklenih posuda, ulomak mlinskog kamena i praga. Na dva ulomka tegula utisnuti su žigovi figlina *Pansiana* i *M(arci) C(ai) Cre(simi)*.⁴⁵⁸ Nekoliko godina prije Patscha na parceli Mate Božića pronađen je grob od tegula, a na njivi Ivana Glavinića novčić Konstantina II.⁴⁵⁹

U blizini parcele Stojana Brajkovića, na parceli Spasoja Balića (danas mještani te dvije parcele nazivaju Brzumile, uz glavni seoski put (sl. 137), pronađen je 1964. godine epigrafski nadgrobni spomenik (sl. 167-172.) u formi nadgrobne are, tj. žrtvenika, oltara (tzv. *ara ossuaria*), koji je stajao na grobu dječaka Marka Vinicija Masurijana i datira iz razdoblja 1.-2. st. (NS9).⁴⁶⁰

Nakon otkrića spomenika Bojanovski je na mjestu nalaza izveo manje zaštitno istraživanje, tj. iskopao je sondu i tom prilikom naišao na šut s obrađenim kamenom i malterom, fragmente rimskih opeka i crijepa, garež, bakreni novčić iz 4. st. i dr. Pronašao je i postolje are izrađeno u istoj tehnici klesanja i od iste vrste vapnenca kao i tijelo. U grobu nisu pronađeni ostaci dječjeg skeleta, ali je na dubini od 1,5 m, položen na zdravicu, pronađen skelet odrasle ženske (?) osobe.

Grob je bio djelomično obzidan priklesanim kamenom, a tijelo sahranjeno u drvenom sanduku od kojeg je preostalo samo osam klinova od kovanog željeza. Nije bilo priloga, a nad nogama skeleta stajao je ranije spomenuti postament are.⁴⁶¹

Na lokalitetu Podvornice-Brzumile (koji zauzima više parcela) u rimsko je doba po svemu sudeći postojalo značajnije naselje s luksuznom vilom, a sudeći po nekoliko grobova pod tegulama (kao i jedne žare) u širem arealu Podvornica, vjerojatno negdje u blizini treba

⁴⁵⁷ Bojanovski, 1964, 101.

⁴⁵⁸ Unutar jedne od prostorija Patsch je pronašao grob od tegula. Usp. Patsch, 1904, 278-279.

⁴⁵⁹ Patsch, 1912, 80.

⁴⁶⁰ Iskopao ga je Spasoje Balić prilikom iskopa krečne jame u dvorištu svoje kuće.

⁴⁶¹ Iscrpno: Bojanovski, 1964, 101-104.

tražiti i nekropolu s trajanjem od ranocarskog do kasnoantičkog razdoblja. I danas se u ogradama nalazi klesani kamen, a na parcelama brojni ulomci keramičkih posuda, tegula i krečnog maltera (sl. 138).

Sl. 137. Položaj pronađene rimske are (foto: Ž. Pandža)

Sl. 138. Ulomci opeke (foto: Ž. Pandža)

Donje njive

Godine 1929. mještalin Ambrozije Brajković naišao je u blizini današnje crkve u Dretelju (kote: S - 43° 7' 39", I - 17° 42' 55") na grob od rimskih tegula postavljenih u obliku

krova i kao podnica za skelet.⁴⁶² U ranijoj raspravi već je ukazano na nekoliko grobova toga tipa s područja Općine Čapljina, koji su izgleda i najčešće zastupljeni grobovi kasne antike. S obzirom na ranije opisane ostatke na nešto udaljenijem lokalitetu Podvornice izgledno je da je u blizini današnje crkve postojala rimska nekropola, jer se grobovi od tegula oblika krova pojavljuju i u ranijem razdoblju.

Pograbnice

Na poljima jugoistočno od Pažinova groblja nalaze se Pograbnice (kote: S - 43° 7' 32", I - 17° 42' 52"). Patsch je obilazeći šire područje Dretelja na tom lokalitetu pronašao fragmente rimskih tegula.⁴⁶³ Godine 1964., izvodeći manje zaštitno istraživanje na obližnjem lokalitetu Podvornice, Bojanovski je u Pogrebnicama pronašao još jedan grob od rimskih tegula, složen u obliku krova.⁴⁶⁴ Mještani su mu kazivali da su prilikom poljoprivrednih radova nailazili na ciglu, a s obzirom na toponim koji je više nego sugestivan, moguće je i na tome mjestu u rimsko doba postojala nekropola.

3.3.18. Mjesna zajednica Počitelj - Hotanj koja obuhvaća naseljena mjesta Počitelj, Hotanj, Ševaš Njive i Modrič sa sjedištem u Počitelju

3.3.18.1. Počitelj

Na području Počitelja (sl. 139) život je trajao u kontinuitetu od prapovijesnog, preko antičkog do srednjovjekovnog i novovjekovnog doba. Brojni su položaji gomila, nalazišta iz rimskog doba kao i ostatci iz srednjovjekovnog doba.

Na lokalitetu Veliki Vidar u Počitelju registrirana je nekropola s oko 100 tumula,⁴⁶⁵ na lokalitetu Gomile s njih još 20-ak iz kasnoga brončanog doba,⁴⁶⁶ dok se na lokalitetu Vinine nalazi oko 40-ak gomila. Život je ovdje nastavljen i u antičko doba o čemu svjedoči nekoliko registriranih nalazišta koja ukazuju na postojanje manjeg naselja: Vinine, Turska kupelj i Dabrica Velika.

⁴⁶² Bojanovski, 1964, 104.

⁴⁶³ Patsch, 1906, 373; Patsch, 1912, 80.

⁴⁶⁴ Bojanovski, 1964, 104.

⁴⁶⁵ ALBIH TOM 3, 1988, 336.

⁴⁶⁶ ALBIH TOM 3, 1988, 324; Vasilj, 1996, 3.

Sl. 139. Pogled na Počitelj (foto: Ž. Pandža)

Vinine, Gornje Polje

Na lokalitetu Vinine smokve vlasnika Ahmeda Zukanovića (kote: S - 43° 7' 49", I - 17° 43' 58") Patsch je na većem prostoru pronašao ostatke rimske građevine s podnicom od lijevanog estriha i dodatkom opeke te ulomke rimskih tegula i keramike.⁴⁶⁷

U ALBIH 3 B. Marijan lokalitet opisuje sljedećim riječima: „Gornje Polje. Rimska zgrada. Sačuvan je dio podnice od estriha sa primjesom mrvljene opeke i keramike, kao i jonski kapitel: Rimsko doba, 1.-4. st.“.⁴⁶⁸ Kao izvor podataka navodi se rad C. Patscha iz 1906. godine. Patsch, istina, spominje ostatke rimske zgrade i podnicu, ali ne i jonski kapitel.⁴⁶⁹

Turska kupelj

U današnjem Počitelju, podno kule, na prostoru oko stare turske banje, hana i zgrade nekadašnje kotarske ispostave (kote: S - 43° 8' 6", I - 17° 43' 50", sl. 140 i 141) pronađen je građevinski materijal od temelja neke rimske zgrade koji su većinom razoreni.⁴⁷⁰ Riječ je o fragmentima tegula, cigle i keramike (ulomci cigle pronađeni su i u zidovima turske kupelji).⁴⁷¹ Otkriće ukazuje da je na tom prostoru u carsko i kasnoantičko doba (4.-6. st.) postojalo veće (?)

⁴⁶⁷ „Ostanak zgrade razovili su, tražeći blago, vojnici koji su bili u garnizonu u Počitelju“. Usp. Patsch, 1906, 380.

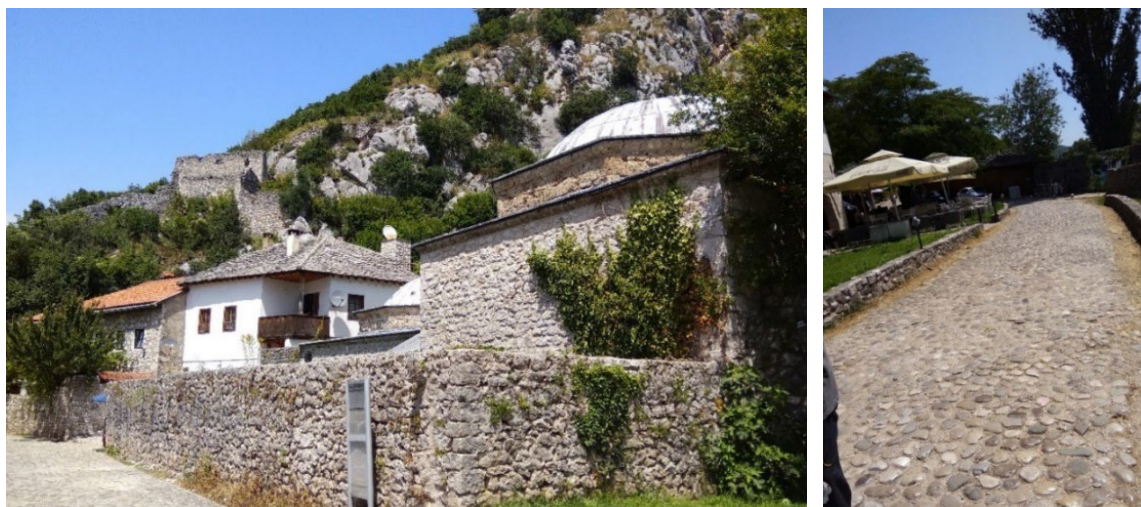
⁴⁶⁸ ALBIH TOM 3, 1988, 324.

⁴⁶⁹ U više navrata u trećem tomu ALBIH iz 1988. godine, podatci iz stručne literature pogrešno su navedeni. U ovom slučaju je to podatak o jonskom kapitelu, navodno iz Patscheva rada (1906, 380), koji međutim ne postoji. Možda je riječ o podatku dobivenom obilaskom terena i u razgovoru s lokalnim stanovništvom, ali to nije striktno navedeno i dovelo je do miješanja s ranijim slojem informacija.

⁴⁷⁰ ALBIH TOM 3, 1988, 333.

⁴⁷¹ Patsch, 1906, 380.

naselje.⁴⁷² Obilazeći teren i danas se može naići na komade rimske opeke i keramike, posebice u dijelu oko nekadašnje turske banje i uz današnju cestu.

Sl. 140. i 141. Dio ispod Kule i turska kupelj (foto: Ž. Pandža)

Dabrica Velika

Godine 1899. u polju Marka Jeličića (kote: S - 43° 7' 27", I - 17° 43' 47") učitelj Marko Hrgić pronašao je rimske zidove, ulomke tegula i amfora te manju keramičku posudu. Iznad zidova naišao je na dva groba iz kasnoantičkog razdoblja izrađena od rimskih tegula složenih u obliku sedlasta krova (sl. 142), inače karakteristična za vrijeme 2.-6. st.⁴⁷³

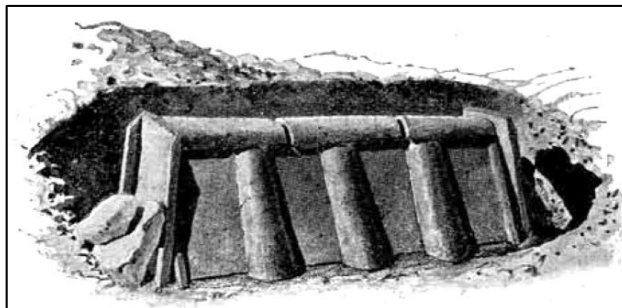
Na krovu su bile tri šuplje cigle, a tri međusobno povezane opeke po dužini, s oblogama okrenutim prema dolje, poslužile su kao podnice. Na njima su ležala dva kostura: jedan dječaka kojemu je glava bila okrenuta prema zapadu i drugi starijeg muškarca koji je također ležao na leđima s glavom okrenutom ka istoku.

Kao prilozima su nađena dva mala brončana gumba, dok je ispred lica drugog kostura pronađena mala glinena posuda koja je u trenutku ukopavanja već bila „neispravna“.⁴⁷⁴ U obilasku terena nismo registrirali ostatke zidova i na površini se tek mjestimice uočavaju manji fragmenti rimske opeke.

⁴⁷² Patsch, 1912a, 290-291; Vasilj, 1996, 7-8.

⁴⁷³ Patsch, 1914, 218; ALBIH TOM 3, 1988, 322.

⁴⁷⁴ Patsch, 1906, 380-381; Patsch, 1912, 89-90.

Sl. 142. Grob od tegula u obliku krova na dvije vode (preuzeto: Patsch, 1912, 90)

Smatramo potrebnim upozoriti da je u „Monografiji o Čapljini“ tiskanoj 1989. godine pod selo Trebižat uvršten lokalitet istoga imena na kojemu su navodno ustanovljeni ostatci rimske zgrade i kasnoantički grobovi.⁴⁷⁵ Koliko je nama poznato, jedini arheološki lokalitet takvog imena i s navedenim nalazima registriran u stručnoj literaturi jest Dabrica Velika u Počitelju. Prema tome, riječ je o očitom previdu.

3.3.18.2. Ševaš njive

U Ševaš njivama je od nalazišta iz antičkog vremena zabilježena samo Gradina koja se nalazi na vrhu kanjona iznad današnjeg naselja u nizini. Obilazeći teren i u razgovoru s lokalnim stanovništvom nismo dobili nove podatke niti naišli na površinske nalaze koji bi upućivali na postojanje još nekog položaja.

Gradina

U ALBIH donosi se sljedeći kratki opis Gradine u Počitelju: „Na platou prvobitne gradine koja dominira okolinom nalaze se ostatci građevine kvadratnog tlocrta. Nalazi: fragmenti keramike i cigle. Vidljivi su ostaci jednog zidanog groba. Bronzano i željezno doba, rimsko i kasnoantičko doba, 3.-6. st.“⁴⁷⁶

Nešto kasnije Čremošnik govori o postojanju prapovijesne gradine i kasnoantičkog utvrđenja.⁴⁷⁷ Navedeni podatci odnose se ustvari na Gradinu (kote: S - 43° 8' 48", I - 17° 44' 36") koja danas pripada naselju Ševaš Njive (u vrijeme nastanka ALBIH Ševaš njive su bile sastavni dio Počitelja).

⁴⁷⁵ Monografija Čapljina, 1989, 114.

⁴⁷⁶ ALBIH TOM 3, 1988, 326-327.

⁴⁷⁷ Čremošnik, 1990, 362.

Obilazeći ju evidentirali smo ostatke zidova pravokutne konstrukcije (sl. 143 i 144) duljine oko 100 i širine 30 m, te pokretni arheološki materijal, uglavnom ulomke rimske opeke i krečnog maltera. Trenutno se u neposrednoj blizini gradi autocesta i postoji realna opasnost od devastacije ovog važnog lokaliteta. Mišljenje autora da je Gradina u kasnoj antici iskorištena kao utvrđenje je logično, s obzirom na položaj, prisutan arheološki materijal i dobru vizualnu kontrolu kanjona rijeke Neretve i Počitelja, u kojem je u rimsko doba postojalo naselje. Ali bez arheoloških istraživanja ne može se ništa preciznije reći. U blizini se nalazi Gradina na Bivoljem Brdu, za koju se na osnovi ostataka zidova i arheološkog materijala također smatra da je funkcionirala kao kasnoantičko utvrđenje.⁴⁷⁸

Sl. 143. Položaj Gradine s ostacima pravokutne strukture (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 144. Ostatci pravokutne konstrukcije na Gradini u Ševaš njivama (foto: Ž. Pandža)

⁴⁷⁸ Isto.

3.3.19. Mjesna zajednica Opličići

U Opličićima od važnijih arheoloških nalazišta imamo brojne prapovijesne gomile, nekoliko antičkih nalazišta i ostatke rimske ceste *Narona – Leusinium*, tj. *Narona – Sarajevsko polje / Nevesinjsko polje*, koja je iz Tasovčića vodila preko visoravni Dubrave. Na širem je području evidentiran i velik broj nekropola stećaka što je pokazatelj kontinuirane naseljenosti i u srednjovjekovno doba.⁴⁷⁹

Iz rimskoga su razdoblja sljedeća arheološka nalazišta: Čelarevac, Bare, Kazijevina-Gaj, Velike njive, Ceri i Črljekuša. Rimska je cesta prema Bojanovskom funkcionirala kao dvojni put i vodila (prvi krak) kroz kanjon rijeke Bregave do Vidova Polja, odnosno (drugi krak) uz padinu Hrsovac (sl. 145), preko Opličića na visoravan Dubrave, potom za Grabovnik, Prenj, Aladiniće i Crniće, gdje se u Stolačkim Dubravama račvala, u jedan krak prema Sarajevskom i Nevesinjskom polju, a drugi prema Stocu (*Diluntum*) i Paniku kod Bileće (*Leusinium*).

Sl. 145. Uspon uz Hrsovac (foto: Ž. Pandža)

Prema Bojanovskom, s Opličičkog polja, tj. njegova dijela pod nazivom Velike njive, jedan krak ceste nastavljao je kanjonom Bregave prema Stocu. Opisane trase dobro je dokumentirala situacija na terenu. Na Velikim njivama se izoravala kaldrma, a na terenu uz Hrsovac (iako je korpus ceste bio uništen erozijom) bila je vidljiva isprana „tlaka“. Uočen je i

⁴⁷⁹ U Opličićima je pronađena i kamena sudačka stolica iz srednjeg vijeka, što ukazuje na značaj naselja, jer su takve stolice najčešće bile smještene u utvrđenim gradovima srednjovjekovne bosanske države.

planum širok do 4 m, s izrazitom spurilom ispod Džaferovca i vještačkim usjekom pri vrhu uspona s jednom spurilom dugom 70, a širokom do 14 cm. Kroz naselja u Opličićima i u Prenju zatrti su tragovi ceste, a također i uz potok Čelarevac, gdje je Ballif vidio „kolotečinu“.⁴⁸⁰

Čelarevac

Preko Hrsovca i dalje Čelarevca uspinjala se rimska cesta, o starosti koje svjedoče bunari i groblja na Čelarevcu⁴⁸¹ te „kolotečina“ na koju je naišao Ballif.⁴⁸² U obilasku terena kolotečinu koju spominje Ballif nismo našli, ali lokalno stanovništvo spominje da se tu „nekada izoravala kaldrma od velikih glatkih komada kamena“. Na njivama koje nazivaju Čelarevac naišli smo na nekoliko ulomaka rimske opeke i keramike (kote: S - 43° 6' 48", I - 17° 48' 41").

Bare

U ALBIH navodi se nalazište pod nazivom Opličići 1, na kojemu je evidentirano rimsko naselje, tj. ostatci rimske cigle, keramike i željezne troske.⁴⁸³ Precizniji naziv položaja nije naveden, niti se spominje u drugim radovima. Tijekom obilaska terena i u razgovoru s lokalnim stanovništvom nismo uspjeli doznati točnu lokaciju, ali je moguće da se misli na položaj Bare (sl. 146), o kojem ćemo na ovome mjestu reći nešto više. Naime, u središtu sela Opličići, oko 100 m od džamije prema haremu, nalaze se njive koje lokalno stanovništvo naziva Bare (kote: S - 43° 7' 3", I - 17° 48' 43") na kojima se nekada davno navodno nalazio „Manastir“. Prilikom poljoprivrednih radova mještani su nailazili na zidove neke građevine (na oko 0,5 m dubine), ostatke krečnog maltera te ulomke cigle i keramike.

Obilazeći teren na prostoru koji zauzima oko 4000 m² (uz rubove njiva kao i na obradivim površinama) nailazi se na brojne fragmente rimske opeke i ostatke krečnog maltera. Zbog obilnih kiša njive su često poplavljene i upravo dio na kojem je mještani sela Stanislav Pelkić naišao na zidove nismo uspjeli obići jer se na istome nalazi „živo blato“. Uz Bare se nalazi današnji harem unutar kojeg smo evidentirali nekoliko stećaka. S obzirom na pronađene ulomke rimske opeke i fragmente s krečnim malterom, kao i na podatke koje smo dobili od mještana, na tome se mjestu u rimsko doba očito nalazila nekakva naseobinska aglomeracija. Na nju ukazuju i druga registrirana arheološka nalazišta na širem području sela, kao i trasa rimske ceste.

⁴⁸⁰ Bojanovski, 1973, 147; Bojanovski, 1978, 74.

⁴⁸¹ Bojanovski, 1973, 147.

⁴⁸² Ballif, 1893, 32-37.

⁴⁸³ ALBIH TOM 3, 1988, 332.

Sl. 146. Pogled na nalazište Bare (foto: Ž. Pandža)

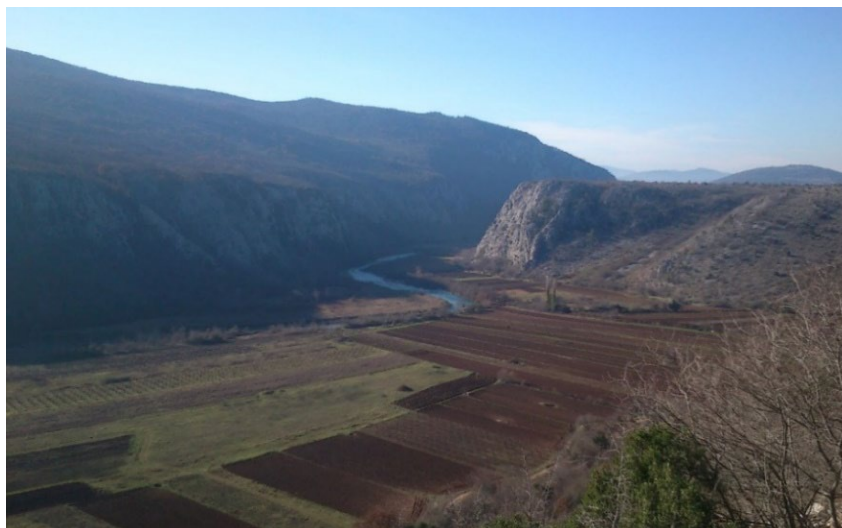
Velike njive

Kroz Velike njive (Opličićko polje) prolazila je rimska cesta, čiji je jedan krak išao kanjonom rijeke Bregave prema Stocu (i dalje za *Leusinium*), dok se drugi uspinjao uz Hrsovac i preko Opličića i visoravni Dubrave vodio za Sarajevsko i Nevesinsjko polje.⁴⁸⁴ Položaj se nalazi ispod uspona Hrsovac, u južnom dijelu sela Opličići, zauzima oko 9000 m², dok je s druge strane rijeka Bregava (sl. 147 i 148). Uz današnju seosku cestu kao i na poljoprivrednim površinama nailazi se na brojne ulomke keramike i fragmente rimske opeke (kote: S - 43° 6' 29", I - 17° 48' 2").

Sl. 147. Velike njive (izvor: Google Earth)

⁴⁸⁴ Bojanovski, 1973, 146.

Sl. 148. Velike njive - Opličičko polje (foto: Ž. Pandža)

Kazijevina - Gaj

Tijekom obilaska terena sela Opličići 2018. godine, od jednog mještanina dobili smo podatke o lokalitetu Kozijevina - Gaj (kote: S - 43° 7' 13", I - 17° 48' 27") na kojem je isti radeći na njivi 1972. godine našao zlatni novčić. Po njegovu kazivanju na aversu je bio lik neke ženske osobe (s kosom spletenom u visoku punđu), a na reversu nekoliko slova na njemu „nepoznatom jeziku“. Nažalost, novčić nismo dobili na uvid, pa ne možemo ništa detaljnije reći o nominali i pripadnosti.

Ceri

Toponim Ceri pripada Velikim njivama na Opličičkom polju (sl. 149), gdje je evidentirana kaldrma rimske ceste, a u „vrijeme suše trag ceste, širok oko 4 m, lijepo se može pratiti po usjevima koji požute i zakržljaju skroz kroz Velike njive“.⁴⁸⁵

Prema kazivanju mještanina sela Opličići, koji nam je i pokazao položaj pod nazivom Ceri, radeći na njivi stalno se nailazi na ulomke cigle i opeke. Obilazeći teren (kote: S - 43° 6' 23", I - 17° 48' 20") na njivama uz današnju cestu naišli smo i sami na ulomke rimske keramike i opeke. U blizini je (na udaljenosti od oko 50 m) parcela koju mještani nazivaju Črljekuše, gdje

⁴⁸⁵ Bojanovski, 1973, 146.

je po mišljenju Bojanovskog bio „manji vicus ili villa, možda mutatio ili taberna“,⁴⁸⁶ pa je moguće da je riječ o dijelu iste aglomeracije.

Sl. 149. Položaj Ceri s ostacima rimske keramike i opeke (foto: Ž. Pandža)

Črljekuša

Ovaj položaj lokalno stanovništvo naziva Črljekuša ili Črljekuše, dok se ponegdje u stručnoj literaturi navodi kao Crljekuša.⁴⁸⁷ Prve podatke donosi Patsch koji kaže „na granici rudina sela Opličić i Prenj, nagjosmo u ritu Poratku više njiva Črljekuša na obronku dola i na obali Bregave, koja mu se vrlo približava, na velikom prostoru ulomaka crijepova i amfora“, a zatim spominjući još nekoliko arheoloških nalazišta nastavlja: „opisana naselja bijahu jamačno dvorci pokraj ceste“.⁴⁸⁸

Raspravljajući o cesti *Narona – Leusinium* Črljekušu spominje i Bojanovski riječima „stratum sa ivičnjacima primjećuje se i na Peralu, pod Miloševcem (širi prostor oko Crljekuša) gdje je po svoj prilici uz cestu bio manji vicus ili villa, ili možda mutatio ili taberna“.⁴⁸⁹

Rit Poratak koji spominje Patsch nalazi se neposredno uz Črljekušu, na kojoj smo, na njivama uz današnju seosku cestu koje su uslijed poljoprivrednih radova izorane (u duljini od oko 100 m) naišli na ulomke rimske keramike, opeke i krečnog maltera (kote: S - 43° 6' 11", I - 17° 48' 37", sl. 150). Ukupna dokumentacija tako daje za pravo zaključku da je riječ o nekom

⁴⁸⁶ Isto.

⁴⁸⁷ Bojanovski, 1973, 146.

⁴⁸⁸ Patsch, 1906, 385. Usp. i Bojanovski, 1973, 73.

⁴⁸⁹ Bojanovski, 1973, 146.

tipu građevine ili naseobinske aglomeracije, no je li riječ o taberni, putnoj postaji (*mutatio*), vili ili vikusu, nemoguće je reći, pa odatle i kolebanje Bojanovskog.

Sl. 150. Položaj Črljekuša s pronađenim ulomcima keramike i krečnog maltera (foto: Ž. Pandža)

Koliko nam je poznato u stručnoj literaturi nisu evidentirane dvije prapovijesne gomile na Opličićkom polju, kojemu prema lokalnom stanovništvu pripada i dio plodnog polja s uzvišenjima na Črljekuši (sl. 151). U pitanju su dvije gomile velikih dimenzija, a prema Gomili 2, ispod koje smo na jednoj njivi naišli na ulomke rimske keramike i krečnog maltera, vodio je od seoske ceste uski puteljak (zbog loših vremenskih prilika i neprohodnosti terena nismo uspjeli doći do gomile). S obzirom na ranije iznesenu arheološku dokumentaciju i promišljanja, moguće je da je tumul u rimsko doba neko vrijeme korišten kao utvrđenje ili barem osmatračnica ceste prema Stocu i Paniku kod Bileće (*Leusinium*).

Sl. 151. Gomila 1 i Gomila 2 iznad Črljekuše (izrada: Ž. Pandža)

3.3.20. Mjesna zajednica Bivolje Brdo

Na području naselja Bivolje Brdo brojne su prapovijesne gomile (najreprezentativnija je Zlatna gomila) i nekoliko brončanodobnih i željeznodobnih gradina. Od registriranih arheoloških nalazišta rimskoga doba najznačajnija su: Gradina (Dubravska), Mala Gradina, Grčko groblje (greblje), Starina i Glavica - Selo.

Na Starinama u zaseoku Bučevići u rimsko je doba postojala ciglana i manje naselje. Prapovijesno nalazište Gradina u kasnoantičko je doba imalo funkciju utvrde, što potvrđuje da je život na Bivoljem Brdu nastavljen i u tom razdoblju. Potencijalno zanimljivo naselje su i Stanojevići s prapovijesnim gomilama, ali za sada bez evidentiranih ostataka iz antičkog, tj. rimskog doba.

Gradina (Dubravska)

Arheološki lokalitet Gradina, koju mještani nazivaju Dubravska Gradina (kote: S - 43° 9' 55", I - 17° 46' 46") nalazi se na samom rubu kanjona rijeke Neretve. Na istoj su zabilježeni ostatci iz prapovijesnog i kasnoantičkog doba (sl. 152).

Sl. 152. Gradina na Bivoljem Brdu (izrada: Ž. Pandža)

Na površini su zabilježeni ulomci prapovijesne keramike datirane u mlađe željezno doba.⁴⁹⁰ Na Gradini su, međutim, potvrđeni i ostatci zida s upotrebom maltera, što osim keramike i opeke dokazuje i kasnoantičku fazu (reutilizacije?).⁴⁹¹ Irimi Čremošnik je navedeno

⁴⁹⁰ ALBIH TOM 3, 1988, 325.

⁴⁹¹ Isto.

dokaz da je u pitanju rimsko utvrđenje, ali ne precizira potječe li iz ranijeg ili kasnoantičkog razdoblja.⁴⁹² Na padini Gradine, tzv. Podgrađu, nalaze se vještački izgrađene terase, a sudeći prema arheološkim nalazima (ulomci keramike) tu treba tražiti jedno omanje naselje (sl. 153 i 154).

Sl. 153. Gradina (foto: Ž. Pandža)

Sl. 154. Gradina s Podgrađem (foto i izrada: Ž. Pandža)

Obilazeći Gradinu za potrebe rada, na zapadnoj, istočnoj te platou Gradine evidentirali smo ostatke zida s malterom. Na platou Gradine ostatci zida „izviru“ iz zemlje na više mjesta, negdje do dužine 2-3 m, sa zapadne strane oko 2 m a sa istočne strane dužine do 4 m (sl. 155, 156 i 157). Također, s južne strane Gradine u razrušenim ostacima suhozida iz prapovijesnog

⁴⁹² Čremošnik, 1990, 362.

doba, naišli smo na nekoliko većih komada zida s malterom, vjerojatno prenijetih s jednog od urušenih zidova (sl. 158).

Na Gradini i padinama (nešto manje u Podgrađu) evidentirali smo ulomke prapovijesne, rimske keramike, opeke i krečnog maltera. Očito da je prapovijesna Gradina u kasnoantičko doba pretvorena u utvrdu, o čemu svjedoče brojni ostatci (neki od njih „sjeku“ Gradinu od zapadne strane preko platoa Gradine, sl. 159).

Sl. 155. Dio platoa Gradine s ostacima zida u malteru (foto: Ž. Pandža)

Sl. 156. Ostatci zida u malteru u podnožju Gradine sa zapadne strane Gradine (foto: Ž. Pandža)

Sl. 157. Ostatci zida sa istočne strane (foto: Ž. Pandža)

Sl. 158 i 159. „Komadi“ zida s južne strane i ostatci zida uzduž Gradine (foto: Ž. Pandža)

Mala Gradina

Nad rubom kanjona Neretve u Bivoljem Brdu evidentirali smo Gradinu koja nije zabilježena u literaturi a koju mještani zaseoka Strmaca nazivaju Mala Gradina (kote: S - 43° 9' 39", I - 17° 45' 59"). Osim prapovijesnog tumula Gradina kao i netom spomenuta Dubravska, ima vještački izgrađene terase, tj. podgrađe s kojega se pruža idealan pogled na rijeku Neretvu (sl. 160 i 161). Na Gomili smo uz ostatke prapovijesne keramike evidentirali i ostatke iz

rimskoga doba, ulomke keramike, opeke i nekoliko ulomaka krečnog maltera što sugerira da je Gradina u kasnoantičko doba moguće egzistirala kao osmatračnica.

Sl. 160. Mala Gradina (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 161. Gradina s podgrađem (foto i izurada: Ž. Pandža)

Grčko greblje

Na lokalitetu koje lokalno stanovništvo zove Grčko greblje (ili groblje) nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 75 stećaka. Na nekropoli je osim srednjovjekovnih grobova evidentirano i nekoliko grobnih komora od tesanih ploča datiranih u kasnoantičko doba (kote:

S - 43° 9' 42", I - 17° 47' 8").⁴⁹³ Tijekom obilaska terena nismo ih uspjeli dokumentirati jer su vjerojatno uništene prilikom izgradnje puta koji presijeca lokalitet (sl. 162).

Lokalno stanovništvo pamti da su stariji u selu pričali kako je u jednom grobu oblika „manje kuće“ pored glave pokojnika stajala omanja keramička posuda u kojoj je bio srebrni novčić.

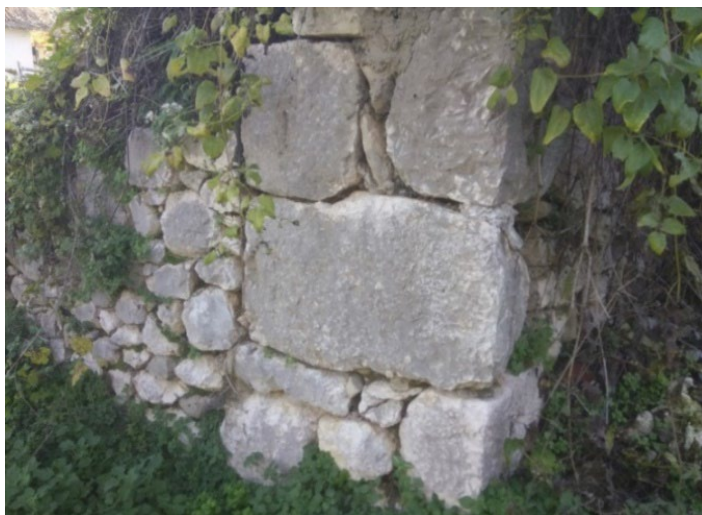
Sl. 162. Grčko greblje (foto: Ž. Pandža)

Starina – Bučevići

U zaseoku Bučevići na Bivoljem Brdu, u blizini džamije, dvije su veće parcele koje lokalno stanovništvo naziva Starina na kojima je registrirana ciglana, tj. peć opekarske radionice.⁴⁹⁴ Kote: S - 43° 9' 16", I - 17° 47' 0" (više o ciglani pogledati na str. 284). Oko 100 m dalje, u zidu jedne stare kuće, vidljivi su tesani kameni blokovi (sl. 163) za koje stanovništvo tvrdi da su donijeti sa lokaliteta Starina (Starine). Sve upućuje da je u blizini u rimsko doba postojalo manje naselje.

⁴⁹³ U ALBIH TOM 3, 1988, 327 spominju se grobne komore od tesanih ploča, a kao autor se navodi Bešlagić. Bešlagić lokalitet označava kao Grčke grobnice, ali ne spominje da su osim stećaka dokumentirane kasnoantičke grobne komore od tesanih ploča. Usp. Bešlagić, 1971, 317-318.

⁴⁹⁴ ALBIH TOM 3, 1988, 335.

Sl. 163. Spoliji u zidu kuće u Bučevićima (foto: Ž. Pandža)

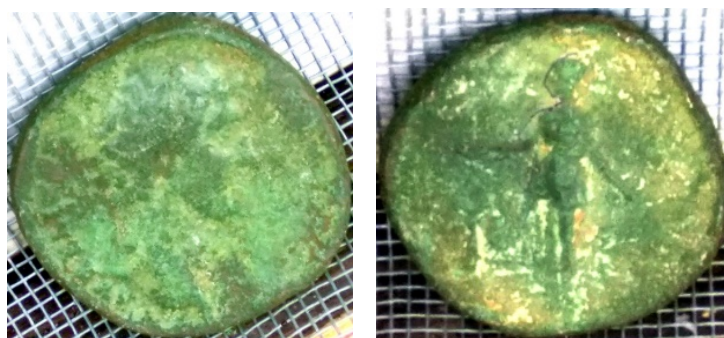
Glavica – Selo

Za arheološko nalazište Glavica (kote: S - 43° 9' 17", I - 17° 46' 48") koje se nalazi u zaseoku Selo na Bivoljem Brdu saznali smo prilikom obilaska terena. Naime, vlasnik istoimene parcele 2018. godine pronašao je prilikom sadnje vinograda rimski novčić (sl. 164),⁴⁹⁵ (obilaskom terena nismo naišli na bilo kakve površinske nalaze iz antičkog perioda).

U pitanju je brončana kovanica iz vremena Antonina Pija (kovnica Rim, 140.-144.), ali je na aversu bista njegova cezara i adoptivnog sina Marka Aurelija, a na reversu lik božice Iuventas:

Av. - AVRELIVS CAESAR AVG PII F COS. Glava cara, udesno.

Rv. - IVVENTAS. Juventas stoji, ulijevo. U polju S-C.

Sl. 164. Novi nalaz rimske kovanice s lokaliteta Glavica (foto: Ž. Pandža)

⁴⁹⁵ Zahvaljujemo se vlasniku parcele Alenu Ulakoviću, koji nam je novčić dao na uvid i dopustio fotografiranje.

3.3.21. Mjesna zajednica Lokve

Selo Lokve nalazi se na Dubravskoj visoravni, na putu Čapljina – Stolac. Kontinuirano je naseljeno od prapovijesnog do srednjovjekovnog doba, na što upućuju gradine (na gradini Guvnine registrirani su čak ostatci iz doba enolita) i gomile te nekropole stećaka. Do danas je međutim registrirano tek jedno arheološko nalazište iz antičkog doba - Šatorova gomila.

Šatorova gomila

Na brijegu zvanom Prodo nalazi se prapovijesni tumul tzv. Šatorova gomila (sl. 165 i 166) koji je zbog iskopa rovova u proteklom ratu dosta oštećen (kote: S - 43° 9' 22", I - 17° 49' 24"). Po njegovoj su površini registrirani ostatci iz brončanog i željeznog doba, ali su na padinama pronađeni i brojni ulomci rimskog građevinskog materijala - fragmenti opeka, tegula i obrađenog kamena.⁴⁹⁶

Odatle pretpostavka da je u podnožju tumula u rimsko doba izgrađeno naselje (obilazeći teren i danas se nailazi na ulomke rimske opeke). Postoji mogućnost da je tumul funkcionirao i kao osmatračnica, jer se s njega dobro vidi Zlatna gomila iznad kanjona Neretve u Bivoljem Brdu (s koje se pak ima dobar pregled rijeke Neretve i eventualne opasnosti).

Sl. 165. Položaj Šatorove gomile (izrada: Ž. Pandža)

⁴⁹⁶ Bešlagić, 1971, 318; ALBIH TOM 3, 1988, 335.

Sl. 166. Šatorova gomila (foto: Ž. Pandža)

3.3.22. Mjesna zajednica Šurmanci

Današnje selo Šurmanci bilo je iznimno gusto naseljeno u prapovijesno doba, što se vidi po činjenici da je na polju Gradište iznad Šurmanaca evidentirano oko 200 tumula iz brončanog i željeznog doba, od kojih su polovica imponantnih dimenzija (sl. 167).⁴⁹⁷ Odlikuje ga plodno tlo za koje je zaslužna blizina rijeke Neretve.

Nije zabilježeno niti jedno arheološko nalazište iz prvih stoljeća Carstva, dok iz vremena kasne antike imamo tek jedno - lokalitet Zaskoči. U Šurmancima je osim toga pronađen fragment miljokaza uzidan kao spolij u jednoj kući,⁴⁹⁸ za kojeg Bojanovski smatra da vjerojatno potječe iz Tasovčića.⁴⁹⁹ Prije Drugog svjetskog rata miljokaz je prenijet na Mogorjelo, gdje se i danas čuva (M3).

⁴⁹⁷ ALBIH TOM 3, 1988, 335.

⁴⁹⁸ CIL XVII/4,378; Sergejevski, 1934, 28.

⁴⁹⁹ Bojanovski, 1969a, 142, bilj. 18; Bojanovski, 1978, 73, bilj. 53.

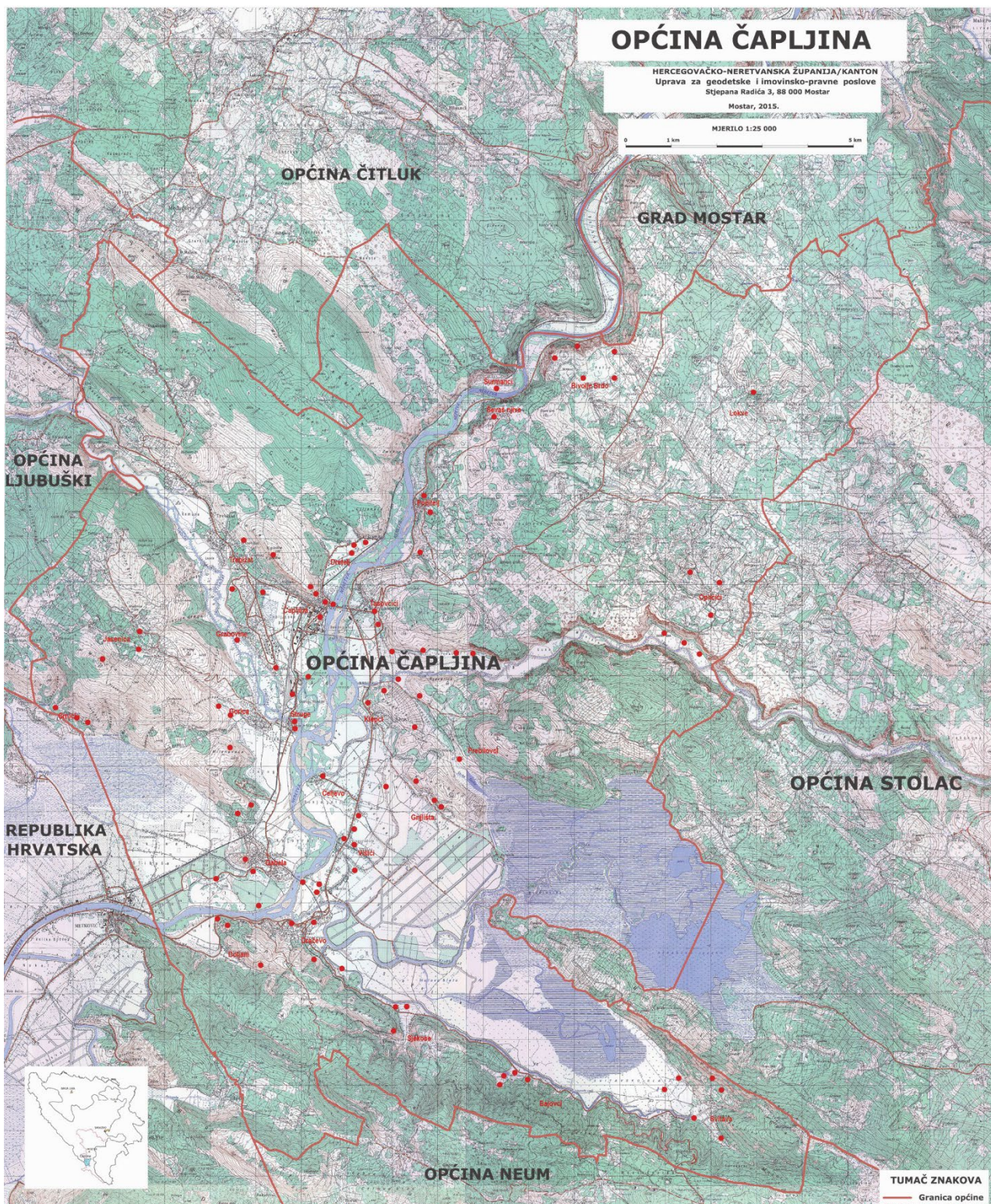

Sl. 167. Šurmanci (Google Earth)

Zaskoči (Zaskoci)

Na lokalitetu Zaskoči (kote: S - 43° 9' 29", I - 17° 44' 45") prilikom iskopa pruge u usjeku lesnog nanosa otkopana su dva granarija u obliku amfore datirana u kasnoantičko doba.⁵⁰⁰ Promjer granarija na truhu iznosio je oko 1,10 m. Granariji su u Bosni i Hercegovini pronađeni na više položaja (Detlak, Podastinje, Mujdžići, Jajce, itd.) i obično se datiraju u kasnu antiku, iako se susreću kako u ranom halštatu (npr. u Podunavlju), tako sve do kasnog srednjeg vijeka.

⁵⁰⁰ Nalaz je ispitao Đ. Basler, tada viši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Usp. Bojanovski, 1967, 195; ALBIH TOM 3, 1988, 337.

Sl. 168. Prostorni raspored antičkih nalazišta i gustoća naseljenosti na području općine Čapljina
(izrada: Ž. Pandža)

4. RIMSKODOBNA NATPISNA GRAĐA S PODRUČJA OPĆINE ČAPLJINA

4.1. Opći podatci

Nakon uspostave rimske vlasti na području donjeg sliva rijeke Neretve, u koji spada i područje današnje općine Čapljina, iz temelja se mijenja život domorodačkog stanovništva. Najprije se doseljavaju trgovci iz Italije, ali i raznih provincija, a potom naseljavaju i kolonisti u ager Narone, te na taj način dolazi do velikih promjena u demografskoj strukturi i načinu života. Zbog kulturološke, gospodarske i prometne važnosti studijsko je područje tako imalo sve predispozicije za brzu i uspješnu romanizaciju, a po brojnoj arheološkoj i epigrafskoj građi ona se i dogodila. Upravo nas je brojnost arheoloških nalazišta i objelodanjena literarna građa ponukala da se studioznije pozabavimo epigrafskom građom, o kojoj se zadnjih tridesetak godina gotovo da i nije pisalo. Budući da nije bilo pokušaja niti sintetiziranja podataka o istoj, ovo poglavlje svakako predstavlja jedan takav pokušaj.

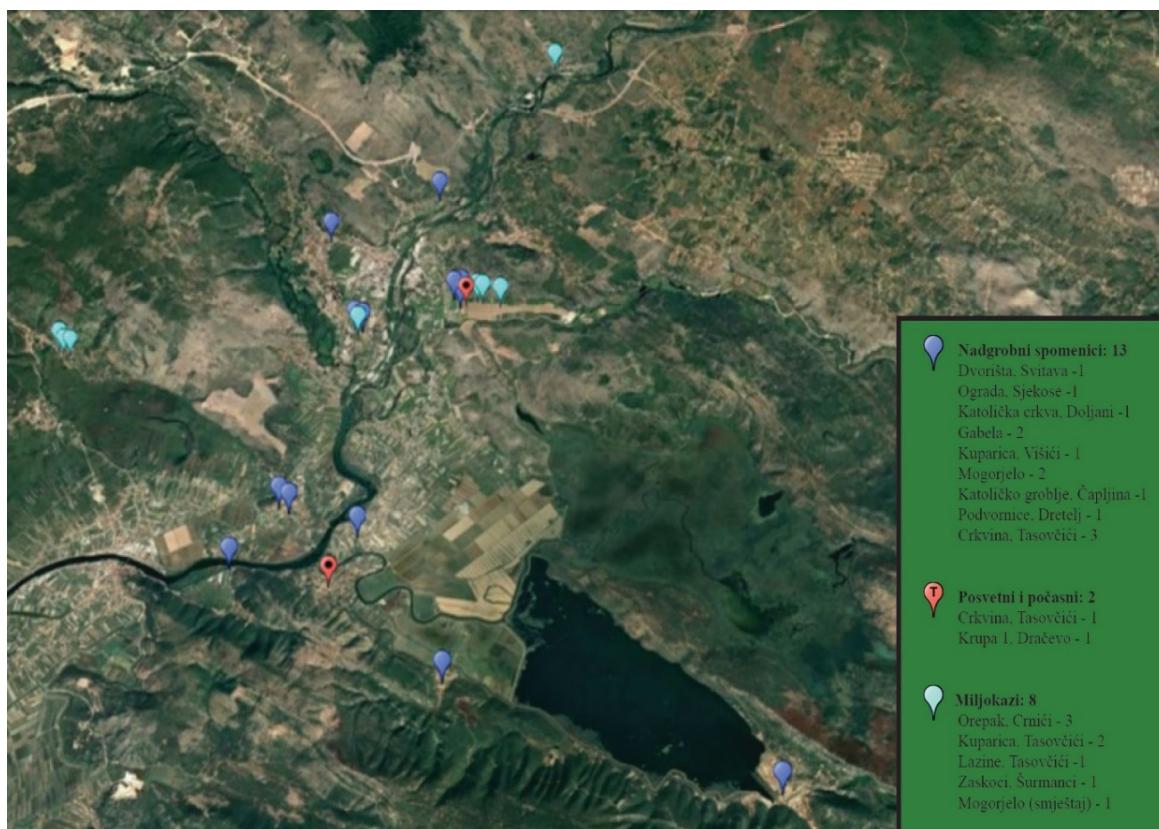
Na osnovi pojedinačne analize spomenika (paleografske, epigrafske, onomastičke) i općenite analize građe koja spada u *instrumenta domestica* pokušali smo sagledati do kojeg je stupnja predmetno područje bilo romanizirano, u kojem razdoblju se doseljavaju prvi Italici i naseljavaju prvi kolonisti, tko su, odakle dolaze, koji su razlozi njihova dolaska, kako je kotiralo autohtono stanovništvo toga vremena? Uz pomoć natpisa na predmetima svakodnevnog uporabe (novac, lucerne, tegule i dr.) pokušali smo također doznati kakve su bile gospodarske prilike (posebice trgovački odnosi), odakle se najčešće uvezio građevinski i drugi materijal, te kako je trgovina utjecala na cjelokupno gospodarstvo? Budući da ukupna epigrafska građa ovoga područja nije nikada detaljnije obrađena, smatrali smo da će nam analiza pomoći u rasvjetljavanju nekih od navedenih pitanja.

Epigrafski spomenici pronađeni na studijskom području (nadgrobni, počasni, posvetni, te miljokazi) neprijeporno su izvor prvoga reda u obradi povijesnih i kulturnih tema. Pružaju nam demografske podatke (naročito oni na kojima je zabilježena životna dob pokojnika), socijalne elemente, razine rodbinskih i obiteljskih odnosa, a sve to omogućuje djelomičnu rekonstrukciju života različitih društvenih slojeva.⁵⁰¹ Donoseći osobna imena, epigrafski su spomenici neizmjerljivo važni i za onomastička istraživanja, posebice proučavanje struktura imena u datom vremenu i prostoru.

⁵⁰¹ Matijašić, 2002, 174-176.

U imenskim se obrascima jako dobro mogu pratiti promjene od domorodačkih prema rimskim imenskim oblicima. S natpisa našega područja doznajemo imena različitih slojeva rimskog društva, počevši od rimskih građana, preko peregrina, pa sve do oslobođenika i robova. Svi oni, ovisno o ekonomskom statusu, imali su mogućnost naručivanja određenog spomenika, bilo nadgrobnog bilo nekog drugog karaktera.

S područja koje je predmet ovoga rada do danas su poznata 23 epigrafska spomenika (sl. 169). Pronađeni su na samo 9 od ukupno 95 arheoloških nalazišta, a koncentrirani na prostoru Tasovčića, Mogorjela i Crnića. Najbrojniji su oni nadgrobnog karaktera, njih 13 (najveći broj ih je iz Tasovčića i Mogorjela). Jedan je počasnog kao i jedan posvetnog karaktera. Osam je miljokaza; tri su otkrivena u Tasovčićima, tri u Crnićima, jedan u Šurmancima, a jednome je mjesto nalaza nepoznato (čuva se na Mogorjelu).

Sl. 169. Topografija rimskih epigrafskih spomenika na području općine Čapljina (izrada: Ž. Pandža)

Unutar vile u Višićima pronađena su i dva grafito natpisa te jedan pečat na većem ulomku olovne cijevi.⁵⁰² Prva dva natpisa nalaze se na dnu keramičkih posuda. Prvi vjerojatno glasi *AEM(ilíus) LICIN(ianus)*, nalazi se na fragmentu svijetlocrvene keramike pronađenom u

⁵⁰² Čremošnik, 1965, 199.

prostoriji 9D (banja), a kako navodi Čremošnik riječ je o imenu neke privatne osobe ili radnika. Drugi je urezan na dnu fragmenta keramičke posude tipa *terra sigillata Chiara* pronađenog također u zgradi banje i krije trag imena nekog beneficijara: *OL(...) BEN(e)F(iciarius) ERB(oni) (centurionis)*. Onaj u funkciji pečata radionice nalazi se na većem ulomku olovne cijevi (ili kotla) i glasi *I(d)IUS EUCA(r)P(us)*. Razlog zbog kojega ih nismo uvrstili u katalog je taj što nismo sigurni jesu li primjerci keramike i olovne cijevi lokalne izrade (posebno u slučaju zadnjeg nalaza), tj. je li riječ o lokalnim ljudima ili osobama koje su na studijskom području boravile privremeno po prirodi posla odnosno profesije.

4.2. Nadgrobni spomenici

NS1. Čapljina

Mjesto pronalaska: Muša.

Smještaj: Zemaljski muzej Sarajevo.

Dimenzije: 14 x 25,5 x 8,5 cm.

Datacija: 2.- 4. st.

Restitucija natpisa: [*..?]*laius et TA[E?I?]... / Messor [?....].

Literatura: Patsch, 1906, 377; Patsch, 1912, 85; Alföldy, 1969, 236; ILJug, 1986, 1906; <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD034226>.

Ulomak spomenika od vapnenca, sa stražnje strane odbijen, pronađen je u jednoj ogradi, tj. zidu u blizini katoličkog groblja u užoj gradskoj jezgri grada Čapljine (sl. 170). Natpis je sačuvan u dva retka, u kojima se, čini se, spominju dvije osobe. Slova su jednake veličine (osim prvoga slova S u drugom retku), plitko uklesana i izvedena rimskom kapitalom po nama karakterističnom za kasnija stoljeća carstva (osobito je zanimljiva grafija slova I. usporediva spomenicima **NS5** i **NS6**).

Ovaj ulomak spomenika Patsch je objavio u članku iz 1906. godine i za prvo ime od kojeg su preostala slova *LAIUS* predložio restituciju [*Ma*]laius, donijevši usporedbu s imenom *M(allaius)* na noričkom natpisu CIL III 5419.⁵⁰³ Na drugome mjestu Patsch *Malaius* navodi kao *cognomen*, tj. nadimak.⁵⁰⁴ Isto razmišljanja prenose i A. i J. Šašel, ali i upozoravaju na

⁵⁰³ Patsch, 1906, 377; Patsch, 1912, 85.

⁵⁰⁴ Patsch, 1912, 85.

sličnost s imenima *Plaius* i *Talius*.⁵⁰⁵ Alföldy ime prepoznaje u obliku *Mallaius* i navodi da je riječ o keltskom kognomenu.⁵⁰⁶

Sl. 170. Nadgrobni spomenik iz Čapljine (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Zbog malih dimenzija i djelomične sačuvanosti samo prvih dvaju redaka teško je donijeti konkretniji zaključak. U Epigraphische Datebank Heidelberg (HD) navodi se podatak kako se spominju tri osobe: *Ma?]laius, A[---]* i *Messor*.⁵⁰⁷ Mi smatramo da su spomenute dvije: prvoj kojoj pripada ime sa slovima *LAIVS* (tj. *Malaius*) i drugoj početak imena *Ta[---]* ili možda *T A[e]*. Naime, na kraju prvoga retka naziru se skromni tragovi koji bi lako mogli pripadati slovu E, pa bi se u tom slučaju zadnja tri slova trebala čitati T AE, što bi realno ukazivalo na ime *T(itus) Ae[l](ius)*. Izostanak interpunkcije ili razmak između A i E nije prepreka takvom tumačenju jer se isto primjećuje i u sljedećem retku.

U drugom retku vidljiv je jasno kognomen *Messor*, ali budući da je spomenik sa svih strana odbijen nismo sigurni pripada li prethodnom (što je vjerojatnije) ili trećem imenu, kao ni to je li postojalo još jedno ili nekoliko slova u nastavku. Drugim riječima, možda se radi i o kognomenima *Messorius*, *-a*, *Messorianus* ili *Messorinus*.⁵⁰⁸ Za prvi kognomen analogije imamo u Baškoj Vodi, gdje je pronađen natpis s imenom *Aurelia Messoria* (po Alföldyju je *Messorius* čest u Noriku, dok je u Dalmaciji poznat samo u ženskoj inačici).⁵⁰⁹

Iz Srinjina potječe natpis s imenom *Aelius Messorianus* (po Alföldyju je *Messorianus* formiran od ilirskog imena *Messor*). U Saloni je pak pronađen natpis s imenom *Aurelia Messorina* (istoga postanka).⁵¹⁰ Svi navedeni kognomeni nastali su prema tome od ilirskog

⁵⁰⁵ ILJug, 1986, br. 1906.

⁵⁰⁶ Alföldy, 1969, 236.

⁵⁰⁷ <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD034226>

⁵⁰⁸ Usp. Krahe, 1929, 74-75.

⁵⁰⁹ Alföldy, 1969, 247.

⁵¹⁰ Alföldy, 1969, 247.

korijena *Messor*, *Messus*, *Messa*, i prije svega su karakteristični za područje Delmata.⁵¹¹ Alföldy za kognomen *Messor* navodi da jest rasprostranjen na keltskom, panonskom i afričkom području, ali je na području provincije Dalmacije sigurno egzistirao kao autohtono ime.⁵¹² Muški oblik *Messor* uklapao bi se u ranije iznijetu pretpostavku o prvim dvama dijelovima imena.

Zanimljivo je navesti da je *Messor* jedan od epiteta boga Silvana u njegovoj italskoj ikonografskoj verziji (žetelac je, zaštitnik polja i usjeva), a kako je dobro poznato, na području provincije Dalmacije (pogotovo na delmatskom prostoru) otkriven je velik broj Silvanovih spomenika. Epitet *Messor* pojavljuje se na nekolicini (posebno je čest na područjima Ridera i gornje Cetine), a u unutrašnjosti provincije Dalmacije na jednom spomeniku iz Bosanskog Grahova.⁵¹³

Na osnovi svega navedenog, teško je nešto preciznije reći o imenima, tj. osobama spomenutima na predmetnom ulomku, njihovu spolu i društvenom statusu, te na kraju o dataciji (treba upozoriti da izvedba slova L podsjeća na onu s natpisa, ovdje **NS5** i **NS6**). No nije presmiono pretpostaviti da su u pitanju peregrini, kao ni to da je jednoj osobi ime glasilo *T. Ael(ius) Messor*. Uzgred, D. Rendić Miočević govoreći o stjecanju rimskog građanskog prava lokalnih Elijevaca spominje posvetni spomenik iz Postranja kod Imotskoga (CIL III 8509), kojega je u čast Dijane Auguste podigao *T. Ael(ius) Messor* osoba sigurnog lokalnog podrijetla.⁵¹⁴

NS2. Struge

Mjesto pronalaska: Mogorjelo.

Smještaj: „izgubljen (Mogorjelo?)“⁵¹⁵

Dimenzije: 69 x 43 x 13 cm.

Datacija: 3. st.

⁵¹¹ Alföldy, 1969, 247; Alföldy, 1964, 82.

⁵¹² Alföldy, 1969, 247.

⁵¹³ Imamović, 1977, 60.

⁵¹⁴ Rendić-Miočević, 1989, 654.

⁵¹⁵ Sergejevski navodi da se spomenik čuva u „čuvarevoj kući na Mogorjelu“: Sergejevski, 1940, 26. Paškvalin u radu iz 2012. godine također spominje da se čuva u Arheološkoj zbirci na Mogorjelu: Paškvalin, 2012, 101. Obilaskom Mogorjela i lapidarija (koji se nalazi u dvorištu restorana Vila Rustika) nismo pronašli spomenik. Isti se ne nalazi ni u Zemaljskom muzeju u Sarajevu niti u Muzeju na Humcu. Na mjestu današnjeg restorana Vila Rustika na Mogorjelu, negdje do sredine 50-ih godina 20. stoljeća nalazila se čuvareva kuća u kojoj je pohranjen dio arheološkog materijala s Mogorjela (između ostalog i grobne stele). Tijekom ratnih sukoba od 1992. do 1995. godine, prema kazivanju mještana, „Muzej“ je opljačkan te je tada vjerojatno otuđen i spomenik o kojem je riječ.

Restitucija natpisa: *D(is) M(anibus) / Amaerimno / generi / pientissimo / b(ene) m(erenti) / vixit ann(os) / XXV Rest(it)utianus / et Calliste.*⁵¹⁶

Literatura: Sergejevski, 1940, 26; ILJug, 1986, 1904; Bojanovski, 1988, 127; Paškvalin, 2012, 101; Marić, 2014, 141; Marić, 2015, 155; <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD034224>

Epigrafski spomenik od vapnenca pronađen je 1905. godine u srednjovjekovnom grobu koji se nalazio pod zidom s južne strane Mogorjela (sl. 171).⁵¹⁷ Dobro je očuvan, a manja oštećenja su prisutna samo u gornjem lijevom dijelu. U pitanju je varijanta stele koja ima natpisno polje i zabat te tako oponaša arhitektonsku kompoziciju edikule. U jednostavno profiliranom zabatu je ukrasna šesterolisna rozeta, čiji su listovi ukrašeni malim elipsastim urezima, a u uglovima zabata biljni ornament nalik palmeti. Prostor iznad strana zabata ukrašen je polupalmetom u ulozi akroterija, a pored njega nalazi se ornament u obliku palme. Drugi glavni dio stele je natpis koji se nalazi u profiliranom polju.⁵¹⁸

Sl. 171. Nadgrobna stela iz Mogorjela (preuzeto iz: Paškvalin, 2012, 227)

⁵¹⁶ Paškvalin, 2012, 101.

⁵¹⁷ Sergejevski, 1940, 26.

⁵¹⁸ Paškvalin, 2012, 93, 101.

Natpis je sačuvan u cijelosti, a sastoji se od devet redaka teksta. Nema ligatura niti distinkcija, a slova su plitko uklesana. U prvom retku slova D M veća su od ostalih. Od drugoga do osmoga retka slova su jednake veličine, dok se u devetom retku smanjuju.

Na početku natpisa, u prvome retku, nalazi se nadgrobna formula *D(is) M(anibus)*, koja se prvi put pojavljuje u 2. polovici 1. st., ali u ovakvoj izvedbi od 2. st. U drugome retku nalazi se ime pokojnika (*Amaerimnus*), a u četvrtom i petom moralni epiteti. U šestom retku navodi se broj godina koje je pokojnik proživio (25), a u preostala tri, imena osoba koje mu podižu spomenik (*Restitutianus* i *Calliste*). Dativ *generi* u trećem retku svjedoči da su pokojnik i komemoratori srodnici (rođaci). Sva tri imena donijeta su jednočlanom imenskom formulom karakterističnom za robove. Prema tome, riječ je o robovima koje su na ovom zemljopisnom prostoru držali veterani, bogati zemljoposjednici i poduzetnici, a najviše ih je bilo u ageru Narone.

Alföldy ime *Amaerimnus* navodi kao jedinu njegovu potvrdu u provinciji Dalmaciji te kaže da je vrlo rijetko i u drugim dijelovima carstva.⁵¹⁹ Ime *Restitutianus* najvjerojatnije je italskoga podrijetla.⁵²⁰ U provinciji Dalmaciji vrlo je rijetko, i osim na ovom zabilježeno je na još samo jednom spomeniku iz Stona. Sličan mu je kognomen *Restitutus*, koji je čest i u Dalmaciji i širom Rimskoga carstva, posebice u Italiji i keltskim provincijama.⁵²¹

Sljedeći po sličnosti i učestalosti je kognomen *Restutus*, koji je osobito bio rasprostranjen u Italiji i keltskim područjima, a najviše u Africi, dok je u Dalmaciji potvrđen u Jaderu i Saloni.⁵²² Ime *Calliste* zapravo je latinska transliteracija grčkog imena. Često je širom carstva, osobito u Italiji, najviše među oslobođenicima. Taj kognomen na području provincije Dalmacije nalazimo još u Jaderu i Saloni.⁵²³ Evidentno je da su sve imenovane osobe na natpisu rođaci i *servi*. Na Mogorjelu je u 1. st. izgrađeno gospodarsko imanje (*villa rustica*), a arheološki ostatci potvrđuju da je u jednom dijelu imanja proizvedeno ulje i vino. Osim toga, jedan dio imanja imao je i prostorije namijenjene pekarskoj proizvodnji (moguće i za opskrbu obližnje Narone). Možda su osobe navedene na natpisu bile uposlene u nekom od tih proizvodnih pogona, no mogli su obavljati i sofisticiranije poslove unutar kućanstva.

⁵¹⁹ Alföldy, 1969, 147.

⁵²⁰ Alföldy, 1969, 281. Usp. i Skok, 1915, 56; Marić, 2015, 155.

⁵²¹ Spomenici na kojima nalazimo navedeno ime pronađeni su u Jaderu, Varvariji, Saloni, Bigestama, Žitomislčićima, Naroni, Risiniju. Usp. Alföldy, 1969, 281-282.

⁵²² Skok, 1915, 56; Alföldy, 1969, 282.

⁵²³ Alföldy, 1969, 169.

NS3. Struge

Mjesto pronalaska: Mogorjelo.

Smještaj: nepoznato.

Dimenzije: 14 x 29 x 12 cm.

Datacija: teško određiva.

Restitucija natpisa: [...]neirenta I [...].⁵²⁴

Literatura: Sergejevski, 1934, 25; ILJug, 1986, 1905.

Ulomak spomenika malih dimenzija izrađen je od žučkastog vapnenca. Osim da je ulomak odbijen sa svih strana i da je od natpisa preostao jedan redak u udubljenom polju, nemamo druge podatke. Prema Sergejevskom sačuvani dio teksta malo podsjeća na poljičko mjesto *Narente* iz navoda Anonimnog Ravenjanina (Ravenat, 5, 14).⁵²⁵ Sigla I možda je početak imena *Iulius*.

NS4. Tasovčići

Mjesto pronalaska: Tasovčići.

Smještaj: izgubljen.

Dimenzije: nepoznate.

Datacija: kasni principat (2.-3. st.).

Restitucija natpisa: *Atiliae / [Q]uartae / libertae / karissimae sacrum / P(ublius) Atilius / Cognatus*.

Literatura: CIL III 1847; Patsch, 1906, 376; Patsch, 1912, 599; Pavan, 1958, 153-154; Bojanovski, 1988, 98 i 127.

Točno mjesto otkrića ovog nadgrobnog spomenika nije zabilježeno (navodi se samo da je pronađen u Tasovčićima). S obzirom na to da je spomenik izgubljen ne raspolažemo niti opisom odnosno dimenzijama. Po Patschovoj restituciji natpis je bio koncipiran u sedam redaka, a nomenklatura izražena dvočlanom i tročlanom imenskom formulom. Publije Atilije Kognat podigao je spomenik dragoj oslobođenici Atiliji. Nomen *Atilius* rasprostranjen je širom Rimskoga carstva, a u provinciji Dalmaciji čest je kod obitelji italskoga podrijetla (nalazimo ga u Zadru, Saloni, Naroni, Trilju i drugdje).⁵²⁶

⁵²⁴ ILJug, 1986, 1905.

⁵²⁵ Sergejevski, 1934, 25.

⁵²⁶ Alföldy, 1969, 63.

Atilii su bili jedna od uglednijih obitelji na području Narone, a na prostor Tasovčića doselili su, vjeruje se, poradi ekonomskih razloga,⁵²⁷ tj. uspostave ekonomski vrlo profitabilnih trgovačkih veza s autohtonim stanovništvom u unutrašnjosti provincije.⁵²⁸ Ime *Quarta* povezano je s običajem da se djeci u obitelji daju imena po redosljedu rođenja, tj. brojevima (Atilija bi tako bila četvrto dijete u obitelji). Takva imena se najčešće susreću u keltskim krajevima, osobito u sjevernoj Italiji i Noriku, ali su česta i u provinciji Dalmaciji.⁵²⁹ Kognomen *Cognatus* vrlo je rijedak, a ovo je jedina njegova potvrda u provinciji Dalmaciji.⁵³⁰ Na osnovi troimenske formule neprijeporno je da je Kognat bio rimski građanin, dok Atiliju Kvartu natpis deklarira kao oslobođenicu. Vjerojatno je bila oslobođenica samoga Kognata ili u najmanju ruku njegove obitelji.

NS5. Tasovčići

Mjesto pronalaska: Crkvine.

Smještaj: „izgubljen (Mogorjelo?).⁵³¹

Dimenzije: 38,5 x 24,5 x 7,5 cm.

Datacija: 3.-4. st.

Restitucija natpisa: *D(is) M(anibus) s(acrum) / Fl(avius) For(tunatus) ma/ritus / Ati/llae Quar/t(a)e uxori / bene mere/nti fecit / vix(it) ann(os) XXXV.*⁵³²

Literatura: CIL III 14625; Sergejevski, 1934, 25; Alföldy, 1969, 206; ILJug, 1986, 1909; Bojanovski, 1988, 98; Paškvalin, 2012, 52, sl. 5; Marić, 2015, 172-173.

Godine 1932. na području Crkvine u Tasovčićima, u kući Ivana Pervana, pronađen je uzidan nadgrobni spomenik od vapnenca, koji je kasnije za kratko prebačen na Mogorjelo. U pitanju je okomito koncipirani *titulus*, za koje je karakteristično da na grobnoj parceli stoje *sub divo*, jednim dijelom ukopani u zemlju, ili ugrađeni u neku konstrukciju (sl. 172).

Za tu formu titula Paškvalin navodi da je prisutna od prvih godina rimske okupacije pa sve do 4. st., a iznosi i zanimljivu tezu kako se pojavljuje na nalazištima na kojima su pokapani imućniji italski ili romanizirani građani domaćeg podrijetla (ugl. u južnim područjima

⁵²⁷ Patsch, 1912, 83.

⁵²⁸ Alföldy, 1965, 138; Marić, 2015, 172.

⁵²⁹ Alföldy, 1969, 278.

⁵³⁰ Alföldy, 1969, 179.

⁵³¹ Obilaskom Mogorjela nismo pronašli spomenik (isti se također ne nalazi ni u Zemaljskom muzeju u Sarajevu niti u Muzeju na Humcu). Tijekom ratnih sukoba, 1992-1995., Muzej“ na Mogorjelu je opljačkan. Usp. bilješku 515.

⁵³² Sergejevski, 1953, 25; Paškvalin, 2012, 36.

naseljenima italskim stanovništvom i veteranima, pa tako i u naronitanskom distriktu).⁵³³ Natpis od sedam redaka uklesan je unutar okvira koji je ukrašen trostrukim profilom, dok je osmi redak teksta na donjoj strani titula izvan okvira.

Sl. 172. Nadgrobni spomenik iz Tasovčića (preuzeto iz: Paškvalin 2012, 52)

U prvom, drugom, trećem, šestom i sedmom retku između riječi se nalaze distinkcije u obliku kružića. Slova su od prvoga do sedmoga retka jednake veličine, osim početne formule D M S, i završne formule FECIT u kojoj je prvo slovo veće od ostalih. U zadnjem, osmom retku, koji je uklesan izvan okvira, navodi se broj godina koje je doživjela pokojnica Atilija Kvarta (35). To je očito naknadno uklesani tekst pogreškom ispušten u ranijem dijelu epitafa. Spomenik je dao izraditi Flavije Fortunat prezasluznoj supruzi Atiliji Kvarti koja je doživjela 35 godina života.

Njihova su imena donijeta dvočlanim imenskim formulama. Ženino ime je identično imenu oslobođenice s prethodnog natpisa (br. 4), no između njih se, osim šire pripadnosti obitelji *Atilius*, ne može uspostaviti neka druga veza. *Fortunatus* je veoma čest kognomen, posebno u Italiji, Africi, pa tako i u Dalmaciji. Alföldy ga smatra karakterističnim za oslobođenike i robove (npr. u susjednoj je Naroni potvrđen oslobođenik *C. Agrius Fortunatus*,

⁵³³ Paškvalin, 2012, 46-48.

koji je bio sevir),⁵³⁴ no jednako je bio prisutan i kod slobodnih ljudi, gdje je bio jedan od najčešćih nadimaka.⁵³⁵

Izrada slova u kombinaciji s *duo nomina* komemoratora ukazuje da spomenik možemo datirati u kasnije razdoblje principata ili dominat, tj. u 3. ili 4. st. Upada u oči da je dio muškarčeva imena i carski gentilicij *Flavius*, ali to nije onaj iz 1. st. nego Konstantinove carske kuće. Prema tome, Flavija Fortunata najvjerojatnije treba prepoznati kao rimskog građanina koji u imenovanju nema kognomen.

NS6. Tasovčići

Mjesto pronalaska: Tasovčići.

Smještaj: Zemaljski muzej Sarajevo, inv. broj. 384.

Dimenzije: 54 x 27 x 65 cm.

Datacija: 3.-4. st.

Restitucija natpisa: *D(is) M(anibus) s(acrum) / Atilia / [H]ermetil/la Iulio / Urso co(niugi) / suo b(ene) m(ereni) / po(s)u(it) da p(lus) m(inus) / an(norum) XXXX.*

Literatura: Sergejevski, 1940, 25. sl. 28; Alföldy, 1969, 318; ILJug, 1986, 1908; Paškvalin, 2012, 101, 117, 227; Marić, 2015, 172-173; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD034227&lang=en>.

Spomenik od vapnenca pronađen je 1931. godine u Tasovčićima, ali je točan mikrolokalitet ostao nepoznat (sl. 173). U pitanju je stela u formi edikule, malih dimenzija, pravokutnog oblika. U zabatu se nalazi rozeta u krugu u kombinaciji s akantovim lišćem, a na akroterijalnom prostoru su polupalmete kao dekorativni motivi.⁵³⁶ U profiliranom okviru nalazi se natpis u osam redaka teksta, koji odaje nevještog majstora koji je stelu želio izraditi s elementima ahitektonske kompozicije.⁵³⁷

U prvom, petom, šestom i sedmom retku su distinkcije u obliku trokutića. Nema ligatura, a vrsta kapitale karakteristična je za 3. i 4. st. Slova su od prvoga do osmoga retka relativno jednake veličine, dok se u osmom retku drastično smanjuju (vjerojatno zbog

⁵³⁴ Natpis glasi: *Papiae L(ucii) f(iliae) Maximae C(aius) Agrius C(aii) l(ibertus) Fortunatus (sex)vir coniugi b(ene) m(ereneti) et suis v(ivus) f(ecit).* Usp. Patsch, 1912, 598.

⁵³⁵ Alföldy, 1969, 206.

⁵³⁶ Paškvalin, 2012, 92-93.

⁵³⁷ Paškvalin, 2012, 101.

pomanjkanja prostora). Plitko su uklesana. Karakteristično je slovo V (pogotovu u četvrtom retku), koje je veće od ostalih slova u natpisu.

Sl. 173. Nadgrobni spomenik Atilije Hermetile (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Natpis započinje formulom *Di(s) M(anibus) s(acrum)*, od drugog do petog retka su donijeta imena pokojnika i komemoratora, dok se od šestog do osmog objašnjava odnos spomenutih osoba, donose moralizirajući epiteti i dob preminulog Julija Ursa (40), kojemu spomenik podiže supruga Atilija Hermetila. O imenu Atilius već je u dva navrata bilo riječi. Kognomen (*H)ermetilla* poznat je osim na ovom još samo na jednom natpisu iz Salone i Alföldy tvrdi da ga izvan Dalmacije nema.⁵³⁸ Gentilicij *Iulius* čest je diljem Rimskoga Carstva i o njemu nema potrebe posebno raspravljati.⁵³⁹ Širio se dodijeljivanjem rimskog građanskog prava od strane careva julijevske dinastije, ali i oslobađanjem robova koji su preuzimali gospodarevo ime. Društveno podrijetlo Julija Ursa nemoguće je sa sigurnošću odrediti. U tome ne pomaže niti

⁵³⁸ Alföldy, 1969, 216.

⁵³⁹ Alföldy, 1969, 31 i dr.

kognomen *Ursus*, jer je, iako jako raširen, u provinciji Dalmaciji poznat i kod oslobođenika⁵⁴⁰ i među domaćim stanovništvom.⁵⁴¹

Taj se kognomen pojavljuje i na spomeniku pronađenom u Doljanima, u blizini Tasovčića, i što je važno bez gentilicija (NS7). Po Bojanovskom bi Atilija Hermetila vjerojatno bila imućna oslobođenica obitelji *Atilius* iz Narone, pa bi taj zaključak možda mogli primijeniti i na supruga joj Ursa.⁵⁴²

NS7. Doljani

Mjesto pronalaska: blizina katoličke crkve.

Smještaj: izgubljen.

Dimenzije: nepoznate.

Datacija: kasni principat ili dominat (3.-4. st.?).

Restitucija natpisa: *D(is) M(anibus) s(acrum) / Pulc(h)ra et / Ursus par(entes) / Viperino / filio pientissimo / pos(uerunt) b(ene) m(erenti) / sib(i) et / suis.*⁵⁴³

Literatura: CIL III 1876 = 8428; Patsch, 1906, 388; Patsch, 1912, 99-100; Alföldy, 1969, 318; Bojanovski, 1988, 128; Dodig, 2005/2006, 173; Vasilj, 2012, 113; Marić, 2014, 142; Marić, 2015, 155-156.

Patsch navodi da je spomenik pronađen kraj katoličke crkve u Doljanima.⁵⁴⁴ U vrijeme kada ga je objavio, 18. svibnja 1903. godine,⁵⁴⁵ bio je uzidan u kuću Andrije Martića u Metkoviću, a poslije mu se gubi trag.⁵⁴⁶ Natpis započinje formulom *D(is) M(anibus) s(acrum)*, nakon nje slijede imena komemoratora, potom ide ime pokojnika, moralizirajući epiteti i na kraju formula *sibi et suis*.

⁵⁴⁰ Iz Narone je poznat nadgrobnni spomenik iz kasnog principata na kojem se spominje *L. Pomponius Urso* koji je bio sevir, a sevirsku službu je obnašao i njegov otac (titula sevira u tom vremenu više ne označava svećenika cara Augusta, nego štovatelja vladajućeg Cezara Augusta, što ne isključuje sjećanje na prvoga princepsa). Usp. Glavičić, 2003, 227.

⁵⁴¹ Alföldy, 1969, 318.

⁵⁴² Bojanovski, 1988, 127.

⁵⁴³ Bojanovski, 1988, 128.

⁵⁴⁴ Patsch, 1906, 388. Podatak je važan jer CIL III 1876 pogrešno navodi da spomenik potječe iz Metkovića (Metcovich).

⁵⁴⁵ Dodig-Šarac, 2005/2006, 173.

⁵⁴⁶ O tome Marić, 2014, 142, kaže: „Od svih epigrafskih spomenika koje navodimo u radu, samo za ovaj nije bilo moguće pronaći fotografiju niti informaciju gdje se trenutno nalazi. Bojanovski (1988, 128) navodi da se spomenik, u vrijeme kad on piše o njemu, nalazi u Metkoviću. Međutim, spomenik se ne nalazi u fundusu Arheološkog muzeja Narona, koji je nadležan za taj prostor. Također, spomenik se ne nalazi ni u Arheološkom muzeju u Splitu, što je utvrđeno uvidom u inventarne knjige Muzeja. Zahvaljujemo se kolegama iz muzeja u Metkoviću i Splitu, te R. Dodigu na informacijama o ovom spomeniku“.

Prema prijepisu natpisa, u drugom retku nalazila se ligatura slova A i E.⁵⁴⁷ Natpis govori o robovima, supružnicima Pulkri i Ursu, koji su spomenik postavili svome premilom sinu Viperinu. Kognomen *Pulcher* poznat je posvuda, iako nije čest.⁵⁴⁸ U provinciji Dalmaciji srećemo ga još samo na dva spomenika, oba puta u muškom obliku (prijevod imena *Pulchra* je “lijepa”).

O kognomenu *Ursus* već je bilo riječi uz spomenik br. **NS6**. Kognomen *Viperinus* vrlo je rijedak i srećemo ga još samo na jednom spomeniku iz Salone.⁵⁴⁹ Bojanovski navodi da mu je značenje interesantno, jer se prevodi kao „zmija“ (lat. *vipera*), što možda ima neke veze s karakternim osobinama imenovane osobe (*nomen et omen*).⁵⁵⁰

NS8. Sjekose

Mjesto pronalaska: Ograda.

Smještaj: Zemaljski muzej u Sarajevu, inv. broj 674.

Dimenzije: 33 x 43 x 15 cm.

Datacija: kraj 2. ili početak 3. st.

Restitucija natpisa: *D(is) M(anibus) S(acrum) / Septimiae / Prim(a)e be(ne) m(e)r(enti) / posuit / Gla[v]ius / S[...]ci / [...]*.⁵⁵¹

Literatura: ILJug, 1963, 111; Paškvalin, 1958, 153-154; Atanacković Salčić, 1981, 12; Paškvalin, 2012, 36, 44; https://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-10000215.

Nadgrobnni spomenik od bijelog kamena vapnenca pronađen je 1955. godine.⁵⁵² U pitanju je *titulus*, tj. okomito koncipirana nadgrobna ploča četvrtastog oblika s dvostrukom dekorativnom uokvirujućom profilacijom (sl. 174). Obrada pročelja je kvalitetna, dok su bočne i zadnja strana grublje zaravnjene.⁵⁵³

Donji dio je odbijen, a preživjeli dio donosi šest redaka teksta (peti i šesti su dosta oštećeni). Osim početne formule *DMS*, sva ostala slova na natpisu jednake su veličine. Klesana su dosta pažljivo s trokutastim distinkcijama između riječi. U drugom i trećem retku donosi se

⁵⁴⁷ CIL III 1876.

⁵⁴⁸ Alföldy, 1969, 277.

⁵⁴⁹ Alföldy, 1969, 329.

⁵⁵⁰ Bojanovski, 1988, 128.

⁵⁵¹ Paškvalin, 1958, 153; Paškvalin, 2012, 36.

⁵⁵² Titul je pronašao kustos ZM u Sarajevu, prof. M. Vego, prilikom rekognosciranja terena općine Čapljina. Usp. Paškvalin 1958, 153.

⁵⁵³ Ostatci maltera na spomeniku potvrđuju da je vjerojatno poslužio kao građevni materijal: Paškvalin, 2018, 153.

ime pokojnice i moralizirajući epitet, u četvrtom retku riječ *posuit*, a u petom i moguće šestom retku ime muške osobe kao komemoratora.

Sl. 174. Nadgrobni spomenik iz Sjekosa (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Gentilno ime *Septimius* upućuje vjerojatno na vrijeme cara L. Septimija Severa ili neposredno kasnije,⁵⁵⁴ kada je područje agera Narone već bilo uvelike romanizirano.⁵⁵⁵ Kognomen *Prima* dolazi u začenju “prva”, odnosno riječ je o primjeru numeralnog imena kao i u slučaju imena *Quarta* na spomenicima br. 4 i 5. Paškvalin smatra da se može pribrojiti domaćim ilirskim imenima, jer su numeralni sustav imena od Rimljana prihvatili i drugi pokoreni narodi.⁵⁵⁶

Međutim, Alföldy navodi da je u Dalmaciji ime prisutno gotovo samo kod gradskog stanovništva (Salona, Narona, Jader, Burnum i dr.), što toj tezi ne ide u prilog.⁵⁵⁷ *Glavius* je nesumnjivo ime osobe koja je podigla spomenik, možda suprug pokojnice, ali nije posve jasno je li riječ o gentiliciju ili kognomenu. Šašeli i Paškvalin smatraju kako pripada ilirskom onomastiku.⁵⁵⁸

Paškvalin navodi da mu je ovo jedina potvrda u provinciji,⁵⁵⁹ a donekle slično ime nalazimo još samo na jednom spomeniku iz Riječana na kojem se javlja kognomen *Glavus*, za kojeg je još H. Krahe smatrao da je ilirski.⁵⁶⁰

⁵⁵⁴ Paškvalin, 1958, 154.

⁵⁵⁵ Paškvalin, 2012, 497.

⁵⁵⁶ Paškvalin, 2012, 44.

⁵⁵⁷ Alföldy, 1969, 272.

⁵⁵⁸ ILJug, 1963, 111; Paškvalin, 2012, 44.

⁵⁵⁹ Paškvalin, 2012, 44.

⁵⁶⁰ Krahe, 1929, 55; Alföldy, 1969, 212.

NS9. Dretelj

Mjesto pronalaska: parcela Spasoja Balića uz glavni seoski put, na rubu dreteljskog polja.

Smještaj: Mogorjelo.

Dimenzije: 90 x 46 x 37 cm.

Datacija: kraj 1. ili početak 2. st.

Restitucija natpisa: *M(arco) Vinicio / M(arci) f(ilio) / Masuriano / ann(orum) II dier(um) XVIII.*⁵⁶¹

Literatura: Bojanovski, 1964, 101-104, tab. 26; Bojanovski, 1967, 194; Iljug, 1978, 671; Škegro, 1997, 92; Paškvalin, 2012, 251-255; Maršić, 2013, 396-398; <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD034085>; https://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-10000685

U Dretelju je 1964. godine u antičkom grobu na dubini od oko 0,6 m pronađen sepulkralni spomenik izrađen od vapnenca u obliku žrtvenika, tj. grobna ara (*ara sepulcralis*) (sl. 175-178).⁵⁶² Ara je kvalitetne izrade i dobro je očuvana. Bojanovski je (nakon slučajnog otkrića are) radio zaštitna istraživanja te je tom prilikom na dubini od 0,85 do 1,10 m pronašao i pripadajuće postolje (75 x 60 x 18 cm) izrađeno istom tehnikom i od istog kamena (sl. 179-180). Tijelo od baze i kruništa odvaja dvostruka profilacija. Krunište je ukrašeno pulvinama, koji su na pročelju izrađeni u ornamentu rozete, i međusobno su povezani spiralama koje u sredini stvaraju ukras s malom palmetom.

Za ovaj tip are Bojanovski navodi sljedeće; „Na gornjoj strani profilirane strehe nalazi se ukrašeni *pulvinus* s uzvišenjem u obliku baze, koja je trebala da primi žrtvu, dok je s donje strane baze isklesano ovalno udubljenje (30 x 20 cm) koje je služilo da se ara uz pomoć drvenog (?) klipa uglavi za postament“ koji je stajao na podlozi građenoj od kockastih oblika učvršćenih mortom (sl. 178).⁵⁶³ Ovalnom udubljenju na donjoj strani baze u potpunosti odgovara središnje udubljenje na odvojeno izrađenom postolju.⁵⁶⁴ Na vrhu, u sredini kruništa nalazi se plitko udubljenje koje je najvjerojatnije služilo za prinošenja žrtvi u čast pokojnika (*focus*), dok se ispod žrtvenika nalazilo mjesto za pepeo pokojnika (*depositum*) (sl. 178).⁵⁶⁵

⁵⁶¹ Bojanovski, 1964, 102.

⁵⁶² O tome tipu spomenika Paškvalin, 2012, 251, kaže sljedeće: „Ovaj tip sepulkralnog spomenika po obliku i sastavnim dijelovima postaje najbliži kulturnom žrtveniku, jer na gornjem njegovom dijelu, kao i brojni kulturni žrtvenici ima karakteristične pulvine. Kulturni žrtvenik s elementom pulvina poznat je svuda u Rimskom Carstvu“. Usp. i Imamović, 1977.

⁵⁶³ Bojanovski, 1964, 101-102.

⁵⁶⁴ Maršić, 2013, 396; Postolje are nalazi se na Mogorjelu. Usp. Bojanovski, 1964, 101-104.

⁵⁶⁵ Paškvalin, 2012, 251; Maršić, 2013, 396.

Po svemu navedenom, ara pripada varijanti poznatoj kao *ara ossuaria*.⁵⁶⁶ S obzirom na to da je obrađena i profilirana sa svih strana, Bojanovski smatra da je ara stajala slobodno u prostoru i to na samom grobu.⁵⁶⁷ Po načinu izrade, jedini je monolitno izrađeni primjerak grobne are (ne računamo li postolje) iz unutrašnjosti provincije.⁵⁶⁸

Sl. 175 i 176. Ara dječaka Masurijana, stanje po otkriću (preuzeto: Paškvalin, 2012.) i današnje stanje (foto: Ž. Pandža)

Sl. 177 i 178 Vrh kruništa s plitkim udubljenjem za prinošenje žrtvi i donji dio are danas (foto: Ž. Pandža)

⁵⁶⁶ Usp. Paškvalin, 2012, 251.

⁵⁶⁷ Bojanovski, 1964, 101-102.

⁵⁶⁸ Grobna ara iz Dretelja vjerojatno je nastala pod utjecajem Akvileje: Paškvalin, 2012, 251. O tim arama pregledno: Brusin, 1929, 56-66.

Sl. 179 i 180 Postolje are, stanje po otkriću (Bojanovski, 1967, 195) i današnje stanje
(foto: Ž. Pandža)

Natpis je uklesan na pročelju trupa are i koncipiran u četiri retka teksta pisana monumentalnom kapitalom. Slova u prvom retku su nešto veća nego u ostala tri. U natpisu nema ligatura, a između riječi se u svim redovima nalaze distinkcije u obliku trokutića. U prvom retku navedeni su *praenomen* i *nomen gentile* dječaka, u drugom retku filijacija, u trećem *cognomen*, a u četvrtom dob u kojoj je preminuo.⁵⁶⁹

S natpisa čitamo da je spomenik postavljen na grob dječaka Marka Vinicija Masurijana, Markova sina, koji je živio dvije godine i 18 dana. Dječakovo ime donijeto je tročlanom imenskom formulom s filijacijom.⁵⁷⁰ Nosi gentilicij (a s njim i *praenomen*) poznate rimske viteške obitelji Vinicija.⁵⁷¹ Prema Alföldyju je ime *Vinicius* rasprostranjeno u Italiji i na Zapadu, a vrlo je često u južnoj Galiji.⁵⁷²

U susjednoj Naroni pronađen je spomenik na kojem se spominje *M. Vinic. Masurius Severus*,⁵⁷³ a na jednom od problematičnih natpisa iz Čitluka spominje se *C. Masur(ius) Masu(rianus)* (CIL III 1866).⁵⁷⁴

Zato ne čudi da Alföldy smatra kako je kognomen *Masurianus* izveden od gentilnog imena *Masurius*, koje po njemu u Dalmaciji uglavnom nose Italici.⁵⁷⁵ S druge se strane teško

⁵⁶⁹ U onomastik djece *praenomen* se počinje uvoditi u 2. st., a muška ga djeca dobivaju deveti dan nakon rođenja.

⁵⁷⁰ Rimska onomastička formula *tria nomina* konstantno se javlja sve do vremena cara Hadrijana (117.-138).

⁵⁷¹ Bojanovski, 1964, 102; Bojanovski, 1967, 194.

⁵⁷² Kubitschek, 1924, 218-219.

⁵⁷³ Kubitschek, 1924, 218-219; Alföldy, 1969, 137.

⁵⁷⁴ Krahe, 1929, 74.

⁵⁷⁵ Alföldy, 1969, 98.

oteti dojmu da korijenom podsjeća na imena *Masaurus* i *Maserva*, koja je, uključivši i *Masurius*, već H. Krahe smatrao ilirskima.⁵⁷⁶

S Alföldyjem se ne slažu D. Rendić-Miočević i Bojanovski, koji ime *Masurianus* izvode od patronimika, kao i brojna druga iz Rendićeve „treće grupe ilirskog onomastika“, prema čemu bi *Masurius* bilo supstitucija za *Masuri (filius)*.⁵⁷⁷

Na našem spomeniku kognomen *Masurianus* susreće se jedini put u punom obliku i u tome se ogleda njegova važnost. Gotovo sigurno je formiran od ilirskog *Masurius*, kako je po svoj prilici glasilo kognomen Masurijanova oca (ili nekog od bliske rodbine) i dočetka *-anus*. Prema tome, bila bi riječ o pripadniku domaće romanizirane obitelji koja je civitet stekla vrlo rano, ali je, kako je običaj tada nalagao, isprva zadržala svoje epihorsko ime (*Masurius*) kao *cognomen*. Kasnije bi ono bilo modificirano prema ustaljenoj rimskoj praksi (*Masurius* > *Masurianus*). Stjecanje civiteta dogodilo se najvjerojatnije u vrijeme kada se domaće priobalno područje intenzivnije romaniziralo, adopcijom nekog od Masurijanovih predaka u rimsku obitelj *Vinicius*, o čemu potvrdu pruža naronitanski spomenik M. Vinicija Masurija Severa.⁵⁷⁸ Veza s Naronom objasnila bi najbolje i jedinstvenu pojavu ovoga sofisticirano izrađenog sepulkralnog žrtvenika s instalacijom za urnu.

NS10. Gabela

Mjesto pronalaska: ruševine crkve sv. Stjepana.

Smještaj: Lapidarij samostana na Humcu.

Dimenzije: 30 x 23 x 10 cm.

Datacija: 1. st.

Restitucija natpisa: *Q(uintus) Trebius / Auctus h(ic) s(itus) e(st)*.⁵⁷⁹

Literatura: Patsch, 1904, 288-289; Patsch, 1912, 89; Atanacković Salčić, 1981, 270; Zelenika, 1985, 204-205; ILJug, 1986, 1903; Marić, 2015, 174.

Nadgrobnna je ploča pronađena 1902. godine u ruševinama crkve sv. Stjepana u Gabeli (ugrađena kao spolij), a 1903. je na zahtjev Anđelka Nuića otpremljena u Samostan na Humcu

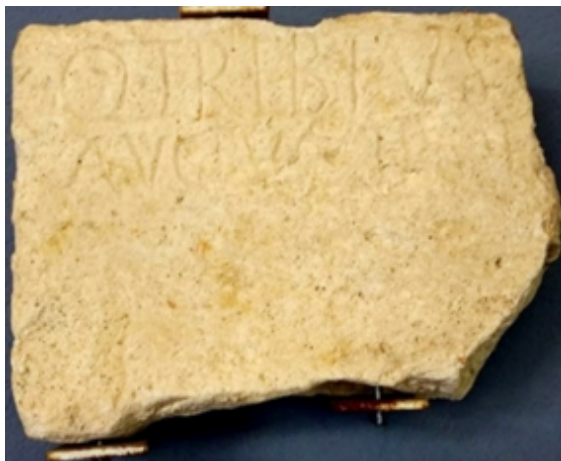
⁵⁷⁶ Krahe, 1929, 72.

⁵⁷⁷ Usp. Rendić-Miočević, 1948, 9; Bojanovski, 1969, 103.

⁵⁷⁸ O tome Bojanovski, 1964, 102, iznosi sljedeće mišljenje: „U ovom bi se slučaju mogli opravdano domišljati da je neko od predaka maloga Marka svoj *civitas* dugovao jednom od rimskih Vinicija, vjerojatno Marku Viniciju, sinu Publija, konzulu 30. i 45. godine, ako ne već njegovu djedu Marku, konzulu koji je od Augusta bio poslan „*ad Pannonias domandas*“. Dosad nismo imali potvrde o odnosima ove istaknute obitelji sa našim priobalnim područjem“.

⁵⁷⁹ Patsch, 1904, 288-289.

u Ljubuškom, gdje se i danas nalazi.⁵⁸⁰ Izrađena je od kamena lapora i oštećena s desne strane (sl. 181). Natpis je formiran u dva retka teksta, pisana razmjerno rustičnom kapitalom. Ispod drugoga retka vidljive su plitko urezane horizontalne linije predviđene za još tri retka natpisa.

Sl. 181. Natpis Kvinta Trebija iz Gabele (foto: Ž. Pandža)

U prvom retku slova su visine 4,5 cm, a u drugome 3 cm. Između riječi u oba retka nalaze se distinkcije u obliku trokutića (distinkcije nema na kraju prvoga retka, što po nama znači da je redak cjelovit). Sadržaj natpisa je samo ime pokojnika u nominativu i završna formula *h(ic) s(itus) e(st)* karakteristična za 1. st. U prvom retku jasno se vide slova Q TREBIVS, iako oko tog pitanja postoje razmimoilaženja.

Patsch u prvom retku vidi gentilno ime *Trebius*, navodi da je italiskog podrijetla, da se u Dalmaciji javlja sporadično, i to najčešće krajem 1. i u prvoj polovici 2 st.⁵⁸¹ Atanacković Salčić smatra da je posrijedi ime *Trebianus*, jer se navodno dobro vidi ligatura IAN.⁵⁸² S obzirom na prethodeću siglu Q (*Quintus*), moguće da griješi, jer je za očekivati gentilicij na -*ius*. Alföldy za gentilicij *Trebius* navodi da je poznat svugdje, osobito rasprostranjen u Italiji, a da se u provinciji Dalmaciji pojavljuje kod italških obitelji.⁵⁸³

Birley navodi da se ponekad koristi i kao *praenomen*, da je oskanskog podrijetla te relativno široko rasprostranjen.⁵⁸⁴ Na području provincije Dalmacije gentilicij se javlja u

⁵⁸⁰ Patsch napominje da nije sigurno potječe li spomenik iz Gabele ili je donijet iz obližnje Narone (kao i veći broj spomenika). Usp. Patsch, 1904, 288.

⁵⁸¹ Patsch, 1904, 288-289. Patsch nakon statistike potvrda imena u Dalmaciji iznosi tezu da je Kvint Trebije možda doselio iz Zadra. Usp. bilj. 583.

⁵⁸² Atanacković Salčić, 1981, 270.

⁵⁸³ Alföldy, 1969, 128.

⁵⁸⁴ Birley, 1999, 244. Usp. i Marić, 2015, 174.

Jaderu,⁵⁸⁵ Saloni (Kapljuč),⁵⁸⁶ Omišlju⁵⁸⁷ i na kamenu-međašu iz Jasenica (Poljica).⁵⁸⁸ Birley također navodi da su najpoznatiji *Trebi* trojica konzula - *Trebius Germanus*, *C. Trebius Maximus* i *C. Trebius Sergianus* - koji su na toj dužnosti bili u doba cara Hadrijana, a trag im nestaje 132. godine.⁵⁸⁹ Zbog kognomena *Auctus*, već je Patsch smatrao da je Q. Trebije oslobođenik.⁵⁹⁰ I prema Alföldyju je taj kognomen čest kod oslobođenika, osobito rasprostranjen u Italiji i keltskim područjima, a u Dalmaciji je potvrđen u Jaderu, Traguriju i Ekvumu.⁵⁹¹ Prema tome, i Kvinta Trebija Aukta treba prepoznati kao oslobođenika nejasnog podrijetla.

NS11. Svitava

Mjesto pronalaska: Dvorišta 1.

Smještaj: Zemaljski muzej Sarajevo.

Dimenzije: 28 x 39 x 14 cm.

Datacija: teško određiva.

Restitucija natpisa: [...]e / [...]vsci / [...].

Literatura: Patsch, 1906, 389; Patsch, 1912, 100, sl. 31; ILJug, 1986, 1902; ALBiH TOM 3, 1988, 323.

Manji ulomak nadgrobnog spomenika (ploče) pronađen je sjeverozapadno od sela, na rubu Svitavskog blata, na njivama pod nazivom Dvorišta (sl. 182).⁵⁹² Na tome mjestu, pored ovoga ulomka, pronađeni su ostatci temelja zgrade te mnoštvo ulomaka cigle, crijepa i obrađenog kamena.⁵⁹³

Ulomak je izrađen od bijelog lapora, a odbijen je sa svih strana (vjerojatno za sekundarnu uporabu). Sačuvano je samo nekoliko slova: jedno u prvome i četiri u drugome retku (prvo slovo V do sada nije bilo zamijećeno). Slova su plitko uklesana, pisana kvadratnom

⁵⁸⁵ U pitanju su dva natpisa poznate obitelji koje je podigla Trebia Procula (CIL III 2917 i 2931), prvi suprugu, a drugi ocu M. Trebiju Prokulu, koji je obavljao visoke dužnosti u municipiju Arbi. Usp. Marić, 2015, 174.

⁵⁸⁶ CIL III 6383.

⁵⁸⁷ CIL III 3127 = 10126.

⁵⁸⁸ CIL III 8472.

⁵⁸⁹ Godine 194. i 197., u razdoblju dinastije Severa, spominju se dvojica konjanika s gentilicijem *Trebius* (Maximus i Germanus), koji su vjerojatno bili potomci klijenata ili oslobođenika Trebija na funkciji konzula, a ne njihovi unuci. Usp. Birley, 1999, 246; Marić, 2015, 174.

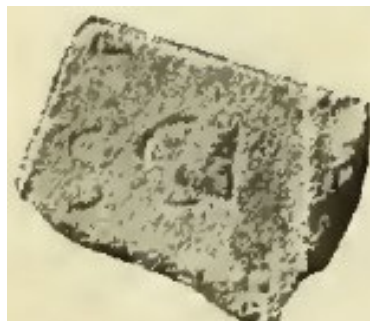
⁵⁹⁰ Patsch, 1904, 289.

⁵⁹¹ Alföldy, 1969, 159.

⁵⁹² Patsch, 1906, 389.

⁵⁹³ ALBIH TOM I, 1988, 323.

kapitalom karakterističnom za 1. ili 2. st. (iako drugi nalazi s lokaliteta upućuju na dataciju od 1. do 4. st.).⁵⁹⁴ S desne strane nalaze se možda ostaci okvira natpisnog polja.

Sl. 182. Ulomak nadgrobnog spomenika iz Svitave (preuzeto iz: Patsch, 1912, 100)

NS12. Gabela

Mjesto pronalaska: Gabela.

Smještaj: Zemaljski muzej Sarajevo, inv. broj: 420.

Dimenzije: 26,5 x 11,5 x 12 cm.

Datacija: kraj 3.-4. st.

Restitucija natpisa: [---] / [fr] at res / [---? po]suerunt / [II].

Literatura: <http://lupa.at/23808>; <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23808>; [http](http://).

Ulomak nadgrobnog spomenika izrađenog od vapnenca pronađen je u Gabeli, ali točno mjesto nalaza nije zabilježeno. Po izgledu, radi se o ulomku spomenika većih dimenzija na kojemu je natpisno polje bilo centralno pozicionirano i oblikovano kao manji jednostavno profilirani *clipeus* položen unutar izduženoga pravokutnog polja (sl. 183). Sudeći po tome, pouzdano je riječ o pročelju sanduka sarkofaga. Sa strana klipeja nalazile su se anse, a dijelom su očuvani ostaci desne.

Od natpisa su sačuvani završetci četiriju redaka. U prvom retku sačuvano je dno desne kose haste nekog slova, u drugom donji dijelovi slova AT i čitava slova RES, u trećem retku slova SVERVNT (VN u ligaturi), dok se u zadnjem nalaze ostaci broja (II?) ili slova. S obzirom na pojavu riječi *fratres* velika je vjerojatnost da su sarkofag dala izraditi braća rano preminulom bratu ili sestri.

⁵⁹⁴ ALBIH TOM I, 1988, 323.

Sl. 183. Ulomak nadgrobnog spomenika iz Gabele (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

NS13. Višići

Mjesto pronalaska: Kuparica.

Smještaj: izgubljen.

Dimenzije: 45 x 30 x 12 cm.

Datacija: 5. – 6. st.

Restitucija natpisa: [...] / col[...] / namis [...] / artopede(i) [...] / [n]atale crea [...] / modicisi m [...] / mirando [...] / lautis ex [...] / qui sem [per] / om [...]

Literatura: neobjavljen.

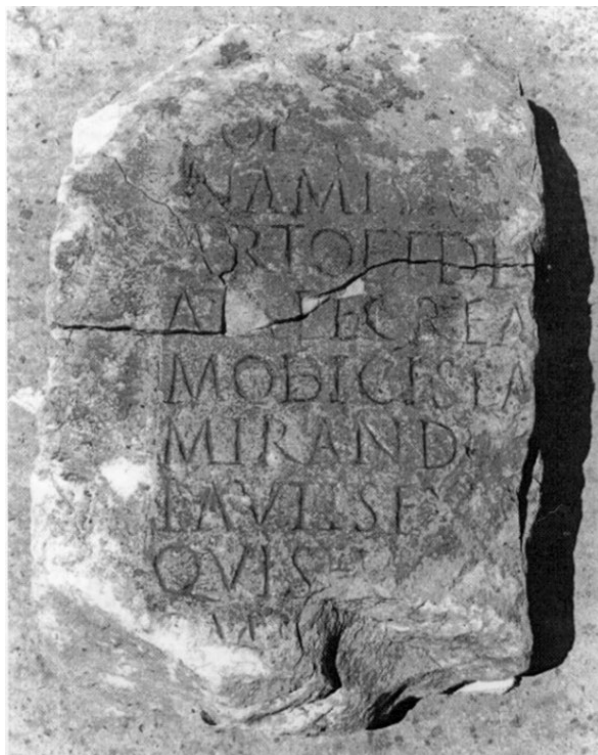
Na arheološkom nalazištu Kuparica pronađen je 1974. godine epigrafski nadgrobnik spomenik koji je znanstvenoj zajednici potpuno nepoznat. Navedene godine gosp. Remzo Dedić uočio je neobičan (polegnut) kamen pred kućom djeda Ahmeta Dedića i kada ga je okrenuo vidio je da je u pitanju epigrafski spomenik (sl. 184).⁵⁹⁵ Čuvao ga je do 1988. godine, kada ga je ustupio jednoj galeriji u Neumu, ali nažalost, nakon zatvaranja galerije oko 1992. godine, gubi mu se trag.

Po kazivanju gosp. R. Dedića, njegov pokojni djed rođen je i odrastao u obiteljskoj kući na Skočimu. Godine 1900. izgradio je vlastitu kuću na Tersani, a 1948. novu na Kuparici, ispred koje je i pronađen spomenik. Gosp. Dedić pretpostavlja da je njegov djed spomenik moguće prenio iz stare kuće na Tersani u Kuparicu i nije mu poznat podatak je li pronađen na njivama u Skočimu, Tersani ili Kuparici. Po sjećanju, kazuje da je spomenik bio izrađen od bijelog kamena vapnenca, dimenzija oko 45 x 30 x 12 cm.

Prema fotografiji koju nam je nesebično ustupio, spomenik je s gornje strane bio oštećen i napukao (preko cijele širine), s desne strane također oštećen u cijeloj visini, s lijeve odbijen

⁵⁹⁵ Ovom prilikom zahvaljujemo prof. dr. sc. Remzi Dediću na podacima i fotografiji spomenika.

(otučenog okvira?), a s donje također odbijen i oštećen. Sačuvani dio natpisa ima devet redaka i teško je reći koliko ih nedostaje. Nema ligatura, a u petom retku je distinkcija u obliku trokutića. Budući da nedostaju po prva dva ili tri slova na početku, kao i dva ili tri na kraju svakoga retka, natpis je teško razumjeti, restituirati i datirati. Prema izradi, vrsti kapitale i izostanku skraćivanja riječi, spomenik bi se mogao datirati u 5. ili 6. st.

Sl. 184. Nadgrobni spomenik iz Kupařice (foto: R. Dedić)

4.3. Počasni spomenici

POČS1. Tasovčići

Mjesto pronalaska: Crkvina – Narezi.

Smještaj: Zemaljski muzej Sarajevo, inv. broj 133.

Dimenzije: 28,5 x 31 x 18 cm.

Datacija: 36.-35. god. pr. Kr.

Restitucija natpisa: *Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) / Sicilia recepta C(aius) Papius Celsu[s] / M(arcus) Papius Kanus fratres.*⁵⁹⁶

⁵⁹⁶ Bojanovski, 1978, 171.

Literatura: CIL III 14625; Patsch, 1906, 382- 383; Patsch, 1912, 92; Patsch, 1914, 151-152; Pavan, 1958, 167; Bojanovski, 1977, 183; Bojanovski, 1978, 170-172; Bojanovski, 1988, 98, 126; ALBiH III, 1988, 331; Cambi, 1991, 56-59; Marić, 2015, 134-137; <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23374>.

Počasni spomenik podignut u čast Oktavijana pronađen je sredinom 19. st. u Tasovčićima na lokalitetu Crkvina (sl. 185).⁵⁹⁷ Najstariji je to epigrafski spomenik rimskog doba na području današnje Bosne i Hercegovine, datiran u 36./35. god. pr. Kr.⁵⁹⁸

Osim što potvrđuje da je u 1. st. pr. Kr. na području Tasovčića postojalo rimsko naselje, natpis svjedoči kako je studijsko područje već tada bilo naseljeno Italicima. Na natpisu se spominju braća Gaj Papije Celso i Marko Papije Kan, koji su podigli spomenik Oktavijanu,⁵⁹⁹ sinu božanskog Cezara, nakon što je porazio Seksta Pompeja u pomorskoj bitci kod Naulocha 3. rujna 36. pr. Kr. i time vratio Siciliju.⁶⁰⁰

Spomenik je izrađen od bijelog mekog vapnenca i prilikom pronalaska bio je potpuno sačuvan.⁶⁰¹ Kako Patsch navodi, potječe od jedne baze na kojoj je moguće bila postavljena manja posvećena stvar.⁶⁰² Na spomeniku su plitko uklesana tri retka teksta. Nema ligatura, a između svih riječi izvedene su distinkcije u obliku trokutića. Slova u prvom retku veća su od onih u drugom i trećem, koja su jednake veličine. Na natpisu se visinom izdvajaju slova I u prvom retku i slovo T u drugom, a posebno je zanimljivo slovo K u trećem retku.

⁵⁹⁷ O okolnostima nalaza Patsch, 1906, 382, kaže sljedeće: „Spomenik je pronašao Mujaga Čorić u Crkvinama prilikom poljoprivrednih radova. Vlast u Mostaru mu je obećavala veliku nagradu za taj spomenik, te su ga i pritvorili na sedam ali je on nalaz uspio sakriti. Nešto poslije toga spomenik je vidio M. Hrgić, učitelj iz Tasovčića te nakon mnogo pregovaranja, oko 13. travnja 1899. godine spomenik je uspio otpremiti u Zemaljski muzej u Sarajevo“.

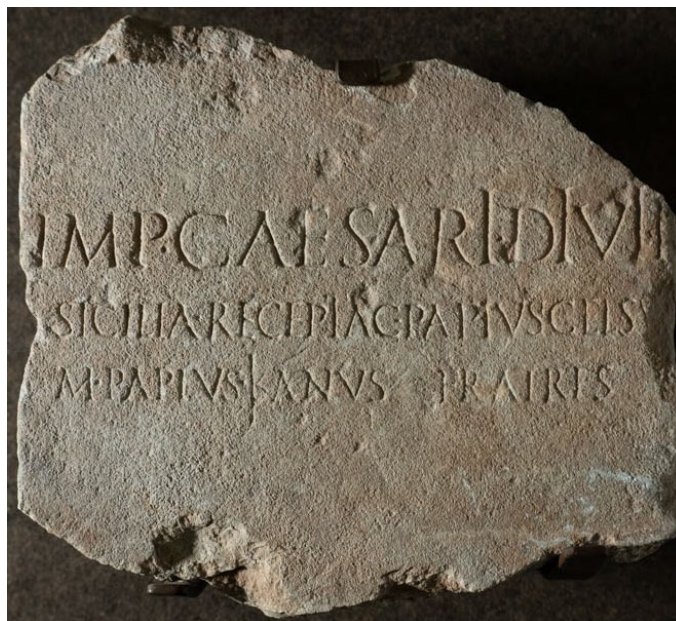
⁵⁹⁸ Pregledno o dataciji: Patsch, 1914, 152.

⁵⁹⁹ Usp. Jadrić-Kučan, 2010, 243.

⁶⁰⁰ Usp. Patsch, 1914, 151; Pavan, 1958, 167.

⁶⁰¹ „Da bi kamen mogao lakše prenositi i sakriti, Čorić je na prednjoj i lijevoj strani obio ostatke podstrješnice, jer mu se učinila suvišnom“. Usp. Patsch, 1906, 382.

⁶⁰² Patsch, 1914, 151.

Sl. 185. Počasni natpis braće Papija (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Za gentilicij *Papius* Alföldy navodi da je vrlo čest u južnoj Italiji, dok je u ostalim dijelovima Carstva rijedak, iz čega izvodi zaključak da su obitelji tog imena u provinciji Dalmaciji uglavnom doseljenici iz južne Italije.⁶⁰³ Posebice je potvrđen u Saloni i Naroni.⁶⁰⁴ Ime *Celsus* je kao *cognomen* poznato svugdje, a posebno na zapadu; u Dalmaciji je karakteristično samo za rani principat, a nose ga i domoroci.⁶⁰⁵ Posvjedočen je u Nedinumu, Sidroni, Ostrovici, Saloni, Risiniju, Halapiću kod Glamoča i Naroni.⁶⁰⁶

Kognomen *Kanus* poznat je u Italiji i u južnoj Galiji, a u provinciji Dalmaciji nalazimo ga samo na našem spomeniku.⁶⁰⁷ Prema mišljenju Patscha, braća Papiji su u Tasovčiće doselili iz Narone, gdje je ta obitelj bila jedna od uglednijih.⁶⁰⁸

Na širem naronitanskom području, u drugoj polovici 1. st. pr. Kr., bili su među vodećim proizvođačima vina, amfora, a vjerojatno i maslinova ulja, koje su proizvodili na gospodarstvu u Tasovčićima.⁶⁰⁹ Više o toj temi raspravlja se u poglavlju ovoga rada pod brojem 7., Gospodarstvo.

⁶⁰³ Alföldy, 1969, 107.

⁶⁰⁴ Usp. CIL III 1869, CIL III 6361 i CIL III 14824. Jedna od poznatijih Papija iz Narone, tj. iz Tasovčića, je *Papia L. f. Brocchina* (CIL III 6361; natpis pronađen u Naroni), svećenica božanske Livije Druzile Julije Auguste nakon deifikacije od strane Klaudija 42. godine. Usp. Patsch, 1912, 599; Glavičić, 2003, 222.

⁶⁰⁵ Alföldy, 1969, 174.

⁶⁰⁶ Jedan od čelnih ljudi u koloniji Naroni već u 1. st. pr. Kr. bio je edil i kvatorvir *T. Mevius T. f. Tro. Celsus* (CIL III 1868). Usp. Glavičić, 2003, 223.

⁶⁰⁷ Alföldy, 1969, 225.

⁶⁰⁸ Patsch, 1906, 383.

⁶⁰⁹ Škegro, 1999, 147.

4.4. Posvetni spomenici

POSS1. Dračevo

Mjesto pronalaska: Krupa 1.

Smještaj: Muzej Hercegovine (Spomen kuća Džemala Bijedića), Mostar.

Dimenzije: reljef na stijeni zauzima površinu 45 x 42 cm

Datacija: ranije carsko doba.

Restitucija natpisa: nije moguća.

Literatura: Paškvalin, 1974, 53-59; Kraljević, 1980, 128; Mulović, 2018, 36.

U neposrednoj blizini ušća rijeke Krupe u Neretvu pronađen je reljef uklesan u živu stijenu za koji se vjeruje da prikazuje božansku braću Dioskure (Kastor i Poluks). Godine 1965., prilikom radova na putu Čapljinina – Metković, spomenik je isječen i prebačen u dvorište Spomen kuće Džemala Bijedića u Mostaru, gdje se i danas nalazi (sl. 186).

Veći mu dio ispunja reljef, a u gornjem je dijelu uklesan natpis, koji je prilikom „sječanja“ iz stijene jako oštećen. Sačuvana širina mu je oko 40 cm, ali se nazire tek nekoliko slova: O, V i L. Moguće je da se natpis nalazio u tri do četiri retka, od kojih je prvi bio horizontalan, a ostali vertikalni.

Likovi su prikazani tipičnom rimskom vojničkom ikonografijom.⁶¹⁰ U stojećem su stavu, bez konja i oslanjaju se desnom rukom na koplja. Lijevu ruku podižu prema grudima, što može biti gesta koja ima dublje simboličko značenje, ali može biti motivirano i držanjem nekog predmeta čiji se obrisi, čini se, naziru kod desnog lika.

Od odjeće se raspoznaju ogrtači tipa penule (*paenula*), čiji su krajevi umjesto da pokrivaju ruke prebačeni na ramena.⁶¹¹ Frizure su oblikovane poput perika širih donjih krajeva, u kojima se na mjestima opažaju kovrče. S obzirom na to spomenik bi se uvjetno mogao datirati u kasnije klaudivjevsko ili flavijevsko doba.

⁶¹⁰ Čremošnik smatra da reljef predstavlja dvojicu vojnika. Čremošnik, 1963, 108.

⁶¹¹ Na nadgrobnoj steli iz Narone sačuvan je akefalni lik centuriona s istim tipom ogrtača karakterističnim za ranije carsko doba. Više pogledati: Cambi, 1987/1988, 97, T. 1.

Sl. 186. Dioskuri iz Dračeva (foto: Ž. Pandža)

4.5. Miljokazi

M1. Tasovčići

Mjesto pronalaska: Lazine (Narezi)

Smještaj: Zemaljski muzej Sarajevo, inv. broj 41.

Dimenzije: 1,78 x 0,28 m.

Datacija: početak 334. god.

Restitucija natpisa: *D(omino) n(ostro) F(lavio) C(laudio) Cons[t]anti / nob(ilissimo) Caesari fil(io) / d(omini) n(ostr) Constantini / [m]aximi victoris / semper / Augusti.*⁶¹²

Literatura: CIL XVII, 4, 379; ILJug, 1986, 2968; Patsch, 1906, 384; Patsch, 1912, 94; Bojanovski, 1969a, 142 (bilješka 18); Bojanovski, 1974, 142; Bojanovski, 1978, 74, 120; Bojanovski, 1973, 145; <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23794>.

Miljokaz je pronađen 1901. godine na lokalitetu Lazine u Narezima, istočno od Crkvine između Medina i Elezova kuka, 1-1,5 km od centra Crkvine.⁶¹³ U trenutku pronalaska bio je oboren i to na dubini od 0,65 m pod zemljom (tragovi ceste pokraj njega nisu utvrđeni).⁶¹⁴ Izrađen je od mekog bijelog vapnenca i jednakog je promjera od 28 cm i u gornjem i u donjem dijelu. Gornji dio je kvalitetno izrađen, a donji nešto lošije, vjerojatno zbog toga što je njime bio usađen u zemlju (sl. 187-188).

⁶¹² Patsch, 1906, 384; Bojanovski, 1969a, 150; Bojanovski, 1978, 74; Bojanovski, 1973, 145; Bojanovski, 1978, 171.

⁶¹³ Patsch, 1906, 384, Bojanovski, 1973, 145.

⁶¹⁴ Patsch, 1906, 384.

Sl. 187 i 188. Miljokaz iz Nareza i detalj vrha (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Na vrhu i dnu je odbijen, dok je natpisno polje ostrugano i s desne i lijeve strane. Natpis ide u šest redaka teksta. U prvom retku imamo ligaturu slova NT, što je klesar načinio iz razloga da prvi redak duljinom ne odudara od ostalih. Slova su cijelom duljinom jednake veličine.

U drugom retku je uočljivo slovo F kojemu nedostaje srednja crta, a u četvrtom slovo T kojemu nedostaje lijeva polovica horizontalne crte. Miljokaz nosi ime Flavija Klaudija Konstansa, koji nosi nomen *Claudius* umjesto uobičajenog *Iulius*. Na Božić 333. godine Konstans je imenovan cesarom, a 337. godine primio je naslov *Augustus*.⁶¹⁵

Miljokaz je postavljen vjerojatno u počast prvom imenovanju. Potvrđuje da je područjem današnjih Tasovčića prolazila cesta koja je vodila od Narone do Panika (to je dio ceste *Narona - Epidaur* koju su 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća trasirali D. Sergejevski⁶¹⁶ i I. Bojanovski.⁶¹⁷

⁶¹⁵ Patsch, 1906, 384.

⁶¹⁶ Sergejevski, 1962, 75-81.

⁶¹⁷ Bojanovski, 1973, 137-187.

M2. Tasovčići

Mjesto pronalaska: Kugarica.

Smještaj: Zemaljski muzej Sarajevo, inv. broj 36.

Dimenzije: 1,24 x 0,32 m.

Datacija: poč. 4. st.

Restitucija natpisa: *Gal(erio) Val(erio) / Maximin/o nob(ilisimo) Caes(ari)*.⁶¹⁸

Literatura: CIL III 13303; CIL XVII, 4, 375; Ballif, 1893, 65; Patsch, 1906a, 386; Patsch, 1912, 97-98; Bojanovski, 1969a, 142, bilj. 18; Bojanovski, 1978, 73.

Ballif je miljokaz pronašao kod bregavskog mosta u Klepcima, tj. na kompleksu polja pod nazivom Kugarica, gdje se nalazilo rimsko naselje.⁶¹⁹ Po njegovu mišljenju pripadao je cesti Narona – Nevesinjsko polje.⁶²⁰ Bojanovski smatra da potječe s Kugarice, ali da nije pronađen *in situ*, i da je pripadao cesti *Bigeste – Narona – Tasovčići*.⁶²¹ Kugarica danas pripada naselju Tasovčići, koje je u antičko doba bilo jedno od najznačajnijih na ovome području. Povoljan prometni položaj uvjetovao je da se na tome mjestu razvije najveće raskrižje rimskih putova u dolini Neretve.

Sl. 189. Miljokaz s Kugarice (preuzeto: CIL XVII, 4, 375)

⁶¹⁸ Bojanovski, 1978, 73.

⁶¹⁹ Ballif, 1893, 36 i 65.

⁶²⁰ Ballif, 1893, 65-66.

⁶²¹ Ballif, 1893, 65; Bojanovski, 1978, 73.

Natpis je sačuvan u tri retka i najvjerojatnije spominje istu carsku osobu kao i sljedeći miljokaz **M3**, ali se po našem mišljenju ne može sa sigurnošću utvrditi je li u pitanju Galerije (*Galerius Valerius Maximianus*), Dioklecijanov cesar i zet,⁶²² ili Maksimin Daja (Daza), Galerijev cesar (*Galerius Valerius Maximinus*).⁶²³

Ballif, Patsch i Bojanovski smatrali su da je u pitanju Galerije,⁶²⁴ međutim autori CIL-a XVII prepoznaju ime Maksimina Daje.⁶²⁵ Restitucija teksta miljokaza predviđa oblik *Maximino*, koji dolazi od imena *Maximinus*, a ne *Maximiano*. Galerijevo ime može biti posrijedi jedino ako je pogrešno napisano (bez završnog A), ili ako su kojim slučajem slova AN bila napisana ili zamišljena u ligaturi, ali to nije precizno naglašeno (s vodoravnom crticom unutar N) i prepoznato od strane znanstvenika.

M3. Šurmanci

Mjesto pronalaska: Šurmanci.

Smještaj: Mogorjelo.

Dimenzije: 32 x 35 cm.

Datacija: kraj 3. ili sam poč. 4. st.

Restitucija natpisa: *D(omino) n(ostro) no[bilis]/simo C(a)es[ari] / [G]al(erio?) [Val(erio) Maxi]-[min]o [---]-----*.⁶²⁶

Literatura: CIL XVII, 4, 378; Sergejevski, 1934, 28; Bojanovski, 1969a, 142, bilj. 18; Bojanovski, 1978, 73. ILJug, 1986, 2971.

Miljokaz od vapnenca pronađen je u selu Šurmanci 9 km uzvodno od Čapljine, u funkciji spolija u jednoj kući. Kao i na prethodnom miljokazu **M2** postoji isti problem i dvojba. Bojanovski smatra da je miljokaz podignut u čast Dioklecijanova cezara i zeta Galerija (Gaja Galerija Valerija Maksimijana),⁶²⁷ dok se u CIL-u XVII spominje Maksimin Daja.⁶²⁸

Natpis je koncipiran u četiri retka. Prva tri su čitljiva, dok se u četvrtom nazire tek slovo O. Bojanovski smatra da je miljokaz pripadao cesti Narona – Sarajevsko polje, tj. poddionici Tasovčići – Prenj u Dubravama, jer “uzvodno od Čapljine nema sigurnih tragova ceste, osim

⁶²² Kienast, 2004, 284.

⁶²³ Kienast, 2004, 288.

⁶²⁴ Ballif, 1893, 65; Patsch, 1906a, 386; Bojanovski, 1978, 119; Bojanovski, 1969a, 142.

⁶²⁵ Usp. CIL XVII, str. 98.

⁶²⁶ CIL XVII, 4,378.

⁶²⁷ Bojanovski, 1969a, 142; Bojanovski, 1978, 73, bilj. 53.

⁶²⁸ CIL XVII, str. 98.

one koja je kod Žitomislića u dolinu Neretve silazila s Brotnja.⁶²⁹ Prije Drugog svjetskog rata prenijet je na Mogorjelo, gdje se i danas nalazi (u dvorištu restorana), ali je zbog nepovoljnih klimatskih uvjeta teško čitljiv i uz to jako oštećen (sl. 190-191).

Sl. 190 i 191. Miljokaz iz Šurmanaca nekoć (preuzeto: CIL XVII, 4, 378) i danas (foto Ž. Pandža)

M4. Tasovčići

Mjesto pronalaska: Kuparica.

Smještaj: Zemaljski muzej Sarajevo.

Dimenzije: 0,85 x 0,30 m.

Datacija: sred. 4. st.

Restitucija natpisa: *D(omino) n(ostro) Iuliano / victori ac tri/u[m]fatori toti/usque orbis Aug(usto) / bono rei pu/blicae (nato).*⁶³⁰

Literatura: CIL III 13304; CIL XVII, 4, 376; Ballif, Patsch, 1893, 36; Patsch, 1912, 97; Bojanovski, 1969a, 142, bilj. 18; Bojanovski, 1973, 145; Bojanovski, 1978, 73, 114.

Miljokaz je pronašao Ballif na mostu u Klepcima gdje se koristio kao branik.⁶³¹ Donosi ime cara Julijana (*Flavius Claudius Iulianus*), koji je kratko vladao od 361. do 363. godine.⁶³² Govoreći o lokalitetu Kuparica Patsch navodi da je ulomak miljokaza cara Julijana „jamačno odavle odvučen bližnjoj lijepoj turskoj ćupriji te je tamo upotrebljen kao kamen za odbijanje točkova.“⁶³³ Po mišljenju Ballifa i Bojanovskog potječe s trase ceste *Narona* – Nevesinjsko

⁶²⁹ Bojanovski, 1978, 73, bilj. 53.

⁶³⁰ CIL XVII, 4, 376; Patsch, 1912, 97; Bojanovski, 1973, 145.

⁶³¹ Ballif, 1893, 36 i 65. Truhelka navodi da ga je Ballif pronašao uzidanog u most: Truhelka, 1892, 363.

⁶³² Ballif, Patsch, 1893, 62; CIL XVII, 4, 376.

⁶³³ Patsch, 1906, 386.

polje, koja je bila obilježena miljokazima, a na Kugarici je pronađen u sekundarnom položaju (sl. 192).⁶³⁴

Sl. 192. Miljokaz s Kugarice (preuzeto: CIL XVII, 4, 376)

M5. Crnici

Mjesto pronalaska: Orepak.

Smještaj: Arheološki muzej Vid, inventarni broj AMN 42.

Dimenzije: visina 0,45, promjer 0,40 x 0,25 m.

Datacija: 3. st.

Restitucija natpisa: *[Imp(erator) Caes(ar) C(aius) Iul(ius)] / [Verus Maximi]nus / [pius] fel(ix) (Aug(ustus) / [pont(ifex) maxim]us trib(unicia) / [p(otestate) II imp(erator) III co(n)s(ul) / [p(ater) p(atriciae) et C(aius) Iul(ius) Verus / [Max]imus no[bi/lissimus Caesar].*⁶³⁵

Literatura: CIL XVII, 4, 373; Bojanovski, 1977, 191; Bojanovski, 1978, 69, 115 i 120.

⁶³⁴ Ballif, 1893, 62; Bojanovski, 1973, 145.

⁶³⁵ CIL XVII, 4,373.

Miljokaz je pronađen 1930. godine u Crnićima na samoj granici općine Čapljina prema Republici Hrvatskoj.⁶³⁶ Izrađen je od kamena vapnenca i gornji mu je dio dobro očuvan, dok je donji obijen (sl. 193-194). Patsch navodi da su mu mještani Crnića kazali da su na mjestu pronalaska miljokaza vidjeli i rubno kamenje same ceste uz koju je stajao.⁶³⁷ Označavao je cestu koja je od Narone vodila prema *Ad Turres* (Tasovčići), tj. prema *Leusiniumu* (Panik kod Bileće) kao i Sarajevskom polju (koju je 80-ih godina prošloga stoljeća utvrdio Bojanovski).⁶³⁸ Miljokaz s istim natpisom pronađen je također u Crnićima (ovdje M7), ali i u Prudu na području općine Metković (RH).⁶³⁹

Sl. 193 i 194. Miljokaz iz Crnića nekoć (preuzeto: CIL XVII, 4, 373) i danas (foto Željka Pandža)

Natpis se po Patschu sastoji od 12 redaka teksta. Između drugoga i četvrtoga, kao i sedmoga i devetoga retka riječi su uklesane više desno, negoli u ostalim redcima.

Drugi i sedmi redak po Patschu daju naznake da se natpis pripíše Gaju Juliju Veru Maksiminu (rimski car od 235. do 238. g.) i njegovu sinu i cezaru Gaju Juliju Veru Maksimu, a jedan od argumenata je miljokaz iz Orepka u Prudu datiran u 236. god. na kojemu se dobro vide imena istih carskih osoba.⁶⁴⁰ Po mišljenju Bojanovskog, miljokaz iz Crnića postavljen je u prvoj polovici 236. godine, kada je Maksimin po treći put stekao tribunsku vlast i aklamaciju imperatora.⁶⁴¹

⁶³⁶ Bojanovski, 1978, 115-116.

⁶³⁷ Patsch, 1907, 82-86.

⁶³⁸ Bojanovski, 1978, 51-127.

⁶³⁹ CIL XVII, 4, 370; Patsch, 1907, 84. Osim na navedenim miljokazima, car Maksimin i sin mu Maksim spominju se također i na miljokazu s lokaliteta Donja Bijenja u Nevesinjskom polju. Usp. Bojanovski, 1978, 116-117.

⁶⁴⁰ Miljokaz iz Pruda datiran je preko sačuvanog broja tribunske službe. Niti na jednom od dva ulomka miljokaza nije proveden postupak *damnatio memoriae*. Usp. Patsch, 1907, 82-85; Patsch, 1996, 83.

⁶⁴¹ Bojanovski, 1978, 115-119. Iste godine car je posjetio Naronu, a u počast posjete carske osobe na cesti *Narona* – Sarajevsko polje postavljeni su miljokazi s imenima Maksimina Tračanina i sina mu Maksima, od kojih je pronađeno njih šest.

M6. Crnići

Mjesto pronalaska: Orepak.

Smještaj: nepoznato.

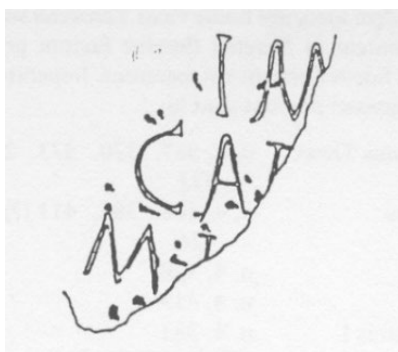
Dimenzije: 0,375 m.

Datacija: sred. 3. st.

Restitucija natpisa: *Im[p(eratori) / Cae[sari] / M(arco) I[ulio] / [Philippo] / [Pio Felici] / [Aug(usto)]*.⁶⁴²

Literatura: CIL XVII, 4, 368; Patsch, 1907, 28, 81; Patsch, 1912, 97; Patsch, 1996, 83; Bojanovski, 1973, 140; Bojanovski, 1978, 69 i 120; ILJug, 1986, 2970.

U Crnićima je 1904. godine (na njivi Mate Musulina) pronađen manji ulomak miljokaza od vapnenca, kako Patsch navodi nanovo išaran, s imenom cara Marka Julija Filipa (Filipa Arapina), koji je vladao od 244. do 249. godine (sl. 195).⁶⁴³ Po Patchu miljokaz potječe s ceste Naron – Sarajevsko polje. Bojanovski je mišljenja da pripada cesti koja je od Pruda i preko Crnića vodila do Prenja u stolačkim Dubravama te bila dionica ceste *Naron – Sarajevsko polje*, ali i magistralne ceste *Salona – Dyrrhachium*, jedne od najznačajnijih saobraćajnica u ovom dijelu Carstva.⁶⁴⁴

Sl. 195. Preslika natpisa miljokaza iz Crnića (preuzeto: CIL XVII, 4, 368)

M7. Crnići

Mjesto pronalaska: Orepak

Smještaj: Arheološki muzej Vid.

Dimenzije: 0,45 x 0,40 x 0,25 m.

Datacija: 3. st.

⁶⁴² CIL XVII, 4, 368.

⁶⁴³ Patsch, 1907, 83.

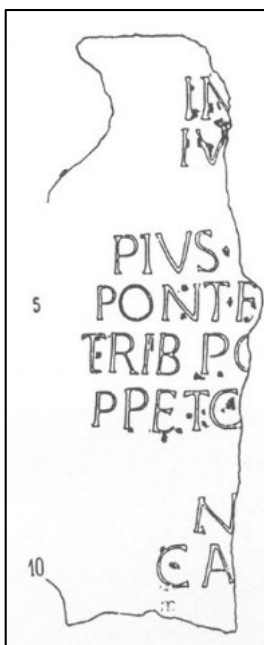
⁶⁴⁴ Bojanovski, 1973, 140.

Restitucija natpisa: *Im[p(erator) Caes(ar) C(aius)] / Iu[l(ius) Maxi]- [ninus] / Pius [Fel(ix) Aug(ustus)] / pont<i>f[ex maximus] / trib(unicia) po[t(estate) II imp(erator) III co(n)s(ul)] / p(ater) p(atriciae) et C(aius)] [Iul(ius) Verus] / [Maximus] / n[obiliss)]/ Ca[esar---*.⁶⁴⁵

Literatura: CIL XVII, 4, 367; Patsch, 1907, 79, sl. 42; ILJug, 1986, 2969; Bojanovski, 1973, 140; Bojanovski, 1978, 69 i 120.

Miljokaz s istim natpisom zaveden kao CIL XVII, 4, 373 (ovdje **M5**) pronađen je također na lokalitetu bare Orepak. Miljokaz je 1904. godine pronašao Mate Musulin na dubini 0,20 m ispod zemlje (koji je prilikom dolaska Patscha na teren i dalje stajao na mjestu pronalaska). Prema Patschu miljokaz je pripadao cesti *Narona* – Sarajevsko polje, a spominje cara Gaja Julija Maksimina i sina mu Maksima (sl. 196).

Kako Patsch navodi „između drugoga i četvrtog retka, kao i između sedmoga i devetoga stajali su reci koji su počinjali dalje desno nego ostali. U petom retku klesaru se potkrala pogreška ispuštanjem slova I. Drugi redak i posljednje slovo u sedmom retku nude dovoljno naznaka da se natpis pripiše caru Maksiminu i njegovu sinu Maksimu“.⁶⁴⁶ Prema broju ponavljanja tribunske službe cara miljokaz je po Patschu postavljen 236. godine.⁶⁴⁷

Sl. 196. Preslika miljokaza iz Crnića (preuzeto: CIL XVII, 4, 367)

⁶⁴⁵ CIL XVII, 4, 367.

⁶⁴⁶ Patsch, 1907, 79-81; Patsch, 1996, 83.

⁶⁴⁷ Patsch, 1907, 81.

M8. Nepoznato mjesto pronalaska

Smještaj: „izgubljen (Mogorjelo?)“.

Dimenzije: 0,13 x 0,27 m.

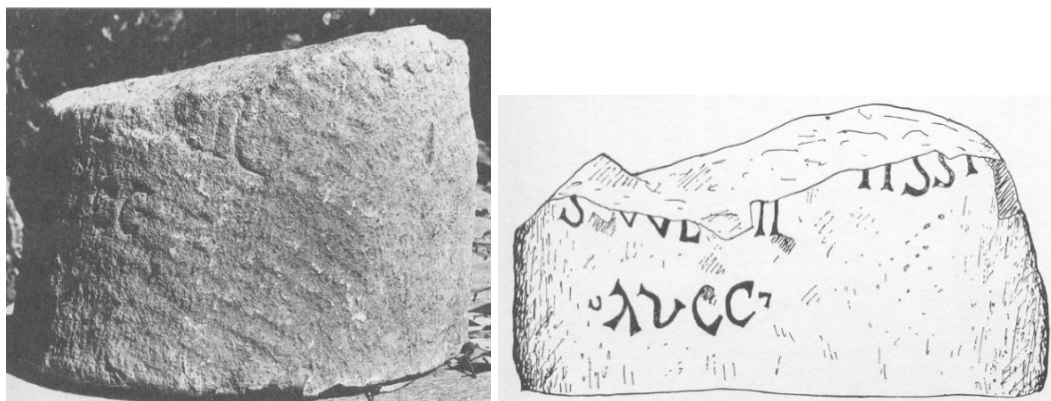
Datacija: 4. st.

Restitucija natpisa: ----- / [---]tissi- / [mi]s [---] ++I. [---] II / Augg (i. e. Augustis duobus) / -----.⁶⁴⁸

Literatura: CIL XVII, 4, 377; Sergejevski 1940, 27, sl. 30; Bojanovski 1978, 73; ILJug, 1986, 2967.

U literaturi se navodi da se miljokaz čuva na Mogorjelu, a da je pronađen na nepoznatome mjestu.⁶⁴⁹ Iz tih razloga pretpostavljamo da potječe s ceste *Narona – Ad Turres* (sl. 197 i 198). Mogućnosti su da je stajao ili na potezu od Crnića (gdje su pronađena 3 epigrafska miljokaza) do Slane Drage (gdje je otkriven jedan anepigrafski miljokaz), ili kod krajnjeg cilja ceste, u Tasovčićima (gdje su također pronađena tri epigrafska i jedan anepigrafski miljokaz). Bojanovski navodi kako mu je provenijencija nepoznata (ali je očito da nije donijet s veće udaljenosti) i da je pripadao cesti *Narona – Ad Turres* (Tasovčići).⁶⁵⁰

Prema istom autoru miljokaz treba datirati (po nekim kurzivnim elementima natpisa) u kasnije vrijeme, tj. u 4. st., eventualno u doba Valentinijana (*Flavius Valentinianus*, vladao od 364. do 375. godine) ili Valensa (*Flavius Valens*, rimski car od 364 do 378. god.).⁶⁵¹

Sl. 197 i 198. Miljokaz s Mogorjela (preuzeto: CIL XVII, 4, 377)

⁶⁴⁸ CIL XVII, 4, 377.

⁶⁴⁹ CIL XVII, 4, 377; Sergejevski 1940, 27. Miljokaz je godinama čuvan na Mogorjelu, ali u više obilazaka nismo ga uspjeli registrirati (Usp. bilješku 515).

⁶⁵⁰ Bojanovski, 1978, 73. Bilj. 53; Bojanovski, 1973, 141.

⁶⁵¹ Bojanovski, 1978, 73.

4.6. Cifluch – Gabela

U ovom dijelu rada osvrnut ćemo se na problematiku podrijetla devet epigrafskih spomenika: CIL III 1794, 1797, 1818, 1835, 1851, 1868, 1869, 1872 i 1866. Theodor Mommsen je u svom kapitalnom dijelu *Corpus inscriptionum Latinarum* iz 1873. godine kao mjesto njihova nalaza naveo Cifluch i zaključno ih doveo u vezu s Naronom (Vid kod Metkovića). Podatak o Cifluchu vjerojatno je preuzeo iz rukopisne zbirke natpisa nepoznatog dubrovačkog autora (*Narentanus Antiquus*),⁶⁵² a razlog zašto natpise povezuje s Naronom spomenik je Gaja Vibija Severa (CIL III 1835), čija je jedna polovica pronađena u *Cifluchu*, a druga u Naroni (sl. 204).⁶⁵³ U raspravi koja slijedi pokazat ćemo da je Cifluch stariji naziv za dio Gabele, a kratko i za grad s tvrđavom.

Iako Mommsen nije točno naznačio gdje se Cifluch nalazi, to se dijelom može zaključiti iz komentara donijetog uz spomenik CIL III 1797, gdje stoji: „*ad Cifluch, quae est insula in Naronae fluvio, ubi apparent vestigia antiqui oppidi*“, ili u prijevodu „kod Čitluka, koji je otok u rijeci Neretvi, gdje se pojavljuju tragovi staroga grada“. Jednako su zanimljivi i komentari uz CIL III 1868, u kojima kaže: "*in arce ad Cifluch [immo Čitluk]*", odnosno "*in Cifluch castello in insula Narontis fluvii ubi olim fuit Vestinium*", tj. u prijevodu: "u utvrdi Cifluch na otoku rijeke Neretve, tamo gdje nekoć bijaše Vestinij".

Mommsen *Cifluch* navodi kao mjesto nalaza (nekada u grafiji *Citluk*), što ne znači da smatra kako je to mjesto njihova izvornog podrijetla, samo navodi položaj nalaza na način kako je ta informacija do njega došla posredstvom starijih autora. Ne navodi jesu li spomenici u Cifluchu pronađeni *in situ*, ili su možda donijeti s nekog drugog mjesta, i ako jesu kada i u koje vrijeme? Broj od osam spomenika spominju još Patsch i Dodig, ali pregledom CIL-a otkrili smo još jedan natpis za kojeg Mommsen kao mjesto nalaza navodi *Cifluch* - CIL III 1866.

O Mommsenovu *Cifluchu* i njegovoj ubikaciji više je autora ponudilo različite prosudbe. Tako Patch *Cifluch* ubicira na Otoke kod Gabele - što ćemo u nastavku izložiti *in*

⁶⁵² Patsch, 1996, 106 (citirani naslov je prijevod monografije C. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Naron* (= *Schriften der Balkankommission d. Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Antiquarische Abteilung* 5), Wien 1907, a u ovom će radu zbog pojednostavnjivanja bibliografije biti citirano samo hrvatsko izdanje.

⁶⁵³ Mommsen za navedeni spomenik navodi sljedeće: „*Hoc solum addam quae a Narentano Antiquo traduntur cum praescriptione loci Cifluch item certo iure relata esse ad Naronam (cf. n. 1835), quamquam Cifluch illud vel rectius Citluk aliquantum inde distat situm ad eundem fluvium Naronem Mostar versus extra confinia Dalmatiae quae nunc est.*“ Ili u prijevodu: "Samo ću dodati to što se čuje od Staroga Neretvanina o natpisu u mjestu Čitluk da je zacijelo ponovo bio premješten u Naronu (usp. br. 1835), premda je onaj Čifluk, ili pravilnije Čitluk, odatle prilično udaljen od rijeke Neretve prema Mostaru izvan granica današnje Dalmacije". Usp. CIL III str. 291.

extenso - Betz u Naronu („Čitluk n.ö. von Sv. Vid“), Bojanovski u Čitluk u Brotnju, Ferjančić u Čitluk sjeveroistočno od Vida (Narona), a Tončinić u Čitluk kod Sinja (*Aequum*).⁶⁵⁴

Prema Patschu, koji je intenzivno proučavao topografiju Narone i okolice, Mommsenov se Cifluch mora prepoznati kao lokalitet Otoke, gdje rijeka Neretva pravi luk i s dvama rukavcima oplakuje otok. Otoke su inače jugozapadno od Gabele, mjesta koje se tim imenom počinje nazivati tek od vremena kratke mletačke vladavine, 1694.-1718. god.⁶⁵⁵ Patschova interpretacija kreće od premise da se „izvjesne naznake, koje Narentan daje o pojmu Cifluch, mogu dovesti u svezu s Gabelom. Ali ne na onu na koju je mislio Mommsen, to je Čitluk koji leži desno od Neretve“.

Patsch pod „naznakama“ cilja na prostorne odrednice „otok u rijeci Neretvi“ i „u utvrđi“, i o njihovu prepoznavanju dalje kaže: „s otokom je nedvojbeno istovjetan velik potez polja, livada i baruština, oko kojega Neretva još i sada, pod gabelskim gorskim bilom, teče u obliku luka. Ali ranije je, kako dokazuju mrtvi rukavci i ime Otoke, bila sasvim odvojena. Tu se očito nalazio otvoren burg Driva, zaštićen nasipima od poplava. Njegovi ostaci su, pretpostavljamo bili ispod *vestigia antiqui oppidi*. Uz CIL III 1868 zabilježeno je: *in arce ad Cifluch*. Time se vjerojatno misli na jugoistočnu uzvisinu gabelskoga gorskog zaleđa, koje je zaštićeno jednim dubokim i širokim usjekom. Na toj uzvisini stoje još i sada moćni ostaci utvrde, dograđivane u mletačko doba“.⁶⁵⁶

Ovaj Patchov opis najsuštavnije je proučio i u krajoliku pokušao ubicirati R. Dodig (jer Patsch nažalost nije donio kartu). U radu objavljenom samo u elektroničkom obliku, na stranicama Hercegovačkog arheološkog portala (2014.) ustvrdio je da se Patschove riječi odnose na veliki riječni otok koji se jasno vidi na starim austrijskim topografskim kartama, ali kojeg danas više nema (sl. 199).⁶⁵⁷ Dodig je u konačnici prihvatio Patschov prijedlog da te Otoke treba prepoznati kao Mommsenov *Cifluch*.

⁶⁵⁴ Patsch, 1996, 106-107; Betz, 1938, 66; Bojanovski, 1988, 127, 383-385; Ferjančić, 2002, 268; Tončinić, 2011, 82.

⁶⁵⁵ Patsch, 1996, 106.

⁶⁵⁶ Patsch, 1996, 106-107.

⁶⁵⁷ Usp. Dodig, 2014.

Sl. 199. Patschove Otoke prema R. Dodigu (preuzeto: Dodig, 2014)

Dodigova interpretacija ima svoje logično uporište; otok se jedini može u cijelosti povezati s Mommsenovim izrazom “insula”, a kao što ćemo vidjeti kasnije i imenom Cifluch. Međutim, po našem mišljenju jedan Patschov izraz mogao bi upućivati i u drugom smjeru - na istoimeni lokalitet, koji se nalazi s desne strane, tj. na prostoru koji obuhvaća dio od podnožja Gabele do obale rijeke Neretve (karta 200 i 201). Tu mislimo na Patchove riječi u kojima za predmetni prostor kaže: “Ali ranije je, kako dokazuju mrtvi rukavci i ime Otoke, bila sasvim odvojena”.

Iz toga se ima zaključiti da u njegovo (Patchovo) vrijeme to ipak nije slučaj, tj. da prostor o kojemu govori nije formiran kao otok, nego kao poluotok. To bi onda upućivalo da Patsch nije mislio na riječni otok. Jedini prostor koji bi u tom slučaju bio prihvatljiv jest onaj koji je na starim austrijskim topografskim kartama označen istim imenom Otoke, a nalazi se odmah podno Gabele (sl. 200).

On se jednako može povezati s Patschovim riječima. Međutim, i takvo rješenje ima svojih problema jer je dobro znano da se na austrijskim kartama znaju pojaviti i greške, pa i krivi ili izmišljeni toponimi. Ne možemo, dakle, *ad hoc* tvrditi, da su na njima Otoke točno označene. Uostalom, u neko se vrijeme i jedan i drugi prostor mogao nazivati Otoke, tim prije jer je ime toponima u pluralnom obliku.

S druge strane, Patch se sigurno služio austrijskim kartama jer druge nije imao. Iz tog razloga smo uvjerenja da je ipak mislio na prostor kojeg smo označili na slici 200, a u tom bi slučaju Mommsenov Cifluch “koji je otok u rijeci” sigurno trebalo prepoznati kao Gabelu.

Danas je predmetni krajolik uvelike izmijenjen u odnosu na kraj 19. i početak 20. st., što je i dovelo do zabuna na koje ovdje skrećemo pozornost (sl. 201).

Sl. 200. Mommsenov Cifluch (plava strelica) i Patschove Otoke nekoć (crvena strelica) po autoru rada (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 201. Mommsenov Cifluch i Patschove Otoke danas, po autoru rada (izrada: Ž. Pandža)

Sada prelazimo na drugo važno pitanje - ono vezano uz ubikaciju Citlucha. U Patschovoj interpretaciji povijest Gabele zauzima važno mjesto, i o njenom imenu kaže: „U ono doba nazivala se Središte cijele neretvanske trgovine, *Mercatum* ili *Forum Narenti*, slavenski Driva ili Drieva, dok se kod hercegovačkih Turaka mjesto zvalo Čitluk ili Čifluk“.⁶⁵⁸

⁶⁵⁸ Patsch, 1996, 106.

Ali Patsch tu dijelom govori o drugoj Gabeli, tj. Drijevi, koja se po Jerkoviću nalazila na suprotnoj strani rijeke, na potezu od Tersane do Višića, gdje je u srednjem vijeku navodno bilo trgovište. To se trgovište hrvatski zvalo Drevi ili Drijevi (doslovce „lađa“, „skela“), a Dubrovčani su ga nazivali *portus Narenti*, *mercatum Narenti*, *forum Narenti* ili jednostavno *Narentum*.⁶⁵⁹ Jerković tako navodi dvije Gabele: jednu koja je tvrđava i drugu koja je trgovište.

Po njemu, povijesna Gabela je Trgovište, koje je nestalo, ali je njegovo općepoznato ime prešlo na tvrđavu koja se nalazi na desnoj obali Neretve, na krajnjem obronku brdske kose Krstaca, na selo, kao i na cijelu okolinu, dok su današnje selo Gabela, koje se razvilo na sjeverozapadu od tvrđave Turci nazivali Čitluk.⁶⁶⁰ Takav zaključak proizlazi iz sadržaja zanimljivog izvještaja bosanskog beglerbega Ibrahim paše Meninbegovića pisanog 1624. godine (dakle prije izgradnje Novog grada), u kojem se navodi da je Gabela grad okružen zidom, da su na istoku kuće trgovaca i dubrovački magazini soli, a da je na sjeverozapadu tvrđava i varoš poviše brijega, koja se zove Čitluk“.⁶⁶¹

Točnost navoda Ibrahim paše Meninbegovića potvrđuje slavni turski putopisac E. Čelebi, koji je kroz Gabelu prošao godine 1664. i njezin opis ostavio u Putopisu koji je do nas došao u dvije glavne redakcije.⁶⁶² I Čelebi jasno razlikuje grad Gabelu i selo Gabelu (u njegovu riječniku varoš-kasabu), tzv. Čitluk, kojima priključuje i varoš Gabelu, koju, vidjeli smo, Jerković smješta na lijevu obalu Neretve, i poistovjećuje sa srednjovjekovnim trgovištem Drijeva. Grad Gabela je “tvrdo zidan grad, četverougaoanog oblika na obali rijeke Neretve, na teritoriji Hercegovačkog sanžaka. To je takav grad da mu u ovoj krajini nema ravna, samo je malen”, a “leži nešto dalje od rijeke, na prostranoj i pjeskovitoj ravnici iznad koje nema uzvišenja koja bi dominirala gradom”. Na zapadnoj strani grada nalazi se velika varoš koja se zove Čifluk.⁶⁶³ Zatim Čelebi preciznije locira varoš koju u drugom navratu naziva kasaba Čifluk-Gabela, i kaže: “ona leži izvan grada na zapadnoj strani, na obali rijeke, u prostranom, ravnom, zelenilom obraslom i plodnom polju”.⁶⁶⁴

⁶⁵⁹ Jerković, 1940, 102.

⁶⁶⁰ Jerković, 1940, 101. „U staro doba rijeka Neretva zaokruživala je tvrđavu s istočne, južne i zapadne strane. Nasuprot tvrđave Gabela, na protivnoj (lijevoj) obali rijeke nalazilo se trgovište Gabela“.

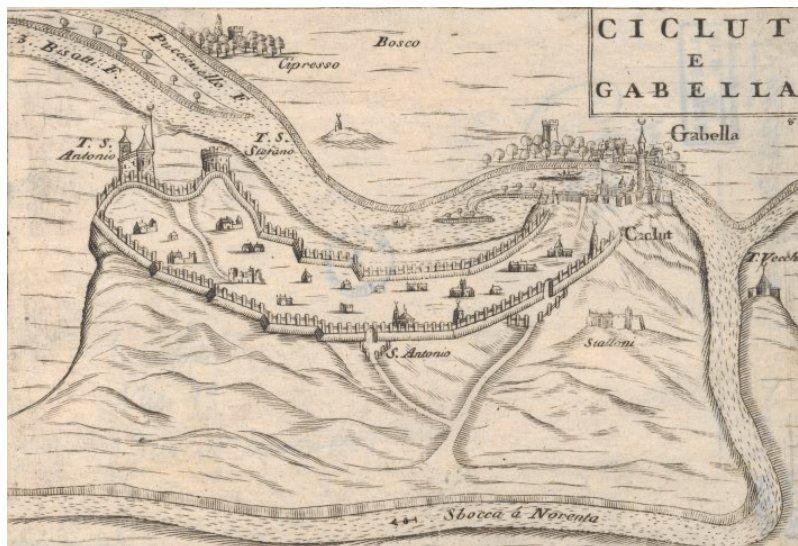
⁶⁶¹ Jerković, 1940, 109.

⁶⁶² Putopisi su tiskani 1665. godine, ali se u članku iz 2018. (Pinjuh, Vlašić) donose podatci o latiničnom prijepisu rukopisa objavljenog između 1998. i 2007. godine, za koji se smatra da je autograf, odnosno izvorni rukopis Čelebijina djela Seyahatname (Putopis). Usp. Pinjuh, Vlašić, 2018, 241-268.

⁶⁶³ Čelebi, 1967, 460-461.

⁶⁶⁴ Čelebi, 1967, 461. U autografu stoji “u smjeru zapada”. Usp. Pinjuh, Vlašić, 2021 (u tisku).

Donekle drukčiju situaciju pokazuje zemljovid Gabele mletačkoga kartografa Vincenza Coronellija iz oko 1700., nazvan “Ciclut e Gabella”, na kojem je naziv Ciclut odmah ispod zidina grada (sl. 202), pa se može shvatiti da se odnosi i na njega, a ne samo na selo sa zapadne strane tvrđave kako se navodi u turskodobnim izvorima.

Sl. 202. Čitluk i Gabela u mletačko doba, poslije 1694. godine (preuzeto: <https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?1129D038>)

Iz svega do sada navedenog moguće je izvući nekoliko zaključaka. Prvi je da se Mommsenov “Cifluch, koji je otok” u kontekstu spomena “utvrde” i upotrebe imena Cifluch može odnositi samo na Gabelu i njezinu najbližu okolicu. Vjerujemo da bi se Mommsenove riječi “kod Čitluka, koji je otok u rijeci Neretvi, gdje se pojavljuju tragovi staroga grada” mogle odnositi na prostor koji je na austrijskoj karti iz 19. stoljeća označen terminom „Ruine Gabela“, tj. razvaline, ruševine stare Gabele (sl. 200). To bi se savršeno poklapalo s našim viđenjem da se Patschov opis odnosi na Otoke podno grada na desnoj obali (sl. 200-201). Bez obzira na manje dvojbe, Patschovo je prepoznavanje Mommsenova otoka kao dijela (ili šireg prostora) Gabele očito suštinski bilo ispravno.

U vremenu u kojem su djelovali Mommsen i Patsch, postojao je zapadni rukavac Neretve pored Gabele, koji se vidi na nizu karata, i koji je s onim na južnoj strani formirao riječni otok na kojega je svrnuo pažnju Dodig (sl. 199). Zapravo, svojom širinom taj je rukavac možda bio i glavno korito rijeke. Zatrpao je nakon Drugog svjetskog rata s mnogima južnije u smjeru Metkovića, pa Otoke u krajobrazu više nisu vidljive, ali su se očuvale kao toponim (sl.

201).⁶⁶⁵ Također, podno današnje Gabele jasno se *in situ* i na satelitskim snimkama uočavaju tragovi nekadašnjeg rukavca (kanala) Neretve u širini od 35 m (sl. 203). No, usprkos svega, ostaje upitno u kojoj se mjeri komentar uz svaki od devet epigrafskih spomenika može uzeti kao relevantna oznaka poblizjeg mjesta nalaza i vezati baš za Otoke? Prije će biti da je riječ o recikliranim spomenicima za potrebe izgradnje tvrđave u Gabeli (usp. CIL III 1868) odnosno kuća u varoši Čitluk (današnjoj Gabeli).

Sl. 203. Zatrpani rukavac Neretve u podnožju Gabele (podloga: Google Earth, izrada: Ž. Pandža)

Sada treba razjasniti zašto devet spomenika iz Ciflucha (Čitluka) nije uvršteno u poglavlje „Rimskodobna natpisna građa s područja općine Čapljina“, kada Gabela pripada općini Čapljina, dakle studijskom području obuhvaćenom ovim radom. Natpise smo izostavili iz razloga što nemamo niakvih dokaza da su lokalnoga podrijetla. Slično razmišljaju Mommsen i Patsch, koji ih povezuju s Naronom. Mommsen ih dovodi u vezu s Naronom iz razloga što je polovica spomenika CIL III 1835 pronađena u Cifluchu, a druga u Naroni (sl. 204).

Patsch smatra da su na područje Gabele i okolice možda preneseni iz Narone u „vrijeme kada je iz starog trgovišta u novo koje se razvijalo, kamenje doneseno kao građevni materijal“.⁶⁶⁶ Posebno je zanimljiva sljedeća Patschova konstatacija: „U Gabeli, dok je bila glavnim trgovačkim skladištem na Neretvi, bijaše obilnih rimskih spomenika, koji su danas svi izginuli.

⁶⁶⁵ Dodig, 2014.

⁶⁶⁶ Patsch, 1996, 107.

Pošto je jedan dio njih sigurno, a ostali po svojoj prilici, došao amo iz razvaline Narone, ne možemo ih ovdje uvažiti⁶⁶⁷. I on upućuje na spomenik CIL III 1835 kao argument za takvu tvrdnju.

Da je Cifluch tek sekundarno mjesto nalaza upućivalo bi i to što u Gabeli ili na Otokama nisu zabilježeni ostatci iz rimskog doba koji bi ukazivali na neko znatnije naselje; a sedam nadgrobnih i dva posvetna spomenika morali bi u protivnom ukazivati na jedno takvo naselje, posebice jer prvi komemoriraju osobe koje su obnašale istaknute gradske magistrature (edilat, sevirat i dr.). U slučaju da im je *Cifluch* mjesto izvornog topičkog konteksta, ne bi li u tom slučaju ostali sačuvani u obližnjoj Gabeli i na taj način bili pohranjeni u matičnoj zemlji pronalaska, u ovom slučaju u Bosni i Hercegovini? Pored toga, dva od devet spomenika posvećena su Neptunu (CIL III 1794)⁶⁶⁸ i Veneri Pobjednici (CIL III 1797),⁶⁶⁹ božanstvima izrazito štovanima u Naroni, dok tragova njihova kulta nema na području općine Čapljina.

U konačnici, devet epigrafskih spomenika o kojima govorimo, zajedno s natpisnom baštinom Narone, kao i natpisnom građom studijskog područja (koja je znatno skromnija) predstavlja jednu homogenu cjelinu, rasparčanu tek suvremenim državnim i općinskim granicama.

Na kraju ćemo navesti osnovne podatke o predmetnim epigrafskim spomenicima čije natpise donosimo u podnožnim bilješkama. Dva su posvetnog karaktera, dok ih je sedam nadgrobnog karaktera. Prvi od nadgrobnih spomenika, CIL III 1818 podignut je veteranu Luciju Rikciju, supruzi mu Marciji Maksimi i troje djece, a kao komemorator i sukorisnik groba navodi se *Lucius Atilius*, veteran VII. legije, koji je prvospomenutom bio stric podrijetlom iz maloazijskog grada Pesinunta.⁶⁷⁰

Za drugi nadgrobnii spomenik tipa nadgrobne are, CIL III 1835 (sl. 204), važno je napomenuti da je kod otkrića bio prepolovljen i da mu je lijevi dio pronađen u *Cifluchu*, a desni u Naroni, što je prethodno nekoliko puta naglašeno. To je ujedno i jedini sačuvani spomenik (desne polovice) danas izložen na trgu u Opuzenu, na čijem natpisu se navode četiri osobe iz

⁶⁶⁷ Patsch, 1906, 380; Patsch, 1907, 106.

⁶⁶⁸ *Neptuno / Aug(usto) sacrum*.

⁶⁶⁹ *Veneri Victri/ci Aug(ustae) sacr(um) C(aius) Ve/sius Cerdo sex/vir TRIB? (=t(estamento) p(oneri) i(ussit?)*.

⁶⁷⁰ *L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Vel(ina) / Pessinunte ann(orum) LX vet(eranus) / Marcia Maxima uxor / L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Valens / L(ucius) Riccius L(uci) f(ilius) Gallus / Riccia L(uci) [f(ilia)] Bulla / h(ic) s(iti) s(unt) / L(ucius) Atilius L(uci) f(ilius) Vel(ina) veter(amus) leg(ionis) VII / avunculo suo posuit et sibi*.

Inače, još dva naronitanska spomenika spominju veterane VII. legije podrijetlom iz Pesinunta: jedan s lokaliteta Smokovice u Ljubuškom i drugi s lokaliteta Mlade u Veljacima.

ugledne obitelji *Vibius*.⁶⁷¹ Status najvažnije osobe i nalogodavca (*C. Vibius Ingenuus*) ostaje problematičan, no sudeći prema kognomenu mogao bi ipak biti slobodnorodena osoba (*ingenuus*). Toga je statusa neprijeporno njegov sin i prvospomenuta osoba na natpisu (*C. Vibius Severus*). Nalogodavčeva supruga i još jedna muška osoba izrijeком se navode kao oslobođenici (*Vibia Rhodope* i *C. Vibius Primigenius*). Sva tri muškarca inače su bili seviri, a *Ingenuus* je bio i Augustal za nekoliko vladara s kraja 1. st. po Kr.

Sl. 204. Desna polovica spomenika CIL III 1835 (are) na trgu u Opuzenu (foto: Ž. Pandža)

Ostali su natpisi manje ili više informativni i bolje ili lošije očuvani. Posvetni natpis CIL III 1851 (Add. p. 1029 ad 1851) podignut je Gaju Feresiju Venustu (upisanom u tribus Tromentina), koji je obnašao funkciju magistra Augustala, a problematičan mu je predzadnji redak čiji je prijepis došao u nepotpunom obliku, dok je zadnji čini se donosio cijenu izrade spomenika.⁶⁷² Oštećeni natpis CIL III 1868 (Add. p. 1029) podignut je Titu Meviju Celzu (upisanom u isti tribus), koji je obnašao funkciju edila, a čini se i još neku funkciju vezanu uz obred Luperkalije (*curator?*), no dio natpisa koji o tome govori ponovno je nepotpun.⁶⁷³

⁶⁷¹ *C(aio) Vibio Severo / sexvir(o) annor(um) XXV / C(aius) Vibius Ingenu(u)s pater / sex(vir) Augustalis / Flavialis Titialis / Nervialis vivos(!) fecit / et sibi et Vibiae Rhodope / uxori libertae vivae et / C(aio) Vibio Primigenio / sexvir(o) liberto optimo.*

⁶⁷² *C(aius) Feresius C(ai) f(ilius) Tro(mentina) / Venustus magis/ter Augustalis / poni curavit / l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum) E / ANA C F PER (vel E? ANN XCX F RER) [---] / LI HS CXIII DC.*

⁶⁷³ *T(ito) Mevio / T(iti) f(ilio) Tro(mentina) / Celso aed(ili) / III[VIR---] / LUPERC (vel ILI [CVR] LUPERC).*

Na cjelovitom natpisu CIL III 1869 spominju se supružnici (po statusu *ingenui*) *Papia Cale* i *C(aius) Cominius Fuscus*, a iz sadržaja se doznaje da je Fusk spomenik preminuloj supruzi podigao za života.⁶⁷⁴

Nešto zanimljivijeg je sadržaja natpis CIL III 1872; podigao ga je *Lucius Caerellius Proculus* prvoj supruzi Pomponiji Mesili preminuloj u 25. godini života, drugoj supruzi Lusiji Prokuli i njezinu sinu Lusiju Rufinu te svim svojim oslobođenicima.⁶⁷⁵ Taj natpis kao jedini od nadgrobnih započinje posvetom Manima. CIL III 1866 podigla je rođakinja *Cassia Laetina* Gaju Masuriju Masurijanu na temelju njegove oporučno iskazane volje.⁶⁷⁶ Zaključit ćemo s dva votivna natpisa (očito are) na čiju je važnost po pitanju poveznice s Naronom već ranije ukazano. Na natpisu CIL III 1794 nalazi se samo kratka posveta bez imena dedikanta.⁶⁷⁷ CIL III 1797 podigao je sevir *Caius Vesius Cerdo* iz čega se ima zaključiti da je riječ o libertinu.⁶⁷⁸

⁶⁷⁴ *Papiae L(uci) f(iliae) / Cale / C(aius) Cominius Fuscus / uxori / vivos(!) fecit.*

⁶⁷⁵ *D(is) M(anibus) / Pomponiae Messillae / coniugi karissimae ann(or)um XXV / et Lusiae Proculae coniugi / et Lusio Rufino Adfina / L(ucius) Caerellius Proculus / v(ivus) f(ecit) sibi et / lib(ertis) libertabusq(ue) suis.*

⁶⁷⁶ *C(aio) Masur(io) Masu(riano) / PAIB (?) ex te/stamento ip/sius Cassia Lae/tina heres.*

⁶⁷⁷ Usp. bilj. 669.

⁶⁷⁸ Usp. bilj. 670.

5. STANOVNIŠTVO PREMA NATPISNOJ GRAĐI

5.1. Imenski obrasci i natpisne formule

Procesom širenja rimske kulture između ostalog dolazi i do promjena u načinu ukapanja mrtvih te označavanju grobnog mjesta tipično rimskim oblicima epigrafskih nadgrobnih spomenika, kao i prihvaćanja prakse postavljanja počasnih javnih natpisa i posveta rimskim božanstvima ili članovima vladajuće carske obitelji. Oni su prvorazredni izvori za proučavanje života te kulturnih i društvenih procesa tijekom rimske epohe i bez njih bi istraživanja takve vrste bila zapravo nemoguća. Razlog je taj što se na većini spomenika, bilo nadgrobnog ili počasnog karaktera pojavljuju imena pokojnika i komemoratora, zavjetodavaca i uopće osoba koje su podigle određene spomenike, pa nam antroponimija pomaže u sagledavanju širenja rimske kulture i procesa romanizacije.

Do danas na području općine Čapljina nije pronađen niti jedan epigrafski spomenik stariji od sredine 1. st. pr. Kr., pa je to i donja granica mogućnosti proučavanja navedene teme preko natpisne građe. Iako je za razliku od Salone i Narone na studijskom području registriran i u ovom radu analiziran tek manji broj epigrafskih spomenika, ipak se donekle može rekonstruirati slika stanovništva.

Da bi razumjeli procese koji su doveli do promjena u kulturi, jeziku i antroponimiji tj. onomastici, potrebno je podsjetiti na razvoj rimskih imenskih sustava jer su gotovo na svim epigrafskim spomenicima prisutne imenske formule iz kojih dobivamo višeslojne informacije, prije svega o društvenom položaju imenovanih, a onda u kombinaciji s drugim karakteristikama, posebno morfološkim osobinama i natpisnim formulama, o vremenu nastanka nekog spomenika. O posljednjem je već bilo riječi u poglavlju 4, a ovdje ćemo se koncentrirati na antroponimiju i imenske obrasce.

Prema većini autora koji su se bavili rimskim sustavima imenovanja, Rimljani su u početku imali jednostavan imenski obrazac (tu mislimo na rimske građane), tj. imenovali su se osobnim imenom i imenom oca u genitivu (patronimikom). Vremenom se sustav imenovanja transformirao te su od jednoimenog prešli na dvoimeni sustav, gdje je imenu pridodan gentilicij, a zatim su došli do upotrebe troimenog obrasca, tj. *tria nomina*, imenske formule čiji su dijelovi *praenomen*, *nomen gentile* i *cognomen*.⁶⁷⁹ Taj sustav imenovanja bio je karakterističan za

⁶⁷⁹ Alföldy 1969, 27; Salway, 1994, 124; Matijašić, 2002, 57-58.

svakodnevni život, dok se na epigrafskim spomenicima često reducira na način da se izbacuje njegov prvi dio (*praenomen*). Za upotrebu dvoimene formule *praenomen + gentilicium + filijacija* (ili bez nje) na studijskom području nema primjera, što ne znači da se u budućnosti možda neće pojaviti. *Tria nomina* (s filijacijom ili bez nje) je razmjerno česta formula, a primjere imamo na počasnim spomenicima iz Tasovčića (POČS1) i nadgrobnom spomeniku iz Gabele (NS10), gdje se javlja bez filijacije, zatim iz Dretelja s upotrebom filijacije (NS9), te na još jednom nadgrobnom spomeniku iz Tasovčića ponovno bez filijacije (NS4).

Moguće im je uvjetno pridružiti i još jedan primjer iz Čapljine, sigurno bez filijacije (NS1), ali njegovo postojanje ipak ostaje pod znakom upitnika. Na kraju razvoja, od kasnijeg 2. stoljeća i kroz cijelo 3. i 4. st., nalazimo imena bez prenomena i gotovo uvijek bez filijacije, tj. imena donijeta novom vrstom dvoimene formule (*duo nomina*) *gentilicium + cognomen*, uvijek bez filijacije. Takvi primjeri na području našega rada su nadgrobni spomenici iz Tasovčića NS5 i NS6 te još jedan iz Sjekosa NS8.

Procesom romanizacije autohtono stanovništvo prihvaća latinsko pismo i običaj postavljanja natpisa na spomenicima različitog karaktera, pa tako jedan dio zatečene antroponimije jasno ukazuje na autohtono podrijetlo imenovanih osoba. Razvoj i oblike imenovanja domaćih ljudi isrpno je prikazao D. Rendić-Miočević. Prije prihvaćanja rimskog imenskog obrasca (tj. prije dobivanja rimskog civiteta), imenskih formula za autohtono stanovništvo, tj. osobe domaćeg podrijetla, bilo je nekoliko: jednočlana-jednoimena (osobno ime), dvočlana-jednoimenog sistema (osobno ime i patronimik, bez filijacije ili sa njom) i dvočlana-dvoimena formula sastavljena od osobnog i rodovskog imena (razvijeniji oblik s patronimikom i filijacijom).⁶⁸⁰

Na studijskom području takvih potvrda nemamo, ali nije isključeno da se neki od spomenutih oblika imenovanja nalazio na spomeniku iz Čapljine (NS1).

Imenovanje oslobođenika slijedilo je u potpunosti imenovanje građana, ovisno o vremenu upotrebe pojedine imenske formule, s time da se umjesto filijacije uz imena oslobođenika navodi kratica L ili LIB (*libertus/a*), no ne uvijek.⁶⁸¹ U razdoblju dominacije *tria nomina* libertini su preuzimali *praenomen* i *gentilicium* vlasnika, a bivše robovsko ime dobivalo je funkciju kognomena. Isto je vrijedilo i razdoblju upotrebe *duo nomina*, osim što *praenomen* nije navođen. Primjer prve prakse nalazimo vjerojatno na spomeniku iz Gabele (NS10), a

⁶⁸⁰ Rendić-Miočević, 1989, 633; Bojanovski, 1988, 308-309.

⁶⁸¹ Matijašić, 2002, 71-74. Činom oslobođenja bivši robovi postaju slobodni rimski građani, a njihova djeca rođena u zakonitom braku nakon oslobođenja imala su sva prava slobodnorodnih rimskih građana.

dokazani primjer druge vidimo na spomeniku iz Tasovčića **NS4**, s mogućnošću takve pojave na još dva spomenika iz istog mjesta (**NS5** i **NS6**). Zapravo, najveći broj sigurnih ili preko karakterističnih „oslobođeničkih“ kognomena pretpostavljenih oslobođenika imenovan je upravo dvoimenom formulom, što znači i da je riječ o kasnijim natpisima.

Najniža skupina rimskog društva bili su robovi (*servi*), koji su bili bez ikakvih građanskih i političkih prava, a imenovani su samo jednim, tj. osobnim imenom i pratećom oznakom *SER(vus)* ili *SER(va)*, umjesto koje se katkad navodi ime vlasnika u genitivu.⁶⁸² S područja općine Čapljina potječu dva spomenika s po tri osobe imenovane takvim jednoimenim obrascem, tj. običnim imenom, bez oznake *servus/a*, kao i imena vlasnika: jedan potječe iz Struga kod Mogorjela (**NS2**), a drugi iz Doljana (**NS7**).

Na vremensku pripadnost pojedinih spomenika pored imenskih obrazaca ukazuju i neke natpisne formule, među kojima je po vrijednosti osobito važna formula *Dis Manibus* prisutna na nadgrobnim spomenicima. Ona je na spomenicima studijskog područja prisutna u verziji ispisanom siglami, koja u sepulkralnoj terminologiji postaje obavezna od oko sredine 2. st. nakon Krista, tj. negdje na početku kasnog principata.⁶⁸³

Na području Čapljine je dosta česta jer je zabilježena na pet od deset nadgrobnih spomenika (**NS2**, **NS5**, **NS6**, **NS7** i **NS8**), uvijek u kombinaciji s moralizirajućim epitetom *bene merens*.⁶⁸⁴ Zanimljivo je da se posveta Manima čak četiri puta javlja u verziji *Dis Manibus sacrum* (*DMS*) koja je čini se mlađa od one bez riječi *sacrum* (nema je jedino na spomeniku **NS2**). U kombinaciji s imenskom formulom *duo nomina* formule *DM* i *DMS* te *bene merens* dokazi su da je većina nadgrobnih spomenika kasnijeg datuma. Suprotno tome, formula *hic situs est* prisutna na spomeniku **NS10** ukazuje pouzdano na 1. st. nakon Krista.⁶⁸⁵

5.2. Struktura stanovništva

Analizom epigrafskih spomenika (posebice onih sepulkralnog karaktera) samo donekle se može rekonstruirati slika stanovništva. Tomu je razlog mali broj otkrivenih epigrafskih spomenika (njih 23), od kojih je 13 nadgrobnog karaktera, 8 miljokaza, 1 počasnog i 1 posvetnog karaktera (na 4 nadgrobnih spomenika nema imena ili je vidljivo tek nekoliko riječi) pa za analizu ostaje tek 10 spomenika na kojima se pojavljuju imena ukupno 20 osoba.

⁶⁸² Matijašić, 2002, 70.

⁶⁸³ Alföldy 1969, 28.

⁶⁸⁴ Alföldy 1969, 29.

⁶⁸⁵ Alföldy 1969, 28.

Spomenici većinom dokumentiraju stanje od 1. do 4. st. po Kr., a samo počasni spomenik braće Papija s Crkvine u Tasovčićima datira s kraja republikanskog razdoblja, tj. iz 1. st. pr. Kr. Onomastička analiza pokazuje da su stanovnici predmetnog područja bili pripadnici svih društvenih grupacija, a interesantna je relativno značajna zastupljenost serva i bivših serva, tj. libertina, dok se *cives Romani* pojavljuju u približno istom broju, ravnomjerno od zadnjeg stoljeća republike i kroz carsko doba. Samo na jednom natpisu nalazimo osobe u aktualnom ili bivšem peregrinskom statusu.

Imena onih koji su posjedovali rimsko građansko pravo navedena su isprva formulom *tria nomina* (samo jednom s filijacijom), a potom onom s dva imena, tj. *duo nomina* (uvijek bez filijacije). Libertini su samo u jednom slučaju označeni odgovarajućim izrazom (*liberta*), a u svim drugim nužno ih je prepoznati preko karakterističnih kognomena (nadimaka). Robovi se prepoznaju preko jednočlane imenske formule, tj. osobnih imena i ne prate ih druge oznake.

Na ovome mjestu za svih deset spomenika navest ćemo samo поблиže podatke koji se odnose na kataloški broj, mjesto nalaza, imena osoba i status (sl. 205), dok su u prethodno donijetom poglavlju 4 pod nazivom „Rimskodobna natpisna građa s područja općine Čapljina“ navedeni svi podatci s detaljnom onomastičkom i epigrafskom analizom.

Katalog	Mjesto nalaza	Imena	Status
NS1	Čapljina	[...]l(i)us (=Mall(i)us?, Plaius?) TA[E...] Messor (=T. Ael(i)us Messor?)	peregrinus? civus Romanus?
NS2	Struge-Mogorjelo	Am(a)erimnus Rest(it)utianus Calliste	servi
NS4	Tasovčići	Atilia Quarta Publius Atilius Cognatus	liberta civus Romanus
NS5	Tasovčići	Flavius Fortunatus Atilia Quarta	civus Romanus? libertus? liberta?
NS6	Tasovčići	Atilia (H)ermetilla Iulius Ursus	liberti?
NS7	Doljani	Pulchra Ursus Viperinus	servi
NS8	Sjekose	Septimia Prima Glavius Sf...]	cives Romani?
NS9	Dretelj	M(arcus) Vinicius M(arcus) f(i)lius Masurianus	civus Romanus
NS10	Gabela	Q(uintus) Trebius Auctus	libertus?
POČS1	Tasovčići	Caius Papius Celsus Marcus Papius Kanus	cives Romani

Sl. 205. Tablični prikaz osoba poznatih s natpisne građe (izrada: Ž. Pandža)

Na temelju navedenog zaključili bismo sljedeće: prema onomastičkoj slici od kraja 1. st. pr. Kr. (od kada imamo podatke za ovu temu) na području općine Čapljina zajedno s autohtonim stanovništvom živjeli su i doseljeni rimski građani s prostora Italije, te njihovi robovi i libertini različitog podrijetla. Razlozi njihova naseljavanja vezani su isprva uz razgranate trgovačke aktivnosti (na što posredno ukazuje import predmeta svakodnevne uporabe - krovni crijep, opeke, lucerne, amfore i dr.), a zatim i uz dedukciju kolonista u ageru Narone. Zanimljivo je da među 20 osoba nema bivših vojnika, što izgleda govori u prilog činjenice da je za njih bilo predviđeno zemljište za naseljavanje na zapadnom obodu Narone (*pagus Scunasticus*).

Mali broj spomenika nedostatan je za stvaranje sigurnije i cjelovitije slike o ondašnjoj strukturi stanovništva i pitanje je u kojoj se mjeri aktualna slika može uzeti kao reprezentativni uzorak. Možemo se samo pitati je li epihorsko stanovništvo bilo većinsko barem na nekim (rubnim) dijelovima studijskog područja, ali na način da to nije ostavilo traga na epigrafskoj baštini? Toj pretpostavci u prilog može ići podatak da mali broj epigrafskih spomenika uopće pripada ranijim stoljećima tj. zadnjem stoljeću republike i prvom stoljeću carstva – kasnom 1. st. pr. Kr. samo **POČS1**, početku 1. st. po Kr. samo **NS10**, kasnijem 1. ili početku 2. st. **NS9**, 2. st. možda, ali ne i sigurno **NS1**, a svi ostali su iz vremena od kraja 2. do u 4. st. Posebno upada u oči mali broj epigrafskih spomenika na desnoj obali studijskog prostora (5 spomenika).

Mogući razlog je blizina Narone kao velikog gravitacijskog centra. Za pretpostaviti je da je na predjelima uz Neretvu živio u ranije vrijeme veći broj bogatih doseljeničkih italskih obitelji, vlasnika većih latifundija na kojima su radili brojni robovi, a neki su ostavili i pisane tragove, ali, zanimljivo je, iz kasnijih stoljeća (Mogorjelo, Doljani). Nakon manumisije ostajali su trgovački činovnici svojih patrona ili su čak sami preuzimali vođenje poslova, ponekad možda i kao nasljednici. Potvrđeni robovi su pretpostavljenog italskog (**NS2**) i keltskog podrijetla (**NS7**), što u prvi mah sugerira da su pridošlice, ali u stvarnom životu zasigurno treba računati i na lokalne robove po rođenju, rođene od roditelja robova, što se kao mogućnost nameće i za naše serve. Za dio osoba potvrđenih na natpisnoj građi treba pretpostaviti da su potomci, tj. pripadnici kasnijih generacija doseljenih rimskih građana ili bivših oslobođenika, ali takve nije uvijek jednostavno prepoznati (usp. npr. **NS4**, **NS5** i **NS8**).

U nastavku ćemo osobe spomenute na 10 važnih natpisa razvrstati prema društvenoj pripadnosti.

5.2.1. Rimski građani (*cives Romani*)

Na dobro poznatom počasnem spomeniku s lokaliteta Crkvina u Tasovčićima (**POČS1**) spominju se braća *Caius Papius Celsus* i *Marcus Papius Kanus*. U pitanju su doseljenici italskog podrijetla, koji u Tasovčiće vjerojatno dolaze iz Narone, gdje je obitelj *Papii* bila jedna od imućnijih i uglednijih. Da su *Papii* pripadali višem staležu Narone dokazuju dva natpisa iz središta kolonije na kojima se spominju *Papia L. f. Brocchina*, svećenica božanske Livije, i *Papia L. f. Maxima*, udana za sevira i oslobođenika iz porodice Agrija.⁶⁸⁶

Na drugom spomeniku iz Dretelja (**NS9**) donosi se ime (*cognomen*) epihorskog podrijetla unutar tročlane imenske formule, a u pitanju je dječak *Marcus Vinicius Marci filius Masurianus*. Masurijan je po svemu sudeći bio treći ili četvrti sin u roditelja, a njegov kognomen izveden je od očeva kognomena (ili kognomena nekog od bliske rodbine), koji je vjerojatno glasio *Masurius*.⁶⁸⁷ Po svemu sudeći u pitanju je romanizirana domaća obitelj, koja je *ius civitatis* stekla vrlo rano, ali je, kako je običaj tada nalagao, zadržala epihorsko ime kao kognomen.⁶⁸⁸ Sličan primjer naslućuje se i na spomeniku **NS1**, na kojemu je možda stajalo ime *T. Ael(ius) Messor*, no to ipak nije posve sigurno.

Na natpisu **NS4** također iz Tasovčića zabilježen je u funkciji komemoratora *Publius Atilius Cognatus*, rimski građanin imenovan karakterističnom tročlanom imenskom formulom (*tria nomina*). Zbog izostanka filijacije ili druge oznake neprozirnog je podrijetla (*incertus*), a nije do kraja jasan ni njegov odnos s pokojnicom, oslobođenicom Atilijom Kvartom. Jedna je i najvjerojatnija mogućnost da je Kognat bio slobodnorodeni član imućne italske (vjerojatno trgovačke) obitelji *Atilius*, koja se prvotno doselila u Naronu te poslije proširila i na okolna područja, i po takvom scenariju Kognat bi sa sobom poveo ropkinju Kvartu, kojoj je poslije dodijelio oslobođenički status. Druga je mogućnost da je i sam bio oslobođenik, čemu ipak ne ide u prilog odabir kognomena i izostanak nekog pojašnjenja u tom smislu (npr. izraza *conlibertus*).

Na spomeniku pronađenom na lokalitetu Ograda u Sjekosama **NS8** spominju se dvije osobe imenovane dvoimenom formulom - *Septimia Prima* i *Glavius S[...]*. Iako, kako smo u analizi spomenika naveli, neki od autora smatraju da je *Glavius* ime ilirskog podrijetla, to se ne može smatrati sigurnim. U kombinaciji sa ženskim imenom kojega je dio carski nomen

⁶⁸⁶ Glavičić, 2002, 575.

⁶⁸⁷ Bojanovski, 1969, 103.

⁶⁸⁸ Bojanovski, 1964, 102.

Septimius smatramo da je moguće riječ i o imenu zapadnoga (italskog?) podrijetla unutar formule *duo nomina*.

Što se tiče datacije spomenika, jedino spomenik s Crkvine iz Tasovčića (**POČS1**) pripada kraju 1. st. pr. Kr. Ostali su iz razdoblja principata i različite datacije. Spomenik iz Dretelja (**NS9**) datira vjerojatno iz kraja 1. ili početka 2. st., tj. iz vremena ranog principata, a spomenik iz Tasovčića (**NS4**) i onaj iz Sjekosa (**NS8**) iz kraja 2. ili 3. st., tj. iz kasnog principata. Pod uvjetom da je doista nosio ime T. Elija Messora, spomenik problematičnog čitanja iz Čapljine (**NS1**), bilo bi najlakše datirati, jer bi dotični civitet očito stekao u doba cara Hadrijana ili Antonina Pija, prema čemu bi spomenik sigurno datirao iz 2. st.

5.2.2. Peregrini

Do danas je na studijskom području pronađen samo jedan epigrafski spomenik na kojem se vjerojatno navode domaća, tj. epihorska imena, ali bez pouzdanih pokazatelja o tipu imenske formule. To ne znači nužno da je epihorsko stanovništvo bilo zastupljeno u značajnom ili malom postotku, već je vjerojatno riječ i o tome da isprva nisu prakticirali podizanje latinskih epitafa. Na spomeniku iz uže gradske jezgre Čapljine (**NS1**) sačuvani su tragovi najmanje dvaju imena s mogućim aktualnim ili bivšim peregrinskim statusom. Prvo ime moglo je glasiti *Mal(l)aius* ili *Plaius*, a stajati u funkciji kognomena, čiji nam pripadajući gentilicij nije ostao sačuvan. Drugo je ime prema starijim istraživačima vjerojatno glasilo *Talius*, ali se nama čini da bi mogla biti u pitanju imena *T(itus) Ael(ius)*, kojemu bi zadnje ime Messor moglo stajati u funkciji kognomena.

To otvara potencijalnu mogućnost da je gentilicij *Aelius* stajao i uz prvo muško ime. Alternativa je da je bila riječ o nekom ilirskom obiteljskom ili čak osobnom imenu. Prva osoba je prema tome bila peregrin ili rimski građanin svježega civiteta, što pretpostavljamo za Messora. Datacija spomenika ide od 2. st., što se nameće kao prva mogućnost, ali je zbog specifične izvedbe slova L (usp. spomenike **NS5** i **NS6**) i slova A bez vodoravne haste treba protegnuti i na kasnija stoljeća.

5.2.3. Oslobođenici (*liberti*)

Oslobođenici ili *liberti* su bivši robovi (u to vrijeme imenovani samo jednim imenom) kojima je vlasnik dodijelio slobodu ili im je dopustio da se otkupe. S dobivanjem slobode na

natpisima se njihova imena najčešće pojavljuju u novom troimenom i kasnije dvoimenom obrascu. Svoje robovsko ime ostavljaju za *cognomen* (nadimak), dok uzimaju *preanomen* i obiteljsko ime (*gentilicium*) bivšeg vlasnika.⁶⁸⁹ Umjesto filijacije (*filius / filia*) u njihovu se slučaju javlja kratica L ili LIB (*libertus / liberta*).⁶⁹⁰

Od deset spomenika na kojima se pojavljuju imena civilnih osoba, najveći broj ih spominje osobe čija su imena donijeta dvočlanom imenskom formulom i neki su izrijekom navedeni kao *liberti*, a za druge se to eventualno može pretpostaviti temeljem karakterističnih „oslobođeničkih“ kognomena. Većina ih je direktno ili daljnjim podrijetlom povezana s bogatom naronitanskom obitelji *Atilius* i na prostor zaleđa Narone poslani su ili su se doselili zacijelo s namjerom da prošire trgovačku djelatnost obitelji prema unutrašnjosti, ili čak da sami pokrenu poslove nezavisno od bogatih patrona.

Na kratkom natpisu **NS10**, pronađenom u Gabeli, navodi se pokojnik *Quintus Trebius Auctus*, čiji je gentilicij italskog tj. oskanskog podrijetla, a *cognomen* je tipičan i čest među oslobođenicima. Odatle i pretpostavka da je riječ o libertinu.

Na već spomenutom natpisu iz Tasovčića **NS4** pokojnica *Atilia Quarta* izrijekom je navedena kao *liberta*, a opstaje problem razumijevanja statusa komemoratora P. Atilija Kognata, o čemu je ranije bilo riječi.

Na još jednom spomeniku iz istog mjesta **NS5**, ali iz znatno kasnijeg razdoblja, spominju se supružnici *Atilla* (zapravo *Atilia*) *Quarta* i *Flavius Fortunatus*, imenovani dvočlanom imenskom formulom. *Quarta* je možda oslobođenica ili potomak oslobođenika obitelji *Atilius* (usp. **NS4**) Njezin suprug *Flavius Fortunatus* podrijetlom je neproziran te bi mogla biti riječ o carskom libertinu, ali i rimskom građaninu po rođenju (*ingenuus*).

Slična „naznaka“ oslobođeničkog statusa vezana je i uz natpis **NS6**, na kojemu se pojavljuju supružnici *Atilia (H)ermetilla* i *Iulius Ursus* s imenima u dvoimenoj formuli. Osim što su im kognomeni tipični za oslobođenike, *Ursus* se kao robovsko ime javlja i na natpisu **NS7**.

Od spomenika na kojima se spominju oslobođenici (njih četiri), spomenik iz Gabele **NS10** pouzdano datira iz ranijeg 1. st., **NS4** iz Tasovčića iz 2. ili 3. st., a ostala dva spomenika pronađena u Tasovčićima iz 3.-4. st., tj. iz vremena dominata.

⁶⁸⁹ Salway, 1994, 128.

⁶⁹⁰ Matijašić, 2002, 71-72.

5.2.4. Robovi (*servi*)

Za robove je imenski obrazac bio drukčiji od onih za slobodne ljude s punim civitetom (*cives Romani*) ili bez njega (*peregrini*) te oslobođenike (*liberti*). Naime, na natpisima su imenovani samo jednim imenom, tj. osobnim imenom i skraćenicom S ili SER (*servus / serva*), nekada zamijenjenom imenom vlasnika u genitivu. Ime su dobivali rođenjem ili su im ga nadjenuli vlasnici. Većinom su to bila imena grčkog ili orijentalnog podrijetla te je i to još jedan pouzdan znak robovskog statusa pojedinca. Ipak, imena nekih robova bila su i zapadnoga ili italskoga postanka.

Na studijskom su području do sada registrirana dva spomenika na kojima se spominju robovi. Prvi od njih, iz Struga kod Mogorjela (NS2), donosi imena *Am(a)erimnus* (pokojućnik), *Restituvianus* i *Calliste* (komemoratori). Pouzdano je riječ o robovima nekog od imućnijih Rimljana iz Narone, s posjedima na Mogorjelu. *Am(a)erimnus* i *Restituvianus* su inače imena italskog, a *Calliste* (verzija imena *Callista*) grčkoga podrijetla. Na drugom spomeniku pronađenom u Doljanima (NS7) također bilježimo tri imena u jednoimenom obrascu bez patronimika. U pitanju su supružnici *Pulchra* i *Ursus* pretpostavljenog keltskog podrijetla, koji su spomenik podigli sinu Viperinu. Oba spomenika datiraju iz razdoblja kasnog principata ili dominata, tj. iz 3.-4. stoljeća.

6. RIMSKE CESTE KROZ STUDIJSKO PODRUČJE

6.1. Izgradnja i trase prometnica

Da je područje današnje općine Čapljina bilo gusto naseljeno u rimsko doba potvrđuju i onodobne prometnice. Neke od njih su magistrale od velikog značaja od kojih su se granali priključni putovi da bi se zahvatila važnija rimska naselja i drugi položaji. U prvo vrijeme izgradnja cesta ima strateško značenje, daje snažan zamah romanizaciji i potiče razvoj gospodarstva te općenito urbanizaciju određenog kraja. Na ranu romanizaciju studijskog područja bez sumnje je utjecala blizina rimske kolonije Narone, koja je imala u to vrijeme veliki gospodarski i demografski rast. Osim Narone, od velike je važnosti bila i blizina rimskog logora na Humcu kod Ljubuškog, kao i to što je studijsko područje presjecala velika rimska magistrala Akvileja – Dirahij (sl. 206). Gradnja prometnica utjecala je na izgradnju većeg broja na njih naslonjenih naselja, pospješila je i ubrzala trgovinu te eksploataciju prirodnih resursa, čime je provincija Dalmacija bez sumnje bogato obilovala.

Upravo zbog navedenih razloga, nedugo nakon slamanja Batonova ustanka 9. godine, kada Rimljani definitivno učvršćuju vlast na osvojenom području, dolazi do premrežavanja cijelog područja mrežom gustih prometnica, čija je uloga da povežu glavni centar provincije Dalmacije Salonu s ostatkom provincije Dalmacije, ali isto tako i s provincijom Panonijom. Izgradnja je započeta još u vrijeme cara Augusta, ali se ubrzala od 14. do 20. godine, tj. u vrijeme cara Tiberija i njegova namjesnika Publija Kornelija Dolabele, kada je trasirano ili izgrađeno pet magistralnih cesta koje su povezivale Salonu s unutrašnjošću provincije.⁶⁹¹

Kroz većinu današnjih naselja na području općine Čapljina prolazile su ili magistralna ili neke od priključnih cesta. Važna rimska magistrala vodila je od Akvileje i preko Tilurija do Dirahija (Drača), a kroz studijsko je područje prolazila s nekoliko alternativnih dionica od kojih je najpoznatija *Narona – Ad Turres – Diluntum*.⁶⁹² Od antičkih izvora navode ju Antoninov itinerarij (*Itinerarium Antonini*), Pojtingerova Tabula (*Tabula Peutingeriana*) i Ravenatova Kosmografija (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*).⁶⁹³

Autori koji su proučavali rimske ceste u unutrašnjosti provincije Dalmacije, pa tako i one na području našeg rada, hodološki su istražili i objelodanili i trase rimskih cesta *Narona –*

⁶⁹¹ Bojanovski, 1974, 17-18.

⁶⁹² Miletić, 2006, 125-135.

⁶⁹³ Suić, 1976, 300-302.

Luesinij, *Narona* – Sarajevsko polje i *Narona* – Nevesinjsko polje, čije su poddionice ceste *Narona – Ad Turres – Diluntum* integralni dio rimske magistrale Akvileja – Drač. Trase većine navedenih komunikacija o kojima u ovom poglavlju govorimo zadržale su se s manjim ili većim odstupanjem i danas, a geografska i prometna pozicija ove regije jedni su od presudnih faktora njenog sveukupnog razvoja.⁶⁹⁴

Sl. 206. Trasa magistrale Akvileja – Dirahij prema Miletiću (preuzeto: Miletić, 2006, 125)

Na područje našega rada iz smjera zapada dolazila je dionica ceste *Salona – Narona*, koja je bila dio itinerarske komunikacije Akvileja – Dirahij.⁶⁹⁵ Na poddionici *Bigeste – Narona* cesta se račvala (sl. 208), tj. jedan njezin krak vodio je prema Čapljini i *Ad Turres* (sl. 209), dok je krak koji je vodio prema Naroni, prema mišljenju većine autora (i nalazima miljokaza), u Prudu skretao prema Crnićima te preko Gorice, Struga i Čapljine (prema Bojanovskom preko Gabele, Višića i Klepaca) vodio do *Ad Turres*, toponima kojeg Tabula smješta iza Narone, na lijevoj obali Neretve (sl. 207).

Cesta *Salona – Narona* imala je ogroman vojnički i ekonomski značaj, a vodila je kroz unutrašnjost zemlje paralelno s obalom, na taj način povezujući dva velika urbana i trgovačka centra na obali.⁶⁹⁶ Tim cestovnim pravcem, koji se dalje granao, još od najstarijih vremena kolala je roba i vršila se razmjena dobara, a od 2. st. pr. Kr. njime su u unutrašnjost zemlje ulazile i rimske legije. Nakon što je Ilirik pokoren i ustrojen u rimsku provinciju, izgrađen je u

⁶⁹⁴ Današnje ceste na studijskom području su: Magistralna cesta M-17, koja povezuje granični prijelaz GP Bosanski Šamac i granični prijelaz GP Doljani, preko Doboja, Zenice, Sarajeva, Mostara i Čapljine; potom magistralna cesta M6 koja povezuje granični prijelaz Gorica s Hrvatskom i granični prijelaz Klobuk s Crnom Gorom. Sjecište tih magistrala nalazi se u Tasovčićima. Jedan krak regionalne ceste M17 odvaja se u Dračevu i vodi preko Sjekosa, Bajovaca i Svitave (R 426). Regionalna cesta R-425a odvaja se južno od M6 iz Čapljine prema Gabeli (desna obala Neretve).

⁶⁹⁵ Sažeto o cesti sa shemom trase, nalazima miljokaza i vrelima: CIL XVII, 4, 2, str. 187-188, XXIII.

⁶⁹⁶ Bojanovski, 1977, 83.

kolsku magistralnu komunikaciju tranzitnog karaktera, s ishodištem u Akvileji, a s ciljem u Dirahiju (Draču). Bio je najpogodniji da se kopnenim putem poveže ne samo primorske gradove već i Italiju s Grčkom, te rimski zapad s istokom.⁶⁹⁷

Rimljani su je na cijeloj trasi od Salone do Narone izgradili starim prapovijesnim pravcem. Značaj joj nije dostigla niti jedna druga komunikacija na ovome području, izgrađena u tom ili kasnijem vremenu. Za to je zaslužan njezin pravac, koji je kraći, vodi povoljnijim terenom, bez većih uspona, što je praktičnim Rimljanima bilo odmah jasno, te su ga odabrali za glavnu tranzitnu prometnicu, dok je cesta uz more imala više lokalni karakter.

Trasu *Salona – Narona* od rimskih izvora spominju Itinerarij i Tabula. Itinerarij navodi sljedeće putne stanice s milijacijom: *Ponte Tiluri XVI Trono XII Bilubio XIII Aufustianis XVIII Narona XXV Dallunto*, dok Tabula (sl. 207) trasu donosi s nešto drukčijim izborom stanica: *Tilurio XII (lakuna) Billubio VIII Ad Novas VIII Ad Fusciana XIII Bigeste XIII Narona*.⁶⁹⁸

Sl. 207. Isječak Pojtingerove tabule s dijelom trase ceste Salone – Dirahij (preuzeto: https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:TabulaPeutingeriana_-_Gensis.jpg)

Komunikacijom *Salona – Narona* bavili su se brojni autori: O. Blau, koji je vodi pravcem Runović (Novae) – Tihaljina – Ljubuški – Humac – Hrašljani – Studenci – ušće Trebižata u Neretvu kod Čapljine,⁶⁹⁹ potom M. Glavinić,⁷⁰⁰ J. Alačević, koji je prvi ispitao

⁶⁹⁷ Isto.

⁶⁹⁸ Suić, 1976, 300-302.

⁶⁹⁹ Blau, 1877, 38-45. Usp. i Bojanovski, 1977, 84.

⁷⁰⁰ Glavinić je 1873. godine, prateći cestu od Vida do Ljubuškog, naslutio da bi Ljubuški mogao biti Bigeste jer se tih godina naišlo na tome mjestu na „mnogo starina“. Pored toga, Glavinić navodi podatak (koji je poslije preuzeo i Evans) o miljokazima na 1. i 2. milji od Narone, na putu koji mještani nazivaju „rimski put“. Usp. Bojanovski, 1977, 84.

cestu na cijeloj dužini s brojnim priključnim putovima,⁷⁰¹ M. Hoernes,⁷⁰² W. Tomaschek,⁷⁰³ A. Evans, koji se u opisu ceste oslanja na Glavinića i Hoernesa,⁷⁰⁴ Ph. Ballif, koji je prvi dao konkretne podatke o cesti i njenoj tehničkoj strukturi te glavnu pažnju posvetio ostacima ceste na terenu - ageru, kolotečinama i miljokazima.⁷⁰⁵

Ballif kao i Alačević cestu promatra u sklopu priključnih putova te je važan njegov opis onih putova koji su se na nju povezivali iz smjera Duvanjskog polja i okolnih krajeva. Iako je terenski istražio samo odsjek od Runovića do Narone, njegov je rad prvi moderni prikaz rimskih cesta na našem području te on i danas služi kao osnova za hodološka istraživanja.

Najkompletniji opis jednog (završnog) dijela ceste *Salona – Narona* dao je C. Patsch, koji ju je istraživao 1904. i 1907. godine. Cestu je detaljno ispitao od Vida do Vitine, tj. u dijelu dionice *Narona – Bigeste* (iz njegove naronitanske perspektive) te je prvi koji je vršio i sondažna ispitivanja da bi dobio podatke o njenoj strukturi, pa s metodološkog stajališta njegov rad i danas služi kao primjer.⁷⁰⁶ Istraženi dio ceste vodi pravcem *Narona* (Vid kod Metkovića) – Prudska Draga – Vitaljina – Baščine – Humac (sl. 208).

Kontinuirani opis ceste, od njenog izlaska iz Salone do ulaska u Neretvu, dao je tek Bojanovski, koji je vršio terenska istraživanja na cijeloj njezinoj dužini (cijelu trasu je obišao četiri puta, osim dionice Gardun – Dicmo). Vodi ju pravcem: Solin – Dicmo – Trilj – Cista Velika – Runović – Ploča (Drinovci) – Jakšenica – Vitina – Radišići – Humac – Žabar (Vitaljina, dio Hrašljana) – Prud – Vid (za trasu od Radišića usp. sl. 210).⁷⁰⁷ Prema njegovu mišljenju u Trilju je bio *caput viae*, tj. raskršće. Prema sjeveroistoku vodila je magistralna komunikacija *Salona – Argentaria*, a od nje se prema jugoistoku odvajala cesta *Salona – Narona*, koja je segment ceste *a Tilurio Scodram*.

⁷⁰¹ Prvi je obišao trasu ceste od Trilja do Vida te odredio sve putne stanice: Alačević, 1878, 21, 38 i 51; Alačević 1897, 102-115. Usp. i Bojanovski, 1977, 85.

⁷⁰² Godine 1879. prošao je dolinom Trebižata. Rimsku cestu vodi tokovima Vrlike, Tihaljine, Mlade i Trebižata (Binnenroute von Salona nach Narona, za razliku od ceste uz obalu): Hoernes, 1880, 37-43; Hoernes 1880/82, 537-550. Usp. i Bojanovski, 1977, 85.

⁷⁰³ Tomaschek, 1880, 497-528, 545-567. Tomaschek je na osnovi izvora i tada još oskudne literature, kao i bez terenskih ispitivanja, cestu u osnovi vodio točnim pravcem. Usp. Bojanovski 1977, 85.

⁷⁰⁴ Evans, 1883, 68-78.

⁷⁰⁵ Ballif, 1893, 31-32, 62-64. Usp. i Bojanovski, 1977, 86.

⁷⁰⁶ Patsch, 1907, 27-80. Usp. i Bojanovski, 1977, 86.

⁷⁰⁷ Bojanovski, 1977, 83-153.

Sl. 208. Cesta Bigeste – Narona; detalj karte (preuzeto: Patsch, 1907, 120, Taf. 1)

U Runovićima kod Imotskog cesta je vodila do Ploča (Imotski), skretala u Drinovce i Goricu kod vrela Jakšenice,⁷⁰⁸ te nastavljala do Vitine i Humca, gdje je ispod Gračina mostom prešla Trebižat, a odatle vodila do Žabara (Vitaljina, dio Hrašljana). Kod mosta u Žabaru (Vitaljina) okrenula je pravolinijski na Rotni dolac (Bijača), odakle se Prudskom dragom spuštala do Pruda, odnosno Vida (Narone).

Posljednja stanica ceste *Salona – Narona* je Narona, koja po Bojanovskom nije ležala na direktnom pravcu ceste *Aquileia – Scodra – Dyrrachium* (!), nego se za Dirahij (Drač) ponovno skretalo 1 milju (1,7 km) prije Narone, u Prudu,⁷⁰⁹ gdje je bio *bivium* cesta, tj. gdje je jedan krak ceste skretao u unutrašnjost Hercegovine (za *Ad Turres, Diluntum*) i nastavljao dalje prema Nikšiću i Draču,⁷¹⁰ gdje je započinjala *via Egnatia*, a drugi je krak ulazio u Naronu (sl. 208). Cesta je fiksirana na Tabuli (sl. 207), a u zadnjoj dionici vodi od Humca, tj. Vitaljine, gdje je Patsch pronašao ostatke drugog rimskog mosta preko Trebižata, do Narone.⁷¹¹

⁷⁰⁸ Bojanovski, 1977, 127, 131.

⁷⁰⁹ Bojanovski, 1977, 127.

⁷¹⁰ U Prudu je i danas lokalno raskršće putova. Usp. Bojanovski, 1977, 115.

⁷¹¹ Patsch, 1907, 54.

Bojanovski smatra da se kod putne stanice *Bigeste* (Radišići) odvajala dionica koja je vodila dolinom lijeve obale Trebižata do njegova ušća kod Čapljine⁷¹² i dalje do *Ad Turres* (Tasovčići) (sl. 211).⁷¹³

S tim u svezi navodi sljedeće: „Magistralni pravac *Salona – Scodra*, kao što smo vidjeli, nije skretao u Naronu, kako su mislili svi dosadašnji istraživači, pa i Patsch, nego je nastavljao lijevom obalom Trebižata, otprilike pravcem današnje ceste Ljubuški – Čapljina“. ⁷¹⁴ Navedeni pravac se inače podudara s ostacima kaldrme koje je Patsch otkrio na katoličkom groblju na Muši u Čapljini (sl. 209).⁷¹⁵

Na potezu od sela Trebižata do Muše (tj. bliže Muši) prema mišljenju Bojanovskog bio je *trivium* cesta (Ljubuški – Studenci – Čapljina i Prud – Crnići – Gorica – Struge – Čapljina). U pitanju su dijelovi velike rimske magistrale Akvileja – Drač, tj. dionice *Narona – Ad Turres – Diluntum*, čije je djelimične ostatke Patsch registrirao na potezu od Brajkovića, Zurovca i Muše te preko Tasovčića, tj. lokaliteta Crkvine, Kuparica i Lazine do Hrsovca u Opličićima.⁷¹⁶

Cesta je od Muše pravolinijski vodila do mosta Čapljina-Tasovčići, gdje je prešla Neretvu i nastavila kroz Tasovčiče, odakle je jedan krak vodio do Opličića i Dilunta (Stoca), a drugi je u Kuparici mostom prešao Bregavu i nastavio preko Klepaca za Čeljevo i Višiče (sl. 209). Bojanovski je *Turres* koje spominje Ravenat (V,14) ubicirao u Struge, tj. Mogorjelo, a susjednu putnu stanicu *Ad Turres* s Tabule („od kula“, „kraj kula“, „u blizini kula“) u Tasovčiče.⁷¹⁷

⁷¹² U Čapljini je bio prijelaz preko Neretve, vjerojatno mostom, ali mu se tragovi nisu sačuvali, o čemu vidi naprijed u tekstu. Bojanovski, 1969, 143.

⁷¹³ Bojanovski, 1969, 140; Bojanovski, 1977, 139.

⁷¹⁴ Bojanovski, 1977, 143.

⁷¹⁵ Patsch, 1906, 378. O tome autor kaže: „Između gromile i katoličkog groblja Čapljine proteže se kroz njive Sušca i Fazlagića oko 4 m široka kaldrma koja preko blata smjera na III. magazin duhanskog otkupnog ureda u Čapljini. Veličinom odgovara običajnoj širini rimskih cesta u nas, a ostatak bi mogao označavati cestu, koja je možda spajala dolinu Trebižata s rano romaniziranim Brotnjim poljem“.

⁷¹⁶ Bojanovski, 1973, 145.

⁷¹⁷ Bojanovski, 1969, 151. Za izjednačavanje *Turres* i Mogorjela zalaže se i S. Čače. Usp. Čače, 1993, 365.

Sl. 209. Ostatci ceste preko Brajkovića i Muše do Hrsovca u Opličićima označeni isprekidanim i punim crvenim linijama (preuzeto: Patsch, 1912, T. XI)

To što je itinerarska cesta kod putne postaje Bigeste skrenula na desnu obalu Trebižata, posljedica je, prema Bojanovskom, privlačne snage jakog trgovačkog centra, kakva je bila Narona.⁷¹⁸ Smatra da tranzitni promet nije morao skretati u Naronu, nego je nastavljao pravcem *Bigeste* (Donji Radišići) – Studenci – Čapljina, jer je kraći i udobniji, dug samo oko 20 km, te je tim pravcem putnik uštedio udaljenost od Narone do *Ad Turres*.⁷¹⁹ Prema tome, itinerarska cesta Akvileja – Dirahij vodila je po njemu preko putne postaje u Bigestama (Radišići), potom Studenaca i Trebižata do Čapljine, za *Ad Turres* i *Diluntum*, i to je cesta prvog reda, dok je odvojak ceste u Radišićima skrenuo prema Ljubuškom te išao preko Humca i Vitaljine do Pruda i Narone (sl. 210).

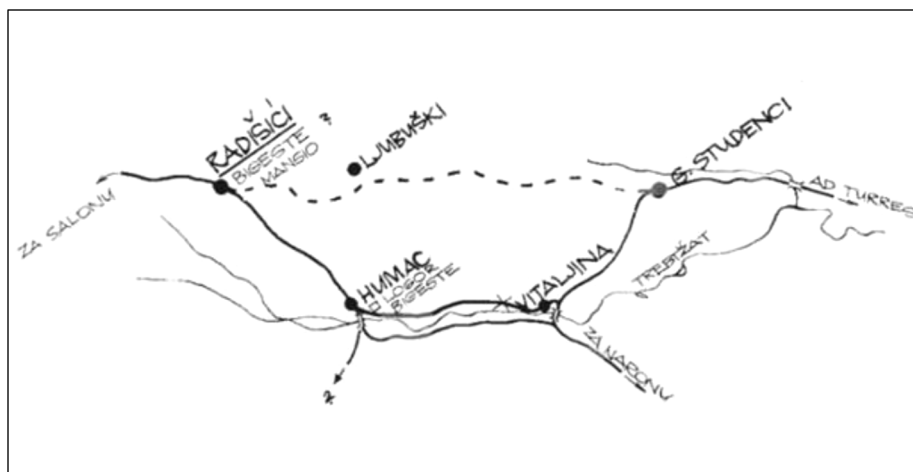
U Prudu se cesta račvala, jedan krak je vodio preko Crnića i Slane Drage. Prema Patschu je nastavljao do Gorice (preko prijevoja između Mitruše i Milanovače), Struga (Mogorjelo), potom Čapljine i za *Ad Turres* (Tasovčici) (sl. 213).⁷²⁰ U prilog toj trasi po našem bi mišljenju mogao govoriti i slijed *Turres – Narona* kod Ravenata (V,14), kojeg Čače vidi kao odraz smještaja dviju „stanica“ uz istu prometnicu.⁷²¹ Bojanovski taj krak također vodi preko Crnića, ali on po njemu nastavlja ravno prema Gabeli te dalje ide preko Čeljeva, Višića i Klepaca do *Ad Turres* (Tasovčici), o čemu će detaljnije biti riječi u nastavku (sl. 214). Važno je naglasiti da jedna trasa ne negira onu drugu (usp. sl. 229).

⁷¹⁸ Bojanovski, 1977, 137.

⁷¹⁹ Bojanovski, 1977, 109.

⁷²⁰ Patsch, 1907, 27-80.

⁷²¹ Čače, 1993, 365.

Sl. 210. Cestovni čvor u Vitaljini s krakom za Naronu i drugim za Studence te dalje za *Ad Turres* (preuzeto: Bojanovski, 1969, 141)

S obzirom na to da su naprijed spomenuti dijelovi ceste *Salona – Bigeste – Narona – Ad Turres*, tj. poddionice od *Bigeste* do *Narone* i od *Narone* do *Ad Turres*, integralni dijelovi ceste *Narona – Leusinium* i *Narona – Sarajevsko polje*, u nastavku ćemo razmotriti dionice tih cesta i to od putne postaje *Bigeste*, potom od *Narone* do *Ad Turres* i jednim dijelom od *Ad Turres* do *Dilunta* (*Stoca*).

6.1.1. Cesta *Narona – Leusinium*

Jedna od važnih rimskih prometnica kroz studijsko područje jest cesta *Narona* (Vid kod Metkovića) – *Leusinium* (Panik kod Bileće), koja je bila dio itinerarske ceste *Salona – Narona – Scodra*.⁷²² Od izvora ju donose Itinerarij i Tabula. Po Tabuli i tamo donijetoj milijaciji ide pravcem *Narona XXII Ad Turres XIII Dilunto XIII Pardia XVI Ad Zizio VIII Leusinio*, i dalje za *Anderbu* i *Skadar* (sl. 212), dok po Itinerariju ide pravcem *Narona XXV Dallunto XL Leusinio*, itd.⁷²³ Oba spomenuta izvora vode ju istim pravcem, osim na prvoj dionici između *Narone* i *Ad Turres*, što se jasno vidi po velikoj razlici u milijaciji.⁷²⁴ Budući da je cesta sastavni dio itinerarske komunikacije *Salona – Dyrrachium – via Egnatia*, Bojanovski s pravom drži da ju treba datirati kad i ostale dijelove ceste, tj. ne u vrijeme 3. st. kako je pomišljao Sergejevski, nego u ranije, Dolabelino vrijeme.⁷²⁵

⁷²² Sažeto o cesti sa shemom trase, nalazima miljokaza i vrelima: CIL XVII, 4, 2, str. 224-225, XXVI.

⁷²³ Bojanovski, 1973, 168.

⁷²⁴ Bojanovski, 1969, 140.

⁷²⁵ Bojanovski, 1973, 171-172.

Komunikacijom su se bavili Ballif, Truhelka, Patsch, a najiscrpnije Sergejevski, koji ju je otkrio i istraživao, te 1962. o tome objavio preliminarno izvješće. Cesta se po njegovu mišljenju odvaja od ceste Cavtat – Nikšić sjevernije od Trebinja, kod Moska. Preko studijskog područja vodi ju od Pruda kod Narone u unutrašnjost do Crnića, Čeljeva, Klepaca, Tasovčića te dalje uz Bregavu do Stoca, Gornjeg Graca (Ljubinje) u Krtinju, gdje prelazi u Ljubomir, sjeverno od Trebinja do Moska, gdje se račva.⁷²⁶

Bojanovski je preko arheoloških ostataka ceste pokušao dopuniti i verificirati podatke Sergejevskog. Istraživanje je izvodio obrnutim smjerom, tj. od Narone do Panika, podijelivši cestu u pet dionica: *Narona* – Tasovčići kod Čapljine, Tasovčići – Stolac, Stolac – Gradac kod Ljubinja, Gradac – Ukšići na Ljubomirskom polju i Ukšići – Panik na Trebišnjici.⁷²⁷ Što se tiče područja općine Čapljina, interesiraju nas dionice *Narona* – Tasovčići i Tasovčići – Stolac. Na dionici *Narona* – Tasovčići dvije varijante puta odgovaraju trasama dvaju izvora: Itinerarija i Tabule (sl. 211).

Sl. 211. Poddionica ceste *Narona* – *Ad Turres*; detalj karte (preuzeto: Bojanovski, 1973)

Kraća varijanta / trasa koju donosi Itinerarij ide od Narone ka desnoj obali Neretve.⁷²⁸ Vodila je od Pruda preko Crnića, Džuberinske Drage, Slane Drage, Gorice, Struga (gdje je prešla Trebižat) do Mogorjela, odakle je moguće skretala u pravcu trivija (preko Brajkovića i Zurovca), koji je bio negdje između sela Trebižata i Muše u Čapljini (sl. 209 i 211), gdje se spajala s magistralnim pravcem *Bigeste* – *Ad Turres* te preko mosta u Čapljini (možda brodom) prešla Neretvu i vodila do Tasovčića (*Ad Turres*) te dalje za *Diluntum* (Stolac).⁷²⁹

⁷²⁶ Sergejevski, 1962, 111-113; Bojanovski, 1983, 13.

⁷²⁷ Bojanovski, 1973, 140.

⁷²⁸ Cesta je potvrđena miljokazima **M5**, **M6** i **M7**. Usp. bilj. 749.

⁷²⁹ Bojanovski, 1969, 143.

Ne može se, međutim, isključiti ni mogućnost da je prešavši u Struge išla ravno pokraj Mogorjela prema položaju pretpostavljenog prijelaza, iako arheoloških dokaza nema. Prema Tabuli drugi krak ceste je duži (poznat pod imenom Sekulan), a išao je od Vida najprije prema Ljubuškom (*Bigeste*), tj. vraćao se pravcem ceste *Bigeste – Narona* te na lijevoj obali Trebižata prelazio mostom u zaseoku Žabar (Vitaljina), gdje je izlazio na magistralni pravac *Salona – Scodra* (sl. 211). Ukupna dužina ove trase je 32 km, što približno odgovara distanci od 22 rimske milje između putnih stanica *Narona* i *Ad Turres* s Tabule.

Za drugu dionicu, od *Ad Turres* (Tasovčića) do Stoca, Bojanovski također navodi dvojni trasu. Jedna vodi kroz kanjon Bregave, a druga preko visoravni Dubrava. Trasa kroz kanjon Bregave može se pratiti po mjestimičnim tragovima, a potom i tragovima manjih naseobinskih aglomeracija. Tragovi takvih naselja su u Lazinama, istočno od Crkvine, odakle potječe miljokaz cara Konstansa (**M1**), na Mliništima pod Opličićima, na Crljekušama na granici Prenja i Opličića, pod Gradinom u Borojevićima te na izlasku iz kanjona u Vidovo polje. Razlog zašto su Rimljani tako važnu prometnicu vodili kroz dugi i zatvoreni riječni klanac (danas u kanjonu Bregave nema naselja ni objekata, jer ga za jesenjih i proljetnih kiša ugrožava nabujala voda Bregave) Bojanovski vidi u tome što je najvjerojatnije riječ o prapovijesnoj komunikaciji, što potvrđuju gradine po obodu kanjona, npr. na Hotnju, Opličićima, Prenju, Borojevićima.

Trasa se uglavnom poklapa s konjskom i pješačkom stazom uz desnu obalu Bregave, koja je ucrtana na austrijskoj i jugoslavenskoj karti.⁷³⁰ Patsch je na tome smjeru naišao na spurile i ivičnjake kod Medina kuka na Crkvinama te ostatke agera ceste na Lazinama, na kaldrmu od lomljenog kamena (širine 3 m) kod vira Čardačine, 2,5 km uzvodno od Tasovčića (sl. 209), te na kaldrumu u rtu Rečićke rijeke pod Opličićima. Taj dio ceste pratio je niz Bregavu Truhelka, koji navodi da ju je kod Zlih Luka pronašao dobro očuvanu, da je dalje išla niz lijevu obalu, gdje je kod Klepča (Klepaca) silazila u dolinu Neretve.⁷³¹ Truhelka također navodi da je na mostu u Klepcima Ballif otkrio uzidani epigrafski miljokaz (**M4**) dok je on sam u Tasovčićima našao fragment anepigrafskog miljokaza (Bojanovski smatra da je u pitanju lokalitet Lazine, odakle potječe i Konstansov miljokaz),⁷³² „na pogledu uz jahaći put“ koji je odatle vodio u klanac Radimlje.⁷³³

⁷³⁰ Bojanovski, 1973, 143.

⁷³¹ Truhelka, 1892, 363.

⁷³² Ballif, 1893, 36; Bojanovski, 1973, 143.

⁷³³ Truhelka, 1892, 363.

Nešto niže na Kuparici, kod turskog mosta na Bregavi nađena su dva miljokaza – jedan s imenom cara Maksimina Daje ili Galerija (M2) i drugi s imenom Julijana (M4).⁷³⁴ Treći s imenom Konstansa (M1) otkopan je na Boškovića Lazinama između Medina i Elezova kuka, oko 1-1,5 km od centra Crkvina. Iako prilikom njegova otkrića nisu zapaženi tragovi ceste, vjerojatno je nađen *in situ*, pored ceste koja je na tom mjestu dokazana i ostatcima agera, udaljena oko 50 m od podnožja brda Hotnja (gdje se po kazivanju mještana 1969. i 1972. na Boškovića Lazinama i dalje izoravala kaldrma).

Četvrti anepigrafski miljokaz morao je stajati negdje u blizini (kako je Truhelka naveo, u Tasovčićima „na pogled uz jahaći put“).⁷³⁵ Ušavši u klanac Bregave, cesta je s Lazina prešla na „Luke“ gdje su se ponegdje na konjskom putu uočavali jaki kameni ivičnjaci.⁷³⁶ Na izlasku iz kanjona Bregave, Truhelka je trag ceste pratio oko 2 km (sve do ušća Radimlje) te se kod Crkvine na Vidovu Polju cesta sastajala s ogrankom koji je išao preko Prenja i Maslina (Bregavu je na tome mjestu prešla mostom i ušla u *Diluntum*).⁷³⁷ Bojanovski je vođen tim podacima 1959. godine obišao kanjon Bregave te je uz provjeru navedenih podataka došao do nekih novih spoznaja. Pronašao je ager rimske ceste koji se sačuvao kroz Tasovčiće, dužine 1-1,5 km, koji je bio djelomično iskrčen ili zaoran. Taj dio ceste poklapa se s poljskim putem koji od mosta na Neretvi vodi poljem, pored njive „Kaldrma“ te do Raskršća pred Bregavom odakle skreće prema Crkvinama.⁷³⁸

Bojanovski smatra da je cesta, po svemu sudeći, imala podignut *agger* (*via alta*), čija širina je iznosila 3,5-4 m. Da je cesta uistinu rimska dokazuju i strukturalni elementi: posteljica (*agger*) od krupnog kamena, pravolinijska trasa i okuka izvedena gotovo pod pravim uglom. Kaldrma je uglavnom iskrčena ili zaplavljena. Preko Lazina i Crkvina put je zaoran. Mještani su kazivali Bojanovskom da se sjećaju kako se na Crkvinama iskopavala kaldrma širine oko 4 m, čiji je kolnik bio popločan opekama, dok su ivičnjaci bili od kamena. Godine 1952. na

⁷³⁴ Ballif je oba miljokaza uklopio u trasu ceste *Narona* – Nevesinjsko polje, a Patsch ih locira na ogranak Crkvine – Višići. Usp. Ballif, Patsch, 1893, 37. Bojanovski drži vjerojatnijim da su na Kuparici nađeni u sekundarnom položaju. Po njegovu mišljenju originalno mjesto im je bilo na potezu od lijeve obale Neretve do Crkvina, pa ih stoga locira na cestu *Narona* – *Diluntum*. Usp. Bojanovski, 1973, 145.

⁷³⁵ Truhelka, 1892, 363. O tome je Truhelka napisao: „Ja sam fragment takvog miljokaza našao u Tasovčićima na pogledu uz jahaći put koji vodi odavne u klanac Radimlje. Mjesto Tasovčići sagrađeno je na rimskim temeljima, te je prije 20 godina pri gradnji neke kuće otkopano oveće zdanje. To je cesta koju je već Evans naslutio, bit će da je identična onoj na Tabuli Puentigiriani i nije išla kako Tomašek misli u Crnu Goru već preko Stoca“.

⁷³⁶ Bojanovski, 1973, 146.

⁷³⁷ Bojanovski, 1973, 146.

⁷³⁸ Bojanovski, 1973, 144, sl. 2.

Lazinama je iskrčen ager ceste širok 4 m, na udaljenosti oko 50 m od ruba polja.⁷³⁹ Na Opličićkom polju cesta se račvala u dva ogranka: jedan je nastavljao kanjonom prema Vidovom polju, a drugi je (širine 4 m) vodio uz uspon Hrsovac na visoravan Dubrave (sl. 211 i 215).

Kroz Opličiće se uspinjao uz potok Čelarevac, potom pored vrela Grabovnika, zaselak Škaljevinu te u zaselak Grobnica u Prenju (tu je po mišljenju Bojanovskog bilo raskrižje, dok ga je Sergejevski locirao u Rivinama), odakle je vodio dalje na Aladiniće, Crniće i dalje prema Nevesinjskom polju, a istočno kroz Pješevac prema Stocu (budući da Ballif i Patsch nisu ništa znali o komunikaciji Tasovčići – Stolac – Ljubomir – Panik, krak ceste preko Dubrava (Opličićkog polja) uklopili su u cestu Narona – Nevesinjsko polje).⁷⁴⁰ Da je cesta nastavljala dalje prema Stocu potvrđuje nalaz miljokaza na Begovu Brdu, odakle se u blagom padu spuštala na Radimlju, odnosno na Crkvinu u Vidovu Polju (sl. 212).⁷⁴¹

Sl. 212. Cesta *Narona – Leusinium*; detalj karte s cijelom trasom (preuzeto: Bojanovski, 1969, 141)

Topografski elementi obaju navedenih ogranka ceste bili su povoljni. Kroz kanjon Bregave cesta je išla rubom aluvijalne zone u blagom usponu, prilagođavajući pravac vijuganju rijeke. Visinska razlika između polazne točke u Tasovčićima i maksimalne na Vidovu polju bila je ravnomjerno raspoređena na trasi od oko 20 km.

Čini se da je ta dionica u sistemu rimskih prometnica bila sastavni dio itinerarske ceste *Salona – Narona – Scodra*, jer joj je dužina podudarna podacima s Tabule, dok se drugi ogranak, tj. krak preko Dubrava, koji ide uzdignutim terenom, treba tretirati kao dionica

⁷³⁹ Osnova agera (posteljice) bilo je krupno kamenje, koje je 70-ih godina bilo složeno uz vinograd Bjelice Gojka na čijoj se njivi i naišlo na ager ceste. Usp. Bojanovski, 1973, 145.

⁷⁴⁰ Bojanovski, 1973, 147.

⁷⁴¹ Bojanovski, 1973, 150.

Nevesinjske prometnice, na koju su se desno i lijevo uključivali ogranci u Dubravama, pa i ovaj od Opličića do Stoca dug oko 11 km.⁷⁴²

6.1.2. Cesta *Narona* – Sarajevsko polje

O dijelu rimske ceste *Narona* – Sarajevsko polje, koja je jednim dijelom prolazila kroz studijsko područje, nema podataka u antičkim izvorima.⁷⁴³ U njima postoje jedino podatci o cesti *Salona – Dyrrachium*, koja je na odsječku od Narone do Dubrava kod Stoca sastavni dio ceste *Narona* – Sarajevsko polje. Nije poznato odakle se točno računala milijacija ceste *Narona* – Sarajevsko polje, ali Bojanovski drži da joj je izlazište (*caput viae*) bilo u Tasovčićima, gdje je bilo najveće raskrižje putova u dolini Neretve, u čijem širem arealu je pronađeno, vidjeli smo, i nekoliko epigrafskih miljokaza (**M1**, **M2** i **M4**).⁷⁴⁴

Velik broj miljokaza (njih preko 60, od čega 21 s natpisom)⁷⁴⁵ potvrđuje da je ova cesta bila magistralna arterija od velikog značaja za provinciju Dalmaciju, jer su Rimljani miljokaze postavljali samo uz velike tranzitne putove.⁷⁴⁶ Većina istraživača cestu vodi dolinom Neretve, kuda ide i danas, ali za potrebe rada navest ćemo samo dijelove ceste koji se tiču područja općine Čapljina (na sl. 212 prikazan je pravac prema Sarajevskom polju).

Ballif je, oslanjajući se na podatke Radimskog, cestu vodio lijevom obalom Neretve do Tasovčića, potom je prevodi na desnu obalu preko Trešanice i Podorošca, te opet lijevom obalom Trešanice do Ivan sedla u Sarajevsko polje.⁷⁴⁷ Patsch je smatrao da je dionica između Narone i Mogorjela (koju je mikrotopografski istražio u duljini od 16 km) bila dijelom ceste, ali je nakon pronalaska miljokaza cara Tita u Prudu uvidio da se ne radi o segmentu navedene ceste nego dionici magistralne ceste *Salona – Scodra*, te da su pravci *Narona* – Prud i *Narona* – Crnici samo priključci na tu magistralu.⁷⁴⁸

⁷⁴² Bojanovski, 1973, 150.

⁷⁴³ Sažeto o cesti sa shemom trase i nalazima miljokaza: CIL XVII, 4,2, str. 196-197, XXIV.

⁷⁴⁴ Ako joj je milijacija počinjala u Tasovčićima, duljina ceste iznosila je oko 150 km, dok je duljina današnje komunikacije na relaciji Tasovčići - Ilidža kod Sarajeva oko 160 km.

⁷⁴⁵ Većina miljokaza s ceste potječe iz 3. i 4. st., što ne znači da je u to vrijeme i izgrađena. Jedan miljokaz pronađen u Podorašcu kod Jablanice podignut je u čast Božanskog Augusta (*divus Augustus*), i ujedno je jedan od najstarijih miljokaza pronađenih na području provincije Dalmacije. Inače, opća je pojava da miljokazi na cestama provincije Dalmacije potječu iz kasnijeg razdoblja, iako su ceste izgrađene još u 1. st. za principata Augusta, Tiberija i Klaudija (Bojanovski, 1974, 245-247; Bojanovski, 1978, 64).

⁷⁴⁶ Bojanovski, 1978, 51-53.

⁷⁴⁷ Ballif, 1893, 33. Usp. i Bojanovski, 1978, 53-54.

⁷⁴⁸ Patsch, 1907, 83.

Od glavnog puta *Narona* – Sarajevo, po Patschu, prva je dionica ona koja vodi od Narone preko Pruda, Crnića,⁷⁴⁹ Gorice i Struga (Mogorjelo), gdje zbog konfiguracije terena skreće prema sjeverozapadu, tj. prema Čapljini.⁷⁵⁰ Kasnija istraživanja Bojanovskog pokazat će da su obje ceste, ona za Skadar, kao i cesta za Sarajevsko polje, imale zajedničku trasu od Tasovčića do stolačkih Dubrava, gdje je bilo raskrižje. Jedan pravac se odvajao na sjever preko Nevesinjskog polja, dakle sjeverno od masiva Veleža i Prenja vodio na Sarajevsko polje, a cesta prema Skadru išla je na istok preko Stoca.⁷⁵¹

Navedena cesta bila je umjetno građena prometnica s poravnanim planumom, na nekim dijelovima nasuta ili usječena u stijenu, dok joj je pravac u osnovi bio pravolinijski. Širina je bila za dvojica kola (između 3,80 i 5 m), dok su usjeci imali širinu jednih kola, kao i na većini cesta izgrađenih u to vrijeme u provinciji Dalmaciji. Jedan takav usjek sačuvan je na usponu Hrsovac kod Opličića.⁷⁵²

Da je cesta imala veliki značaj, te da su Rimljani brinuli za sigurnost prometa, potvrđuju stražarnice, koje su uglavnom pretpostavljene na dominantnim položajima, na prijevojima ili u klancima, a jedna takva *specula* prepoznata je s nešto više sigurnosti u Tasovčićima, gdje Bojanovski ubicira i putnu postaju *Ad Turres*. Na poddionici *Narona* – *Ad Turres* (Tasovčići), dužine oko 18 km, cesta je na nekim dijelovima potopljena, jer joj se nije pronašao trag. Patsch je vodi preko Pruda i Crnića-Orepka (gdje su pronađena tri miljokaza, **M5**, **M6** i **M7**), ali nije sigurno je li išla uza Slanu dragu - vrelo (tu je Patsch pronašao još jedan anepigrafski miljokaz) prema Gorici i Strugama, gdje premošćuje Trebižat, te nakon toga prolazi pored Mogorjela i ide dalje u Čapljinu i tu prelazi Neretvu (sl. 213), ili je možda prešla Neretvu nešto niže kod Čeljeva ili Gabele (sl. 214).⁷⁵³

Patsch je prvotno pretpostavljao da je išla preko Pruda i Crnića pa potom izlazila kroz usedlinu Slane drage do Gorice (preko Bušine, Mitruše i Milanovića), da bi u Strugama prešla Trebižat, pa pored antičkih ruševina na Mogorjelu vodila u Čapljinu, gdje je vjerojatno prešla Neretvu (sl. 213).⁷⁵⁴

⁷⁴⁹ U Crnićima su nađena dva miljokaza (s istim natpisom) iz vremena cara Gaja Julija Vera Maksimina i sina mu Gaja Julija Vera Maksima (**M5** i **M7**) i Marka Julija Filipa Arapina (**M6**). Cesta *Narona* – Prud – Crnići – Čapljina vezala se u Prudu s cestom *Bigeste* – *Narona*. O tome usp. prethodnu bilj. i Sergejevski, 1934, 25.

⁷⁵⁰ Patsch, 1907, 79-86; Pašalić, 1960, 64 i 76.

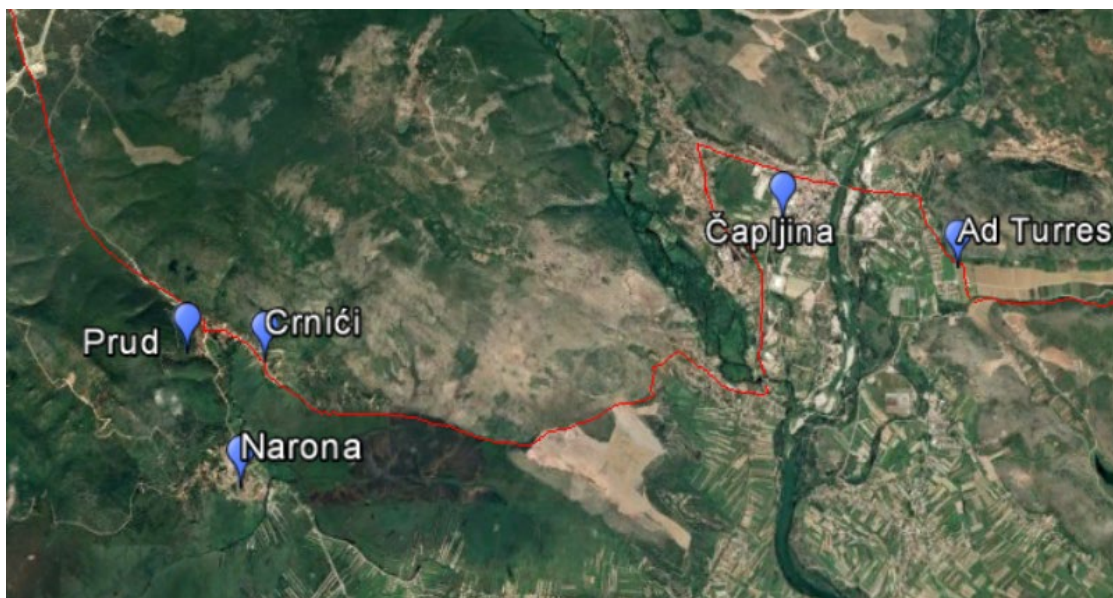
⁷⁵¹ Bojanovski, 1978, 58. Na putu dugom oko 160 km cesta je Neretvu prešla dva puta, kod Čapljine i u Konjicu, ali ostatci mostova nisu pronađeni niti potvrđeni toponimima Mostište, Mostine i dr. Usp. Bojanovski, 1978, 63.

⁷⁵² Bojanovski, 1978, 63.

⁷⁵³ Patsch, 1906, 386; Bojanovski, 1978, 71.

⁷⁵⁴ Patsch, 1907, 79-82.

Pronalaskom miljokaza cara Tita 1905. godine u Prudu (s oznakom *a Tilurio – Scodram*) sve je više bio sklon prijelaz tražiti negdje oko Gabele, konkretno kod Tersane (sl. 219).⁷⁵⁵ Patsch dalje cestu vodi preko Tasovčića, gdje je na Crkvinama (njiva Lazina) pronađen miljokaz cara Konstansa (M1), te dalje uz Bregavu prema Opličićima (sl. 213). Na tom potezu uočio je tragove kaldrme, uz uspon na Hrsovac, Čardačine, Mlinište i Črljekušu.⁷⁵⁶

Sl. 213. *Narona – Ad Turres* prema Patschu (izrada: Ž. Pandža)

Osim Patscha, segmentima ceste bavili su se Sergejevski, Anđelić i dr., ali tek ju je Bojanovski temeljito istražio i publicirao. Od Pruda (odnosno Crnića) pa sve do Prenja u stolačkim Dubravama cesta *Narona – Sarajevsko polje* identična je s komunikacijom *Salona – Dyrrachium*, jednom od najznačajnijih prometnica Carstva. U samome Prudu (lok. Orepak) nađeno je šest miljokaza, od kojih je pet objavio Patsch, a šesti je pronašao Bojanovski 1977. godine. Bojanovski je također cestu vodio od Narone i preko Crnića, ali ne na Goricu i Struge (kuda ju vodi Patsch) već na Gabelu, te s tim u vezi navodi da postoje naznake kako je Neretva premoštena između lokaliteta Krstac kod Gabele i Čeljeva (sl. 214 i 221).⁷⁵⁷

Ostatci naselja s prostranim zidinama i tragovima hipokausta pronađeni su na lokalitetu Krstac u blizini Gabele,⁷⁵⁸ dok su na suprotnoj obali, kod Čeljeva, evidentirani ostatci naselja i

⁷⁵⁵ Patsch, 1912, 98; O tome usp. i Bojanovski, 1978, 71.

⁷⁵⁶ Patsch, 1906, 385-386.

⁷⁵⁷ Bojanovski, 1978, 72 („Ako se odvajnu svi elementi, najlogičnije je prijelaz preko Neretve tražiti između Gabele i Čeljeva, na što ukazuju i nasebinski elementi. Uz lijevu obalu Neretve niže se nekoliko naselja, u Doljanima, Krupi, Skočimu, Višićima, Čeljevu i Klepcima“).

⁷⁵⁸ Bojanovski, 1978, 71.

tragovi koji možda upućuju na ostatke antičkog mosta.⁷⁵⁹ Cesta je dalje vodila preko Čeljeva i Klepaca (gdje su otkrivene spurile i ager ceste)⁷⁶⁰ u Tasovčiče i po njegovu mišljenju je ta trasa povoljnija od one koju navodi (naknadno zastupa) Patsch (na sl. 229. trasa označena ljubičastom bojom).⁷⁶¹

Po našem mišljenju u uporabi su bila oba pravca ceste iako jedan očito mora biti glavni. I jedan i drugi pravac su logični s geografskog aspekta i za oba postoje naznake trasa u vidu ostataka cesta i naselja. Međutim, miljokazi otkriveni u Prudu i Crničima u kombinaciji s navođenjem Narone u Antoninovu itinerariju idu u prilog pretpostavke da je rimska cesta Akvileja – Dirahij, tj. dionica *Narona – Ad Turres* išla pravcem kojeg je Patsch prvotno zastupao. Za smjer koji vodi preko Gabele na Višiče, Čeljevo i Klepce, nije nikada utvrđen točan pravac, ali se pretpostavlja da je cesta prolazila donekle pravcem današnje magistralne ceste M17.

Putevi su se sastajali na Crkvini u Tasovčičima⁷⁶² značajnom rimskom naselju te najvećoj raskrsnici puteva u dolini Neretve, odakle je cesta vodila dalje na sjever kroz kanjon Bregave (sl. 209 i 211).⁷⁶³ Na Crkvinama i Lazinama nađeni su tragovi korpusa ceste s kolotečinama,⁷⁶⁴ dok je na području Kuparice pronađeno nekoliko miljokaza koji potvrđuju da je cesta vodila upravo tim pravcem (**M2** i **M4**) (sl. 229).

⁷⁵⁹ Čremošnik, 1965, 147.

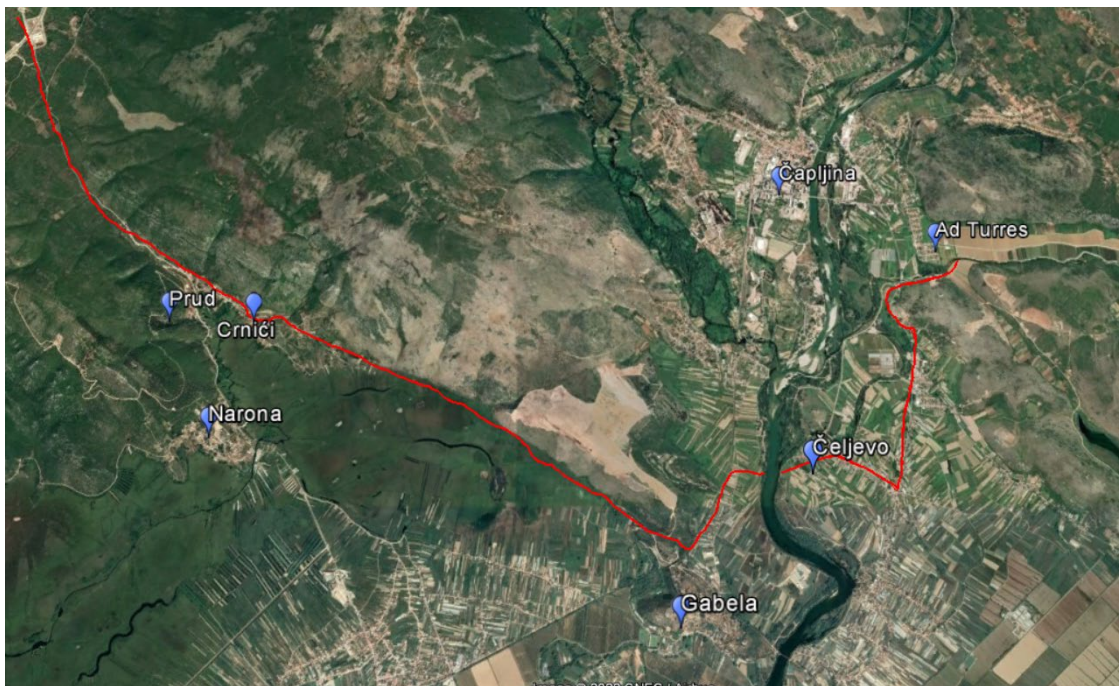
⁷⁶⁰ Bojanovski, 1978, 73. Druga cesta je vodila kroz sedlo poviše Klepaca prema Grkovom Dolu i Prebilovcima.

⁷⁶¹ Patsch, 1912, 98. Po Tabuli zbir milja između Narone i Diluntuma, a preko stanice *Ad Turres*, iznosi 35 milja, tj. nepunih 52 km. Tasovčiči su od Vida udaljeni 16-18 km, već prema tome vodi li put pravcem Vid-Prud-Crnići-Gabela-Tasovčiči i dalje, ili pravcem Vid-Crnići-Gorica-Mogorjelo-Čapljina-Tasovčiči i dalje. Usp. Bojanovski, 1978, 71-72.

⁷⁶² Naselje u Tasovčičima izraslo je možda na autohtonoj osnovi (u njegovu arealu brojne su gomile). Od rimske ceste koja je išla dolinom Neretve, kod današnjeg sela Tasovčiča (rimsko *Ad Turres*, „kod tornjeva“ – po Tabuli Peutingerini) i Klepaca (gdje je nađen miljokaz) odvajao se put koji je pratio tok rijeke Bregave do Diluntuma (rimski municipij u današnjem Stocu).

⁷⁶³ U kanjonu Bregave na nekoliko su mjesta zabilježeni ostaci naselja (možda vila), što govori u prilog tome da u antičko vrijeme nije dolazilo do jačih poplava.

⁷⁶⁴ S Lazina potječe miljokaz cara Konstansa, dok je drugi, anepigragski pronađen nešto dublje u kanjonu.

Sl. 214. *Narona – Ad Turres* prema Bojanovskom (izrada: Ž. Pandža)

Dalje je išla preko Opličića (Velike njive), gdje je 70-ih godina prošloga stoljeća izorana kaldrma, a na kamenitom terenu uz Hrsovac (iznad seoskog puta) uočen je planum ceste širok 4 m s izrazitom spurilom ispod Džaferovca te vještačkim usjekom pri vrhu uspona (sl. 215).⁷⁶⁵

Sl. 215. Uspon rimske ceste iz doline Bregave preko Hrsovca (Google Earth)

⁷⁶⁵ Patsch, 1914, 171.

Tragovi ceste su također zatrti uz potok Čelerevac (na karti pogrešno označenom kao selo Čelarevina), gdje je Ballif naišao na kolotečinu.⁷⁶⁶ Odatle je cesta vodila preko Aladinića te se u stolačkim Dubravama jedan krak odvajao prema Nevesinjskom i Sarajevskom polju, dok je drugi krak vodio istočno prema Stocu (*Diluntum*) i dalje za Panik kod Bileće (*Leusinium*).

6.1.3. Cesta *Narona* – Cicina kod Huma (Trebinje)

Jednim manjim dijelom kroz studijsko je područje prolazila i novootkrivena cesta *Narona* – Cicina kod Huma u blizini Trebinja, istraživana u više navrata i publicirana 2016. godine (sl. 216).⁷⁶⁷ Cesta je išla iz Narone preko Doljana i Lazetina te dalje nastavljala prema Kljenku i Popovom Polju (dionice: Vid – Doljani – Kljenak – brdo Zvezdina – Hrasno – Čavaška gradina – Čavaš – Lug – Trebinjska šuma – Hum – Cicina, te dalje do Trebinja).⁷⁶⁸ Jedan priključak odvajao se i za Sjekose, gdje je registrirano rimsko naselje.⁷⁶⁹

Iako autori raspravljajući o cesti *Narona* – *Ad Turres* samo sporadično spominju Doljane (koji nisu na pravcu), u njima je prema ostacima arhitekture i brojnom arheološkom materijalu postojalo značajno rimsko naselje, koje je naprosto moralo biti cestovno povezano s obližnjim rimskim naseobinama (Višići, Čeljevo, Klepci, Tasovčići). Već je Patsch raspravljajući o cesti *Narona* – *Ad Turres* (preko Pruda na Crniće, Goricu, Struge, Čapljinu i *Ad Turres*-Tasovčiće) upozorio da se na lijevoj obali Bregave cesta razdvojila i da je južni krak vodio preko Klepaca za Višiće i Doljane (glavni je, naravno, išao kanjonom rijeke za *Diluntum*-Stolac).⁷⁷⁰

⁷⁶⁶ Ballif, 1893, 32-37.

⁷⁶⁷ Pandža, Vukorep, 2016, 62.

⁷⁶⁸ Prije gradnje seoskog puta prema Lazetini postojao je konjski put. Obilazeći taj dio puta za potrebe rada za cestu *Narona* – Hum kod Trebinja naišli smo na cestu do pod brdo Šibenicu, obraslu raslinjem, širine 4 m. Na brdu Popina uz koji izlazi trasa rimske ceste, također je evidentirano rimsko naselje. Ne treba zanemariti ni izlazak (u kasnijoj fazi) sa spomenute ceste *Narona* – Višići od Bulumovih kuća, koje su udaljene nekoliko stotina metara od lokaliteta Dubine (Pandža, Vukorep, 2016, 25-63).

⁷⁶⁹ Od bivšeg kolodvora u Sjekosama teče dobro sačuvan konjski put koji stranom brda Zvezdina izlazi na visoravan.

⁷⁷⁰ Patsch, 1906, 386. O tome autor kaže: „Glavni se ogranak, što se razaznaje u njivi jasno kao pruga šljunka protezao niz rijeku, ovio se oko brdskog kuka Klepačke glavice te je pošao u ravnicu Neretve, gde je u vinogradima, što pripadaju Klepcima izmilja kao kaldrma te ravnim pravcem čini granicu izmegju parcela Riste i Dušana Mandrape s jednu a Save Spahića i Jove Mandrape s drugu stranu. Pošto je njegovo ishodište moglo biti samo *Narona* i pošto je cesta, koja je vodila iz Narone amo, bila na svu priliku ista, što i nasip Vid -Neretva, možemo obzirom na to, da su Rimljani kao kašnje i Turci, uvijek po mogućnosti odabirali najkraći pravac, predmijevati, da se je takla rimskih mjesta u Višićima, Skočimu, Krupi (vjerojatno misli na Dračevo, op. a.) i kod Crkve u Doljanima“.

Iako je kasnije donekle promijenio mišljenje i zauzeo stav da je cesta preko Crnića išla na Gabelu, gdje je na Tersani prešla most i preko Višića nastavila prema Klepcima (sl. 219 i 229),⁷⁷¹ postojanje ranije spomenute trase time nije dovedeno u pitanje. Rimska cesta *Narona* – Cicina kod Huma vodila je iz Narone i Metkovića preko Doljana („od prijelaza preko Neretve prema selu Doljani cestu je dijelom poklopio asfaltni put, do benzinske postaje Doljani”).⁷⁷² Zatim je nastavljala preko doljanskog polja kroz selo Doljani do Lazetina, odakle ide Raičevom valom prema Brstinovim ledinama, te dalje uz brdo nastavlja prema Kljenku“.⁷⁷³

Trasu od Doljana preko Kljenka spominje inače i C. Patsch.⁷⁷⁴ Na lokalitetu Lazetine u Doljanima registrirani su ostaci rimske ceste (ovdje stranica 56), koja je preko Kljenka vodila na Popovo Polje i Cicinu kod Trebinja, dok se jedan krak ceste odvajao na prijevoju iznad Lazetina i vodio u Dračevo, gdje se i danas razaznaje „Stara cesta“ (sl. 227), koja je mostom na Krupi prešla u Višiće (dio uz Krupu žitelji sela Dračevo nazivaju „Gaz“, a žitelji sela Višići „Stara cesta“).⁷⁷⁵

Tu se možda spojila s rimskom magistralom Akvileja – Dirahij, koja je po jednoj verziji dolazila iz pravca Crnića i Gabele (sl. 229), a u svakom slučaju vodila dalje na sjever za Klepce i *Ad Turres*. Iz svega proizlazi da se od rimske itinerarske magistrale Akvileja – Drač (tj. dionice *Narona - Ad Turres*) granalo više lokalnih putova, koji su povezivali ne samo veća rimska naselja, npr. ono u Strugama, Višićima, Tasovčićima, već i nešto manja, kao ona u Gorici, Čeljevu i Dretelju (sl. 229).

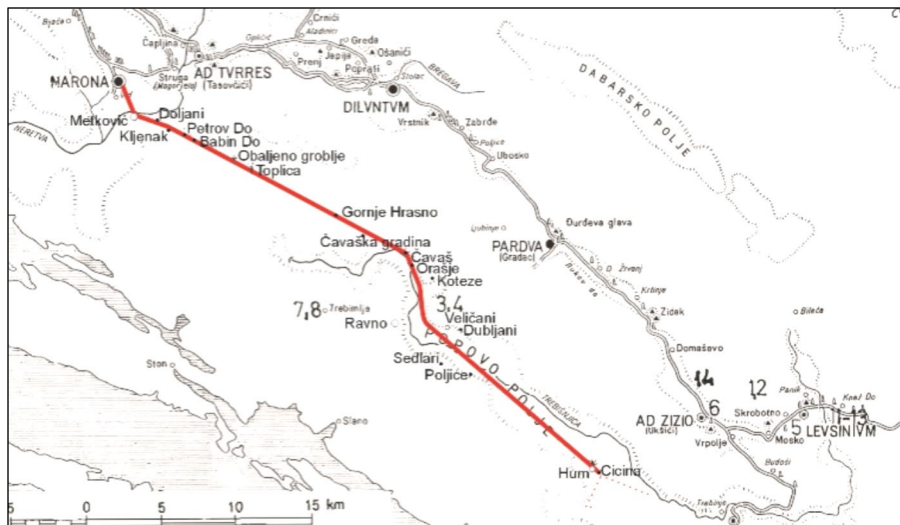
⁷⁷¹ Patsch, 1912, 98.

⁷⁷² Jedan manji dio ceste „naslutio“ je već Patsch, a vodi ju pravcem *Narona* – Doljani – Kljenak – Petrov do, Babin do – Brštanica, gdje je skreće u kotlinu Hutova. Usp. *Hommage Carl Patsch*, 2005/2006, 170; Pandža, Vukorep, 2016, 27.

⁷⁷³ Pregledno: Pandža, Vukorep, 2016, 32-39.

⁷⁷⁴ *Hommage Carl Patsch*, 2005/2006, 170.

⁷⁷⁵ Žitelji sela Višići navode da je „Stara cesta“ (Gaz-Krupa-Višići) negdje u blizini lokaliteta Blinja u Višićima moguće skrenula desno od današnje magistralne ceste i vodila preko dijela Višića (u blizini lokaliteta Kučića) za Gnjilišta. Obilazeći teren, tragove „Stare ceste“ doista smo registrirali u blizini arheološkog nalazišta Kućetine u Višićima, 15-ak metara zapadnije od magistralne ceste M17 (sl. 44).

Sl. 216. Cesta Vid (*Narona*) – Cicina kod Huma (preuzeto: Pandža, Vukorep, 2016, 60)

6.2. Riječni prijelazi

S obzirom na to da smo u radu na nekoliko mjesta navodili pretpostavke autora o prijelazima preko rijeke Neretve (*Naron flumen*) i njenih pritoka u antičko doba, u ovome poglavlju kratko ćemo se osvrnuti na tu temu i pokušati sintetizirati sve spoznaje na jednome mjestu. Na Neretvi je bez sumnje postojalo nekoliko riječnih prijelaza, iako njihovih ostataka danas nažalost nema.⁷⁷⁶ Jesu li to bili drveni ili kameni mostovi, ili su u pitanju skele, splavovi ili “brodovi” pomoću kojih se premošćivala rijeka, na današnjem stupnju spoznaje možemo samo nagađati. Rekognoscirajući mjesta mogućih prijelaza preko Neretve i njenih pritoka Trebižata, Krupe i Bregave, o kojima u ovom poglavlju raspravljamo, nismo naišli na ostatke mostova koje su neki od autora “ubicirali”.

S druge strane, mještani naselja u kojima su pretpostavljeni spominjući “stare ceste” nerijetko govore i o “starinskim” (grčkim ili rimskim) mostovima o kojima su slušali od svojih starih, u što se naravno ne treba pouzdati.

Govoreći o cesti *Narona – Ad Turres*, trasom preko Crnića, Gorice i Struga na Čapljini, Patsch spominje da je u zadnjoj vjerojatno prešla Neretvu (sl. 213).⁷⁷⁷ Komentirajući istu trasu i Bojanovski navodi da je cesta u Čapljini prelazila Neretvu (vjerojatno mostom, ali mu se

⁷⁷⁶ Današnji mostovi preko Neretve su Most dr. Franje Tuđmana i Stari željeznički most u Čapljini, Tersana-Višića (Željeznički most) te nedavno izgrađeni most u Počitelju. Preko rijeke Krupe izgrađeni su cestovni most i željeznički most u Višićima. Bregavu premošćuju cestovni most i Stari ili Mustajbegov most u Klepcima. Preko Trebižata prelaze cestovni most i željeznički most u Strugama, te most u Trebižatu.

⁷⁷⁷ Patsch, 1907, 79-82.

tragovi nisu sačuvali, pa ni u toponimu Mostine, Mostište ili sl.⁷⁷⁸), na mjestu na kojem je i sadašnji (dvodijelni) most Čapljina-Tasovčići, gdje je velika rijeka najuža i gdje stvara “otoku” (sl. 217).⁷⁷⁹ Osim toga spominje da je na tzv. Kuku, kod glave mosta na desnoj čapljinskoj strani, otkopano rimsko groblje, i da je tim prijelazom preko rijeke dominirala Mala Gradina iznad Čapljine.⁷⁸⁰

Sl. 217. Pravac rimske ceste od Muše do pretpostavljenog položaja rimskog mosta u Čapljini (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 218. Položaj mogućeg prijelaza preko Neretve sjevernije od Željezničkog mosta (foto: Ž. Pandža)

⁷⁷⁸ Bojanovski, 1969a, 143; Bojanovski, 1978, 63 (Usp. bilj. 751).

⁷⁷⁹ Bojanovski, 1973, 144; Bojanovski 1978, 74. Prije nekoliko godina na potezu od oko 30 m od Željezničkog mosta u Čapljini (sl. 218) pronađeni su drveni balvani novijeg mosta. Nekoliko žitelja Čapljine spominje da je tu nekada bio „Stari most“ preko kojeg je izgrađen novi.

⁷⁸⁰ Bojanovski, 1973, 140; Bojanovski, 1973, 144.

Drugi mogući prijelaz spominju također Patsch i Bojanovski. Patsch je prvi naveo mogućnost da je rimska cesta *Narona* – Tasovčići Neretvu prešla kod Gabele ili Čeljeva. Nakon pronalaska Titova miljokaza, iznio je mišljenje, koje je naknadnim istraživanjem djelomice potvrđeno, da je bregavska komunikacija išla prema Neretvi i spajala se s cestom *a Tilurio* – *Scodram*, koja je prelazila Neretvu negdje oko Gabele.⁷⁸¹ S tim u svezi navodi da je cesta prešla Neretvu najvjerojatnije u Tersani (sl. 219-220), a prijelaz preko rijeke, po njegovu mišljenju, svladan je pomoću splava ili skele, jer da je u pitanju bio most “tragovi tako velikog mosta kao što je širina Neretve, morali bi se negdje sačuvati”.⁷⁸²

Sl. 219. Položaj današnjeg Željezničkog mosta na Tersani (podloga: Google Earth)

Sl. 220. Pretpostavljeni položaj riječnog prijelaza na Tersani (foto: Ž. Pandža)

⁷⁸¹ Patsch, 1906, 386; Patsch, 1912, 98; Bojanovski, 1978, 71.

⁷⁸² Patsch, 1912, 98, gdje autor kaže: „Die Flußüber-setzung wird mittels einer Fähre erfolgt sein“.

Treći mogući prijelaz preko Neretve prema Sergejevskom i Bojanovskom (također vezan uz cestu *Narona – Ad Turres*) moguće je bio u Gabeli, ali ne na Tersani, nego sjevernije između Gabele i Čeljeva.

Raspravljajući o cesti *Narona – Tasovčići*, Bojanovski ju, kao i Patsch, vodi od Narone i preko Crnića, ali ne na Goricu i Struge, već na Gabelu, jer smatra da je ta trasa povoljnija od one koju zastupa Patsch, i s tim u svezi spominje da je prijelaz preko Neretve najlogičnije tražiti između Gabele i Čeljeva, na što ukazuju i registrirana naselja na Krstacu kod Gabele kao i na suprotnoj strani obali kod Čeljeva, Višića i dr.; drugim riječima, po njegovu je mišljenju Neretva premoštena mostom negdje na potezu Krstac kod Gabele – Čeljevo (sl. 214-221).⁷⁸³ Na Bojanovskog je zacijelo utjecao i Sergejevski, koji je „kod Čeljeva naišao na neke tragove koji upućuju na ostatke antičkog mosta“.⁷⁸⁴

Sl. 221. Položaj pretpostavljenog prijelaza preko Neretve na potezu Krstac – Čeljevo (izrada: Ž. Pandža)

Osim prijelaza preko rijeke *Naron* (Neretve), u antičko je doba bilo izgrađeno i više prijelaza preko njezinih pritoka. Govoreći o cesti *Narona – Ad Turres – Diluntum* koju donosi Itinerarij, Bojanovski ističe da je cesta kod Struga prelazila Trebižat,⁷⁸⁵ i s time u svezi donosi nadasve zanimljivo razmišljanje: „Pons Iapideus u Strugama, koji je porušen za tursko - mletačkih ratova u 17. st. vjerojatno neće biti rimskog postanja, iako ni to ne bi trebalo posve

⁷⁸³ Bojanovski, 1978, 71-72.

⁷⁸⁴ Usp. Čremošnik, 1965, 147. Čremošnik navodi kako je „prof. Sergejevski kod Čeljeva naišao na neke tragove koji upućuju na ostatke antičkog mosta“, ali ne bilježi odakle je crpila taj podatak. Nismo ga pronašli u objelodanjenim radovima D. Sergejevskog.

⁷⁸⁵ Bojanovski, 1969a, 143; Bojanovski, 1978, 71.

isključiti“.⁷⁸⁶ U Strugama je na više lokaliteta - Ušće Trebižata, Begića kula, Čučkovića kula i Mogorjelo (sl. 70) pronađen brojna i raznovrsna arheološka materija, koji svjedoči o postojanju antičkog naselja.

U blizini današnjeg željezničkog i cestovnog mosta na Trebižatu u Strugama, na lokalitetima Ušće Trebižata i Begića kula, evidentirani su ostatci rimskih građevina te brojni ulomci cigle i keramike. Patsch je preko Struga, vidjeli smo, vodio cestu *Narona – Ad Turres* (iz smjera Crnića i Gorice), te pored Mogorjela, Brajkovića i Zurovca u pravcu Muše u Čapljini (sl. 203), iz čega slijedi zaključak da je u Strugama i u antičko doba morao biti prijelaz. Vjerojatno se nalazio na potezu između današnjeg željezničkog i cestovnog mosta (sl. 222-223), jer smo od mještana dobili informaciju da je „tu brvaktile“⁷⁸⁷ nađeno kamenje od starog mosta“, i nije nemoguće da je u pitanju most kojeg spominje Bojanovski.

Sl. 222. Položaj pretpostavljenog prijelaza preko Trebižata u Strugama (izrada: Ž. Pandža)

⁷⁸⁶ Bojanovski, 1978, 72.

⁷⁸⁷ U značenju: „nekada davno“, „od pamtvijeka“, „u davnini“.

Sl. 223. Rijeka Trebižat s pretpostavljenim prijelazom u rimsko doba (foto: Ž. Pandža)

I preko rijeke Bregave je u antičko doba postojao prijelaz kojeg spominju Patsch i Bojanovski. Patsch je na Kugarici (položaj koji se nalazi odmah do Crkvine u Tasovčićima) uz rimsko naselje i ciglanu evidentirao rimski most preko kojeg je cesta prelazila Bregavu.⁷⁸⁸ I Bojanovski navodi da su u Klepcima, nešto malo uzvodno od turskog mosta, sačuvani slabi ostatci rimskog mosta.⁷⁸⁹

Prilikom obilaska terena na Kugarici, tj. na potezu gdje se nalazi isušeno riječno korito Bregave (između Kugarice na desnoj strani i Grkova Dola na lijevoj strani) (sl. 224), naišli smo na veće komade kamena pod muljem, koji moguće ukazuju da je upravo na tome mjestu Bregava bila premoštena (sl. 225).

Na slično upućuje i Patsch koji navodi sljedeće: „Bei Kugarica übersetzte die Strabe die Bregava; am rechten Ufer fanden wir nämlich einige Blöcke, im linken Pfeilerteile und Reste einer Stützmauer“ („Kod Kugarice cesta je prelazila Bregavu, na desnoj obali rijeke pronašli smo neke blokove, a na lijevoj dijelove stupova i ostatke potpornog zida“).⁷⁹⁰

⁷⁸⁸ Patsch, 1912, 97.

⁷⁸⁹ Bojanovski, 1978, 74.

⁷⁹⁰ Patsch, 1912, 97.

Sl. 224. Položaj pretpostavljenog prijelaza preko Bregave na Kugarici u Tasovčićima (izrada: Ž. Pandža)

Sl. 225. Isušeno korito rijeke Brageve s ostacima “porušenog” kamenja (foto: Ž. Pandža)

Za prijelaz preko rijeke Krupe - jednog od pritoka Neretve - u radovima koji se bave studijskim područjem i rimskim prometnicama ne nalazimo nikakve podatke. Današnje selo Dračevo je u rimsko doba bilo povezano s Višićima (i dalje s Klepcima, Tasovčićima, Čapljinom i dr.) cestom koja je išla od Narone preko Doljana, tj. brdskim prijevojem Kljenak, u čijem smo podnožju, na lokalitetu Lazetine, pronašli ostatke rimske ceste. Na prijevoju iznad

Lazetina cesta se odvajala te je jedan krak vodio u Dračevo (na sl. 226 označeno žutim strelicama), a drugi prema Popovom Polju i Cicini kod Huma - Trebinje (sl. 216).⁷⁹¹

S obzirom na utvrđenu cestu (koja je preko Dračeva vodila na Višiče, Klepce i *Ad Turres*) prijelaz preko Krupe vjerojatno je bio između Dračeva i Višića, tj. između kupališta „Gaz“ i današnjeg željezničkog mosta, gdje je rijeka najuža (mještani sela Dračeva navedeni dio nazivaju „Gaz“, a mještani Višića „Stara cesta“).

Naime, godine 2020. roniaci su u blizini kupališta pronašli veliki broj kamenih blokova koji su moguće pripadali mostu izgrađenom ili obnovljenom početkom 16. st. (sl. 226, položaj označen plavom strelicom). S obzirom na naziv „Stara Cesta“ moguće je da je negdje u blizini bio i rimski prijelaz, tj. da je cesta koja je dolazila iz Doljana i Dračeva tu prešla Krupu i nastavila dalje kroz Višiče prema Klepcima i *Ad Turres*.

Sl. 226. Položaj pretpostavljenog prijelaza preko Krupe označen crvenom strelicom i mjesta nalaza velikih blokova označenog plavom strelicom (izrada: Ž. Pandža)

⁷⁹¹ Više o cesti: Pandža, Vukorep, 2016.

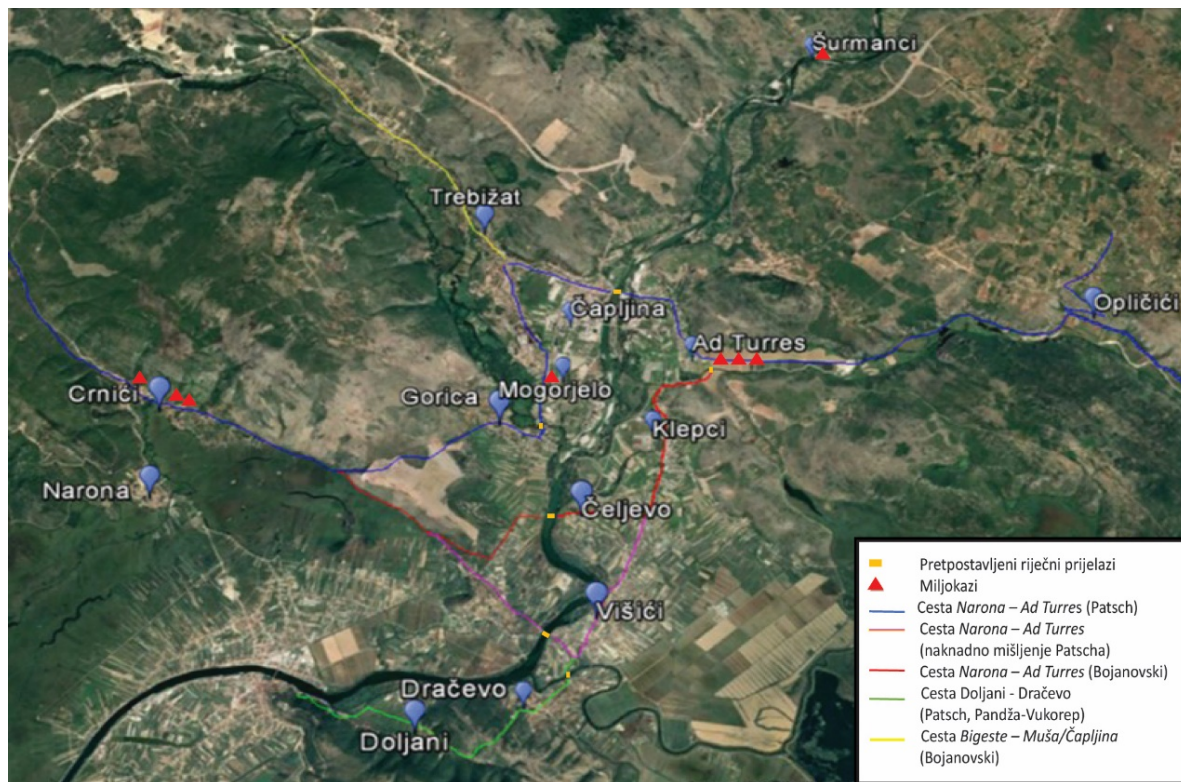
Sl. 227. Dračevo, pravac rimske ceste od Kljenka (foto: Ž. Pandža)

Smatramo važnim spomenuti još jedan zanimljivi podatak. Naime, prilikom obilaska terena, od prof. Remze Dedića dobili smo podatak da se na njivama Blinja u Višićima (o kojima literatura inače ne donosi podatke) nalazio stari kameni rimski most, koji je, moguće, vodio preko omanjeg rukavca rijeke Krupe. Danas je na tome mjestu cesta, dok se s desne strane ceste, u gustom šipražju, nalazi omanja baruština (sl. 228). Prema kazivanju prof. Dedića most je moguće imao dva luka (detaljnije o mostu pogledati u radu na str. 67), a u njegovoj „blizini“ je prema kazivanju mještana prolazila „Stara cesta“.

Sl. 228. Položaj mosta na lokalitetu Blinja u Višićima (podloga: Google Eearth)

Sve spoznaje do kojih smo u istraživanju došli o sigurnim i pretpostavljenim dionicama rimskih cesta kroz studijsko područje (s mjestima nalaza miljokaza), te pretpostavljenim prijelazima preko Neretve i njenih pritoka prikazali smo na ovdje priloženoj slici 229.

Sl. 229. Rimske ceste (i riječni prijelazi) kroz područje općine Čapljina (izrada: Ž. Pandža)

7. GOSPODARSTVO

Prema dostupnim literarnim podacima i arheološkoj građi ekonomija na području općine Čapljina u antičko doba zasnivala se na poljoprivredi, zanatskim djelatnostima i razgranatim trgovačkim aktivnostima. Većina tih djelatnosti vezana je za velika imanja (*latifundia*), u sklopu kojih su se kao centri nalazile gospodarske vile i objekti stambeno-gospodarskog karaktera.

Takve „aglomeracije“ podizane su u većem broju tijekom 1. st. nakon Kr., a prve moguće i sredinom 1. st. pr. Kr. (npr. na Crkvini u Tasovčićima), tj. nakon dolaska prvih italskih doseljenika i kolonista. Objekti gospodarske namjene registrirani su istina u većem broju, ali bi proučavanje aktivnosti koje su se u njima odvijale bilo gotovo nemoguće bez analize pokretnog arheološkog materijala. On je, ipak moramo spomenuti, dosta skroman. Razlog tomu je, kako smo u radu više puta spomenuli, mali broj sustavnih arheoloških istraživanja (Višići, Mogorjelo i Desilo). Usprkos tomu, manja zaštitna istraživanja na nekoliko lokaliteta (Dubine u Doljanima, Podvornice u Dretelju, bazilika na Crkvini u Tasovčićima) i sporadični nalazi na većem broju nalazišta, omogućuju da se barem donekle rekonstruira slika gospodarskih aktivnosti na studijskom području.

Materijal koji svjedoči o poljoprivrednoj djelatnosti više je nego skroman i riječ je o samo po par predmeta iz Višićića, Tasovčića, Dretelja, Desila, Sjekosa. Nešto veći broj pronađen ih je tek na Mogorjelu. Materijal s Mogorjela vezan za poljodjelstvo, stočarstvo i ribolov, Carl Patsch koji ga je istraživao od 1893. do 1903. godine, nije nikada objavio. Godinama je čuvan u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a tek 2014. godine ugledao je svjetlo dana u sintezi A. Busuladžića, „Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine“.⁷⁹² Nažalost, riječ je o predmetima koje je bez arheološkog konteksta teško preciznije datirati.

7.1. Poljoprivreda

7.1.1. Poljodjelstvo

Od poljoprivrednih grana na području negdašnjeg Ilirika bilo je zastupljeno i poljodjelstvo čiji početci datiraju u neolitsko razdoblje. Ako govorimo o području koje je

⁷⁹² Busuladžić, 2014.

zauzimala današnja Bosna i Hercegovina, poljodjelstvo se nije prakticalo svugdje na isti način, na što su prvenstveno utjecali geomorfološki i klimatski uvjeti, koji nisu dopuštali intenzivniji razvoj, zbog čega se na nekim područjima peregrinsko pučanstvo bavilo stočarstvom kao primarnom granom. Prema dosadašnjim istraživanjima Iliri su uzgajali nekoliko vrsta žitarica: pšenicu, ječam,⁷⁹³ zob, proso, mahunarke, bob, grašak i leću.⁷⁹⁴ U razdoblju starijeg željeznog doba preko Kelta su možda prvi put upoznali plug, što je moralo dovesti do povećanja poljoprivredne proizvodnje.⁷⁹⁵

Napredniji oblici poljoprivredne proizvodnje javljaju se nakon stabilizacije rimske vlasti i uspostave tzv. *pax Romana*. Osim promjena u duhovnoj kulturi, Rimljani donose promjene i u svim drugim aspektima života, pa tako u poljodjelstvu: umjesto motike masovnije se uvodi plug, dolazi do bolje iskorištenosti obradivih površina, povećanja agrarnog fonda, kao i uvođenja nekih novih poljoprivrednih kultura.

U tom razdoblju poljoprivredna djelatnost se posebice veže za *villae rusticae*,⁷⁹⁶ imanja na kojima su osim stambenih zgrada postojali objekti gospodarskog karaktera, a koje najčešće podižu doseljenici, tj. bogatiji Italici, koji već tijekom 1. st. pr. Kr. naseljavaju zaleđe i unutrašnjost rimske provincije Dalmacije. Time *villa rustica* postaje temeljna proizvodna jedinica rimskog gospodarstva (poljodjelstvo, vinogradarstvo i maslinarstvo). Upravo nam arheološka istraživanja takvih objekata i registrirani nalazi (lopate, motike, budaci, krampe, srpovi, kose, kosijeri i dr.) pomažu rekonstruirati sliku poljodjelstva u antičko doba.

Prema dosadašnjim saznanjima autohtono stanovništvo je shodno klimatskim uvjetima i kvaliteti zemljišta od ratarskih kultura uzgajalo pšenicu, ječam, proso, raž, mrkvu, buraniju, luk, peršin, grašak, grah, kupus, salatu i repu, a od voćnih vrsta Rimljani su ih upoznali s breskvama, narom, šljivama, višnjama, narančama, maslinama i rogačem.⁷⁹⁷

7.1.1.1. Ratarstvo

Na području općine Čapljina, na nekoliko lokaliteta (uglavnom se radi o rimskim vilama i rustičnim vilama) pronađen je manji broj alatki koje svjedoče o ratarskoj proizvodnji. Iako je

⁷⁹³ Marijanović, 1988, 17.

⁷⁹⁴ Čović, 1988, 25; Stipčević, 1989, 108.

⁷⁹⁵ Stipčević, 1989, 108.

⁷⁹⁶ Za odabir prave zemljoradničke jedinice potrebno je ustrojstvo zemlje, kvalitet zemljišta, rasprostranjenost zemljišta te prirodna zaštita: Varro, *De re rustica*, I, 4.

⁷⁹⁷ Busuladžić, 2014, 50.

registriran mali broj nalaza na tek četiri arheološka lokaliteta, oni nam ipak mogu predočiti širu sliku ratarske djelatnosti u antičko doba.

U pitanju su vila na Crkvini u Tasovčićima, vila u Podvornicama (Brzumile) u Dretelju, te rustične (gospodarske) vile u Kućištima u Višićima i na Mogorjelu.⁷⁹⁸

U vili u Višićima je osim prostorija za luksuzno stanovanje Čremošnik otkrila i niz prostorija koje su služile za poljoprivredne i zanatske djelatnosti. Unutar nekih od prostorija pronašla je alatke koje se po namjeni mogu pripisati poljodjelskim aktivnostima, što s druge strane svjedoči da su se ovakva imanja sopstvenim radom snabdjevala potrebnom hranom, ali i alatkama za rad. Ostatci troske i ingota upućuju na postojanje kovačnice u kojoj su izrađivali potrebne alatke.⁷⁹⁹

Od alatki koje su služile u poljodjelske svrhe pronašla je kosijer, kosu i srp. Kosijer je služio za potkresivanje i siječenje, između ostalog i vinove loze, a sastojao se od noža kojim se sjeklo, strugača koji je služio za zaravnjivanje površina, kljuna kojim su se razdvajale grane, sjekirice kojom su se potkresivale manje i tanje grane, i roga kojim se raščičavao teren od suhих grana (sl. 230).⁸⁰⁰

Sl. 230. Kosijer iz Višića (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XII, sl. 6)

Kosa ili lat. *falx faenaria* je poljoprivredno oruđe koje je posjedovalo svako imanje, a sastoji se od sječiva i drške. Sječivo je blago povijeno, najčešće pod pravim kutom u odnosu na dršku čija dužina može biti duža ili kraća. Kose s dugom drškom počinju se koristiti još u 1. st. pr. Kr., dok se tijekom 2. i 3. st. masovno upotrebljavaju.⁸⁰¹ Razlog za to je nagli razvoj

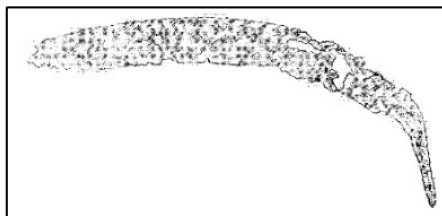
⁷⁹⁸ Matijašić, 1998, 345.

⁷⁹⁹ Čremošnik, 1965, 198-199.

⁸⁰⁰ Ilić, 2012, 156.

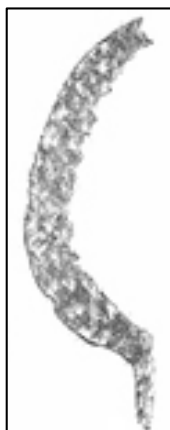
⁸⁰¹ Ilić, 2012, 155.

stočarstva, bolje organizirana poljoprivredna gazdinstva i pojava velikih imanja.⁸⁰² Primjerak s lokaliteta Kućišta u Višićima ima trn za nasađivanje drške, a sječivo mu je blago povijeno (sl. 231).

Sl. 231. Kosa iz Višića (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XII, sl. 7)

Osim kosijera i kose, na imanju u Višićima pronađen je i srp (*falx messoria*), alatka kojom se žnjelo žito. U pitanju je oruđe s lučnim sječivom s ili bez zubaca te kratkom drškom, za koje su Rimljani izvršili konstrukcijska poboljšanja, tj. ujednačili su prednji i zadnji dio srpa, čime se dobilo na efikasnosti i lakšoj manipulaciji (sl. 232).⁸⁰³

Sl. 232. Srp iz Višića (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XII, sl. 9)

Zanimljivi nalaz Čremošnik je otkrila u banji vile u Višićima (prostorija 9D). Naime, uz areju (dio torkulara) pronašla je i dva kamena utega bikoničnog oblika, za koje navodi da potječu iz domaćinskih prostorija (sl. 233). Jedinica težine ovakvim utezima je libra ili njeni dijelovi, što odgovara i težini oba pronađena utega. Veći, težine 9.300 grama ima oznaku XXX, što odgovara težini od 30 libri (1 libra je 327,45 gr).⁸⁰⁴ Postoji mogućnost da su utezi iz vile u Višićima služili za mjerenje žita.

⁸⁰² Busuladžić, 2014, 75.

⁸⁰³ Ilić, 2012, 155; Busuladžić, 2014, 73-74.

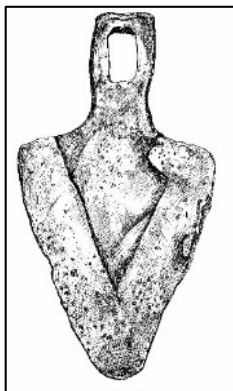
⁸⁰⁴ Čremošnik, 1965, 168-169.

Sl. 233. Kameni uteg iz Višića (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XI, sl. 5)

U Tasovčićima je također pronađeno nekoliko poljodjelskih alatki (nije poznato točno mjesto nalaza). Moguće je da je mjesto nalaza lokalitet Crkvina na kojem je registrirano rimsko naselje s ostacima luksuzne vile obitelji Papija. U pitanju su motika i kosijer, alatke koje su služile za poslove u vrtu ili oranicama, bilo za potrebe nekog manjeg ili većeg imanja. Baštenska motika je poljoprivredna alatka koja se sastoji od sječiva i drške koja se uglavljuje u utor na vrhu sječiva. Služila je za površinsku obradu bašti kao i za pripremu zemljišta za sadnju vinove loze.⁸⁰⁵

Primjerak iz Tasovčića (sl. 234) se sastoji od trouganog sječiva, koje se sužava prema dnu, te pravougaonog utora za dršku u gornjem dijelu, a datiranje je problem jer može pripadati vremenu od 1. do 6. st.⁸⁰⁶ Da nalaz vjerojatno potječe s lokaliteta Crkvina pokazuje to što je na istom lokalitetu, na ruševinama iz carskog doba, u kasnoantičkom razdoblju izgrađeno novo naselje, na što upućuje bazilika datirana u 5.-6. st. (prema Sergejevskom, izgrađena je najvjerojatnije u drugoj polovici 5. st., a razorena tijekom seobe naroda).⁸⁰⁷

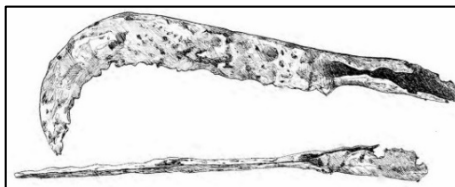
Sl. 234. Motika iz Tasovčića (preuzeto: Busuladžić, 2014, 274, T. 45, sl. 148)

⁸⁰⁵ Ilić, 2012, 153.

⁸⁰⁶ Busuladžić, 2014, 168.

⁸⁰⁷ Sergejevski, 1959, 168.

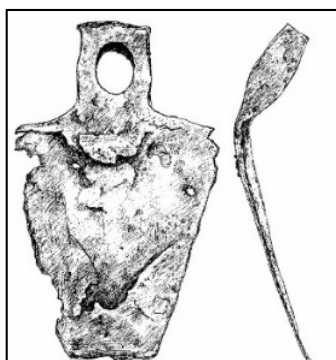
Osim motike pronađen je i kosijer (sl. 235), željezna alatka koja je služila za potkresivanje i siječenje raznih poljodjelskih kultura, a konkretni primjerak sastoji se od širokog sječiva i kružnog utora za dršku, otvorenog s jedne strane. I on se datira u široko razdoblje od 1. do 6. stoljeća.⁸⁰⁸

Sl. 235. Kosijer iz Tasovčića (preuzeto: Busuladžić, 2014, 296, T. 67. sl. 214)

Treći lokalitet na studijskom području na kojemu je pronađen željezni poljodjelski alat je Mogorjelo, veliki kompleks na kojem je život kontinuirano trajao (možda s kratkim vremenskim prekidima) od 1. do kraja 6. ili početka 7. st., tj. do kraja kasne antike i početka srednjeg vijeka. Osim alatki koje su služile za stočarstvo, ribolov, pronađeno ih je i nekoliko koje svjedoče o poljodjelskim kulturama, a u pitanju su motika, budak, kramp-pijuk, sjekira-kramp, gredelnica, srp, ralo, otikač, kosijer i kosa.

Motike su na gotovo svim imanjima bile nezaobilazni dijelovi poljodjelskog alata. Na Mogorjelu su do danas pronađene tri motike. Jedna od njih je trapezoidnog oblika čije se sječivo sužava prema dnu dok je utor za dršku pravougaonog oblika (sl. 236). Datirana je u široko razdoblje od 1. do 6. st.⁸⁰⁹

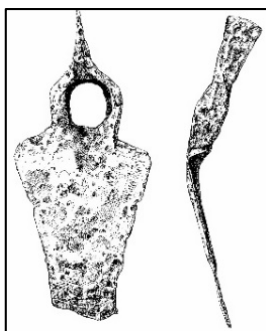
Sl. 236. Motika (preuzeto: Busuladžić, 2014, 274, T. 45, sl. 145)

⁸⁰⁸ Busuladžić, 2014, 177.

⁸⁰⁹ Busuladžić, 2014, 168.

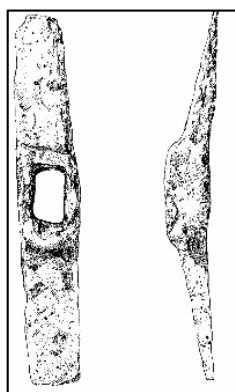
Najveći broj poljoprivrednih alatki pronađenih na Mogorjelu su budaci (njih 14). U pitanju su alatke koje se sastoje od povijenog sječiva s jedne strane i čekića s druge strane ušice, a namjena im je razbijanje i usitnjavanje zemlje, te uklanjanje busenja i korijenja.⁸¹⁰

U nekim krajevima teški budaci su zamjenjivali ralo i plug. Prikazani primjerak budaka se od ušice sužava prema sječivu (sl. 237). Ušica sa suprotne strane prelazi u kraće sječivo oblika sjekire. Ušica i sjekirasti krak suprotno su postavljeni u odnosu na sječivo.⁸¹¹

Sl. 237. Budak s Mogorjela (preuzeto: Busuladić, 2014, 267, T. 38, sl.123)

Kramp-pijuk pripada tipu budaka i motike, a na Mogorjelu su pronađena dva primjerka. U pitanju je alatka koja sastoji se od dva uska kraka s obje strane ušice, a mogla se koristiti u različite namjene (sl. 238). Primjerci s oba ravno završena kraka korišteni su u poljodjelskim radovima, npr. prilikom okopavanja bilja ili razbijanja grumenja. Osim ove primarne funkcije korišteni su također i pri kopanju rovova i temelja, a kraći primjerci mogli su se koristiti u zidarskim radovima.⁸¹²

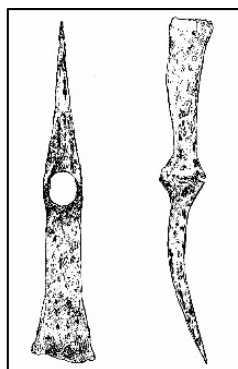
Sl. 238. Kramp-pijuk (preuzeto: Busuladžić, 2014, 275, T. 46, sl. 149)

⁸¹⁰ U pisanim izvorima opći naziv alatki tipa motike i budaka je *sacralum*, a budući da se njihove funkcije djelomično isprepliću kod antičkih pisaca ih nije uvijek moguće točno razlikovati. Najvjerojatnije se pod terminom *sacralum* misli na motiku, dok su teži oblici ove vrste alatke imali funkciju budaka (*marra*). Usp. Ilić, 2012, 157.

⁸¹¹ Busuladžić, 2014, 64-65.

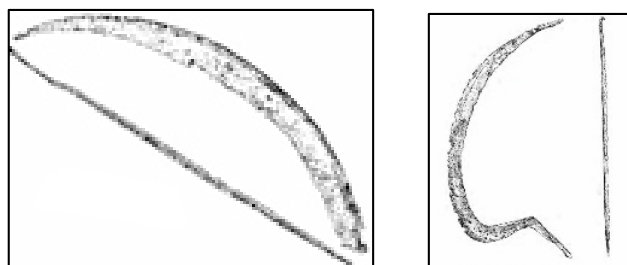
⁸¹² Busuladžić, 2014, 48.

Na Mogorjelu je pronađen i jedan primjerak sjekire-krampa, višenamjenske alatke sastavljene od sjekire s jedne i krampa s druge strane, s okruglim otvorom za dršku (sl. 239). Zavisno od oblika, veličine i težine korištena je u poljoprivredi, šumarstvu, rudarstvu i eksploataciji kamena. Kao poljodjelsko oruđe korištena je u krčenju i pripremi zemljišnih parcela za kultivaciju, za sječenje korijenja i sasušanih grana, okopavanje vinograda i cvjetnjaka.⁸¹³

Sl. 239. Sjekira-kramp (preuzeto: Busuladžić, 2014, 276, T. 47, sl. 153)

Na Mogorjelu su pronađena i dva srpa: jedan oštećen, sa sječivom bez usadnika, a drugi s lučno izvijenim sječivom s trnom za usađivanje u drvenu dršku (sl. 240 i 241). Datirana su u razdoblje od 1. do 6. st.⁸¹⁴

Sl. 240. i 241. Srpovi s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 286, 287 T. 57, sl. 187 i T. 58. sl. 191)

Otikač (*rallum*) je manja lopata koja je služila za čišćenje raonika od nakupljene zemlje, a sastoji se od lepezastog ili ovalnog sječiva.⁸¹⁵ Gornji dio prelazio je u utor za drvenu dršku. Na Mogorjelu je pronađen jedan primjerak (sl. 242).⁸¹⁶

⁸¹³ Ilić, 2012, 156.

⁸¹⁴ Busuladžić, 2014, 173-174.

⁸¹⁵ Ilić, 2012, 151.

⁸¹⁶ Busuladžić, 2014, 370.

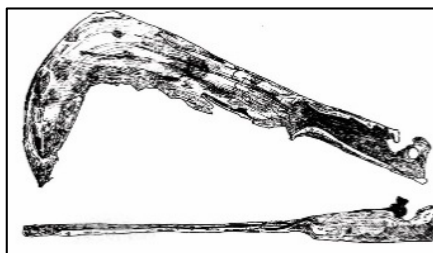
Sl. 242. Otikač s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, Prilog 26, sl. 79)

Pronađen je i jedan primjerak kose (*falx faenaria*) datirane u 2.-3. st., koja se sastoji od blago povijenog sječiva s pločastim trnom za usađivanje drvene drške (sl. 243).⁸¹⁷ Osim na Mogorjelu i u Višićima, nekoliko primjeraka pronađeno je u obližnjem Ljubuškom.

Sl. 243. Kosa s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 293, T. 64, sl. 205)

Pronađeno je čak šest primjeraka kosijera, o čijoj funkciji je već bilo riječi.⁸¹⁸ Ovdje prikazani primjerak dužine je 31 cm, širokog je sječiva čiji je usadnik za dršku kružnog presjeka s otvorenom jednom stranom (sl. 244).⁸¹⁹ Datiran je općenito u 1.-6. st.

Sl. 244. Kosijer s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 296, T. 67, sl. 213)

Posebno vrijedan nalaz s Mogorjela je željezno ralo, tj. raonik, koji je najvažniji dio pluga. Prva rala u pojedine dijelove Ilirika dopijevaju posredstvom Kelta, a masovno se primjenjuju u rimsko doba, kada se mnoge livade prije korištene za pašnjake pretvaraju u obradive površine koje je bilo nezamislivo obrađivati bez pluga. Rala se stoga pronalaze na

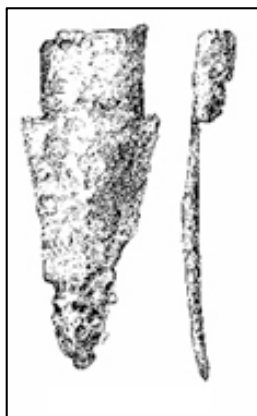
⁸¹⁷ Busuladžić, 2014, 176.

⁸¹⁸ Ilić, 2012, 156.

⁸¹⁹ Busuladžić, 2014, 177

položajima većine rimskih naselja ili rustičnih vila (u bližoj okolici jedan je pronađen u Lisičićima kod Konjica i dva na lokalitetu Grude kod Ljubuškog).

Prema Busuladžiću, rala iz unutrašnjosti provincije Dalmacije dijele se u nekoliko tipova, prema veličini, postojanju krakova s obje ili jedne strane i obliku dna rala (oblo ili šiljato). Primjerak iz Mogorjela je tip A, simetrični raonik u uporabi od 1. do 6. st., visine je 26 cm i ima sječivo u obliku trokuta s oštrim vrhom. Usadnik (utor) je kratak i širok, a krila su dobivena savijanjem zadnjeg dijela iznad ramena (sl. 245).⁸²⁰

Sl. 245. Ralo s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 277, T. 48, sl. 157)

Dijelu istoga sustava pripada još jedan nalaz s Mogorjela, tzv. gredelnica, tj. lanac od dvije karike u obliku nepravilnog slova S, kojim se greda rala ili pluga povezivala s kolicima (sl. 246).⁸²¹

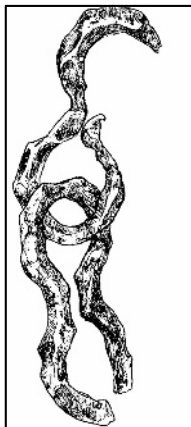
Osim na Mogorjelu, u unutrašnjosti provincije Dalmacije pronađena je još jedino u Lisičićima kod Konjica. Plinije Stariji spominje plug s točkovima koji je u Galiju uveden pod nazivom *plaumoratium*,⁸²² a korištenje kolica s točkovima povezanih s ralom registrirano je još u kasnom latenu te je ostalo nepromijenjeno sve do rimskog perioda. Predmetni dio pluga sastojao se od duguljastog kotura i od dvije ili više karika u obliku izdužene osmice.⁸²³

⁸²⁰ Busuladžić, 2014, 68-69,169.

⁸²¹ Ilić, 2012, 151.

⁸²² Plinius, *Naturalis historia*, XVIII, 172.

⁸²³ Ilić, 151, 2012; Busuladžić, 71-72, 2014,

Sl. 246. Gredelnica s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 283, T. 54, sl. 177)

Svjedočanstvo o izraženoj poljoprivrednoj djelatnosti i uzgoju žitarica na studijskom području je i gornji kamen žrvnja kojega je Patsch pronašao na lokalitetu Podvornice (Brzumile) u Dretelju - koliko nam je poznato jedini nalaz takve vrste na tlu Hercegovine.⁸²⁴ Naime, uz brojne arheološke nalaze iz antičkog razdoblja, koje je registrirao obilazeći navedeni lokalitet, Patsch je unutar ograde na njivi Stojana Brajkovića, na koju su bili odloženi spoliji iz rimske vile, uočio gornji komad žrvnja, tj. mlinskog kamena.⁸²⁵

Žrvanj je jednostavna alatka koja se koristila još od neolitika, a izgled i materijal nije joj se puno mjenjao ni u antičkom razdoblju. Služio je za mljevenje žita, a sastojao se od dva kružna kamena koji su se polagali jedan preko drugoga, pri čemu se gornji okretao. On je bio perforiran ili je imao žljeb po sredini za polugu. Zrna žitarica su se stavljala kroz otvor na gornjem kamenu (tj. postavljala su se između gornjeg i donjeg kamena), dok se gornji kamen okretao drvenom polugom i na taj se način mljelo žito.⁸²⁶

7.1.1.2. Vinogradarstvo i maslinarstvo

Intenzivan uzgoj vinove loze na području zaleđa istočnog Jadrana, a time i na studijskom području, započinje tek u rimsko doba podizanjem gospodarskih imanja (*villae rusticae*). Dokaz tome su pronađeni torkulari u dvije od devet registriranih vila rustika na ovom području: u Kućištima u Višićima i kompleksu na Mogorjelu. Na području današnje

⁸²⁴ Žrvnjevi su se uglavnom nalazili na lokalitetima s ostacima rimskih vila, a u unutrašnjosti provincije Dalmacije registrirani su na samo nekoliko lokaliteta: u Lisičićima, Stocu i na lokalitetu Tšina kod Zenice. Usp. Čremošnik 1955, 116-117; Fiala 1893, 514; Trajković 1971, 71; Busuladžić, 2014, 59.

⁸²⁵ Patsch, 1904a, 44.

⁸²⁶ Osim ručnih mlinova, u antičko doba postojali su i mlinovi na vodeni pogon. Usp. Ilić, 2012, 160-161; Busuladžić, 2014, 58.

Hercegovine ostatci torkulara pronađeni su još u Brotnju kod Čitluka i Bihovu kod Trebinja.⁸²⁷ Osim torkulara, na postojanje vinograda i uzgoj vinove loze ukazuju posredno i spomenici posvećeni rimskom bogu vina Liberu, čije potvrde nalazimo u susjednoj Naroni (koja je sa šest posvetnih spomenika očito bila ishodište Liberova kulta) i Ljubuškom (na dva od tri spomenika spominje se obnova hrama Liberu i Liberi).⁸²⁸

Drži se da su se uzgojem vinove loze i proizvodnjom vina, uz domaće stanovništvo, prvenstveno bavili veterani i bogati italjski trgovci koji su je doveli do jednog većeg, gotovo industrijskog stupnja. Razvojem vinogradarstva vjerojatno se istodobno razvija i uzgoj maslina, a u širenju kulture maslina na donjoj Neretvi najveću su ulogu imala brojna poljoprivredna dobra (*fundi*), koja su se od 1. st. pr. Kr., kada je započela intenzivnija kolonizacija Italika u južnoj Hercegovini, razvila u dolini Neretve i njenih pritoka Bregave i Trebižata.⁸²⁹

Bojanovski razloge vidi u dobroj klimi i karakteristikama krajolika, o čemu kaže: “Uzgoj maslina danas u Hercegovini nema većeg ekonomskog značenja, osim u priobalnom području oko Neuma.

U antici je to bilo drukčije, ali je tada i izgled dobrog dijela današnje Hercegovine bio sasvim drukčiji nego danas. U rimsko doba čitav kraj oko Čapljine, pa i ostala Hercegovina, bio je obrastao gustim šumama. Patsch je o tome nekoliko puta pisao studiozno i dokumentarno.

Po njemu je ovaj kraj, sudeći po gustoći evidentiranih antičkih naselja u odnosu na suvremena, u rimsko doba hranio bar dva puta više stanovništva nego danas. Bile su to blagotvorne posljedice šuma. Šume su povoljno uticale na klimu i odvodnjavanje, a to je imalo velikog značenja za razvoj kulturnih biljaka i plodnost (bonitet) zemlje uopće.⁸³⁰ Da se u antičko doba na području općine Čapljina uzgajala maslina i vinova loza te da je proizvođeno ulje i vino, potvrde nalazimo na nekoliko lokaliteta: u Višićima, Mogorjelu, te moguće Crkvini u Tasovčićima i Ogradama u Sjekosama.

U banji vile u Višićima (9D) Čremošnik je u sekundarnom položaju pronašla okruglu areju (*area*), tj. kamenu bazu preše (tijeska) za ulje i vino (torkular, turnjača), što dokazuje da je to veliko gospodarsko dobro prerađivalo plodove masline i loze, moguće samo za vlastite potrebe (sl. 247 i 248).⁸³¹ Izvorni položaj areje nije točno utvrđen, ali Čremošnik pretpostavlja

⁸²⁷ Bojanovski, 1969, 27; Paškvalin, 1976, 291; Škegro, 1999, 164.

⁸²⁸ Dodig, 2014, 141-142.

⁸²⁹ Bojanovski, 1969b, 29.

⁸³⁰ Bojanovski, 1969, 30.

⁸³¹ Bojanovski ju je ugradio u rekonstruirani kameni podij (forum) na kojem je stajala area s košem na Mogorjelu. Čremošnik, 1965, 198-199.

da je u pitanju jedna od prostorija u jugozapadnom dijelu vile, koja je služila u gospodarske svrhe.⁸³² U istoj prostoriji uz areju su pronađena i dva kamena tega bikoničnog oblika okojima je ranije bilo riječi. I Bojanovski smatra da su posrijedi nalazi koji govore da je vila u svom ekonomskom dijelu (*fructuaria pars*) imala jedan torkular za preradu maslina, a eventualno i grožđa.⁸³³

Sl. 247. Area iz rimske vile u Višićima, oko 1965. godine na Mogorjelu
(preuzeto: Bojanovski, 1969, 37)

Sl. 248. Area iz Višića koju je Bojanovski ugradio u rekonstruirani forum na Mogorjelu

U prostoriji 10 objekta A Čremošnik je također pronašla i veći broj fragmenata velikih amfora, izvorno postavljenih na debeli sloj pijeska. Zbog toga smatra da je prostorija služila kao spremnica za vino i ulje.⁸³⁴ U prostoriji 13 C neobičnog oblika pronašla je ne samo mnoštvo fragmenata amfora, nego čak i nedopečene fragmente,⁸³⁵ pa s obzirom da je registrirala opekarsku i vrlo moguće keramičku radionicu (sl. 266 i 268), smatra da su na ovom velikom imanju amfore za ulje i vino proizvođene za vlastite potrebe.

Arheološka istraživanja I. Bojanovskog potvrdila su da se maslina uzgajala i na Mogorjelu. Naime, 1962. godine pronašao je ostatke antičke uljare s instalacijama za preradu maslina i podrumom za smještaj ulja - *cella olearia* (sl. 249).⁸³⁶

Sačuvali su se samo neznatni ostatci zidova, a od tijeska (torkulara, sl. 253) preostali su samo kružna kamena ploča za koš (*area*, sl. 251), kameni stožeri, tj. utezi (*stipites*) i ležišta za *arbores*. Kako se presa te vrste mogla koristiti i za cijedenje mošta, Bojanovski smatra da se u

⁸³² Čremošnik, 1965, 168-169.

⁸³³ Bojanovski, 1969a, 27- 28

⁸³⁴ Čremošnik, 1965, 15-153.

⁸³⁵ Čremošnik, 1965, 157.

⁸³⁶ Bojanovski, 1969b, 43. Ranije je Patsch smatrao da su to banje, a Veters da su u pitanju bazeni za ribu.

sastavu antičke ekonomije Mogorjela pored maslina prerađivalo i grožđe.⁸³⁷ Patsch o tome nije ostavio izvješće, a u međuvremenu se izgubila i dokumentacija s istraživanja, pa je taj značajan objekt gospodarskog imanja na Mogorjelu (prva faza) ostao nepoznat. Od torkulara *in situ* sačuvali su se samo kameni utezi (sl. 250 i 254), a osim toga pronađena su još dva kamena ležišta za drvene grede (*prelua*) i oštećena *area*.⁸³⁸

Kameni podij (*forum*, sl. 252) na kojem je stajala *area* s košem, nije bilo, ali kako navodi Bojanovski, na Patchevu planu i fotografiji se jasno vidi da je u vrijeme iskapanja postojao i taj dio torkulara, ali je uklonjen da se napravi mjesto parku. Također navodi da se istočno od torkularija nalazila kuhinja za grijanje vode, južno od kuhinje nalazio se podrum (*cella olearia*) s bazenima za taloženje ulja, tj. keramičkim i kamenim sudovima za ulje (*dolia olearia*, sl. 255), dok se podrum sastojao od dva dijela: južnog u obliku hodnika, koji je služio kao ostava za razno posuđe, i sjevernog, u kojemu su stajale dolije.⁸³⁹ Bojanovski smatra da je torkular u razdoblju kasne antike bio obnovljen za potrebe bazilike, koja je za uzdržavanje i obrede trebala znatne količine ulja i vina.

Sl. 249. Podrum (*cella olearia*) i bazeni za taloženje ulja nakon iskapanja 1904. godine; iz dokumentacije C. Patscha koji je na fotografiji (preuzeto: Bojanovski, 1969b, 41)

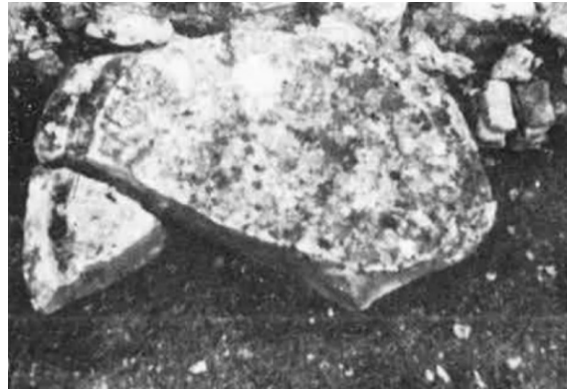
⁸³⁷ Bojanovski, 1969b, 33.

⁸³⁸ Bojanovski, 1969b, 34; Bojanovski je izradio rekonstrukciju torkulara s nekoliko manjih pogrješaka, koje je vrsno obradio Boris Ilakovac radeći rekonstrukciju sličnog torkulara pronađenog u Mulinama na otoku Ugljanu. Ilakovac, 1998, 1-26.

⁸³⁹ Bojanovski, 1969a, 41-43. "U utvrđenju se do 400. godine proizvodilo i do 4.000 litara ulja" (Škegro, 1999, 182-183).

Sl. 250. Kameni utezi torkulara prije rekonstrukcije
(preuzeto: Bojanovski, 1969b, 34);

Sl. 251. Originalna *area* torkulara na Mogorjelu
(preuzeto: Bojanovski, 1969b, 36)

Sl. 252. Rekonstruirani kameni podij (*forum*) torkulara s arejom i kanalom za otjecanje ulja (preuzeto: Bojanovski, 1969b, 39)

Sl. 253. Torkular na Mogorjelu nakon obnove 1965. godine (preuzeto: Bojanovski, 1969b, 52)

Sl. 254. *Stipites*, iza - rekonstruirani kameni podij (foto: Ž. Pandža)

Sl. 255. Dolije (foto: Ž. Pandža)

Kraća zaštitna istraživanja 2009. godine na lokalitetu Ograda (Ograde) u Sjekosama pokazuju da se maslina i vinova loza uzgajala i na drugim dijelovima studijskog područja. Vasilj je tom prigodom utvrdila postojanje većeg rimskog sklopa ili vile,⁸⁴⁰ dijelovi kojega su bili bazen (spremnik) u koji se pri preradi cijedilo maslinovo ulje i torkular (preša) za masline. Pronašla je i brojne ulomke amfora, kamenih stupova veće građevine, kao i drugih vrlo vrijednih arheoloških nalaza. “Rimska vila je imala svoj stambeni i privredni dio. Sudeći po veličini spremnika za ulje, te ostataka uljne preše, vlasnik imanja se bavio proizvodnjom maslinovog ulja, kojim je, pretpostavlja se, opskrbljivao tadašnji grad Naronu”.⁸⁴¹ Nažalost, rezultati arheološkog istraživanja nisu do danas objelodanjeni u tiskanoj formi.

⁸⁴⁰ Vasilj, 2014, 109.

⁸⁴¹ Voditelj arheološkog istraživanja je mag. Snježana Vasilj. Podatci o bazenu i torkularu u Sjekosama donijeti su na sljedećim web stranicama: <http://neregistrirani.blogspot.com/2009/09/vila-rustika-hutovo-blato.html>; <https://www.vecernji.ba/senzacionalna-otkricka-u-dolini-neretve-448288> (preuzeto 22. 6. 2021.).

Na lokalitetu Crkvina (sklop njiva Nerezi) u Tasovčićima registrirana je veća luksuzna rimska vila i nalazi koji bi mogli svjedočiti o proizvodnji ulja i vina. To su u prvom redu brojni ostatci amfora pronađeni kako na Crkvini, tako i na drugim položajima uokolo nje. Na isto bi mogla upućivati i registrirana opekarska radionica na obližnjoj njivi Kuparica (koja je dio naselja Crkvina). Naime, opekarske su se radionice u većini slučajeva mogle koristiti i kao keramičke radionice, za što je primjer otkriven na Kućištima u Višićima. Čak i ako nije služila za pečenje keramike, keramička radionica mogla je postojati negdje u blizini. Vlasnici vile, braća *Papii*, bili su po svemu jedna od najznačajnijih poduzetničkih obitelji naronitanskog agera.

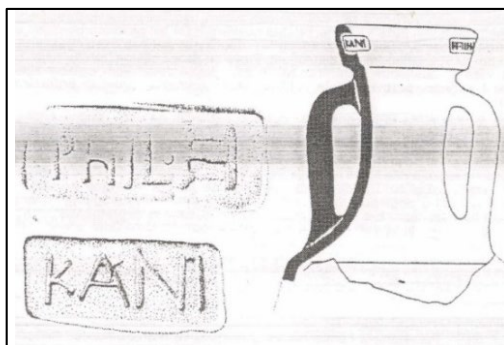
Obzirom da su na Crkvini, kako smo spomenuli, pronađeni brojni ulomci amfora, razumna je pretpostavka da su *Papii* sami proizvodili vino i ulje, ambalažu, tj. amfore za njihovo skladištenje, a lako moguće i distribuciju. Bojanovski navodi da se u ranocarsko doba u naselju vjerojatno uzgajala i maslina, iako za takvu tvrdnju ne postoje direktni dokazi.⁸⁴² Uporište predstavlja Cambijeva teza da amfore tipa Lamboglia 2 pronađene na potonulom brodu blizu Omiša (u Čelini, između Velike i Male luke) s pečatima *KANI* (sl. 256) treba dovesti u vezu s braćom Gajem Papijem Celzom i Markom Papijem Kanom iz Tasovčića (**POČSI**).

Prema Cambijevu mišljenju slovo K (hasta koja prelazi po visini kosu crtu) na amforama iz Čeline je ista kao i ona u imenu Kana iz Tasovčića. Odatle zaključuje da su braća *Papii* na imanju u Tasovčićima proizvodili pečatirane amfore za transport i skladištenje ulja i vina, a glavna izvozna luka za plasman robe bila je naravno obližnja Narona.⁸⁴³

Sve iznijeto upućuje da su se *Papii* bavili proizvodnjom vina i maslinova ulja, a vjerojatno i proizvodnjom amfora, iako siguran dokaz u vidu dijelova torkulara za sada nije pronađen. Nažalost, na Crkvini, osim u slučaju bazilike, nisu nikada vršena sustavna arheološka istraživanja, već je ostatke koji upućuju na postojanje većeg kompleksa ustanovio Patsch površinskim pregledom terena (o lokalitetu Crkvina opširnije pogledati na str. 130-138.).

⁸⁴² Bojanovski, 1969, 29.

⁸⁴³ Cambi, 1988, 45-46.

Sl. 256. Ulomci amfora s lokaliteta Stanići-Čelina (preuzeto: Cambi, 1988, 45)

7.2. Stočarstvo

Za razliku od Rimljana kojima je poljodjelstvo bila primarna grana privređivanja, autohtono stanovništvo Ilirika glavni je akcent još od prapovijesnih razdoblja stavljalo na stočarstvo.⁸⁴⁴ O stočarstvu kod Ilira, osobito uzgoju koza i ovaca, govore i neki povijesni izvori, npr. Strabonova *Geografija* (*Strab*, VII, 317) i Varonova *O poljoprivredi* (*Varto Rust.* II, 196-210).⁸⁴⁵ Plinije svjedoči da je uzgoj koza i ovaca bio široko rasprostranjen i u razdoblju rimske vladavine.⁸⁴⁶

Na to je prvenstveno utjecala topografija terena, koja je rezultirala da ilirsko stanovništvo i kroz religiju indirektno pokaže da mu je stočarstvo bilo glavna grana privređivanja (epihorsko stanovništvo Ilirika kao platežno sredstvo koristilo je upravo stoku).⁸⁴⁷ Tako se na području Ilirika koji će poslije postati dio rimske provincije Dalmacije štuje rimsko božanstvo Silvan (posebno na području nastanjenom Delmatima, za koje Strabon navodi običaj preraspodjele zemlje svakih sedam godina),⁸⁴⁸ staro ilirsko pastirsko božanstvo izjednačeno s italskim Silvanom (*interpretatio romana*).⁸⁴⁹ Reljefi Silvana prikazuju kao teriomorfno biće s jarećim nogama i rogovima, koje u rukama drži pastirski štap (*pedum*) i sviralo (*siringa*), dok su mu u pratnji ovca, koza ili pas, a društvo (širu kulturnu zajednicu) često čine nimfe.

U razdoblju kada Rimljani dolaze na naše područje situacija se već donekle mijenja, pa Iliri ekonomiju baziraju prvenstveno na poljodjelskim kulturama, a stoka im služi i kao radni alat, posebice važan za obrađivanje zemlje. Te su promjene bez sumnje pratile i promjene u načinu uzgoja stoke, ali i upoznavanju s novim životinjskim vrstama. Obzirom da su Rimljani

⁸⁴⁴ Marijanović, 1988, 17; Čović, 1988, 22.

⁸⁴⁵ Strábōn, Γεωγραφικά, VII, 317; Varro, *De re rustica*, II, 196-210.

⁸⁴⁶ Plinius, *Naturalis historia*, III, 152.

⁸⁴⁷ Novak 1948, 145.

⁸⁴⁸ Strábōn, Γεωγραφικά, VII, 5.

⁸⁴⁹ Rendić-Miočević, 1955, 5-38; Rendić-Miočević, 1967, 146; Imamović, 1977, 55.

na neki način htjeli „nametnuti“ poljodjelstvo, započeli su s melioracijom, krčenjem šuma i isušivanjem, prvenstveno s ciljem da se naprave nove obradive površine.⁸⁵⁰ Osim toga, dotadašnje pašnjake za stoku također su pretvarali u površine na kojima su se sijale poljodjelske kulture. Sve spomenuto odražavalo se i u duhovnom životu, pa npr. vodeće stočarsko božanstvo Silvan nerijetko dobiva novi epitet *Messor*, tj. žetelac.⁸⁵¹

Usprkos promjenama i povećanom značaju poljodjelstva, stočarstvo je i dalje ostalo jedna od važnijih gospodarskih grana. Tome svjedoči detaljna katastarska karta s jasno naznačenim površinama namjenjenim za ispašu stoke, koju je u prvim desetljećima carstva dao izraditi namjesnik provincije Publije Kornelije Dolabela (forma *Dolabeliana*). Važno je spomenuti da se rimsko stočarstvo u ruralnim sredinama veže za *villae rusticae*.⁸⁵² Stoga se unutar takvih zdanja često pronalaze arheološki predmeti (stočna zvona, češljevi za timarenje stoke, makaze za šišanje, potkovice i dr.) koji svjedoče o razvijenom stočarstvu, koje je u većini slučajeva podmirivalo samo lokalne potrebe za mlijekom, mliječnim i mesnim prerađevinama.

Što se tiče samog uzgoja i izbora stoke, on je kod Rimljana varirao prema izboru, na što je prvenstveno utjecala lokacija, klima i veličina posjeda.⁸⁵³ Tako je na nekim posjedima uzgajano više stočnih vrsta, dok je na drugima na intenzivan način (tov u stajama) ili ekstenzivan (na ispaši) uzgajana samo jedna vrsta stoke.⁸⁵⁴ Na osnovi životinjskih kostiju pronađenih na više arheoloških lokaliteta u unutrašnjosti provincije Dalmacije, dokazano je da je u antičkom razdoblju bila zastupljena stoka sitnog zuba, ovce i koze, ali i goveda, svinje i konji.⁸⁵⁵ Od više objekata sa studijskog područja, koji su uz stambeni imali i naglašeni gospodarski karakter (Ograda – Sjekose, Desilo – Bajovci, Dubine – Doljani, Tersana – Višići, Kućišta – Višići, Mogorjelo – Struge, Grkov dol – Klepci i Moševo – Grabovine), arheološki nalazi koji svjedoče o uzgoju stoke dolaze sa svega dva: iz Mogorjela⁸⁵⁶ i Desila u Bajovcima. Pri tome, važno je naglasiti da sa zadnjeg lokaliteta dolazi samo jedna potkova!

Niže navedeni materijal svjedoči da se na studijskom području, osim stoke sitnog zuba, uzgajala i krupna stoka, a među njima i konji koji su služili za obradu zemlje, transport i dr.

⁸⁵⁰ Imamović, 1987, 35.

⁸⁵¹ Stipčević, 1989, 109.

⁸⁵² Pašalić, 1960, 89-90.

⁸⁵³ Imamović, 1987, 21-44; Busuladžić, 2014, 81.

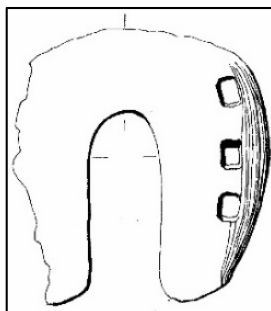
⁸⁵⁴ Izvori svjedoče o velikom broju različitih vrsta stoke, od kojih su se za rad koristili konj, magare, mazga, mula, goveda, a za ishranu svinje, perad, ovce i koze. Usp. Busuladžić, 2014, 81.

⁸⁵⁵ Škegro, 1988, 204-205.

⁸⁵⁶ Materijal s Mogorjela pronađen je tijekom istraživanja 1889.-1903., ali je prvi put stručno obrađen i publiciran 2014. godine: Busuladžić, 2014, 81-99.

Pretpostavlja se da su Rimljani u kontaktima s Germanima, Keltima ili turanskim plemenima preuzeli potkivanje životinja, a masovnija uporaba potkova u Rimskom carstvu počela je tek u kasnoantičkom razdoblju. Potkove su izrađivane od kovanog željeza, a sastoje se od nokatnog dijela i dvaju krakova. Gornja nosiva površina okrenuta je prema kopitu, a donja (ili prizemna) prema tlu. Unutarnji rub je tanji od vanjskog, otkovan kako se ne bi čestice zemlje zadržavale na njemu. Na donjoj površini nalazi se kanal s rupicama, a njihov broj može biti različit (tri do četiri na svakoj strani, a mogu biti četvrtaste ili okrugle). Prema različitim elementima dijele se na više tipova, a jedan od njih prema načinu uporabe i vrsti životinja na potkove za volove, konje, mazge, mule i magarce.⁸⁵⁷

Na Mogorjelu je pronađeno pet konjskih potkova, ali i nekoliko drugih nalaza konjske opreme.⁸⁵⁸ Potkove su se koristile za zaštitu kopita konja, ali i drugih teglećih životinja (goveda, volova, magaradi i dr.). Ovdje donijeti rimjerak (sl. 257) je papučasta uglato-ovalna potkova kojoj su vanjski i unutarnji rub ravni. Na lijevom kraku prema nokatnom dijelu očuvane su tri četverougone rupice, koje u donjoj površini imaju udubljenja predviđena za glave čavlića. Prema Busuladžiću radi se o ljetnoj potkovi, a datira iz razdoblja 4. - 6. st.⁸⁵⁹

Sl. 257. Potkova s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 82, sl. 253)

Izvan Mogorjela jedna potkova je pronađena na lokalitetu Desilo u Bajovcima prilikom podvodnih arheoloških istraživanja 2007. godine. Naime, u sondi B je nakon uklanjanja mulja uz brojne ulomke amfora pronađena i jedna željezna konjska potkova okruglo-ovalnog oblika.⁸⁶⁰ Prema analogijama s lokaliteta Strupnić u Livnu datirana je u kasnoantičko razdoblje (4.- 6. st.).⁸⁶¹

⁸⁵⁷ U odnosu na oštrinu švaraka i hvatača, dijele se na ljetne i zimske. Usp. Busuladžić, 2014, 90-91.

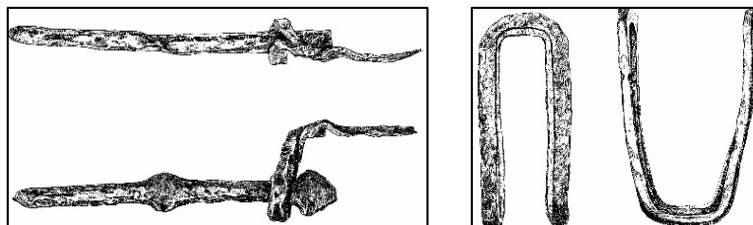
⁸⁵⁸ Busuladžić, 2005, 261-263; Busuladžić, 2014, 93.

⁸⁵⁹ Busuladžić, 2014, 184.

⁸⁶⁰ Vasilj, Forić, 2008a, 26.

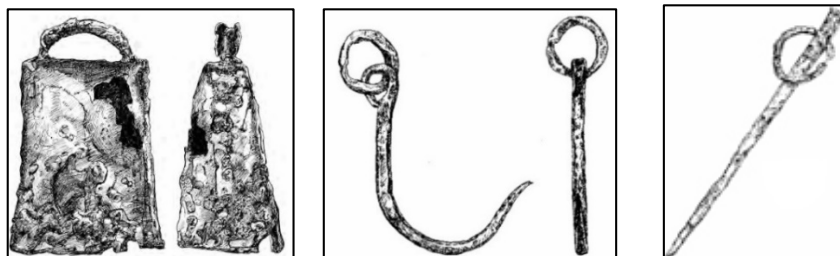
⁸⁶¹ Busuladžić, 2005, 265.

Od konjske opreme na Mogorjelu su također pronađene i željezne žvale, kojima je namjena kontrola i upravljanje konjem,⁸⁶² kao metalni dio za koji se smatra da je bio dio samara (sl. 258 i 259). Kako Busuladžić navodi “jedno od mogućih tumačenja namjene predmeta je to da je služio za pričvršćivanje za samar, kako bi se na njega mogao okačiti tovar, odnosno teret koji je transportiran.”⁸⁶³

Sl. 258. i 259. Žvale iz Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 319. T. 90. sl. 280) i dio samara (T. 93, sl. 283)

Od arheoloških nalaza vezanih za stočarstvo, na Mogorjelu su pronađena i tri stočna zvona (1 primjerak sl. 260) koja su do danas u bližoj okolini registrirani jedino u Proboju kod Ljubuškog (gdje ih je pronađeno sedam).⁸⁶⁴ Pronađeno je i osam željeznih kuka za obradu mesa, tj. za sušenje mesnih prerađevina (sl. 261), i jedan klin s karikom za stoku (kao kolci za privezivanje), za sada usamljeni nalaz takve vrste na području unutrašnjosti provincije Dalmacije (sl. 262).⁸⁶⁵

Sl. 260. 261. i 262. Stočno zvono, kuka i klin s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 306, 316, 321, T. 77. sl. 242; T. 87, sl. 272; T.92, sl. 282)

Makaze ili škare (*forpex, forfex*) su česte alatke pronađene na brojnim antičkim lokalitetima. Korištene su u raznim poslovima vezanim za poljoprivredu (sječenje voća i grozdova), ali i za šišanje vune ovaca.⁸⁶⁶

⁸⁶² Busuladžić, 2014, 95-96.

⁸⁶³ Busuladžić, 2014, 98.

⁸⁶⁴ Fiala, 1895, 367.

⁸⁶⁵ Busuladžić, 2014, 94-97.

⁸⁶⁶ Ilić, 2014, 159.

Pretpostavlja se da su za striženje ovaca korištene na Siciliji, odakle se prenose u Italiju oko 3 st. pr. Kr. Sastoje se od para sječiva, a na temelju spajanja sječiva dijele se na lučne i makaze na zglob. Na područje Ilirika donose ih Kelti u razdoblju mlađeg željeznog doba, dok se u rimsko doba koriste oba tipa, s malom prevagom za lučne makaze korištene kod obrezivanja voća i loze, tkanina i kože. Makaze vezane za stočarstvo se razlikuju po grubljoj izradi i masivnijem tijelu.⁸⁶⁷ Na Mogorjelu je pronađen jedan primjerak lučnih jednodijelnih makaza (sl. 263) s lukom u obliku slova U i sa sječivom u obliku izduženih pravoukutnih trokuta (osim na Mogorjelu, makaze i stočna zvana pronađena su i u obližnjem Ljubuškom, što svjedoči o intenzivnijem uzgoju ovaca na ovom području).

Sl. 263. Makaze s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, Prilog 35, sl. 108)

7.3. Ribolov

Prema dostupnoj literarnoj građi, još od vremena neolitika stanovništvo Ilirika bavilo se uz druge privredne grane i ribolovom.⁸⁶⁸ U rimsko je doba osim unapređenja poljoprivrede, trgovine, zanatskih i obrtničkih radionica, bez sumnje došlo i do razvoja ribarstva, pogotovo u priobalnom dijelu provincije, na što upućuju nalazi ribarskog alata (osti, udice, keramički utezi za opterećivanje mreža), građevinski ostaci bazena za čuvanje žive ribe (*vivaria*) i njen uzgoj, te amfore za čuvanje i transport ribljih prerađevina.⁸⁶⁹ Trgovalo se i „živom“ ribom i ribljim prerađevinama, o čemu svjedoče potopljeni antički brodovi koji su u amforama često prevozili *garum* (spravljen od riba i ribljih iznutrica).⁸⁷⁰

U susjednoj Naroni nekoliko je arheoloških nalaza koji potvrđuju da je ribolov bio jedna od važnijih grana privređivanja: željezna udica s kružnom i s unutarnje strane zaravnjenom ploćicom za vezivanje strune i s ostrim zubom trna za hvatanje ribe (datirana u široko razdoblje od 3. st. pr. Kr. do 7. st. nakon Kr.)⁸⁷¹ i zanimljiva brončana igla za krpanje mreže.⁸⁷² Ribolov kao način privređivanja u primorskom je području razumljiv sam po sebi te je stoga bez sumnje

⁸⁶⁷ Busuladžić, 2014, 88-89.

⁸⁶⁸ Pašalić, 1967, 113.

⁸⁶⁹ Plinije Stariji bilježi da su u vrijeme ranog principata iz Dalmacije izvoženi riba i riblje prerađevine: Plinius, *Naturalis historia*, XVIII, 172. Usp. Matijašić, 1998, 363.

⁸⁷⁰ Matijašić 1998, 364.

⁸⁷¹ Buljević, 1999, 219.

⁸⁷² Ivčević, 2003, 140.

imao veliku važnost u svakodnevnoj prehrani (moglo bi se lamentirati i o tome da je more nepresušan izvor hrane!). O tome indirektno svjedoči i nadgrobni epigrafski spomenik pronađen u Bolu na otoku Braču, na kojemu je, u plitkom reljefu, prikazan šezdesetogodišnjak, po profesiji ribar koji u desnoj ruci drži osti uperene u glavu dupina.⁸⁷³

Osim pomorskog ribarstva, tijekom antičkog razdoblja bilo je zastupljeno i riječno, osobito na većim rijekama bogatih ribom. Što se tiče zaleđa rimske provincije Dalmacije, nedostatak materijalnih, tj. arheoloških nalaza nadoknađuje navod rimskog pisca Marka Porcija Katona o tome „da je rijeka Naron velika, lijepa i bogata ribom“ („Fluvium Naronem magnum pulchrum pisculentum“).⁸⁷⁴ Prema Busuladžiću ribolov se u unutrašnjosti provincije u antičko doba očitovao na dva načina. Prvi način je vještački uzgoj u ribnjacima (kakvi su zabilježeni na istočnoj obali Jadrana). Drugi vid je klasični ribolov u riječnim tokovima i jezerima, potvrđen nalazima ostiju i keramičkih utega za opterećivanje mreže. Kako navodi, razlog da se ribolov u unutrašnjosti provincije ne razvije u znatnijoj mjeri (za razliku od priobalnih dijelova) su kontinentalni prirodni uvjeti i klimatske karakteristike.⁸⁷⁵

Za razliku od dublje unutrašnjosti provincije, na studijskom je području ribolov zahvaljujući umjerenom klimi i bogatstvu riječnih fondova (rijeka Neretva s pritokama Trebižat, Bregava i Krupa) zasigurno bio jedan od važnih načina privređivanja. Na području kojim se bavi ovaj rad do danas je pronađeno tek nekoliko arheoloških nalaza koji o tome svjedoče, a ponovno dolaze iz vile u Višićima i kompleksa na Mogorjelu (1. faza).

Prilikom istraživanja vile na lokalitetu Kućišta u Višićima Irma Čremošnik je pronašla dvije udice (jedan primjerak, sl. 264) koje svjedoče da su se stanovnici „gazdinstva“ bavili i ribolovom.⁸⁷⁶

Sl. 264. Udica iz Višića (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. IX, sl. 2)

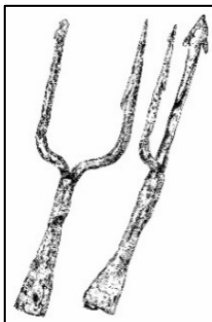
⁸⁷³ Maršić, 1999, 69, sl. 1.

⁸⁷⁴ Usp. Cambi, Pasini, 1980, 280; Škegro, 1999, 242-243; Busuladžić, 2014, 99.

⁸⁷⁵ Busuladžić, 2014, 99.

⁸⁷⁶ Čremošnik, 1965, 196.

Na Mogorjelu je Patsch otkrio osti ili harpun, jedan od svega tri poznata takva primjerka (druga dva su otkrivena u Bihaću i Usori), ali je isti ostao skriven između 1300 drugih pokretnih nalaza s tog lokaliteta pohranjenih u depoe Zemaljskog muzeja.⁸⁷⁷ Navodeći podatke o ribolovu objelodanio ih je tek A. Busuladžić.⁸⁷⁸ Sastoje se od tuljca za nasađivanje i dva ubodna vrha (sl. 265), a jednu od analogija predstavljaju slične osti iz Istre.⁸⁷⁹

Sl. 265. Osti - harpun s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 323, T. 94, sl. 285)

7.4. Zanatstvo

Zanatska proizvodnja je na području unutrašnjosti provincije Dalmacije bila razvijena još tijekom prapovijesnog razdoblja (drvodjelci, lončari, kovači, kao i poslovi vezani za proizvodnju tekstilnih predmeta). Početkom antike i u rimsko doba zanatski obrti poznati domaćem stanovništvu se usavršavaju, ali se uvode i neke zanatske djelatnosti koje autohtono stanovništvo tek upoznaje, npr. izradu krovnog crijepa i cigle u opekarskim i raznovrsnog keramičkog posuđa u keramičkim radionicama. Obzirom da je Rim učvršćenjem vlasti na ovim područjima nakon 9. godine počeo uveliko eksploatirati prirodne resurse, to dovodi do velikog napretka u zanatskim djelatnostima.

7.4.1. Opekarske i keramičke radionice

Krajem kasnorepublikanskog i početkom carskog razdoblja na studijskom području, kao i u ostatku obalnog dijela provincije, dolazi do velikog graditeljskog i urbanističkog zamaha potaknutog osnivanjem kolonija i preobrazbom lokalnih općinskih centara u municipije, zbog čega se javlja povećana potreba za sirovinama i materijalima. Domicilno stanovništvo

⁸⁷⁷ Usp. Busuladžić, 2011, 350.

⁸⁷⁸ Busuladžić, 2014, 100.

⁸⁷⁹ Usp. Matijašić, 1998, 403.

zahvaljujući pridošlicama upoznaje nove materijale, vapno, malter i opeku, ali i nove tehnike gradnje. Iako su glinu u izvornom obliku koristili stoljećima, nisu je uspjeli razviti u mjeri u kojoj je bila važna Rimljanima, kojima je proizvodnja opekarskih proizvoda bila jedna od važnijih grana gospodarstva.

U navedenom razdoblju, na studijsko se područje opekarski proizvodi uvoze iz raznih krajeva Italije, pogotovo iz sjevernoitalskih radionica *Pansiana, Solonas, Q. Clodi Ambrosi*, ali s vremenom, zbog postojanja prirodnih resursa (ležišta gline), dolazi i do razvoja lokalne opekarske industrije i pojave prvih privatnih radionica (*figlina*).⁸⁸⁰

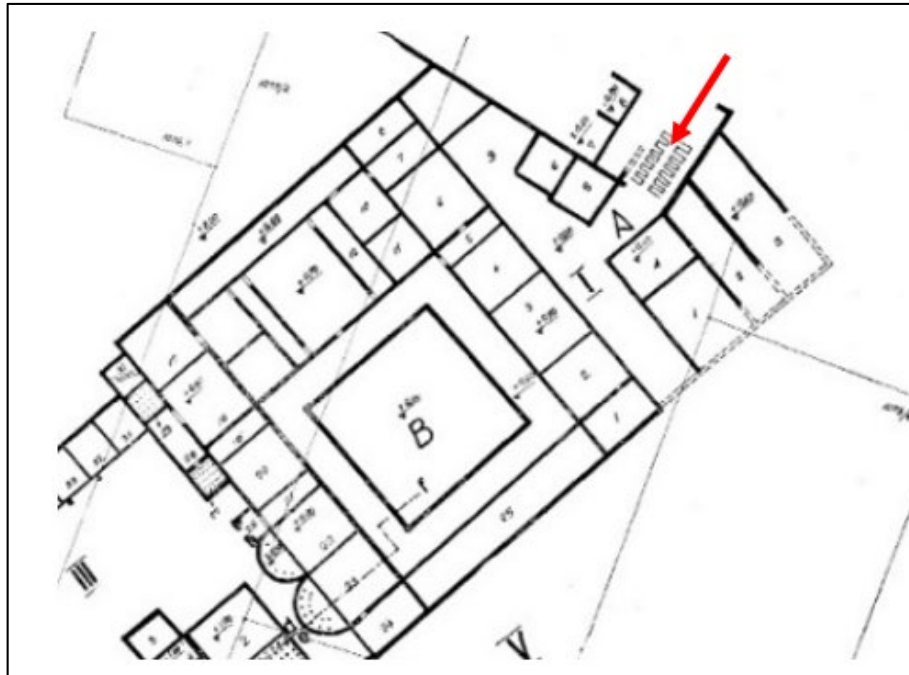
Zahvaljujući ubrzanom ovladavanju tehnologije, domaće radionice su vjerojatno odmah, osim za potrebe vlastitog imanja, opeku proizvodile i za potrebe drugih većih imanja (*fundi*), za izgradnju određenih dijelova objekata, hipokausta, poda te krovnih elemenata (*tegulae* i *imbrices*).

Upotreba opeke za gradnju čitavog objekta je inače lokalno vrlo rijetka i na studijskom području je takav slučaj poznat samo u vili u Kućištima (Višići).⁸⁸¹ Za pretpostaviti je da su neke od opekarskih peći služile i za pečenje keramičkih proizvoda (amfora i drugih vrsta posuda), ali sigurnih potvrda nemamo. Na području općine Čapljina, kao vanjskom dijelu naronitanskog agera, do danas su preko ostataka peći i brojnih ulomaka opeke registrirane najmanje četiri radionice: u vili u Višićima, na Mogorjelu, na Kugarici u Tasovčićima i na lokalitetu Starina na Bivoljem Brdu. Neki nalazi upućuju da je i na arheološkom lokalitetu Desilo u Bajovcima postojala opekarska peć.

Na lokalitetu Kućišta u sklopu velikog imanja (*fundus*) izgrađen je poljoprivredni kompleks, villa rustica, unutar kojega je, sjeveroistočno od stambene zgrade s peristilom, u dvorištu zgrade A, Čremošnik pronašla prostorije opekarske radionice grupirane oko peći. Centralo mjesto u objektu A zauzimala je dakle peć za pečenje opeke koja se može ubrojiti u peći većih dimenzija (5 x 10 m), četvrtastog je oblika s jednim centralnim kanalom širine 50 i visine 30 cm, od kojeg se odvaja šest užih poprečnih kanala rebara (peći ovoga tipa karakterizira lučno zasvođeno vatrište i poprečna rebra na koja se oslanja rešetka). Od peći su bile očuvane samo substrukcije, a kako smatra Čremošnik bila je prvenstveno namijenjena pečenju opeke (sl. 266).

⁸⁸⁰ U znanstvenoj terminologiji koristi se izraz *figlina*, iako je u pitanju širi pojam koji pored opeke obuhvaća i proizvodnju keramike, tj. označava predmet izrađen od pečene zemlje. Usp. Šaranović, Svetek, 1990, 41.

⁸⁸¹ Osim u Višićima, u unutrašnjosti provincije takav slučaj zabilježen je na lokalitetu Brodac kod Bijeljine. Usp. Bojanovski, 1980, 41-72.

Sl. 266. Položaj peći u vili na Kućištima (preuzeto: Čremošnik, 1965, Prilog III)

U prostorijama 1 i 4 A, koje se nalaze nedaleko od peći, tj. u trijemu i u vrtu peristila, pronađena su i dva velika grumena sljepljenih nepečenih krovnih opeka (*imbrices*), koje su dokaz da su prostorije služile kao radionice uz peć. Pronađeni su i brojni ulomci opeka među kojima su najbrojniji ulomci krovnih ploča (*tegulae*) dim. 52 x 38 i 54 x 34 cm te ulomci žljebnika (sl. 267) tj. kupa kanalica (*imbrices*) dim. 52 x 11 i 54 x 14 cm, čiji je jedan dio, po njezinom mišljenju, proizveden u radionici vile.⁸⁸²

Sl. 267. Ulomak imbreksa s Kućišta u Višićima pronađen prilikom obilaska terena 2019. godine (foto: Ž. Pandža)

⁸⁸² Čremošnik 1965, 151-153.

Kako Čremošnik navodi, peć je služila prvenstveno za pečenje građevne opeke, a okolne prostorije bile su funkcionalno vezane za rad peći, odnosno za poslove pročišćavanja gline, sušenje i skladištenje proizvoda (to upućuje da je kompleks vile imao razvijeni oblik organizacije opekarske proizvodnje).

Smatra da je ciglana proizvodila opeku samo za vlastite potrebe i da obimom produkcije nije izlazila iz lokalnih okvira. Prema Čremošnik, tipovi četvrtastih peći nisu služili samo za pečenje opeke, već i za pečenje keramike i amfora, jer se peći za opeku nisu razlikovale od keramičkih po tlocrtnoj osnovi nego po konstrukciji gornjeg dijela. Obzirom da gornji dio nije pronašla, ne može se sa sigurnošću reći je li otkrivena peć služila i za pečenje keramike, ali obzirom na veličinu imanja i tip složenog domaćinstva, ostaje mogućnost da je negdje oko istočne grupe ovih prostorija postojala i posebna peć za pečenje keramičkog materijala (sl. 268).

883

Sl. 268. Peć četvrtastog oblika za pečenje opekarskih proizvoda iz objekta A
(preuzeto: Čremošnik, 1965, Tabla I, sl. 1)

Smatra da je ciglana proizvodila opeku samo za vlastite potrebe i da obimom produkcije nije izlazila iz lokalnih okvira. Prema Čremošnik, tipovi četvrtastih peći nisu služili samo za pečenje opeke, već i za pečenje keramike i amfora, jer se peći za opeku nisu razlikovale od keramičkih po tlocrtnoj osnovi nego po konstrukciji gornjeg dijela. Obzirom da gornji dio nije pronašla, ne može se sa sigurnošću reći je li otkrivena peć služila i za pečenje keramike, ali obzirom na veličinu imanja i tip složenog domaćinstva, ostaje mogućnost da je negdje oko istočne grupe ovih prostorija postojala i posebna peć za pečenje keramičkog materijala.⁸⁸⁴

⁸⁸³ Čremošnik, 1965, 152-153.

⁸⁸⁴ Čremošnik, 1965, 166.

Sl. 269. Seoska kuća (zidovi) na Kućištu izgrađeni oko 1963. godine od opeka preuzetih iz rimske vile
(foto: Ž. Pandža)

Opeka korištena u hipokaustnim prostorijama (od koje su građeni stubići suspenzura) kružnog je oblika u različitim dijametrima, dok su rjeđe korištene četvrtaste, sačuvane samo uza zid prostorije 1 C. Pronašla je i jedan primjerak opeke s bradavicama (tzv. *mameae*), kao i jedan primjerak tegule s kružnim otvorom, koje su vjerojatno bile importirane prije negoli je na imanju počela s radom opekarska radionica (sl. 270).

Sl. 270. Tegula s kružnim otvorom (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. I. sl. 6)

I u dijelu objekta C neke od prostorija služile su kao razne radionice, a jedna od njih je vjerojatno služila za preradu gline (u prostoriji 13 C neobičnog oblika pronađeno je mnoštvo fragmenata amfora, nedopečenih fragmenata keramike i blokova pečene zemlje sličnih onima koji su činili osnovu peći). Kao prostor za preradu gline služio je niz manjih prostorija koje leže uz velike prostorije do prostorije s bunarom (8 C).

U njima je nađen 20-cm-debeo sloj sitnih otpadaka gline zelene i žute boje. Velika hrpa fragmenata keramike koja je ležala oko bunara i do male prostorije s hipokaustom svakako

djelomično pripada otpatcima ovih radionica. Prema tome, svi ti arheološki ostatci govore da je na imanju postojala i keramička radionica, vjerojatno za potrebe domaćinstva.⁸⁸⁵ Među pronađenim ulomcima posebno su brojni oni *chiara* keramike, tipa keramike pronađenog na brojnim lokalitetima unutrašnjosti provincije, što moguće upućuje na lokalnu produkciju u kojoj je *chiara* kao domaća *sigillata* zauzimala važno mjesto, pogotovo u razdoblju kasne antike, kada lokalne radionice zamjenjuju velika industrijska poduzeća.⁸⁸⁶

To onda govori u prilog mogućnosti, da ako je u neposrednoj blizini opekarske bila i keramička peć, nju možda treba vidjeti kao mjesto nastanka *chiara* keramike za širi prostor. Spomenimo i ovo: Čremošnik je pronašla i opeke trapezastog i trokutnog presjeka sa stepeničastim profilom, za dio kojih također smatra da su pečene u radionicama vile (pronađeni su i brojni ulomci s pečatima, što dokazuje da su se uvozile i iz drugih radionica). Isto pretpostavlja i za zidne i podne opeke, jer su fragmenti nepečenih opeka nađeni u manjim prostorijama oko bunara.⁸⁸⁷ Između brojnih nalaza po važnosti se izdvaja originalni brončani pečat polukružnog oblika pronađen u bašti peristila na kojemu se nalazi legenda *MAXENTIA* (sl. 271). Prema obliku, slični pečatima za opeku karakterističnim za 1. st., no prema Čremošnik, koja se slaže s Eggerom kako je u pitanju pečat za keramičke ili metalne proizvode, ipak prije upućuje na razdoblje kasne antike.⁸⁸⁸

Čremošnik zbog izostanka lokalnih tegula s takvim pečatom figlinu toga imena ne locira u Višiće. Slično ime donijeto kraticama *ARN. MAXENTI* javlja se na teguluma u Panoniji (La Felsogod), gdje su pronađena četiri primjerka s pečatima *ARN. MAXENTI A VIN* i tri s pečatima *ARN. MAXENTI ARP*.⁸⁸⁹ Budući da na području naše provincije, ali i diljem carstva nije zabilježena figlina *MAXENTIA*, ostaje upitno treba li ju poistovjetiti s opekarskom radionicom u Višićima.

Sl. 271. Brončani pečat s legendom *MAXENTIA* (preuzeto: Čremošnik, T. 4. Sl. 9)

⁸⁸⁵ Čremošnik, 1965, 157-158.

⁸⁸⁶ Čremošnik, 1962, 134.

⁸⁸⁷ Čremošnik, 1965, 166.

⁸⁸⁸ Čremošnik, 1965, 167.

⁸⁸⁹ Zaharide, Museteanu, Chiriac, 1981, 256-258.

Opekarska radionica s četvrtastom peći i očuvanom rešetkom za pečenje opeka pronađena je i na Mogorjelu. Budući da Patsch nije objavio rezultate svojih istraživanja, osim jedne fotografije, detaljniji podatci nedostaju.

Kako Silajdžić upozorava, na fotografiji se uočava velik broj otvora za strujanje vrućeg zraka (najmanje 5 redova od po 8 otvora) kružnog ili šesterokutnog oblika. Na lijevom rubu vidljiv je polukružni otvor, najvjerojatnije otvor prefurnija (sl. 272). Namjena radionice je mogla biti povezana s izgradnjom velikog građevnog kompleksa na Mogorjelu, iako je prema nalazima stranih figlina (npr. *Pansiana*, *Solonas*, *Q. Clodi Ambrosi*) u prvoj fazi izgradnje opeka uvožena.⁸⁹⁰

Sl. 272. Ostaci ciglane kraj Mogorjela; iz dokumentacije C. Patscha (preuzeto: Bojanovski, 1969a, 47)

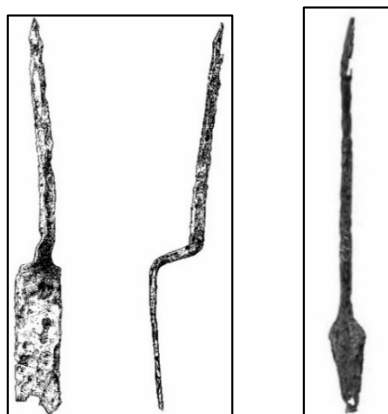
Obzirom da je opeka radionice Kvinta Klodija Ambrozija na Mogorjelo uvožena do sredine 2. st., postanak i rad figline možda treba datirati u nešto kasnije razdoblje, tj. najranije u drugu polovicu 2. stoljeća, pa bi ju se moglo vezati za drugu građevnu fazu iz 3. st., kada je Mogorjelo nakon požara ponovno izgrađeno.

Tome u prilog ide jedan detalj. Nalazi pečatirane opeke naime pokazuju da je uvoz najvjerojatnije prestao u 2. st., pa je teško zamisliti da je obnovljen u kasnom 3. st., jer je lokalno stanovništvo do tada sigurno usvojilo tehnologiju opekarske proizvodnje i bilo sposobno proizvesti domaću, lokalnu opeku.⁸⁹¹ Patsch nam nije ostavio nikakve druge podatke o ciglani, čak ni to gdje se nalazila.

⁸⁹⁰ Silajdžić, 2018, 241-242.

⁸⁹¹ Silajdžić, 2018, 243.

Prema sačuvanoj fotografiji putem koje smo obišli teren uz nekadašnju prugu, kao i u razgovoru sa starijim žiteljima došli smo do spoznaje da se vjerojatno nalazila izvan zidina Mogorjela.⁸⁹² Unutar kompleksa na Mogorjelu pronađena su i dva primjerka keramičkih žlica (*spatula*) (sl. 273 i 274), u unutrašnjosti provincije Dalmacije zabilježene još jedino na Ilidži kod Sarajeva. Keramička žlica (kašika) korištena je prilikom završnih intervencija na keramičkim predmetima dok su još bili vlažni, ako je prije obrade na vitlu trebalo skinuti višak gline kako bi se dobio određen oblik (zbog toga su najčešće imale šiljat završetak).⁸⁹³ Primjerci s Mogorjela imaju duže drške, od kojih je jedna pravokutnog, a druga trokutastog presjeka.

Sl. 273 i 274. Keramičke žlice s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 102. sl. 308: Prilog 42, sl. 124)

Na lokalitetu Kuparica nekoliko stotina metara udaljenom od Crkvine u Tasovčićima (gdje je registrirana veća rimska vila i kasnoantička bazilika) Patch je obilazeći teren registrirao rimsko naselje s „brojnim ulomcima opeke“ i naveo kako mještani zbog obilja opeke na koju nailaze „misle da je tu bila ciglana“.⁸⁹⁴ U AL BIH navodi se nalaz ciglarske peći, a kao izvor informacija Patsch, no on sigurno nije spomenuo “ciglarsku” peć.⁸⁹⁵

Obilaskom naselja u Crkvinama i potom parcele u blizini, na jednoj od njih, tj. na Kuparici naišli smo na brojne površinske nalaze opeke. Mještani sela spominju da je 70-ih godina prošlog stoljeća prilikom oranja jedan od mještana “naišao na neki zid uokolo kojeg su bile razbacane cigle (opeka).” Zidove nažalost nismo registrirali, ali iz opisa je moguće da je na Kuparici postojala opekarska radionica. Na to ukazuje i blizina Crkvine, lokaliteta gdje je registrirano veće rimsko naselje s ostatcima vile, u čijim smo “supstrukcijama zidova” (tj. od nabacanog materijala prenijetog s bazilike i dijela gdje se vjerojatno nalazila vila) pronašli

⁸⁹² O smještaju ciglane unutar kompleksa usp. Silajdžić, 2018, 244.

⁸⁹³ Busuladžić, 2014, 119.

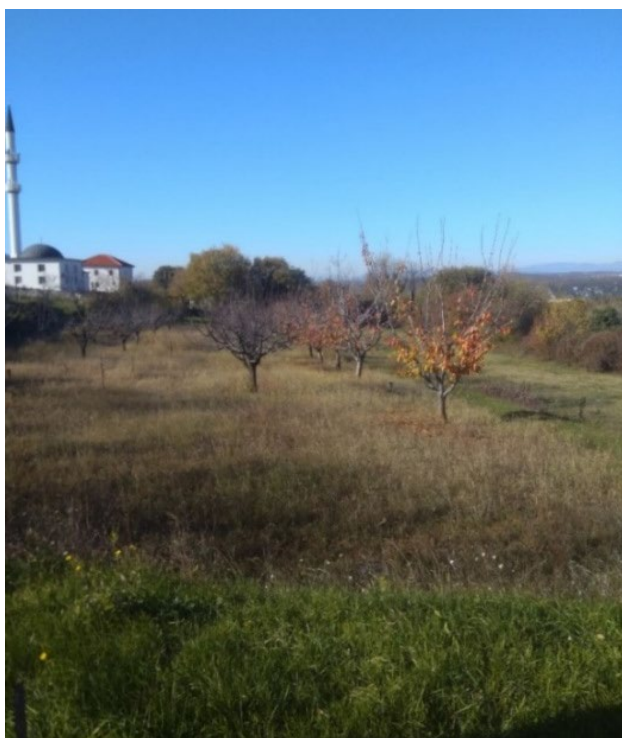
⁸⁹⁴ Patsch, 1906, 386.

⁸⁹⁵ ALBIH TOM 3, 1988, 329.

brojne ulomke tegula. Moguće je da je radionica na Kugarici negdje tijekom 2. ili 3. st. počela proizvoditi vlastitu opeku za potrebe proširivanja velikog imanja braće Papija, koji su vjerojatno bili prvi vlasnici opekarske radionice, a da su u ranijem razdoblju potrebe uglavnom zadovoljavane importom (pronađeno je nekoliko ulomaka tegula s pečatom figline *Pansiana*, kojom je zasigurno započeta gradnja vile u 1. st. pr. Kr.).

U zaseoku Bučevići na Bivoljem Brdu (lok. Starina) registrirana je još jedna rimskodobna ciglana. U AL BIH se navodi da je na tome mjestu slučajno otkrivena peć rimske ciglane s brojnim pečenim i nedovršenim opekama, koje datiraju u razdoblje od 1. do. 4. st.⁸⁹⁶ Drugih podataka o izgledu peći, dimenzijama, kao ni fotografija, nema.

Obilaskom terena, lokalno stanovništvo uputilo nas je na dvije parcele (livade) površine oko 2000 m², na čijoj smo površini uočili brojne ulomke opeke. Zidove nismo evidentirali, a zbog visokog i gustog raslinja (dijelom i na „međama“ njiva) nismo uspjeli pronaći ni „kamenje“ koje je po kazivanju nađeno u okolišu i djelomice odloženo na kamene ograde (sl. 275). U razgovoru s lokalnim stanovništvom saznali smo da je „peć“ još davnih godina uništena prilikom poljoprivrednih radova, a kameni blokovi i brojna „cigla“ izvađeni i dijelom upotrijebljeni za gradnju seoskih kuća.

Sl. 275. Položaj nekadašnje rimske ciglane (foto: Ž. Pandža)

⁸⁹⁶ ALBIH TOM 3, 1988, 335.

Tijekom podvodnog arheološkog istraživanja na izvoru Desilo 2007. i 2008. godine.⁸⁹⁷ pronađena je velika količina ulomaka amfora (neki od njih s pečatima radionica), a posebno su zanimljivi ulomci amfora tipa Lamboglia 2 uokolo izvora, koji sugeriraju mogućnost proizvodnje i distribucije amfora upravo na tome mjestu. U prilog tome govori i postojanje tekuće vode kao osnove radioničarskih i proizvodnih pogona na antičkim imanjima.⁸⁹⁸

Brojne ulomke keramičkih posuda i opeke evidentirao je i Patsch na nekoliko nalazišta u blizini (Podvornice, Spilice i njive Nikole Kresovića). Iako nije pronađena opekarska ili keramička peć, sve upućuje da je na Desilu u antičko doba egzistirao veći kompleks (možda *villa rustica*) unutar kojeg je, osim proizvodnje vina, možda postojala i radionica za proizvodnju i skladištenje amfora (detaljnije o lokalitetu Desilo pogledati na stranicama 38-43).⁸⁹⁹

7.4.2. Kovačnice

Zanatski obrt s ciljem obrade i izrade željeznih predmeta koristio je metod kovanja koji se zvao *ducere*, a obavljao ga je kovač (*faber ferrarius*). Obzirom da je zaštitnik kovača bio rimski bog Vulkan, čiji su glavni atributi čekić, kliješta i nakovanj, na antičkim lokalitetima (uglavnom *villae rusticae*) na kojima su registrirane i kovačnice nalazimo upravo navedene vrste alati.

Za izradu finalnog proizvoda proces se odvijao u dvije faze. U prvoj se željezo zagrijavalo, a u drugoj se pristupalo radu na nakovnju, čekićem, kliještima i dljetom, kada se predmetu daje željeni oblik. Kovačke peći u kojima se zagrijavalo željezo bile su jednostavne konstrukcije. Na podlozi od opeka se formiralo udubljenje. Vertikalni zid je s jedne strane imao dimnjak, a vatra se raspaljivala i održavala uz pomoć žarača i lopata s dugom tordiranom drškom, dok se usijana željezna masa uzimala uz pomoć kliješta. Kovači su bili specijalizirani u odnosu na alat koji su kovali te su se tako npr. kovači koji su izrađivali kose zvali *falcarii*, a oni koji su izrađivali sjekire *dolabrarii*.⁹⁰⁰

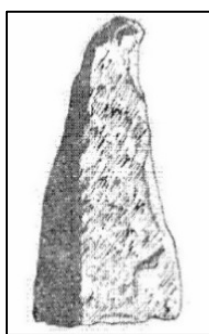
⁸⁹⁷ Desilo u Bajrovima nalazi se u sklopu Parka prirode «Hutovo blato» 10-tak km istočno od magistralne ceste Metković - Mostar – Sarajevo. „Lokalitet je nazvan po vrelu Desilo, jednom od brojnih vrela i jezera koji nastaju na ovom prostoru zahvaljujući masi podzemnih voda rijeke Trebišnjice, najveće ponornice u ovom kraju“. Vasilj, Forić, 2008b, 45.

⁸⁹⁸ Zmajić, Miholjek, 2013, 179-180.

⁸⁹⁹ Atanacković-Salčić, 1981, 112; Zmajić, Miholjek, 2013, 180.

⁹⁰⁰ Detaljnije o tome: Zmajić, Miholjek, 2013, 180.

Na postojanje kovačnica na studijskom području i izradu poljoprivrednih i drugih alatki ukazuju nalazi s velikog kompleksa na Mogorjelu i s lokaliteta Kućišta u Višićima. U objektu C u Višićima, na kojeg se nadovezuje dvorište IV, Čremošnik je registrirala prostorije za koje smatra da su bile zanatske radionice potrebne u jednom tako velikom domaćinstvu.⁹⁰¹ Jedna od prostorija je sadržavala ostatke ingota i troske (sl. 276), koji zasigurno svjedoče da je u blizini velikih prostorija, koje su mogle služiti samo u domaćinske svrhe, postojala kovačnica iz koje su se sami snadbijevali potrebitim alatom (ostale poljoprivredne i ine alatke pronađene unutar vile, a koje su najvjerojatnije izrađene u prostorijama kovačnice zasebno smo opisali u radu pod brojem 7.1., 7.2., 7.3 i 7.4.).

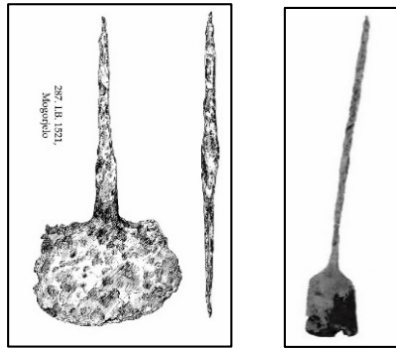
Sl. 276. Ostaci troske s Kućišta u Višićima (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XII. sl. 11)

Kovačnica je zasigurno radila i na Mogorjelu, gdje je pronađen daleko najveći broj nalaza koji svjedoče o izradi alata potrebnih kako za poljodjelstvo, stočarstvo, ribolov, tako i za sve druge zanatske aktivnosti (stolarija, građevinarstvo i dr.). Od kovačkih alatki na Mogorjelu su evidentirani: žlica za žar, žarač, više primjeraka kliješta, lijevačka žlica, nakovanj i otikač.

Žlica za žar korištena (sl. 277 i 278) je i u predrimsko doba, tj. u razdoblju mlađeg željeznog doba, a služila je za održavanje vatre i vatrišta, kao i za dislokaciju uglja i žara, te manipulaciji istoga. Ova vrsta alatki je bila nužna tijekom zagrijavanja prostorija, prilikom metalurško-kovačkih aktivnosti neophodnih u svakodnevnom održavanju i radnim procesima, kao što su potkivanje konja, održavanje poljoprivrednih alatki, kovanje i dr., gdje je loženje vatre te održavanje visokih temperatura bilo nepohodno.⁹⁰²

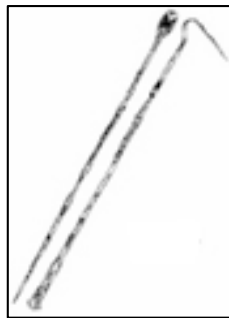
⁹⁰¹ Čremošnik, 1965, 150.

⁹⁰² Busuladžić, 2014, 109. U bližoj okolini dvije su pronađene u Ljubuškom.

Sl. 277. i 278. Žlice za žar s Mogorjela (preuzeto. Busuladžić, 2014, 324, T. 95, sl. 28; Prilog 39, sl. 118)

Žarač je žlica sa savijenim listolikim površinama, tj. žlica za manipuliranje žarom, a služila je u kovačkim radionicama, domovima i svim mjestima gdje se ložila vatra. Karakteristika im je spiralno uvrnuta drška, pločast završetak namijenjen za drvenu široku dršku i savijeni šiljati završetak, koji katkad ima dva šiljka.⁹⁰³ Primjerak pronađen na Mogorjelu ima spiralnu dršku te špicasti kašikasti dio koji je oštro povijen (sl. 279).⁹⁰⁴

Sl. 279. Žarač s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, str. 325, T. 96. sl. 292)

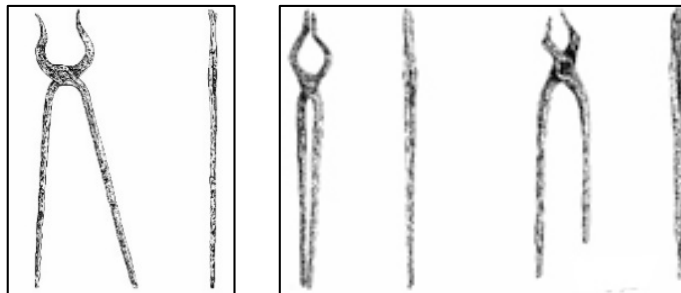
Na Mogorjelu su među najzastupljenijim željeznim predmetima kliješta (sl. 280 i 281), kojih je pronađeno devet primjeraka. Antički izvori spominju kliješta pod više termina, ali ne prave funkcionalne ni konstrukcijske razlike među njima.

Kovačka kliješta su se zvala *forceps*, a korištena su za obradu metala, tj. za držanje, fiksiranje, savijanje i odsijecanje predmeta koji se obrađuje. Iako su zabilježene već u prapovijesno doba, za vrijeme antičkog razdoblja se razvijaju tako da su imale ravno, oštro ili kutno završene hvataljke. Kliješta s kutno završenim hvataljkama, kao i kliješta s hvataljkama i oštricom u uporabu ulaze u rimskom periodu (služila su za sječenje metala i čupanje čavala).⁹⁰⁵

⁹⁰³ Busuladžić, 2014, 110.

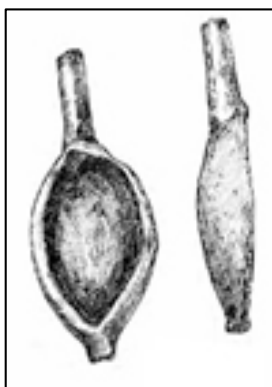
⁹⁰⁴ Busuladžić, 2014, 190.

⁹⁰⁵ Detaljnije: Busuladžić, 2014, 110-111.

Sl. 280 i 281. Nekoliko različitih vrsta klijesta s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 97, sl. 296; T. 98. Sl. 297, 298)

Kao još jedan od sigurnih dokaza da je na Mogorjelu u antičko doba postojala kovačnica služi nalaz četiri lijevačke žlice (*spatulae*) koje su služile za obradu metala (jedan primjerak na sl. 282). Bile su većih dimenzija, u obliku elipse ili pravokutnika, s dugom drškom kojom se tečni metal sipao u kalupe namijenjene za izradu različitih metalnih predmeta. Kod izrade manjih metalnih predmeta, lijevačka žlica je istovremeno imala i funkciju lijevačke posude u kojoj se topi metal, a osobito ako su bile većih dimenzija (u tom slučaju su radi visokih temperatura i opasnosti od topljenja bila oblagane zemljom).⁹⁰⁶

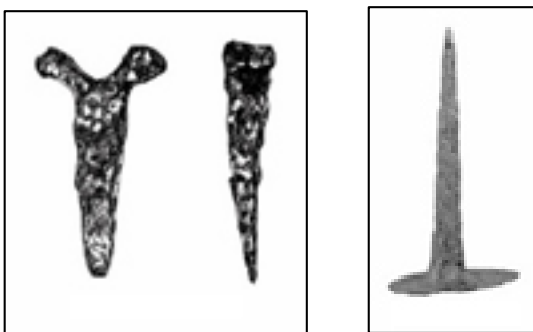
Sl. 282. Lijevačka žlica s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 328. T. 99, sl. 301.)

Nakovanj je kao vrsta alata u metalurgiji zabilježen još u prapovijesno doba, te je uz klijesta i kovački čekić predstavljao najvažniji alat kovača i kovačkog obrta. Ima nekoliko vrsta koje se razlikuju po obliku, veličini i konstrukciji.

Masivniji blok nakovanj služio je za teže kovačke poslove, dok su manji „T“ nakovnji služili za iskucavanje lima ili u postolarskim poslovima. Spomenuti „T“ nakovanj imao je osovinu koja je uglavljivana u drveno postolje, dok se radna površina, koja je u sredini najuža, širila i blago povijala na obje strane. Ovakav tip se koristio za kovanje i izradu obliha površina

⁹⁰⁶ Busuladžić, 2014, 113.

lima, dok su za fino kovanje služili nakovnji u obliku šipke s ravnom radnom površinom.⁹⁰⁷ Na Mogorjelu su pronađena dva primjerka (sl. 283 i 284).

Sl. 283 i 284. Nakovnji s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 330. T. 101. sl. 307 i 385; Prilog 41. sl. 122)

7.4.3. Tkalačke radionice

Kako je na studijskom području (i općenito u unutrašnjosti provincije) stočarstvo predstavljalo važnu gospodarsku granu, od kože i vune koji su tim putem dobivani izrađivani su odjevni predmeti, obuća i druge vrste predmeta neophodnih u domaćinstvu. Vunu i kožu je nakon šišanja i klanja trebalo obraditi i pripremiti za daljnji proces, koji je podrazumijevao štavljenje kože i obradu tkanina. Tkanine su se poslije potapanja i čišćenja četkale, strigale i presovale te naposljetku šile.⁹⁰⁸ Radionice za preradu i štavljenje kože uglavnom su se zbog neugodnih mirisa nalazile izvan naselja ili na njihovoj periferiji, kakva je praksa u ruralnim područjima i danas.

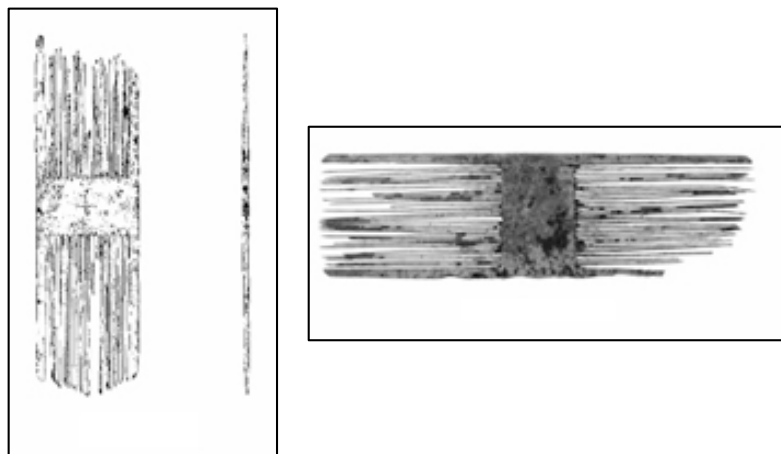
Alatke koje su pri takvim poslovima korištene su raznovrsne. Za pravljenje rupa na koži korišteno je šilo, za izradu đonova nakovanj, za češljanje vune češagija-kirka, za izradu samih tkanina tkalački stan, itd. Tkanje je kao proizvodni proces zabilježeno još od prapovijesnog perioda (razni piramidalni utezi, pršljenovi, čunci), ali s obzirom da su osnovne konstrukcije tkalačkog stana bile od drveta, većina toga nije sačuvana. S vremenom se tehnologija usavršavala, mjenjala su se i oruđa u različitim proizvodnim procesima, te su tako utege, pršljenove, koštane igle i dr. zamjenjivale alatke koje su poboljšavale o ubrzavale proizvodni proces.

Na području koje je tema našega rada samo su na jednom lokalitetu zabilježeni predmeti koji upućuju na postojanje tkalačkih radionica. U pitanju je Mogorjelo u Strugama na kojem je

⁹⁰⁷ Busuladžić, 2014, 113.

⁹⁰⁸ Busuladžić, 2014, 117-118.

pronađeno nekoliko nalaza koji bez sumnje svjedoče da se unutar kompleksa (ili možda izvan zidina) nalazila manja tkalačka radionica. Jednu skupinu nalaza čine češljevi za nabijanje tkanja u tkalačkom procesu, kakvih je na Mogorjelu pronađeno 13 primjeraka, a na nekima od njih je i znak križa, što ukazuje da je radionica bila u funkciji i u razdoblju kasne antike (sl. 285 i 286).

Sl. 285 i 286. Češljevi s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 332. T. 103, sl. 310; Prilog 43. sl. 126)

Druga skupina su kirke-češljevi predstavljeni s četiri primjerka. U pitanju je predmet koji je najvjerojatnije služio za čišćenje, češljanje i četkanje vune (prije pripreme za tkanje). U antičko doba imao je oblik metalnog češlja ili grablji sa zupcima. Na suprotnoj strani je bio metalni trn na koji se nasadivala drvena drška.⁹⁰⁹

Busuladžić navodi dvije moguće primjene: prvu, za nabijanje tkanja na tkalačkom stanu, i drugu, za održavanje čistoće dlake i krzna domaćih životinja. Obrazlažući moguće funkcije primjeraka s Mogorjela navodi da su zupci veliki i preširoki za efektivno timarenje stoke, pa smatra da je riječ o alatima za nabijanje tkanja na tkalačkom stanu (sl. 287).⁹¹⁰ Kako smo spomenuli, moguće je da su ipak korišteni i za čišćenje i četkanje vune prije tkanja.

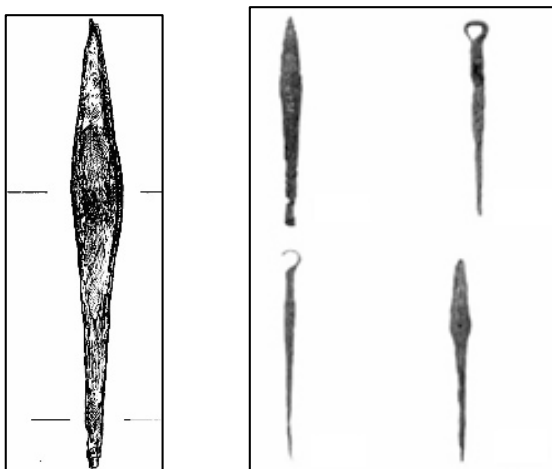
Sl. 287. Kirka-česalj s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 378, Prilog 34, sl. 101.)

Šilo je željezni alat, tj. jedna vrsta dljeta korištena za probijanje drveta ili tanjeg metala, ali i u postupku probijanja i štavljenja kože. Na Mogorjelu ih je pronađeno 20-ak primjeraka,

⁹⁰⁹ Busuladžić, 2014, 86-88.

⁹¹⁰ Detaljnije: Busuladžić, 2014, 88.

od kojih su neki zasigurno služili pri obradi kožnih predmeta (sl. 288 i 289). „Riječ je o šiljatim alatkama, probijačima manjih dimenzija, kojih ima više različitih tipova“.⁹¹¹

Sl. 288. i 289. Šila s Mogorjela (preuzeto; Busuladžić, 2014, 335. T. 106. sl. 318; Prilog 47, sl. 143-146)

Osim šila u postupku obrade kože i tkanina korišteni su dakako i igle i noževi kojih je na Mogorjelu pronađen znatan broj (sl. 290).

Sl. 290. Nož s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 396, sl. 166)

7.4.4. Stolarski i građevinski obrt

Alati iz Višića, Tasovčića i Mogorjela upućuju da su na studijskom području bili zastupljeni stolarski i graditeljski zanati. Na prvome mjestu treba spomenuti drvodjelstvo, stolarski obrt, kamenarstvo i zidarstvo te s time u vezi izradu potrebnih alata i opreme. Posebice su brojni alati koji svjedoče o graditeljskoj aktivnosti, što i ne čudi, obzirom da su na sva tri lokaliteta izgrađeni reprezentativni objekti.

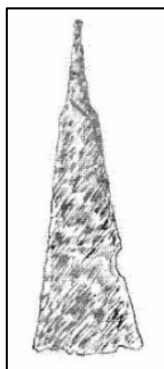
Stolarstvo i obrada drveta su tehnički gledano složeni proizvodni procesi te stoga uključuju različite majstore (drvosječe, stolare i dr.) i raznolike alatke: čekić, pilu, strugaču, svrdla, sjekire, sjekire-čekiće, noževe za dubljenje drveta, dlijeta i dr.⁹¹² Istražujući vilu na

⁹¹¹ Busuladžić, 2014, 120-121.

⁹¹² Busuladžić, 2014, 18-21.

Kućištima u Višićima, Čremošnik je pronašla nekoliko željeznih predmeta koji svjedoče da je to veliko imanje (*fundus*) imalo radionice za izvođenje stolarskih i zidarskih poslova. Otkrila je mistriju, razne vrste dlijeta, klinove za obradu metala, male bušilice za pravljenje rupa i sjekiru. Nažalost, alatke su bile dosta oštećene, a osim toga otkrivene su u sekundarnom kontekstu, pa je bilo teško odrediti njihovu preciznu namjenu.⁹¹³ Mistrija je pronađena u užem dijelu dvorišta do prostorije s bunarom (8C) i prema Čremošnik je korištena za zidarske radove (sl. 291).⁹¹⁴

U pitanju je vrsta alatke koja je od antičkog razdoblja (kada se pojavljuje malter) korištena u građevinskim djelatnostima, a služila je prvenstveno za nanošenje maltera na zid i za glačanje omalterisanih površina. Zavisno od potreba, veći primjerci su korišteni za grublje radove, a manji za pravljenje fuga. Oble su ili kutne osnove, a u okviru te podjele postojale su razne inačice; srcolike, elipsoidne i okrugle kod obliha, te trokutne, romboidne i pravokutne kod kutnih mistrija.

Sl. 291. Mistrija s Kućišta u Višićima (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XII. sl. 10)

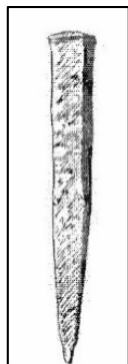
Dlijeto je imalo različitu funkciju: u obradi drveta, kamena i u manjoj mjeri metala. Stoga ima više varijanti: ona koja su služila za probijanje i pravljenje rupa, i ona za dubljenje. Prema obliku mogu biti ravna, šiljata i dlijeta-sjekači, među kojima su najzastupljenija ravna (koja se teško razlikuju od klinova).

Najčešće su kružnog presjeka, u donjem dijelu ušiljena i po obliku gotovo identična probijačima i šilima. Šiljata su bila česta u klesarskim radovima, dok su manji primjerci korišteni za obradu metala. Razlikuju se ona za rad s drvetom (za pravljenje rupa, koja na leđnoj strani imaju koso zasječeno sječivo) i druga grupa dlijeta olučastog oblika za dubljenje drveta.

⁹¹³ Čremošnik, 1965, 199.

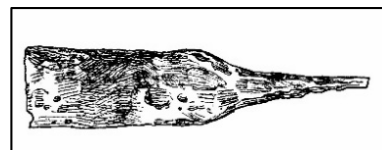
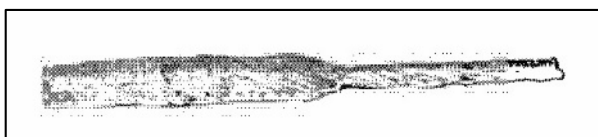
⁹¹⁴ Čremošnik, 1965, 157.

Prema sačuvanom nacrtu, dlijeto iz Višića (sl. 292) nalikuje nekima primjercima s Mogorjela, špicastog je vrha i radnje koje se izvode takvom alatkom su isključivo iz domene izrade kružnih perforacija, bez obrade širih površina.⁹¹⁵

Sl. 292. Dlijeto iz Višića (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XII. sl. 12)

Dva primjerka alatki koje je pronašla na Kućištima Čremošnik je odredila kao bušilice za pravljenje rupa (sl. 293 i 294).⁹¹⁶ Preko crteža je vrlo teško točno reći o kojoj se vrsti alatki radi, ali je moguće da su u pitanju šila (slično je pronađeno na Mogorjelu).

Sl. 293 i 294. Bušilice iz Višića (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XII. Sl. 13; Busuladžić, 2014, T. 106, sl. 319)

Sjekira je korištena u drvorezbarskim djelatnostima, najčešće prilikom stolarskih radova.⁹¹⁷ Prostorije koje se nalaze u blizini objekta C, kako Čremošnik navodi, bile su razne radionice, pa je moguće jedna od njih korištena i za stolarske poslove.⁹¹⁸

U zavisnosti od namjene, sjekire su se razlikovale po obliku i veličini. Sječiva su imala konkavan oblik, a oštrica im je konveksna. Sječivo je kod usadnika uže, a prema oštrici se širi (sl. 295). Veći primjerci su služili za sječu drveća, a manji za drvorezbarske, tesarske i stolarske radove. Pored navedenih primarnih aktivnosti, sjekire su korištene i u rudarstvu te pri obradi mesa.⁹¹⁹

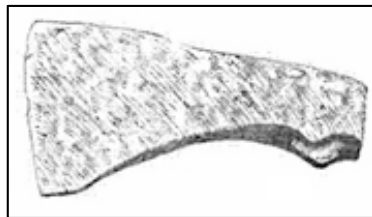
⁹¹⁵ Busuladžić, 2104, 37-39.

⁹¹⁶ Čremošnik, 1965, 198-199.

⁹¹⁷ Čremošnik, 1965, 199.

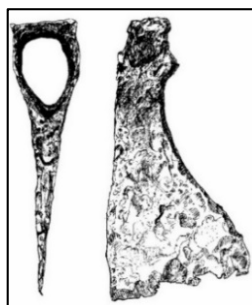
⁹¹⁸ Čremošnik, 1965, 156.

⁹¹⁹ Busuladžić, 2014, 24-25.

Sl. 295. Sjekira iz Višića (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. XII, sl. 15)

Sjekira-čekić (opći termin *secus*) ima kombinirana svojstva.⁹²⁰ Glavna funkcija se odnosi na upotrebu sjekire, dok ušica ima i sekundarnu funkciju čekića. Postojali su još neki tipovi s ušicama koje su bile produžene u kraće ili duže krakove, a koji su završavali čekićem (najčešće korišteni u drvodjelskim aktivnostima).⁹²¹ Primjerak sjekire-čekića iz Višića objavio je Busuladžić, datirana je u široki raspon od 1. do 6. st., ima lepezasto sječivo koje se prema ušici sužava, a utor za drvenu dršku nepravilno je trokutast (sl. 296).⁹²²

Sl. 296. Sjekira-čekić iz Višića (preuzeto: Busuladžić, 2014, 236, T. 7, sl. 25)

U Tasovčićima je pronađeno tek nekoliko površinskih nalaza koji govore o privredi ovoga naselja. Jedan od njih je sjekira-čekić (sl. 297), slična prethodno spomenutoj sjekiri-čekiću iz Višića. Ima lepezasto sječivo koje se prema ušici sužava, dok je utor za drvenu dršku nepravilno četvrtast. Točno mjesto nalaza nije poznato. Datirana je u široko razdoblje od 1. do 6. st.⁹²³

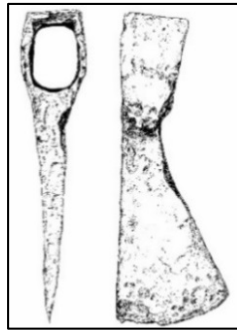
S obzirom na mnoštvo drugih nalaza (epigrafskih spomenika, arhitektonskih dijelova, ostataka hipokausta, mozaika, freski, kao i registriranu radionicu na susjednoj parceli Kuparica) unutar vile na Crkvini vjerojatno je kao i u Višićima ili Mogorjelu postojala ne samo kovačka već vjerojatno i obrtničke radionice, među kojima i stolarska radionica.

⁹²⁰ Busuladžić, 2014, 27; Divković, 1900, 960.

⁹²¹ Popović, 1988, 69.

⁹²² Busuladžić, 2014, 151.

⁹²³ Isto.

Sl. 297. Sjekira-čekić iz Tasovčića (preuzeto: Busuladžić, 2014, 236, T. 7, sl. 24)

O stolarstvu i građevinarstvu na Mogorjelu svjedoče nalazi viska, čekića, sjekira, čekića-sjekira, strugača za drvo, turpije, svrdla i dr. Visak je mjerni instrument kojim su se određivale i provjeravale vertikale, a njegova namjena određuje se preko materijala od kojeg je izrađen (na području unutrašnjosti provincije pronađeni su još samo u Doboju). Tako su željezni viskovi najčešće korišteni u zidarskim, drvodjelskim i kamenoklesarskim djelatnostima, dok su oni od bronce i olova korišteni od strane arhitekata kao matematički instrumenti. Na Mogorjelu su otkrivena četiri primjerka kupastog oblika, a razlika među njima je samo u dužini vrata (sl. 298). Prema Busuladžiću, viskovi iz Mogorjela vjerojatno su korišteni u građevinskim radovima na objektu.⁹²⁴

Sl. 298. Viskovi s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 377. Prilog, 33)

Čekići su jedna od najzastupljenijih građevinskih alatki. Mogu biti s dužom ili kraćom drškom i s različito završenim kracima. Korišteni su još od prapovijesnog razdoblja, a u rimsko su doba usavršeni.⁹²⁵

Ima ih više tipova s raznim varijantama: čekići s obje tupe strane, čekići s oštricom na jednoj i tupom ili ravnom drugom stranom (kovački, zidarski ili stolarski) i šiljati čekići s

⁹²⁴ Busuladžić, 2014, 135-136.

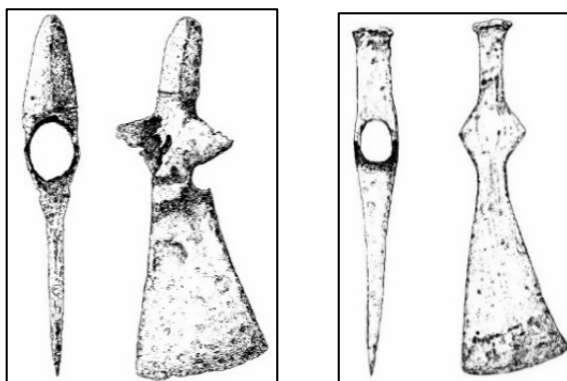
⁹²⁵ Stipčević, 1962, 162.

najvećom širinom pri otvoru i dva šiljasto završena kraka. Na Mogorjelu je pronađen primjerak s otvorom za dršku na sredini, jednim šiljastim i drugim krakom za udaranje (sl. 299).⁹²⁶

Sl. 299. Čekić s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 230, T. 1. sl. 3)

Na Mogorjelu je pronađeno i osam primjeraka sjekira (opširnije o sjekirama pogledati na str. 293). Primjerci na slikama imaju okrugli utor koji se nalazi po sredini ili negdje oko sredine sjekire. Lepezastog su sječiva dok im ušice imaju dvije izbočine prema dršci i na čeonj stani (sl. 300 i 301).

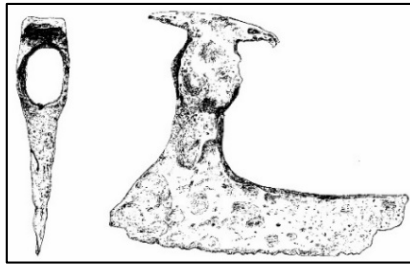

Sl. 300. i 301. Sjekire s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 231. T. 2, sl. 9; T. 3, sl. 10)

Na Mogorjelu su nadalje pronađena i tri primjerka sjekira-čekića. Primjerak na slici ima čekićast završetak, uzak vrat, te široko i prema ušici suženo sječivo. Iznad okruglog utora nalaze se ravne i ojačane površine namijenjene funkciji priručnog čekića (sl. 302).⁹²⁷

⁹²⁶ Busuladžić, 2014, 23.

⁹²⁷ Busuladžić, 2014, 28-29, 152.

Sl. 302. Sjekira-čekić s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, 238, T. 9, sl. 28)

Strugač za drvo spada u vrstu stolarskog alata pod nazivom *scalprum*, a na Mogorjelu je zastupljen s pet primjeraka.⁹²⁸ Jedna varijanta je i maklja kojom se gulila kora s drveta, ali i obrađivali i dubili drveni predmeti. U nekim slučajevima je mogao služiti i za čišćenje kože prije procesa štavljenja. U pitanju su alatke s pravokutnim sječivom koja imaju oštricu na jednoj strani i ona prelazi u dva duga trna za nasađivanje drvenih drški.⁹²⁹

Primjerci na slikama 303 i 304 imaju blago povijeno i dugo pravokutno lučno povijeno sječivo za struganje, te drške s lijeve i desne strane, odnosno dva duga trna za njih (oba su datirana od 1. do 6. st.).⁹³⁰

Sl. 303. i 304. Strugači za drvo s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 10, sl. 30; T. 12. sl. 34)

Turpija se u izvorima spominje pod nazivom *lima*. *Lima crassa* je vrsta turpije za glačanje velikih površina: glačanje dragog ili poludragog kamenja, obradu metalnih predmeta, kao i za oštrenje kosa, srpova i drugih vrsta sječiva. Korištena je i za obradu kamenih površina ili glačanje kože.⁹³¹

Ovisno o namjeni, turpije su se razlikovale po obliku, koji je bio kvadratnog, polukružnog ili kružnog presjeka (najefikasnije su polukružne jer je jedna radna površina imala kružni, a druga ravni presjek, pa im je i namjena bila višestruka). Razlikovale su se i po dimenzijama (veće su korištene za obradu većih i grubljih površina). Većinom su imale

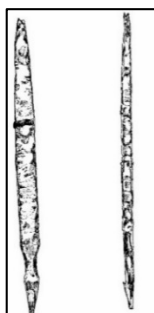
⁹²⁸ Divković, 1900, 952. Usp. i Popović, 1988, 114.

⁹²⁹ Busuladžić, 2014, 29.

⁹³⁰ Busuladžić, 2014, 152-153.

⁹³¹ Popović, 1988, 112.

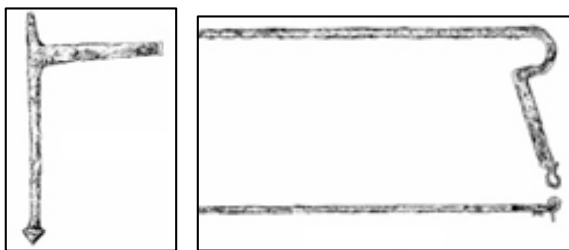
nažlijebljenu radnu površinu, a mogle su ih imati od jedne do četiri. Vrh im je najčešće zašiljen dok su im drške bile u istoj ravni s radnom površinom (sl. 305).⁹³²

Sl. 305. Turpija s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 13, sl. 36)

Svrdlo se u rimskim izvorima navodi pod terminom *terepra*, a na Mogorjelu je pronađeno sedam primjeraka.⁹³³ Služilo je za obradu drveta, bušenje greda, drvenih instrumenata, posuda, kao i za ostale stolarske poslove. Prema obliku se dijele na šiljasta, spiralna i oblika žlice (koja su najčešća u antičko doba), a sastoje od sječiva u obliku žlice i drške koja se završava u obliku trapeza, trokuta ili piramide. Na takav završetak stavljena je poprečna drvena poluga kojom se vršilo obrtanje. Sječivo je bilo dugo i usko, u obliku kratke i zaobljene žlice koja je bila više ili manje povijena. Svrdla u obliku spirale pojavljuju se u rimskom razdoblju i predstavljaju tehnički napredak. Sječivo im je jednom ili više puta uvijeno u obliku spirale i omogućuje pravilno ulaženje u drvo.

Jedan od zanimljivijih tipova svrdla pronađena su na Mogorjela (dva primjerka) čije su karakteristike veća dužina i bočna drška koja je služila za okretanje špica, tj. cijelog svrdla u jendoj točki. Jedno ima šiljasto sječivo s drškom okruglog presjeka a pri vrhu drške nalazi se željezni dio koji je predviđen kao rukohvat (sl. 306). Drugo je svrdlo lučno, izvijeno, s pločastim usadnikom koji se završava kukom (sl. 307).⁹³⁴

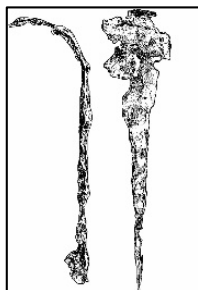
Sl. 306 i 307. Svrdla na Mogorjelu (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 15, sl. 41 i 42)

⁹³² Više o ovoj vrsti alatki: Busuladžić, 2014, 30-31.

⁹³³ Jacobi, 1897, 239.

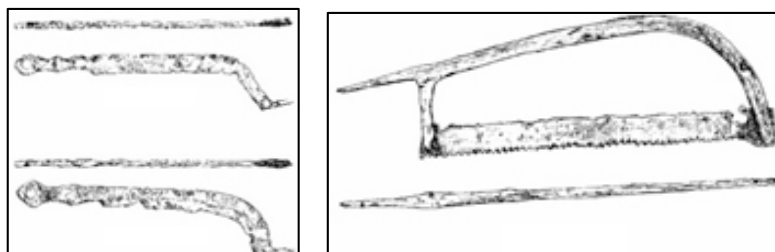
⁹³⁴ Busuladžić, 2014, 31-34, 153.

Na Mogorjelu je pronađeno pet primjeraka noževa za dubljenje, tj. obradu drveta (*cultellus*), koji se razlikuju po obliku i dimenzijama.⁹³⁵ Ovdje donijeti primjerak ima sječivo koje je lučno povijeno i sužava se prema vrhu drške (sl. 308).⁹³⁶

Sl. 308. Nož za dubljenje drveta (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 19, sl. 55)

I pile pripadaju grupi stolarskih alatki, a na Mogorjelu su pronađene (u fragmentima) dvije (sl. 309). Ovisno o vrsti, koristile su se za sječu drveta i kamena. Kod dva primjerka tj. ulomka očuvani su samo željezni okviri-nosači bez sječiva. Gornji dio im je završen u obliku trna, dok je na završetku drške kružna pločasta profilacija. Očuvani primjerak sa Stupa u Sarajevu ima metalni i prema vrhu polukružno povijeni okvir i završetak u obliku trna za drveni rukohvat (sl, 310).⁹³⁷

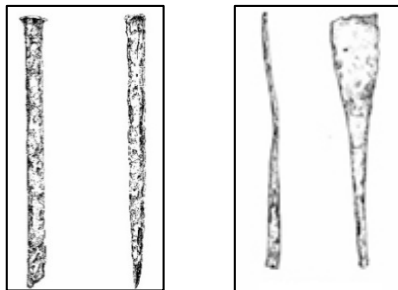
Sl. 309 i 310. Dvije pile s Mogorjela i pila sa Stupa u Sarajevu kao usporedba (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 20, sl. 61 i 62 i T. 20. Sl. 60)

Na Mogorjelu je pronađen i znatan broj dlijeta, čak devet primjeraka. Namjena im je različita, a kreće se u sferi obrade drva, kamena i metala. Jedan od ovdje donijetih primjeraka (sl. 311) je pravokutnog presjeka i s ravnom ošricom, dok je drugi s izraženo širim sječivom (sl. 312).

⁹³⁵ White, 1967, 70-71.

⁹³⁶ Više o noževima: Busuladžić, 2014, 34-35.

⁹³⁷ Busuladžić, 2014, 35-37, 156.

Sl. 311 i 312. Dlijeta iz Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 21, sl. 65; T. 23. sl. 73)

Klin se također koristio u obradi drva ili kamenarstvu (odvajanju kamenih blokova). Riječ je obično o masivnoj alatci, a na Mogorjelu su pronađena dva primjerka (fragmenta), od kojih je jedan visine 14,5cm (sl. 313).⁹³⁸

Sl. 313. Klin s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 26, sl. 83)

Budak-čekić se u rimskim izvorima spominje pod terminom *acisculus*, a na Mogorjelu su pronađena četiri komada. U pitanju je kombinirana alatka s povijenim sječivom na jednoj i čekićem s druge strane ušice.⁹³⁹ Po svojoj namjeni se jasno razlikuje od budaka; budak je korišten u poljodjelskim poslovima, a budak-čekić u obradi kamena te za klesanje i poliranje kamenih blokova (sl. 314).⁹⁴⁰

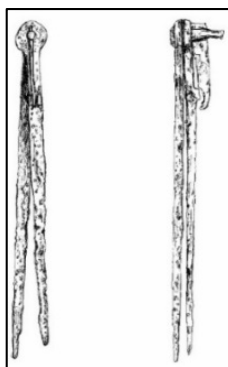
Sl. 314. Budak-čekić s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, Prilog 16, sl. 53)

⁹³⁸ Busuladžić, 2014, 159.

⁹³⁹ Ilić, 2012, 158.

⁹⁴⁰ Busuladžić, 2014, 44-45.

Od željeznih alatki s Mogorjela vezanih za stolarski obrt i građevinarstvo osobito je zanimljiv nalaz šestara (sl. 315). Šestar se koristio još u prapovijesnom razdoblju, ali punu primjenu doživljava u rimsko doba.⁹⁴¹ U antičkim izvorima spominje se pod nazivom *circinus*, a bio je neizostavni dio seta alata velikog broja zanatlija. Koristio se u zidarskom, klesarskom i tesarskom obrtu, različitim vidovima inženjerske, građevinske i arhitektonske struke, za premjeravanje građevina i prostorija, ali i u svojstvu matematičkog instrumenta.⁹⁴²

Sl. 315. Šestar s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2014, T. 31, sl. 95)

7.5. Trgovina

Unutrašnji prostori provincije Dalmacije još od prapovijesnog su doba intenzivno trgovali s egejskim, sjevernoitalskim, južnoitalskim, jonskim te drugim područjima, a promet se odvijao prirodnim komunikacijama koje su vodile dolinama većih rijeka.⁹⁴³ Jedna od takvih komunikacija između jadransko-sredozemnog i unutarbalkanskog svijeta, kojom je još od neolita pulsirala najintenzivnija razmjena dobara, je rijeka Neretva (*Naron*).⁹⁴⁴

Prema navodima nekih grčkih pisaca (Strabon, Pseudo Skilak) dolina rijeke Neretve grčkim trgovcima postala je zanimljiva u razdoblju grčke kolonizacije. Tako Strabon navodi da su grčki trgovci s otoka Hija i Tasa u Naroni prodavali keramičko posuđe,⁹⁴⁵ dok Pseudo Skilak spominje da su u rijeku Naronu uplovljavale grčke trijere još u prvoj polovici 4. st. pr. Kr.⁹⁴⁶ O intenzivnom trgovačkom prometu dolinom Neretve i njenih pritoka i u vremenu prije dolaska Rimljana svjedoče brojni arheološki nalazi: oružje, nakit, keramičko posuđe i numizmatika (sl. 316).⁹⁴⁷

⁹⁴¹ Marić, 1979, T. XXX, sl. 119; Busuladžić, 2014, 46.

⁹⁴² Više o tome: Busuladžić, 2014, 45-46.

⁹⁴³ Benac, 1980, 17.

⁹⁴⁴ Škegro, 1999, 277.

⁹⁴⁵ Strábōn, Γεωγραφικά, VII, 5, 9. Patsch, 1996, 102; Novak, 1961, 165; Gabričević, 1980, 161.

⁹⁴⁶ Scylax, *Periplus*, 24; Suić 1953, 115; Patsch 1996, 16.

⁹⁴⁷ Patsch 1894, 167; Patsch 1914, 142; Kraljević, 1979, 134; Kraljević, 1985, 134-135.

Glavni centar razmjene luksuznih helenskih proizvoda sa sirovinama i proizvodima iz zaleđa istočnog Jadrana (stočarski proizvodi, drvena građa, sol, proizvodi rudarske djelatnosti i dr.) bila je upravo Naron, a među brojnim potvrdama su npr. fragmenti geometrijskih protokorintskih keramičkih proizvoda iz druge polovice 8. st. pr. Kr. zabilježeni na Ošanićima kod Stoca, glavnom centru Daorsa.⁹⁴⁸ Trgovačka razmjena igrala je važnu ulogu u uspostavi, razvoju i očuvanju odnosa između helenističkog svijeta i Daorsa, pogotovo nakon osnivanja grčkog emporija u Naroni (4. st. pr. Kr.),⁹⁴⁹ gdje su grčki trgovci dovozili robu, a odatle su je Daorsi svojim brodicama dolinom Neretve prevozili dalje u unutrašnjost, postajući time glavnim posrednikom između Helena i ilirskog svijeta.

Sl. 316. Poklopac amfore i grčki natpis *Menandros* s Male Gradine u Čapljini (preuzeto, Patsch, 1914, 152)

Za uspješan razvitak trgovine u antičkom razdoblju (a tako i danas), kako Sanader s pravom navodi, potrebno je ispunjavanje nekoliko uvjeta, a prvi i temeljni je taj da postoje oni (kupci) koji su platežno sposobni kupovati robu te da postoji dobra i sigurna komunikacija. Za ovo zadnje pobrinuli su se Rimljani, koji su zarana počeli graditi ceste i lučna pristaništa, kako na moru tako i na rijekama.⁹⁵⁰

Otprilike u 4. st. pr. Kr. na istočnojadranskom prostoru glavni helenski trgovci bili su iz Dirahija i Apolonije, čiji su novci registrirani i na područja općine Čapljina – u Svitavi i na Maloj Gradini u Čapljini.⁹⁵¹ Već krajem 3. st. pr. Kr. u trgovačke se tokove uključuju i italški trgovci, koji šire repertoar uvoznih proizvoda (brončani predmeti, raznovrsno keramičko posuđe, staklo, vino, maslinovo ulje i građevni materijal). Uspostavom trajnije rimske vlasti, tj. provincije Ilirika, a napose nakon velikog Iliričkog ustanka (6.-9. god.), trgovina se intenzivira, prvenstveno građevnim materijalom, vinom i maslinovim uljem, te posudama namijenjenima za njihovo skladištenje (pitosi, amfore).

⁹⁴⁸ Marić, 1985, 48.

⁹⁴⁹ Sanader, 2008, 157.

⁹⁵⁰ Sanader, 2008, 160.

⁹⁵¹ Patsch, 1914, 142; Kraljević, 1979, 134.

Većina građevinskog materijala (tegule, imbreksi i dr.) na područje unutrašnjosti provincije uvezena je upravo posredstvom trgovaca iz Narone. Da su italjski proizvodi u zadnjim stoljećima stare ere i prvim stoljećima naše ere dopremani iz Narone i na područje općine Čapljina, svjedoče brojni nalazi republikanskog i carskog novca, brončani predmeti, razne vrste ukrasnih predmeta, staklene i keramičke posude, lucerne te posebno fragmenti opeka s pečatima sjevernoitaljskih figlina iz kojih je masovno dopreman građevinski materijal (crijep i cigla) za potrebe gradnje različitih objekata.⁹⁵²

Pojedinačni nalazi i ostave novca daljnja su svjedočanstva razgranate trgovačke aktivnosti. Na više lokaliteta – u Tasovčićima, Dračevu, Čapljini, Višićima, Mogorjelu, Sjekosama, itd. – pronađene su grčke i rimske kovanice različite datacije. Posebno su zanimljivi novci (drahme) kovani u južnoilirskim grčkim gradovima Apoloniji i Dirahiju u 2. i 1. st. pr. Kr. Rimski novac je daleko brojniji i datira od 2. st. pr. Kr. do 4. st., to jest od kasnog republikanskog razdoblja do kasne antike. Najviše je kovanica iz vremena rimske ekspanzije na ova područja (tj. iz vremena Augusta i Tiberija), ali statistički gledano velik broj primjeraka potječe i iz vremena od 2. do 4. st.⁹⁵³

7.5.1. Pečati radionica na lucernama i amforama

Za proučavanje trgovačkih ruta i uopće rimske ekonomije posebnu vrijednost ima arheološka građa na kojoj nalazimo pečate (žigove) stranih radionica: lucerne, keramičke posude i građevni materijal (najčešće krovni crijep).

Na tri lucerne iz Mogorjela (jedan primjerak na sl. 317) i jednoj iz Višića nalaze se žigovi poznate radionice *Fortis* (sl. 318), dok se na jednoj lucerni iz Klepaca nalazi pečat *Sempron* (sl. 319).⁹⁵⁴ Također, na još nekoliko svjetiljki iz Višića (jedan primjerak na sl. 320) zabilježen je i žig radionice *Vibi(ani)*, od čega na dva ulomka samo preko početnog slova V.⁹⁵⁵

⁹⁵² Škegro, 1991, 59.

⁹⁵³ Kraljević, 1980, 127-128.

⁹⁵⁴ Busuladžić, 2006, 196; Busuladžić, 2007, 112, 142.

⁹⁵⁵ Čremošnik, 1965, 195.

Sl. 317. Lucerna s Mogorjela s pečatom *Fortis* (preuzeto: Busuladžić, 2006, 196)

Sl. 318. Lucerna iz Višića s pečatom *Fortis* (preuzeto: Busuladžić, 2007, 142)

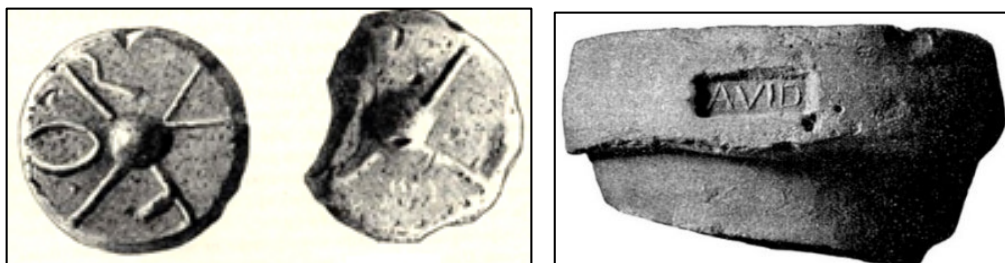

Sl. 319. Lucerna iz Klepaca sa slabo vidljivim pečat *Sempron* (preuzeto: Busuladžić, 2007, 112)

Sl. 320. Lucerna iz Višića s pečatom *Vibiani* (preuzeto: Busuladžić, 2007, 143)

Imena ili pečate oficina nalazimo i na poklopcima ili obodima amfora, a u bližoj okolici Čapljine registrirana su sljedeća: *Rufio* (sl. 321)⁹⁵⁶ i *AVID*⁹⁵⁷ na Maloj Gradini u Čapljini (sl. 322), *PAC* u Višićima⁹⁵⁸ i *NIC* u Doljanima (sl. 323).⁹⁵⁹

Sl. 321 i 322. Poklopac amfore s natpisom *Rufio* i grlo amfore s pečatom *Avid* s Male gradine u Čapljini (preuzeto: Šarjanović, 1989, 166; Patsch, 1912, 82)

Sl. 323. Pečat *NIC* iz Dubina u Doljanima (preuzeto: Vasilj, 2012, 124)

Na Desilu je pronađen veći broj Lamboglia 2 amfora korištenih za prijevoz vina (*vinariae*). Na nekoliko primjeraka nalaze se pečati oficina. Pečat *ONC* upućuje na radionice koje su djelovale u Akvileji i Brindiziju, u razdoblju od 2. do 1. st. pr. Kr., a poznat je i u Naroni, odakle su amfore, pretpostavlja se, i donijete na Desilo.⁹⁶⁰

Također se javljaju pečati *OIO*, *PHIL. F*, *AN(TF)IOG*. Na većem broju amfora nalaze se slova grčkog alfabeta Z , Ω , A , E , O , H , L , X , Y , Ψ i Δ i znak u obliku mjeseca ili križa. Samo na jednom ulomku se vidi jasan natpis *HILA*.⁹⁶¹

⁹⁵⁶ Patsch, 1896, 167.

⁹⁵⁷ Patsch, 1914, 203.

⁹⁵⁸ Čremošnik, 1965, 191.

⁹⁵⁹ Vasilj, 2012, 124.

⁹⁶⁰ Atanacković Salčić, 1981, 20.

⁹⁶¹ Postoji mogućnost (na osnovi pečata na amforama kao i velikoj količini ulomaka amfora unutar izvora Desilo) da je na Desilu postojala proizvodnja i distribucija amfora tipa Lamboglia 2. Usp. Zmaić, Miholjek, 2013, 180.

7.5.2. Pečati figlina na krovnim i zidnim opekama

Krajem kasnog republikanskog (npr. Crkvina u Tasovčićima) i početkom carskog razdoblja (npr. Kućišta u Višićima) dolazi do urbanističkog zamaha studijskog područja te se time javlja povećana potreba za građevinskim materijalom.⁹⁶² Iako je glina autohtonom stanovništvu bila otprije poznata (koristili su je u izvornom, neobrađenom stanju) dolaskom Rimljana dolazi do promjena u tehnici obrade, te tako opeka kao i drugdje u rimskom carstvu počinje da se koristi u značajnim količinama (korištena je za gradnju samo jednog određenog dijela objekta, npr. hipokausta, poda, a najčešće za pokrivanje građevina, *tegulae* i *imbrices*).

U prvo vrijeme opeku je uvozila vojska preko trgovišta Narone za potrebe gradnje objekata, potom rimski doseljenici koji su na početku bili oslonjeni na uvoz iz Italije ali su vremenom počeli u svojim radionicama samostalno proizvoditi građevinski materijal.⁹⁶³ Ostatci krovnih opeka su tako (*tegulae*) među najčešćim i najbrojnijim arheološkim nalazima na većini antičkih lokaliteta, a na nekima od njih nalaze se radionički pečati koji su važan element za rasvjetljivanje antičke trgovine.⁹⁶⁴

Krovne i zidne opeke počinju se uvoziti u većem broju od 1. st. pr. Kr. i ta pojava traje najmanje do kraja 2. st., kada se na studijskom području počinju otvarati prve domaće opekarske radionice (kao i u drugdje u unutrašnjosti provincije). Na importiranim primjercima nalazimo imena figlina, uglavnom onih koje su djelovale na području sjeverne Italije. Krovne opeke s radioničkim pečatima pronađene su samo na onim lokalitetima na kojima su vršena zaštitna ili sustavna arheološka istraživanja, a to su: Kućišta u Višićima, Mogorjelo, Podvornice (Brzumile) u Dretelju i Crkvina u Tasovčićima.

Na lokalitetu rimske vile u Višićima Čremošnik je u prostorijama 9A, 3C, 22B, objektu D i bašti peristila pronašla fragmente krovnih opeka (*tegula*) sa sljedećim pečatima radionica: *PANSIANA*, *COELI*, *L. EPIDIUS THEODORUS*, *T.R.D(iad)*,⁹⁶⁵ *M(arci) VAL(eri) DOR* i (*C. TITI*) *HERMEROTIS* (sl. 324). Podsjećamo da je u bašti peristila pronašla i originalni brončani pečat polukružnog oblika s imenom *MAXENTIA* (više o pečatu *Maxentia* pogledati na str. 281).⁹⁶⁶

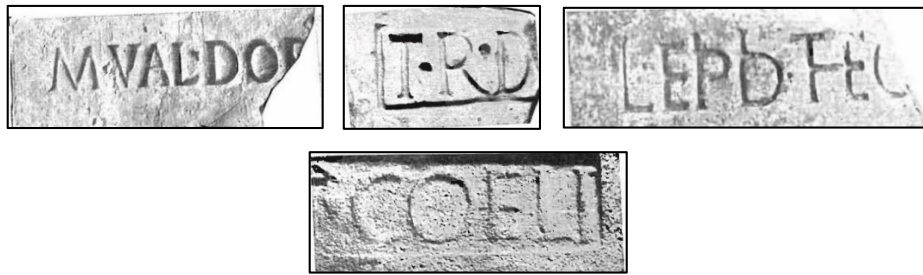
⁹⁶² Bojanovski, 1969, 29; Čremošnik, 1965, 148-150.

⁹⁶³ Čremošnik, 1965, 166-168; Matijašić, 1989, 62-66.

⁹⁶⁴ Juras, Pešić, 2016, 32.

⁹⁶⁵ Patsch, 1904, 43-44; Patsch, 1906, 373.

⁹⁶⁶ Čremošnik, 1965, 166-167.

Sl. 324. Pečati figlina iz Višića, (preuzeto: Čremošnik, 1965, T. 4. sl. 2, 3, 4 i 6)

Na Mogorjelu je Patsch pronašao nekoliko fragmenata uvoznog krovnog crijepa i cigle s pečatima *SOLONAS* (neobjavljen),⁹⁶⁷ *PRCF*, (...) *ATVS*,⁹⁶⁸ *Q(vintius) C(lodius) AMBROS(ius)* i jedinstveni fragment tegule s pečatom *NER(onis) CLAVD(i) P(ansiana)*.⁹⁶⁹

Na Podvornicama u Dretelju pronađeno je nekoliko fragmenata tegula koji svjedoče da se krajem 1. i početkom 2. st. na taj lokalitet uvozila opeka iz radionica *PANSIANA* i *M(arci) C(ai) CHRESIMI* (sl. 325).⁹⁷⁰

Sl. 325. Ulomak s pečatom *Marci C(ai) Chresimi* s lokaliteta Podvornice u Dretelju (preuzeto: Patsch, 1904, 44)

U Tasovčićima je pronađeno nekoliko fragmenata opeke s pečatima *PANSIANA* i *SOLONAS* (sl. 326).⁹⁷¹

Sl. 326. Fragmenti s pečatima *Pansiana* i *Solonas* sa Crkvine u Tasovčićima (preuzeto: Patsch, 1906, 381)

⁹⁶⁷ Bojanovski, 1969, 154; Škegro, 1991, 67.

⁹⁶⁸ Škegro, 1991, 69.

⁹⁶⁹ Škegro, 1991, 67, 69.

⁹⁷⁰ Patsch, 1904, 43-44; Patsch, 1906, 373.

⁹⁷¹ Patsch, 1906, 381; Bojanovski, 1973, 141.

Kao i drugdje na području provincije, tegule izrađene u sjevernojadranskim radionicama *Pansiana*, *Solonas* i *Q. Clodi Ambrosi* su najučestalije na studijskom području. Proizvodi ovih figlina uvoženi su od sredine 1. st. pr. Kr., tijekom cijelog 1. st. i početkom 2. st., a najbrojniji su pečati radionica iz Augustova doba, *Pansiana* i *Solonas*, što svjedoči o intenzivnoj graditeljskoj aktivnosti tog vremena. Prema aktualnim spoznajama razlikuju se dva radionička kruga: prvi, koji je obuhvaćao radionice koje su se nalazile južno od ušća rijeke Po, iz kojeg prevladavaju proizvodi narančaste i crvenkaste boje, i drugi, iz Akvileje i njezine šire okolice, čiji su proizvodi od žućkaste gline.⁹⁷²

Pansiana

Opekarska radionica *Pansiana* nalazila se u sjevernoj Italiji, južno od ušća rijeke Po, što je potvrdio nalaz deformiranih i nedovršenih ulomaka u Voghenzi (nedaleko od Ferrare) od kojih jedan ima pečat *Pansiana*.⁹⁷³ Proizvodnja započinje sredinom 1. st. pr. Kr. kada je vlasnik tvornice bio konzul Gaj Vibije Pansa, nakon čije smrti 43. god. pr. Kr. tvornica prelazi u državno, a potom u carsko vlasništvo⁹⁷⁴ u kojemu ostaje do Vespazijana, kada tvornica obustavlja proizvodnju.⁹⁷⁵ Od vremena cara Tiberija i dalje pridjevu *Pansiana* carevi dodaju i svoje ime u nominativu,⁹⁷⁶ a pretpostavlja se da pečati koji ne sadrže ime cara potječu iz Augustova vremena (27. god. pr. Kr. – 14. god.).⁹⁷⁷ Na Mogorjelu je pronađen jedinstven primjerak opeke s našega područja (na istočnoj obali Jadrana su zastupljeniji) s pečatom *NER(onis) CLAVD(i) P(ansiana)*.⁹⁷⁸

Solonas

Opekarska radionica *Solonas* (nekad *Solonate*) smješta se također u sjevernu Italiju, u područje delte rijeke Po.⁹⁷⁹ Pretpostavlja se da nije bila u carskom i privatnom vlasništvu, već vlasništvu municipalne zajednice *Salonates*, jedne od zajednica koju Plinije spominje među municipijima VIII regije u današnjoj Emiliji.⁹⁸⁰

⁹⁷² Matijašić, 1989, 66; Juras, Pešić, 2016, 67.

⁹⁷³ Righini, 1998b, 55; Pedišić, Podrug, 2008, 89.

⁹⁷⁴ Matijašić, 1983, 962-963.

⁹⁷⁵ Pedišić, Podrug, 2008, 89.

⁹⁷⁶ Matijašić, 1989, 63; Pedišić, Podrug, 2008, 90.

⁹⁷⁷ Matijašić, 1983, 964; Mardešić, 2006, 101; Pedišić, Podrug, 2008, 90.

⁹⁷⁸ Škegro, 1991, 66; Pedišić, Podrug, 2008, 90.

⁹⁷⁹ Matijašić, 1985, 296; 1987, 167; 1998; Righini, 1993, 41; Pedišić, Podrug, 2008, 95; Juras, Pešić, 2016, 39.

⁹⁸⁰ Matijašić, 1989, 63-64; Mardešić, 2006, 102; Cipriano, Mazzocchin, 2007, 647; Pedišić, Podrug, 2008, 95; Juras, Pešić, 2016, 40.

Q. Clodi Aambrosi

S obzirom na mnoštvo pronađenih primjeraka na području Akvileje,⁹⁸¹ figlina pod nazivom *Q(vintius) Clodi(ius) Ambrosi(us)* imala je pogon za proizvodnju na tom području.⁹⁸² Za razliku od drugih figlina izgleda da nije mijenjala vlasnika.⁹⁸³ Prema mišljenju Matijašića, proizvodnja figline započinje između sredine 1. st. i ranog 2. st., po Pedišiću i Podrugu čak i nešto ranije, a prema Miletiću u kasnom 1. st. ili prva dva desetljeća 2. st., s trajanjem proizvodnje sve do razdoblja kasne antike.⁹⁸⁴

Osim naprijed spomenutih čestih nalaza opekarskih proizvoda radionica *Pansiana*, *Solonas* i *Q. Clodi Ambrosi*, na studijskom području imamo nekoliko primjeraka i iz drugih sjevernoitalskih radionica, čije su potvrde kako na području našega rada tako i u ostatku unutrašnjosti provincije nešto rjeđe: *COELI, L. EPIDIUS THEODORUS, T.R.D(iad), M(arci) VAL(eri) DOR, C. TITI HERMEROTIS, PRCF, (...) ATVS*⁹⁸⁵ i *M(arci) C(ai) ChreSIMI*.⁹⁸⁶

C (ai) Titi Hermerotis

Pečat opekarske radionice *C(ai) TITI HERMEROTIS* pronađen je samo u Višićima (u susjednom Ljubuškom pronađena su još dva primjerka s pečatom ove figline). Prema brojnosti nalaza, navedena radionica smješta se također na područje Akvijeje, a započela je s radom početkom 1. st.⁹⁸⁷ Na osnovi kognomena pretpostavlja se da je vlasnik ili zakupnik bio osoba orijentalnog podrijetla, oslobođenik ili potomak oslobođenika.⁹⁸⁸

M(arci) C(ai) Chresimi

Na lokalitetu Podvornice (Brzumile) u Dretelju Patsch je pronašao jedan ulomak blijedo crvene cigle s pečatom *Marci C(ai) Chresimi*. O važnosti nalaza napisao je sljedeće: „I ovaj pečat ima za nas važnost, pošto iz njega saznajemo ime još jedne talijanske fabrike, koja je svoje fabrikate uvozila u Hercegovinu i pošto je njime dokazano – što dosad nije bilo poznato,

⁹⁸¹ M. Buora na temelju deformiranih tegula s pečatom ovog proizvođača radionicu smješta na područje Muzzana. Usp. Buora, 1993, 182.

⁹⁸² Wilkes, 1979, 69; Matijašić, 1989, 64; Mardešić, 2006, 10; Pedišić, Podrug, 2008, 96.

⁹⁸³ Matijašić, 1989, 64; Juras, Pešić, 2016, 41-42.

⁹⁸⁴ Matijašić, 1989, 64, 66; Pedišić, Podrug, 2008, 97; Miletić, 2011, 274.

⁹⁸⁵ Škegro, 1991, 69.

⁹⁸⁶ Patsch, 1904, 43-44; Patsch, 1906, 373.

⁹⁸⁷ Matijašić, 1989, 64.

⁹⁸⁸ Buora, 1983, 229; Mardešić, 2006, 102; Juras, Pešić, 2016, 44.

da su u našu pokrajinu uvožene i druge vrste cigle, a ne samo crijep za krov.“⁹⁸⁹ Iz toga je razvidno da se figlina osim proizvodnjom krovnih opeka bavila i proizvodnjom zidne cigle. Uzgred, i Čremošnik je u ruševinama vile u Višićima osim krovnih opeka pronašla i zidne opeke (*lateres*) crvene i bjeličastožute boje, među kojima ih je najveći broj bio za zidanje u obliku trokuta, ali nije točno naznačila nose li pečate i koje.⁹⁹⁰ Nije sigurno kada je djelovala figlina *M(arci) C(ai) Chresimi*, ali po Patschevu mišljenju najvjerojatnije je u pitanju ranije carsko razdoblje.⁹⁹¹

T. Coeli

Figlina *Coeli* čija su dva fragmenta pronađena u prostoriji 9 A u Višićima djelovala je u ranocarskom razdoblju,⁹⁹² a zahvaljujući nalazu terakotne pečatne matrice u mjestu Altino (unutar nekadašnjega agera grada *Iulia Concordia*) može se sa sigurnošću odrediti lokacija proizvodnje. Nalazi ove figline rijetki su na području provincije Dalmacije, a nešto su češći na sjevernojadranskom području (na Bribirskoj Glavici je pronađen jedan fragment tegule s pečatom Tita Koelija (*T. COELI*).⁹⁹³

L. Epidius Theodorus

Figlina *L. Epidius Theodorus* nalazila se u okolici Akvileje,⁹⁹⁴ a djelovala je krajem 1. st pr. Kr. ili možda nešto kasnije. Osim opeke proizvodila je i keramičke proizvode. Jedan fragment tegule s ovim pečatom pronađen je u prostoriji 9A u Višićima.

M(arci) Val(eri) Dor

U istoj prostoriji vile u Višićima pronađen je i jedan fragment s pečatom *M(arci) VAL(eri) DOR*. Treba ga dovesti u vezu s tegulama s istim pečatom koje potječu iz Klagenfurta, a figlinu potražiti negdje na istočnojadranskim ili panonskim prostorima.

⁹⁸⁹ Patsch, 1904, 44-45.

⁹⁹⁰ Čremošnik, 1965,

⁹⁹¹ Patsch, 1904, 44-45.

⁹⁹² Patsch, 1907, 27.

⁹⁹³ Pedišić, Podrug, 2008, 98.

⁹⁹⁴ Matijašić, 1989, 64-65.

T. R. D(iad)

Iz Višića potječe i jedan primjerak tegule s pečatom radionice *T. R. D(...)* pronađen pokraj zapadnog zida prostorije 22 B. Pečati figline se javljaju u varijanti *T. R. DIAD* u Puli, Akvileji i Saloni,⁹⁹⁵ pa je gotovo sigurno i ovdje riječ o takvom pečatu.

⁹⁹⁵ Čremošnik, 1965, 167.

8. RELIGIJA I KULTOVI

Nedostatak literarnih izvora, kulturnih predmeta, reljefnih i posvetnih epigrafskih spomenika onemogućuje precizniju rekonstrukciju religijske slike područja općine Čapljina, kako u predrimskom razdoblju, tako i za vrijeme rimske dominacije. O religiji autohtonog stanovništva možemo samo pretpostavljati preko analogija iz susjednih ilirskih oblasti jer nije pronađen ni jedan reljefni ili posvetni epigrafski spomenik koji bi o tome svjedočio. Vrlo malo znamo i o religiji i kultovima iz vremena rimske vlasti iz kojeg potječe tek nekoliko potvrda na tu temu.

Budući da je studijsko područje, prema natpisnoj građi, vrlo rano naseljeno Italicima, pretpostavka je da su oni u novoj sredini nastavili sa štovanjem kultova i božanstava kao i u rodnom zavičaju. Tomu u prilog govori veći broj registriranih posvetnih epigrafskih spomenika obližnjeg područja Narone, Bigesta i Dilunta, u čijem trokutu je smještena općina koja je predmet našega rada. Na područja prethodno spomenutih naselja, rimsku religiju i štovanje pojedinih kultova donose ponajprije rimski vojnici i veterani, potom trgovci, obrtnici i činovnici, te doseljenici iz različitih oblasti Rimskoga carstva.

O religijskim uvjerenjima autohtonih zajednica prije dolaska Rimljana doznajemo uglavnom putem interpretacije ostataka kulturnih prikaza božanstava štovanih u razdoblju rimske dominacije. U ranijoj fazi autohtono je stanovništvo, kao i u drugim dijelovima Ilirika, obožavalo prirodne sile i pojave koje postupno poprimaju oblike božanstava izrazito prirodnog karaktera, poput plodnosti, sunca, voda, šuma i dr. U tom razdoblju religija je kao i kod drugih naroda odražavala nemoć čovjeka pred zagonetkama prirodnih i društvenih pojava.

U suštini, religija je pokazivala koliko je stanovništvo bilo ovisno o svemu što je u njihovoj svijesti izgledalo natprirodno. Vjerovali su da postoje moćna božanska bića kojima moraju biti pokorni i kojima trebaju odavati puno poštovanje, a koje se manifestira na razne načine: obrednim ritualima, žrtvama koje su im prinosili, pjesmama, igrama, zavjetima i molitvama.⁹⁹⁶ Nakon završetka Panonsko-delmatskog rata 9. godine, Rimljani definitivno uspostavljaju vlast na području Ilirika. U tom razdoblju dolazi do velikih promjena, kako u političkom, kulturnom, tako i u duhovnom životu autohtonog stanovništva, koje od doseljenika preuzima brojne italske, grčke te orijentalne vjerske ideje.

⁹⁹⁶ Pašalić, 1966, 285.

Rimljani su prema religiji i kultovima autohtonog stanovništva, kao i prema drugim pokorenim narodima širom carstva, bili tolerantni. Nisu im zabranjivali štovanje božanstava njihova panteona, ali su zahtijevali priznavanje i štovanje oficijelnog kulta, napose kulta kapitolijske trijade, tj. kulta Jupitera, Junone i Minerve. Religijske predstave autohtonog stanovništva su na taj način produžile svoj život i pod rimskom vlašću, dijelom neizmijenjene, a dijelom u novom obliku i ruhu. Dolaskom prvih rimskih doseljenika u ove krajeve dolazi i do pojave poznate kao *interpretatio romana*, što znači „prevođenje“ autohtonih božanstava u rimski panteon, pridijevanje njihovih domaćih u latinske nazive/imena, preuzimanje ikonografije italskih božanstava, arhitekture svetišta i dr.⁹⁹⁷

Drugim riječima, religijska slika se mijenja te tako domorodačko stanovništvo uz kultove svojih božanstava vremenom prihvaća božanstva rimskog panteona, tj. dolazi do kulturnog sinkretizma uvjetovanog sličnostima i srodnostima kultova pojedinih božanstava. Iako na području općine Čapljina nije pronađen ni jedan posvetni natpis ili kulturni prikaz koji bi potvrdio spomenuti fenomen, u susjednim oblastima pronađen ih je veći broj. Prema tome, tijekom rimske vladavine na ovim područjima paralelno je egzistirala stara ilirska religija i religija doseljenika. Ta dvojnost duhovnog života autohtonog stanovništva trajala je tijekom svih stoljeća rimske vladavine, kako u početku kada domaći ljudi pokušavaju održati vjerovanja u svoje bogove, tako i poslije, kada neki od njih postaju ravnopravni građani Carstva sa željom da budu lojalni novopridošloj vlasti.

U tom razdoblju dolazi do kontinuiranog procesa prilagođavanja i uklapanja ilirskog panteona i religiozne simbolike u rimski panteon i rimski simbolički sustav. Taj proces, međutim, nikada nije dovršen, što zbog tolerantne politike Rima prema duhovnim vrijednostima domorodačkog stanovništva, što zbog konzervatizma Ilira, posebno onih koji su nastavili živjeti svojim životom daleko od urbanih središta.⁹⁹⁸

Prema tome, romanizacija ovoga područja se osim u umjetnosti, arhitekturi i urbanizmu ogleda i u duhovnom životu, odnosno religiji, koju se može pratiti preko skromnih tragova kultova karakterističnih za rimski svijet. Osim kroz direktne potvrde postojanja i štovanja pojedinih kultova - kao što su hramovi i svetišta, zavjetni žrtvenici i natpisi te sitna plastika - religioznost je posvjedočena i likovnim prikazima na predmetima svakodnevne uporabe, kao što su novac, lucerne, nakit i dr.

⁹⁹⁷ Tacit je za taj proces upotrijebio do danas općeprihvaćen termin *interpretatio romana* (rimsko tumačenje), Tacitus, *De origine et situ Germanorum*, 43; usp. Cambi, 2013, 71.

⁹⁹⁸ Stipčević, 1981, 167-172.

Potrebno je istaći da su religija autohtonog stanovništva i novopristigla grčko-rimska božanstva dovela do religijske šarolikosti i međusobnog prožimanja.

Na osnovu arheološke građe može se zaključiti da vjera autohtonog supstrata nije bila sasvim izgrađena i razvijena, tj. domaćim božanstvima nisu podizani hramovi, već su umjesto njih sveta mjesta podizana u gajevima, zaklonima ili pećinama sa žrtvenicima i drugim kulturnim predmetima. Dolaskom Rimljana, pogotovo od kraja 1. st. pr. Kr., na području rimske provincije Dalmacije dolazi do podizanja kulturnih spomenika rimskim božanstvima. U isto vrijeme šire se i grčki i orijentalni kultovi, posebice među doseljenicima i vojnicima, koje vremenom prihvaća i domorodačko stanovništvo. Do velikih promjena u religijskoj slici dolazi ponovno u razdoblju kasne antike, kada usporedo egzistiraju mitraizam i kršćanstvo, od kojih će posljednje vremenom preuzeti primat te tako postati jedina priznata religija u Rimskom Carstvu. U nedostatku literarnih izvora, istraživanja religije i kultova na predmetnom području zasniva se isključivo na ostacima materijalne kulture, tj. arheološkoj građi.

Posebnu vrijednost imaju epigrafski spomenici posvetnog karaktera, reljefni prikazi, kulturni predmeti i sakralne građevine koje su služile vjerskim obredima. Nažalost, riječ je o tek nekoliko pojedinačnih spomenika, kojima kao ispomoć pridodajemo arheološke spomenike i spoznaje sa susjednih prostora, kojima je područje općine Čapljina bez sumnje gravitiralo ili pripadalo (Naroni), i između kojih su u antičko doba postojala intenzivna trgovačka, gospodarska i kulturna strujanja. Preko epigrafske i statuarne građe u antičkoj je Naroni npr. zabilježeno štovanje carskog kulta, kultova Jupitera, Marsa, Asklepija, Kastora i Poluksa, Libera, Neptuna, Merkura, Cerere, Saturna, Dijane i Venere. Najbrojnije su posvete Jupiteru, kroz koje se iskazivala lojalnost caru i državi.

Što se tiče materijalnih ostataka misterijskih, orijentalnih i njima srodnih kultova, pronađeni su oni vezani uz kultove Jupitera Dolihenskog, Mitre i Izide.⁹⁹⁹ Na području veteranskog naselja *Pagus Scunasticus* i putne postaje *Bigeste* u Ljubuškom zabilježeni su kultovi Libera i Libere, Fortune, Silvana, Nimfi, Merkura, zagonetne božice Ilirije (*Terra Hillyrica*) i Jupitera, te Dijane Nemorensis (*nemus* – gaj), koja je službeni kult imala u današnjem Nemiju (*Nemus Aricinum*), 30 km jugoistočno od Rima.¹⁰⁰⁰ Iz antičkog Dilunta (Stolac) dolaze potvrde štovanja rimskih božanstava Jupitera i Marsa.

⁹⁹⁹ Miletić, 2003, 215-219.

¹⁰⁰⁰ Pascal, 1976, 23-39.

Nedostatak reljefnih prikaza, sitne figuralne plastike i posebice posvetnih epigrafskih spomenika sa studijskog područja ne znači da u antičko doba domorodačko i doseljeno stanovništvo nije podizalo spomenike božanstvima koja su štovali. To samo potvrđuje da nisu vršena sustavna arheološka istraživanja registriranih naselja i položaja, kojima bi, moguće, upotpunili dosadašnja saznanja.

Jedan posvetni spomenik, metalna figurina i nekoliko reljefnih prikaza na lucernama, registrirani do danas na području općine Čapljina, nisu dostatni za sagledavanje šire slike o religiji i vjerskim predodžbama. Osim toga, navedeni skromni arheološki materijal nije pronađen u izvornom religijskom kontekstu, već na mjestima i položajima koji nisu bili dokazano u vezi s kultom.

Pored nekoliko arheoloških nalaza koji upućuju na moguće štovanje pojedinih grčkih i rimskih kultova, na studijskom području pronađen je i nalaz koji govori o štovaocima judaizma, kao i veći broj potvrda prakticiranja kršćanstva, religije koja je u razdoblju kasne antike potisnula dotadašnju politeističku religiju te time postala jedina priznata religija u Rimskom carstvu.

U tom razdoblju dolazi i do uništavanja spomenika podignutih grčkim, rimskim i orijentalnim božanstvima, te je to moguće još jedan od razloga zašto je na studijskom području pronađen tek jedan posvetni epigrafski spomenik.

U prikazu koji slijedi spomenici važni za temu su manje-više poredani prema kronološkom kriteriju (poganstvo, kršćanstvo) odnosno prema važnosti; niz kreće od posvetnih spomenika i figurina, a završava s prikazima na utilitarnim predmetima.

U spomenike posvetnog karaktera spada epigrafski spomenik iz Dračeva pronađen na lokalitetu Krupa 1. U pitanju je spomenik uklesan u živu stijenu kraj obale rijeke Krupe, na kojem se nalazi prikaz dvije stojeće figure i natpis u dva retka, koji je nažalost oštećen (sl. 327). Prema Paškvalinovu mišljenju u pitanju su grčki Dioskuri, zaštitnici moreplovaca i trgovaca, koje su u stijenu uklesali antički trgovci koji su od Narone prevozili robu dalje u unutrašnjost.

Po njegovu mišljenju prikaz datira iz helenističkog doba ili vremena rimskih osvajanja ovih krajeva (poslije 167. god. pr. Kr.).¹⁰⁰¹

¹⁰⁰¹ Paškvalin, 1974, 53-59.

Mi smo pak u epigrafskom prikazu (poglavlje 4, str. 194) iznijeli mišljenje da je spomenik znatno mlađi i da na temelju ikonografije ne može biti stariji od početka ranoga principata.

Sl. 327. Dioskuri iz Dračeva (preuzeto: <http://lupa.at/30572/photos/1>)

Nalaz koji indirektno upućuje na štovanje pojedinih kultova u grčkoj formi je brončana figurina božice Afrodite / Venere koja se rađa iz morske pjene i cijedi kosu (*Anadyomene*), pronađena na Mogorjelu (sl. 328).

Božica je prikazana naga, težina tijela oslonjena joj je na desnu nogu, dok ruke podiže do visine ramena i njima pridržava dugu kosu, tj. uvojke.¹⁰⁰²

Budući da je izrada kipića razmjerno kvalitetna, pretpostavlja se da je u pitanju import, i da je figurinu na Mogorjelo donio netko od trgovaca, robova ili vojnika grčkog ili orijentalnog podrijetla. U pitanju je jedan od najslavnijih likovnih obrazaca antičkog doba u prikazu Afrodite / Venere, kasnoklasičnog postanka, jako popularan u helenističko i rimsko doba.

¹⁰⁰² Imamović, 1977, 215-216.

Sl. 328. Afrodita / Venera *Anadyomene* iz Mogorjela (foto: Zemaljski muzej BiH)

Od arheoloških nalaza pronađenih na studijskom području od velike su važnosti fragment reljefa s prikazom kaleža u obliku menore (židovskog sedmokrakog svijećnjaka), otkriven na lokalitetu Dubine u Doljanima (sl. 329), za kojeg Vasilj smatra da datira iz vremena ranog Carstva (1.-2. st. po Kr.), te keramička svjetiljka iz 4. st. pronađena na Mogorjelu, u čijem je središnjem dijelu također prikazana menora (sl. 330).¹⁰⁰³ To su, naime, jedine potvrde jevrejskog monoteizma s područja Bosne i Hercegovine. Menora uz Davidovu zvijezdu predstavlja glavni simbol u judaizmu, a prema mišljenju nekih znanstvenika judaizam je u razdoblju kasne antike egzistirao usporedo s kršćanstvom, koje postupno potiskuje politeističku religiju Rimskog carstva.

Sl. 329. Fragment reljefa s prikazom kaleža u obliku menore iz Doljana (preuzeto: Vasilj, 2012, 128)

Sl. 330. Lucerna s prikazom menore iz Mogorjela (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

¹⁰⁰³ Marijanović, 1990, 112; Vasilj, 2012, 128.

Drugu kategoriju spomenika predstavljaju prikazi na predmetima svakodnevne (utilitarne) namjene, u ovom slučaju dvjema lucernama otkrivenima u Klepcima, na kojima se nalaze reljefni prikazi grupe Amora i Bakha te Herkulove maske na žrtveniku (cisti).

Takvi prikazi, za razliku od reljefnih i posvetnih epigrafskih spomenika, ne mogu se uzeti kao sigurni dokazi cirkuliranja određenog kulta, ali indirektno upućuju na takvu mogućnost, osobito zbog njihove popularnosti, ili su u najmanju ruku tragovi njihove „nijeme“ recepcije. Prikazi su zanimljivi i zbog materijala u kojemu su otisnuti (terakota), a koji upućuje na mogućnost nastanka u domaćim radionicama.

Na keramičkoj svjetiljci od žute gline s fragmentima crvene boje, koja je u Klepcima pronađena 1934. godine, na sredini diska nalazi se reljefni prikaz Herkulove maske na žrtveniku oblika ciste, dok se s lijeve strane nalazi toljaga (sl. 331).¹⁰⁰⁴

Sl. 331. Lucerna s prikazom Herkulove maske i toljage (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Na drugoj keramičkoj svjetiljci iz Klepaca reljefni je prikaz Amora i Bakha (sl. 332). U središnjem dijelu svjetiljke nalaze se krilati Amor (rimski bog ljubavi), a s njegove lijeve strane bog vina Bakho (u grčkoj mitologiji Dioniz), koji u lijevoj ruci drži veliki grozd.¹⁰⁰⁵ Do sada nije bilo pokušaja utvrđivanja radioničkog podrijetla svjetiljki.

¹⁰⁰⁴ Busuladžić, 2007, 106.

¹⁰⁰⁵ Busuladžić, 2007, 112.

Sl. 332. Lucerna s prikazom Amora i Bakha (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Za razliku od grčkih i rimskih kultova, čijih je potvrda razmjerno malo, na studijskom je području registrirano nešto više sitnih arheoloških nalaza i sakralnih objekata koji potvrđuju da se u razdoblju kasne antike počinje prakticirati kršćanstvo, religija ogromne snage i utjecaja. Pojava kršćanstva bez sumnje je označila početak jednog novog razdoblja u povijesti vjerskog života.

Ranija politeistička vjerovanja zamijenjena su monoteizmom, počinje se vjerovati samo u jednog boga, što je građanima Rimskog carstva, pogotovu vladajućim slojevima bilo u prvo vrijeme neprihvatljivo. Rano kršćanstvo svojom je koncepcijom Boga, navještanjem radosne vijesti proželo i transformiralo društvo Rimskog Carstva koje je bilo politeističko, a ideja o jednom apsolutnom Bogu do tada se nije pojavila (osim u judaizmu) te je samim time religija dobila novi smisao. Kršćanstvo se od 1. do 3. st. prakticiralo tajno, da bi Milanskim ediktom 313. godine postalo slobodnom i punopravnom vjerom, te do kraja 4. st. doživjelo punu afirmaciju i postupno nadvladalo tradicionalne rimske vjerske predodžbe i najvažnije misterijske religije.

O ranim počecima kršćanstva na studijskom području nema sigurnih arheoloških potvrda. One se pojavljuju tek od razdoblja kasne antike kada se grade starokršćanske bazilike i grobni objekti, kao što su hipogeji, tj. kasnoantičke grobnice na svod. Na ovome mjestu spomenut ćemo nekoliko nalaza koji moguće ukazuju da je kršćanstvo prakticirano i prije negoli je postalo slobodnom religijom. U pitanju su nalazi na kojima su prikazani tajni kršćanski simboli, kao što su riba, najučestaliji simbol u kršćanstvu, u uporabi od 2. do 4. st., a u kasnijim razdobljima rjeđi,¹⁰⁰⁶ riblja krljušt/ljuske (*squammae*) i Kristov monogram. Na arheološkom

¹⁰⁰⁶ Basler, 1986, 46.

lokalitetu Mogorjelo pronađeno je nekoliko kruškolikih svjetiljki na kojima se nalaze starokršćanski simboli (sl. 333-335).¹⁰⁰⁷

Na prvoj od njih (fragment veličine 9,5 x 4,5 cm, sl. 333) na disku je prikazan Kristov monogram izveden kao *gemmatus* (ukras na križevima vrlo čest od 4. st.) a na ramenu stilizirani biljni i geometrijski ukras.¹⁰⁰⁸

Na ostalim svjetiljkama nalazi se ukras spiralnih krugova i rozete, dupina ili ribe,¹⁰⁰⁹ borove grančice i vinove loze s grozdovima (vinova loza je jedan od najstarijih i vrlo čestih kršćanskih simbola). Navedene svjetiljke pripadaju afričkom tipu, budući da su se iz Aleksandrije izvezile po Sredozemlju, a na područje Mogorjela su najvjerojatnije uvezene iz italskih radionica druge polovice 4. st. posredstvom susjedne Narone, gdje je u antičko doba bilo važno trgovište.¹⁰¹⁰

Sl. 333 i 334. Svjetiljke s Kristovim monogramom i prikazom dupina s Mogorjela (preuzeto: Busuladžić, 2007, 106, 124.)

Sl. 335. Svjetiljka s viticama vinove loze i grozdovima (preuzeto: Busuladžić, 2007, 123.)

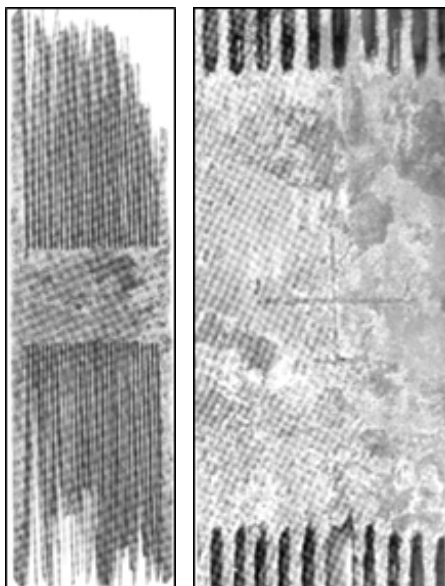
¹⁰⁰⁷ Busuladžić, 2006, 189.

¹⁰⁰⁸ Marijanović, 1990, 113.

¹⁰⁰⁹ Busuladžić, 2007, 124.

¹⁰¹⁰ Marijanović, 1990, 109-120.

Na Mogorjelu je također pronađen češalj na kojemu je urezan Kristov monogram (sl. 336). U pitanju je češalj koji je bio dio opreme tkalačkog stana. Prema mišljenju Busuladžića koristio se za češljanje ošišane vune i njenu pripremu za tkanje, dok Paškvalin smatra da je služio pri naboju potke kod tkanja.¹⁰¹¹

Sl. 336. Češalj s Kristovim monogramom iz Mogorjela (preuzeto: Paškvalin, 2003b, T. III)

Na keramičkoj svjetiljci s lokaliteta Podvornice u Dretelju nalazi se prikaz ribe, koji bi također mogao pripadati starokršćanskom ikonografskom repertoaru (sl. 337).

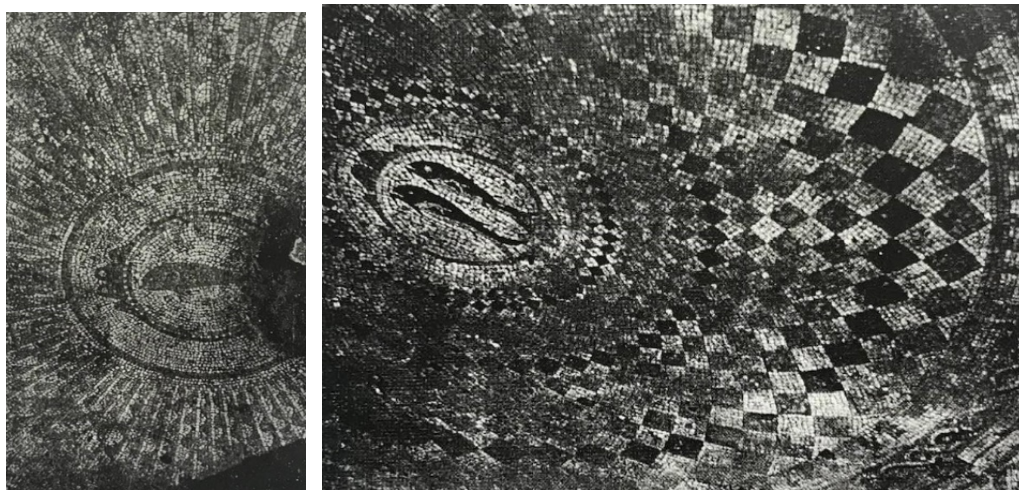

Sl. 337. Prikaz ribe na svjetiljci iz Dretelja (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Osim navedenih prikaza na svjetiljkama, o ranijoj pojavi kršćanstva na ovom području govore čini se i simboli na mozaicima vile u Višićima (sl. 338 i 339). Mozaici su bili smješteni u peristilnoj zgradi unutar kompleksa u prostorijama 3, 8, 17 i 22, a potječu iz 2. st. po Kr. U prostoriji 3, u centralnom dijelu mozaika, prikazane su dvije ribe istog oblika na plitici čiji

¹⁰¹¹ Paškvalin, 2003b, 254; Busuladžić, 2014, 120.

vanjski okvir čine stilizirana bršljanova loza i niz trokuta. U prostoriji 17 nalaze se motivi riblje krljušti (skvama) i dupini, koji su također prikazani u prostoriji 8, dok je u prostoriji 22 u centralnom dijelu mozaika, prikazana riba na plitici čiji okvir čini stilizirana riblja krljušt.¹⁰¹²

Sl. 338 i 339. Motiv riblje krljušti u krugu s ribom i dvije ribe na plitici (preuzeto: Čremošnik, 1984, 21, 23)

Osim navedenih sitnih arheoloških nalaza i prikaza na mozaicima, koji moguće govore o ranijoj pojavi kršćanstva, sigurne potvrde da je kršćanstvo krajem 4., a posebice u 5. i 6. st. bilo rašireno nalaze se u izgradnji brojnih bazilika i grobnica na svod. Prvi kršćani su često prakticirali oblike ukopa prisutne i kod pogana. Cemeteriji su uglavnom bili na otvorenom prostoru (*sub divo*), a favoriziralo se nekoliko načina konstrukcije groba. Vrlo često je grob bio uokviren kamenim pločama, pa pokriven bilo pločama bilo opekama (tegulama) položenim u obliku „krova na dvije vode“.¹⁰¹³

Na području općine Čapljina registriran je veći broj položaja na kojima su registrirani grobovi u obliku krova na dvije vode (tzv. sedlasti krov. sl. 340), koje autori smještaju u razdoblje kasne antike. Takvi grobovi zabilježeni su na lokalitetima: Dvorišta u Svitavi (gdje je pronađeno više grobova koji su bili dio veće kasnoantičke nekropole), Krupa 2 u Dračevu, Krstac u Gabeli, Moševo u Grabovini, Mogorjelo, Kuk-Grab u Čapljini, Podvornice-Brzumile, Pogravnice i Donje njive u Dretelju, Grčko greblje na Bivoljem Brdu, Kućišta u Višićima i Dabrica Velika u Počitelju.

Na lokalitetu Kućišta u Višićima kasnoantički grobovi bili su ukopani u najporušeniji dio vile (objekat A i B). Pored amfornih ukopa, pronađeno je nekoliko grobova od rimske opeke složene u obliku krova.

¹⁰¹² Čremošnik, 1984, 20-21, 115.

¹⁰¹³ Basler, 1990, 35.

Sl. 340. Grob s Kućišta u obliku krova (preuzeto: Čremošnik, 1965, Tabla II, sl. 2)

Čremošnik primjećuje da su takvi tipovi grobova uvedeni već tijekom 2. i 3. st. (održavaju se sve do 6. st.) i da su u velikom broju zastupljeni oko bazilike na Kapljuču u Solinu, gdje su pripisani siromašnim kršćanskim ukopima iz razdoblja od 4. do 6. st.¹⁰¹⁴ Grobovi od tegula postavljenih u obliku krova na dvije vode otkriveni su također na Marusincu i Manastirinama, a Bulić ih naziva *sepulcro di tegole a capanna*.¹⁰¹⁵ Zbog svega navedenog smatramo da su, osim grobnica na svod, grobovi od tegula u obliku krova na dvije vode pojava koju možemo vezati za rano kršćanstvo i odatle odražavaju sepulkralne predodžbe i vjerovanja prvih kršćana.

Jedan od najsigurnijih dokaza širenja i jačanja kršćanstva u stoljećima kasne antike bez sumnje je gradnja sakralnih objekata, tj. bazilika. Do danas su na području općine Čapljina registrirane i arheološki istražene dvije: bazilika na lokalitetu Crkvina u Tasovčićima i dvojna bazilika (*basilica gemmina*) na Mogorjelu.

Bazilika u Narezima karakteristična je po oktogonalnoj krstionici s križnom piscinom. Sergejevski smatra da je najvjerojatnije izgrađena u drugoj polovici 5. st., a razorena tijekom epohe seobe naroda (6. st.).¹⁰¹⁶ U jednoj od osam prostorija, prostoriji F, pronađena je zidana grobnica za koju Sergejevski smatra da je bila namijenjena kultu mrtvih (*martyrium*), tj. da je imala memorijalni karakter (više o bazilici pogledati na str. 134-135).¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁴ Bulić, 1907, 6-8; Čremošnik, 1965, 201.

¹⁰¹⁵ Bulić, 1892, 83-84.

¹⁰¹⁶ Sergejevski, 1959, 168.

¹⁰¹⁷ Sergejevski, 1959, 166.

Što se tiče bazilike na Mogorjelu, izgrađena je iznad razrušenih zidova antičke vile u jugozapadnom dijelu kompleksa. Po Basleru je također izgrađena u drugoj polovici 5. st. s približno istim vijekom trajanja (više o bazilici na str. 97-99).¹⁰¹⁸ Uz baziliku je pronađena zidana grobnica na svod, jedina takve vrste registrirana na studijskom području, ali kao pojava karakteristična od kraja 4. st., kada se redovito grade uz ceterijalne bazilike.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁸ Basler, 1958, 57.

¹⁰¹⁹ Bojanovski, 1964, 111.

9. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Područje današnje općine Čapljina, smješteno u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine, na pitomom predjelu donjeg toka Neretve, koje je od Jadranskog mora udaljeno tek oko 30-ak km, spada u prostore od prvorazrednog značaja za proučavanje kontinuiteta naseljenosti od prapovijesnog i kasnorepublikanskog do kasnoantičkog razdoblja. Iako su na području općine evidentirana brojna antička nalazišta s popratnim materijalom, datirana u razdoblje od 1. st. pr. Kr. do početka 7. st., u novijoj su znanstvenoj literaturi slabo zastupljena. Većina ih je registrirana slučajno, uglavnom tijekom prošlog 20. stoljeća, a samo na manjem broju njih izvođena su zaštitna ili sustavna arheološka istraživanja. Stoga je jedan od ciljeva ovoga rada bio prikupiti i na jednome mjestu (re)valorizirati sve dostupne podatke u cilju što boljeg sagledavanja gustoće naseljenosti studijskog područja u antičko doba i kartiranja (topografije) naselja.

I prije prvih kontakata s Rimljanima područje općine Čapljina bilo je razmjerno gusto naseljeno, što se prvenstveno ima zahvaliti plodnom zemljištu i rijeci Neretvi (*Naron*) preko koje se intenzivno trgovalo još od neolitika, te je ona tako postala najznačajnija transverzala između Panonije i Jadrana. Vjerojatno skromna u doba eneolitika, populacija ovoga područja naglo se povećava u brončano, a posebno u željezno doba, o čemu svjedoče brojne gradine i tumuli evidentirani diljem općine.

Kako smo u radu istakli na nekoliko mjesta, o ranom naseljavanju Italika (osim spomenika iz same Narone) svjedoči izvanredno važan epigrafski spomenik iz Tasovčića datiran u sam kraj kasnorepublikanskog doba (36./35. god. pr. K.), na kojemu se spominju braća *Papii* iz redova imućne trgovačke obitelji koja je svoje posjede prvotno vjerojatno imala u Naroni, a s vremenom se naselila i u okolici grada. Razlozi koji su Rimljane naveli na rano naseljevanje udaljenijih dijelova naronitanskoga agera, osim plodnosti zemljišta (i bogatstva šuma, kako smatra Patsch) su prije svega pravno-administrativne prirode (blizina urbanog središta kolonije Narone), zatim sigurnosne prirode (blizina vojnog logora u Bigestama), ali bez sumnje i komunikacijske prirode (kvalitetni sustav prometnica u svim smjerovima).

Prvi doseljenici dolaze čini se privatnom inicijativom i to iz redova italskih trgovaca, koji zbog prirode posla i imetka dovode sa sobom robove (*servi*), o čemu indirektno svjedoči nekoliko epigrafskih spomenika pronađenih na Mogorjelu, u Doljanima i drugdje.

Uz doseljeno italsko stanovništvo i kasnije koloniste, u 1. st. po Kr. na području općine Čapljine živjelo je i autohtono stanovništvo (peregrini). Ono je sudeći prema gospodarskim pokazateljima (npr. uzgoj vinove loze, također i masline, upotreba opekarskih proizvoda), religijskim novinama i naposljetku socijalnim pokazateljima (upotreba rimskog imenskog obrasca kao znaka stjecanja civiteta), vrlo rano prihvatilo rimsku kulturu i običaje, o čemu smo više govorili u pojedinim poglavljima ovoga rada.

Niti jedno naselje nije istraženo u cijelosti, pa o njihovu izgledu nažalost nemamo dovoljno podataka. Ladanjske i gospodarske vile registrirane su na više lokacija, neki od autora ih smatraju „naseljima“ (o čemu se može diskutirati), ali su sustavno istražene samo one u Višićima i Mogorjelu, i pitanje je koliko ih se smije smatrati reprezentativnim uzorkom.

Na temelju provedenog terenskog pregleda uočili smo nekoliko uzoraka, tj. obrazaca funkcioniranja naselja. Većina značajnijih naselja podignuta je u nizini, na najplodnijim područjima, odnosno na onim mjestima gdje postoje prirodni resursi potrebni za izgradnju zgrada i naselja, kao i drugi resursi važni za aktivnosti jednog domaćinstva (kamen, glina, voda i drvena građa). To opet upućuje na zaključak da su najintenzivnije korištena područja najpovoljnija za poljoprivredu. Nadalje, uočili smo da su veća i značajnija rimska naselja podizana uz glavne komunikacije. Jezgre takvih naselja pojavljuju se najranije u 1. st. pr. Kr., ali većina registriranih datira iz 1. i 2. st. nakon Krista, o čemu svjedoče brojni i raznovrsni arheološki ostatci.

U poglavljima 2.1. i 2.2., govoreći o položaju studijskog područja u široj slici provincije Ilirika i kasnije Dalmacije, istakli smo kako je ono bez sumnje imalo važnu (stratešku) ulogu u prometnom povezivanju Rima i Italije s udaljenijim krajevima unutrašnjosti provincije Dalmacije, kao i povezivanju Dalmacije sa susjednim provincijama. S obzirom da je krajem 1. st. pr. Kr., u vrijeme kada je vjerojatno započeta podjela Ilirika na Panoniju i Dalmaciju, primorski dio podijeljen na tri sudbena konventa (jedan od njih u Naroni), okolica Narone još je više dobila na značaju. Tomu je svakako pogodovalo i to što je Narona negdje u istom razdoblju stekla status kolonije, čijem je ageru pripalo i studijsko područje. Vjerojatno u tom razdoblju počinje sustavnije, moguće i plansko naseljavanje novog stanovništva na studijskom području, ovaj put državnim inicijativom, o čemu je međutim teško raspravljati zbog izostanka tragova centurijacije, skromne epigrafske ostavštine i nekih prijevora kronološke prirode (npr. pitanja kada je točno utemeljena kolonija).

Najkasnije po slamanju velikog iliričkog ustanka na predmetnom je području podignut veći broj novih naselja / aglomeracija o čemu svjedoče ostatci na više lokaliteta: u Višićima, Podvornicama u Dretelju, Mogorjelu i drugdje. Većina ih je podignuta u blizini glavne rimske ceste koja je Naronu povezivala sa Stocem, Trebinjem i Sarajevom ili drugih komunikacija. Do umnažanja naselja dolazi u razdoblju od kasnijeg 1. st. do polovice 4. stoljeća, a na nekima od njih život se kontinuirano nastavlja sve do perioda kasne antike, točnije do kraja 6. i početka 7. stoljeća. Osim naselja *Turres* koje Bojanovski ubicira u Mogorjelo i putne postaje *Ad Turres* koju isti autor locira u Tasovčice, ne znamo imena drugih naselja iz rimskoga doba. Također ne znamo ništa ni o njihovom pravnom statusu.

Budući je studijsko područje, kako smo pokazali, predstavljalo sponu između Narone, pomoćnog logora u Bigestama i kasnijeg municipija Diluntuma, ne čudi značajna koncentracija nalazišta antičkoga razdoblja koja sugerira gustu naseljenost. Sredinom 1. st. pr. Kr., kada trgovačke faktorije u Epidauru i Naroni prerastaju u konvente rimskih građana, u kojima djeluju brojni rimski trgovci, i na području općine Čapljina formiraju se nesumnjivo manje naseobinske aglomeracije, uglavnom tipa "rustične vile", kao npr. ona u Tasovčićima. Kako opravdano navodi Bojanovski, najveći broj takvih objekata (koje naziva "zaselak") na prostoru općine Čapljina nije ispitan, ali da su neke od njih nastale već početkom 1. st. moguće je zaključiti po nalazima tegula sa signaturom poznate sjeveroitalske figline *Pansiana*, koja je opekarske proizvode proizvodila sve do Vespazijana. Po njegovu je mišljenju prvo stoljeće carstva vrijeme intenzivnog stvaranja krupnih zemljoposjeda na donjoj Neretvi, a kao primjere uzima vile u Višićima, Dretelju, Mogorjelu i dr.

Materijalna kultura jedne ljudske skupine najbolje je sačuvana u njenim naseljima, dakako ako se nešto od njih sačuva. Kako su izgledala naselja na studijskom prostoru, ne možemo detaljno reći, jer nažalost ni jedno nije sustavno istraženo, ali položaj im je uglavnom bio sličan. Naime, Rimljani su najčešće „birali“ mjesta koja su već u prapovijesno doba bila naseljena, tako da većina naselja nastaje u podnožjima gradina, u ravnicama pored kojih su prolazili prapovijesni putovi koji su ih povezivali. Tu je, naravno, zapravo riječ o svojevrsnom kontinuitetu naseljenosti, dijelom zacijelo i u smislu populacijske strukture. Ukoliko su rimske ceste odstupale od smjera predrimskih, uz njih su se kasnije formirala nova naselja gradskog tipa, što znači da je upravo cesta bila gravitaciona sila formiranja novih naselja, pogotovo onih rimskog urbanog karaktera.

Na predrimskim osnovama, tj. na autohtonoj osnovi razvila su se npr. naselja u Tasovčićima, u Čapljini i drugdje. Od zadnjeg popisa iz 1988. godine i u Arheološkom leksikonu BIH zabilježenih 57 arheoloških nalazišta, do danas, tj. tijekom zadnje 32 godine, evidentirano ih je još nekoliko desetaka, većinom slučajnim površinskim nalazima. Osim toga, i rekognosciranjem terena u razdoblju od veljače 2017. do ožujka 2021. godine registrirali smo nekoliko novih nalazišta. Nemali broj nalazišta utvrdili smo i revizijom objelodanjene znanstvene literature, tiskane od 1889. godine. Sveukupno smo raznim metodama evidentirali ukupno 95 arheoloških nalazišta. Na nekima su zabilježeni samo sporadični nalazi, a na drugima ostatci arhitekture i zgrada koji sugeriraju na postojanje naselja (na njih 40). Budući da su kroz zadnjih 130 godina izvršena samo tri sustavna (Mogorjelo, Višići i Desilo) i četiri pokusna, tj. zaštitna arheološka istraživanja (Podvornice u Dretelju, Crkvina u Tasovčićima, Ograda u Sjekosama i Dubine u Doljanima), ne možemo reći jesu li i na ostalim položajima postojala naselja i kakvoga tipa.

Rimskodobna naselja različitog karaktera s manjom ili većom površinom postojala su na sljedećim arheološkim nalazištima: Dvorišta – Svitava, Podvornice – Bajovci, Desilo – Bajovci, Varda – Dračevo, Ograda – Sjekose, Dubine – Doljani, Krstac – Gabela, Seline – Gabela, Duvarine – Gabela, Orepak – Crnići, Lučica – Crnići, Kućetine – Višići, Tersana – Višići, Čemeri – Višići, Kućišta – Višići, Podvornice – Gnjilišta, Zgoni – Gnjilišta, Lopata (Bašća Velika) – Čeljevo, Ušće Trebižata – Struge, Čučkovića kula – Struge, Mogorjelo, Žagrovića Londže – Gorica, Bušine – Gorica, Grkov dol – Klepci, Loznica – Klepci, Moševo – Grabovine, Mala Gradina – Čapljina, Muša – Čapljina, Zabrdalj – Čapljina, Muslimansko groblje – Čapljina, Stari kolodvor – Čapljina, Vrela 1 – Tasovčići, Crkvina – Tasovčići, Kugarica – Tasovčići, Lazine – Tasovčići, Podvornice – Brzumile – Dretelj, Bare – Oplićići, Črljekuša – Oplićići, Podgrađe Gradine – Bivolje Brdo i Podnožje Šatorove gomile – Lokve. Najgušće su prema broju evidentiranih nalazišta (položaja) bili naseljeni Tasovčići, Čapljina, Višići, Svitava i Klepci, u kojima je evidentirano 5-8 arheoloških nalazišta.

U devet od pretpostavljenih četrdeset naselja, prema evidentiranim arheološkim ostacima na terenu, kao i na osnovi prikupljene arheološke građe, postojale su gospodarske vile (*villae rusticae*). Riječ je o nalazištima: Crkvina (tj. Kugarica i Lazine) u Tasovčićima, Ograda u Sjekosama, Desilo u Bajovcima, Dubine u Doljanima, Tersana u Višićima, Kućišta u Višićima, Mogorjelo u Strugama, Grkov dol u Klepcima i Moševo u Grabovinama.

Na arheološkom nalazištu Brzumile u Dretelju vila je bez sumnje postojala, ali ne kao imanje gospodarskog karaktera (neki od autora smatraju da je u pitanju *villa rustica*), već kao luksuzna vila stambenog, tj. ladanjskog karaktera.

Od elemenata karakterističnih graditeljskih tehnika i tzv. rimskog građevnog komfora, na nekim od evidentiranih nalazišta sa zgradama (vilama) imućnijih rimskih vlasnika posebice vrijedi spomenuti prisutnost sistema podnog zagrijavanja (hipokausta), zatim mozaika, zidnog fresko slikarstva, te uporabu mramora i stakla. Kuće imućnijih bile su pokrivene crijepom koji se uvezio preko Salone i Narone, a u kasnijem je razdoblju prisutna i domaća proizvodnja opeka. Prema dosadašnjim saznanjima ostatci ciglana evidentirani su u Višićima, Mogorjelu, Bivoljem Brdu (lokalitet Starine) i Kugarici u Tasovčićima.

Prema ostacima hipokausta, mozaika i freski, na području općine Čapljina živjelo je više imućnih italskih obitelji koje su svoje kuće i domove uređivali i ukrašavali na tipično rimski način. Ostatci hipokausta registrirani su na Crkvini u Tasovčićima, Podvornicama u Dretelju, Krstacu u Gabeli, Podgrađu u Gabeli, Tersani u Višićima, Mogorjelu u Strugama i Kućistima u Višićima. Mozaici su prisutni na Dubinama u Doljanima, Lučici u Crnićima, Vrelima 1 u Tasovčićima, Vininama (Gornje Polje) u Počitelju, Mogorjelu u Strugama, Podgrađu u Gabeli, Kušištu u Višićima i Podvornicama u Dretelju. Ostatke freski imamo u Mogorjelu, Višićima, Podvornicama u Dretelju i nedavno površinskim nalazom na Crkvini u Tasovčićima.

Na nekoliko nalazišta evidentirani su usporedo i ostatci hipokausta i mozaika: u Dubinama u Doljanima, Mogorjelu, Podgrađu u Gabeli, Kušištima u Višićima, Podvornicama u Dretelju, Lučici u Crnićima, Vrelima 1 u Tasovčićima i Vininama u Počitelju.

Od 95 evidentiranih arheoloških nalazišta, na njih 40 su postojala naselja unutar kojih su pronađeni ostatci koji govore o kontinuitetu života u razdoblju od 1. do 4. stoljeća. Iako postoje naznake za još nekoliko lokaliteta, kontinuitet trajanja od ranocarskog do kasnoantičkog razdoblja zabilježen je na sljedećim nalazištima: Crkvina u Tasovčićima, Kućista u Višićima, Mogorjelo u Strugama, Desilo u Bajovcima, Dubine u Doljanima, Krstac u Gabeli, Turska kupelj u Počitelju, Dabrica Velika u Počitelju, Grčko greblje na Bivoljem Brdu, Zaskoči u Šurmancima, Moševo u Grabovinama, Ograda u Sjekosama, Donje njive u Dretelju, Pogradnice u Dretelju (moguće i Podvornice u Dretelju), Kuk-Grab u Čapljini, Stari kolodvor u Čapljini, Krupa 2 u Dračevu i Dvorišta u Svitavi.

O registriranim rimskim naseljima na studijskom području želimo istaknuti sljedeće statističke pokazatelje. Naime, iako je evidentirano čak 95 arheoloških nalazišta s ostatcima iz antičkog doba, samo 3 su bila predmet sustavnih arheoloških istraživanja: kompleks u Mogorjelu, gospodarska vila u Višićima i podvodni arheološki lokalitet Desilo u Bajovcima. Osim toga, manja zaštitna istraživanja izvedena su na još samo 4 nalazišta, a to su: Ograda u Sjekosama, Dubine u Doljanima, Podvornice-Brzumile u Dretelju i bazilika na Crkvini u Tasovčićima. Prema tome, statistika je poražavajuća. Od 1889. godine do danas, tj. u više od 130 godina istraživanja evidentirano je 95 arheoloških nalazišta, od čega na njih 40 ostatci građevina i drugog pratećeg arheološkog materijala naseobinske arhitekture, a izvršena su samo 3 sistematska i 4 zaštitna arheološka istraživanja, zbog čega i nadalje opstaju mnoge nedoumice interpretativne prirode.

Osim središnje teme istraživanja, koja se odnosi na topografiju arheoloških nalazišta i naselja, u radu smo se pozabavili i drugim, po nama važnim temama za sagledavanje šire slike o naseljenosti studijskog područja tijekom antičkog razdoblja. Pod time mislimo na poglavlja rada u kojima smo pokušali dati odgovore na pitanja koje su društvene skupine formirale lokalnu populaciju, koje su bile glavne gospodarske grane, i koje su religijske ideje zaokupljale lokalne žitelje.

U četvrtom poglavlju rada pod nazivom "Rimskodobna natpisna građa s područja općine Čapljina", objedinili smo u formi kataloga sve do danas pronađene epigrafske spomenike te izvršili epigrafsku i onomastičku analizu. Dobiveni rezultati poslužili su kao osnova za poglavlje "Stanovništvo prema natpisnoj građi" (broj 5.), u kojemu su pregledno donijeti podatci o etničkoj strukturi i pravnom statusu stanovništva. Iako je autohtono stanovništvo od Rimljana preuzelo latinsko pismo i običaj postavljanja epigrafskih spomenika različitog karaktera, na samo jednom spomeniku nalazimo imena atipična za rimski onomastikon koja upućuju na osobe autohtonog podrijetla (**br. NS1**), dok se na ostalim spomenicima (njih 9) javljaju tipično rimska imena za pripadnike raznih društvenih grupacija. Sveukupno je evidentirano 23 epigrafska spomenika, ali samo na njih 10 nalazimo osobna imena. Od nadgrobnih spomenika prednjače stele, dok su are, sarkofazi i dr. tipovi rijetki. Većina ih potječe iz carskog razdoblja, tj. od 1. do 4. st., dok jedino počasni spomenik s Crkvine iz Tasovčića datira u 1. st. pr. Kr.

Prema onomastičkoj analizi, od 1. st. pr. Kr. na području općine Čapljina pored rijetkih pripadnika autohtonog stanovništva (*peregrini*) živjeli su kao daleko brojnije skupine rimski

građani (*cives Romani*), oslobođenici (*libertini*) i robovi (*servi*). Pretpostavili smo da su osobe peregrinskog statusa spomenute na natpisu **br. NS1**, a na još jednom natpisu (**br. NS9**) spominje se osoba domaćeg podrijetla (M. Vinicius Masurianus), ali u statusu rimskog građanina (cognomen je autohtonog podrijetla). Osim u slučaju braće Papija s natpisa **br. POČS1**, koji su pouzdano osobe italskog podrijetla, u svim ostalim slučajevima osobe s građanskim statusom koje prepoznajemo preko troimene ili dvoimene formule pripadaju nekoj od kasnijih generacija obitelji s tim statusom pa je o njihovu podrijetlu nezahvalno govoriti. Značajna je zastupljenost libertina koji se javljaju na jako ranim (**br. NS10**), ali i kasnijim natpisima (**br. NS4, NS5, NS6**). Njihova prisutnost vjerojatno je povezana s velikim zemljišnim posjedima, o kojima je ranije bilo riječi. Obzirom da je natpisna građa dosta oskudna, tj. da ne čini reprezentativan uzorak, ne može se donijeti potpuniji zaključak o cjelokupnoj populaciji studijskoga područja u antičkom razdoblju. S time u vezi, možemo samo pretpostavljati da je među stanovništvom bilo mnogo više onih koji nisu podizali spomenike uslijed nižega građansko-pravnog statusa, nepovoljnijeg gospodarskog položaja ili možda zato što običaj postavljanja epigrafskih spomenika nije u potpunosti zaživio u svakodnevnoj praksi.

Važan segment sagledavanja naseljenosti u antičko doba bez sumnje su i rimske komunikacije obrađene u poglavlju broj šest. Gradnja i trase cesta utjecali su na formiranje većeg broja naselja. Na činjenicu da je područje općine Čapljina već u prvim stoljećima carstva bilo gusto premreženo cestama, kako onim glavnim tako i vicinalnim, utjecala je svakako blizina Narone i logora u Bigestama, ali i činjenica da su rimski graditelji morali premostiti rijeku Neretvu i na obje njezine obale razgranati ceste u više smjerova/trasa. Još od 1. st. najvažnije cestovno raskršće nalazilo se u Tasovčićima (*Ad Turres*). Jedna od cesta vodila je prema unutrašnjosti provincije Dalmacije, dok se druga odvajala prema municipiju Diluntu, odakle je vodila prema Trebinju te dalje prema Dirahiju, a u nastavku prema Bizanciju/Konstantinopolu. Za studijsko je područje i njegovo prometno povezivanje najvažnija bila magistralna komunikacija Salona-Narona (tj. dionice rimske prometnice Akvijela – Dirahij) s razgranatom mrežom priključnih putova, od čisto lokalnih do značajnih regionalnih. Mnogi od njih nastali su na autohtonoj osnovi i na prirodnim pravcima, integralno povezujući brojna manja i veća naselja. Uz rimske komunikacije smješten je velik broj evidentiranih arheoloških nalazišta. Neka od njih (Tasovčići) su već u 1. st. pr. Kr. izrasla u naselja rimskog tipa, dok npr. ona u Doljanima, Gorici, Strugama, Čapljini, Višićima, Čeljevu i Klepcima navodno izrastaju tijekom sredine 1. st.

U sedmom poglavlju rada (Gospodarstvo) pokušali smo istražiti koje su gospodarske grane u antičkom razdoblju bile najzastupljenije i koje su pridonosile ekonomskom prosperitetu. U predrimsko doba autohtono se stanovništvo bavilo ponajprije poljoprivredom (poljodjelstvo i stočarstvo), dok se u antičkom razdoblju ekonomija temeljila na poljoprivredi, zanatskim djelatnostima te razgranatim trgovačkim aktivnostima. Većinu navedenih aktivnosti u antičkom razdoblju povezujemo s velikim imanjima (*latifundia*) u sklopu kojih se podižu *villae rusticae*, centri s objektima stambeno-gospodarskog karaktera.

Prva takva imanja na studijskom području podignuta su još tijekom kasnorepublikanskog razdoblja, o čemu svjedoči arheološki materijal pronađen na Crkvini u Tasovčićima. Ustvari, takve naseobinske jedinice podižu se po dolasku prvih italskih doseljenika, koji ih grade po uzoru na ostale dijelove rimske države. Prema arheološkim nalazima, od 40 rimskodobnih naselja, na njih 9 devet zabilježeni su ostatci koji upućuju na postojanje gospodarskih dobara (*villae rusticae*) izgrađenih tijekom 1. i 2. st. U pitanju su nalazišta: Crkvina (tj. Kuparica i Lazine) u Tasovčićima, Ograda u Sjekosama, Desilo u Bajovcima, Dubine u Doljanima, Tersana u Višićima, Kućišta u Višićima, Mogorjelo u Strugama, Grkov dol u Klepcima i Moševo u Grabovinama. Građa koja svjedoči o poljoprivrednoj djelatnosti, tj. poljodjelstvu pronađena je samo na nekoliko lokaliteta: Kućišta u Višićima, Crkvina u Tasovčićima, Podvornice u Dretelju, Desilo u Bajovcima, Ograde u Sjekosama i Mogorjelo u Strugama.

Prema dosadašnjim saznanjima autohtono stanovništvo je shodno klimatskim uvjetima i kvaliteti zemljišta u antičko doba uzgajalo više ratarskih kultura a od alatki za rad koristilo je motiku, budak, kramp, sjekiru-kramp, raonik, kosu, kosijer i srp. O izraženoj poljoprivrednoj djelatnosti i uzgoju žitarica svjedoči gornji kamen žrvnja pronađen na lokalitetu Podvornice (Brzumile) u Dretelju, koji je uzgred jedini nalaz takve vrste s područja Hercegovine.

Osim ratarstva, stanovništvo studijskog područja u antičkom se razdoblju osobito bavilo vinogradarstvom i maslinarstvom, koji se vjerojatno uvode i razvijaju usporedo. Intenzivniji uzgoj vinove loze započinje podizanjem rustičnih vila. Uzgojem masline i vinove loze, kao i proizvodnjom vina (uz autohtono stanovništvo) bavili su se doseljenici i njihovi potomci, veterani, iz čijih redova su mogli izrasti bogatiji trgovci. Arheološka građa koja svjedoči o intenzivnom uzgoju vinove loze i masline pronađena je na nekoliko lokaliteta. U Višićima i Mogorjelu pronađeni su dijelovi torkulara (*area*), na lokalitetu Ograda u Sjekosama spremnik-

bazen za maslinovo ulje, a na Crkvinama u Tasovčićima mnoštvo ulomaka amfora, moguće lokalno izrađenih. Drži se da su najpoznatiji i jedni od najranijih proizvođača vina i ulja braća *Papii*, koji su čini se proizvodili i ambalažu za njihovo skladištenje i distribuciju, što opet govori u prilog razgranatih trgovačkih poslova obitelji.

Stočarstvo je, smatra se, podmirivalo samo lokalne potrebe za mlijekom, mliječnim i mesnim preradevinama. Što se tiče arheoloških nalazišta s materijalom koji o tome svjedoči, dosta je skroman, a u pitanju su potkove konja, žvale, stočna zvana te makaze za šišanje vune ovaca, koji dolaze sa samo dva lokaliteta - Mogorjela i Desila u Bajovcima, Iako je materijal skroman, stočarstvo je uz poljodjelstvo bez sumnje bilo jedna od primarnih grana ekonomije. Uzgajane su ovce, koze, goveda, svinje i konji.

Iako su i o tome nalazi dosta skromni, ne smijemo smetnuti s uma mogućnost da je jedna od važnih gospodarskih grana ovoga područja zasigurno moglo biti i riječno ribarstvo (ribolov), s obzirom na bogatstvo riječnih fondova rijeke Neretve i njenih pritoka Trebižata, Bregave i Krupe. Od ribarskog su alata međutim pronađene samo osti-harpun i udice na dva lokaliteta: Višićima i Mogorjelu.

Dolaskom Rimljana dolazi i do naglog porasta zanatske proizvodnje, za što su isprva zaslužni italjski trgovci i doseljenici. Usavršavaju se neke od zanatskih djelatnosti koje su i prije bile poznate domaćem stanovništvu, npr. izrada raznovrsnog keramičkog posuđa, a neke se pojavljuju po prvi put, npr. izrada opekarskih proizvoda (krovni crijep i građevna opeka). Iako se u prva dva stoljeća carstva opekarski i keramički proizvodi uglavnom uvoze, osobito iz radionica na sjeveru Italije (npr. *Pansiana*, *Solonas* i dr.), negdje od 2. st., kao i drugdje u unutrašnjosti provincije (koja je bogata prirodnim resursima gline) dolazi do razvoja opekarske industrije i pojave prvih privatnih radionica (figlina) koje su proizvode izrađivale prvenstveno za lokalne potrebe. Preko ostataka peći i ulomaka opeke na studijskom su području takve radionice registrirane na sljedećim lokalitetima: vila na Kućištima u Višićima, Mogorjelo, Kuparica u Tasovčićima, Starina na Bivoljem Brdu te vrlo vjerojatno Desilo u Bajovcima. Osim opekarskih proizvoda - tegula i imbreksa - u nekima od njih (Višići i Mogorjelo) vjerojatno su izrađivani i keramički proizvodi (razne vrste kuhinjskog posuđa i amfore). To je zasigurno tema koja zaslužuje zasebno znanstveno istraživanje.

Na Kućištima u Višićima i Mogorjelu zabilježeni su i tragovi kovačnica s pripadajućim arheološkim materijalom. Otkrivene alatke korištene prilikom rada u kovačnicama uključuju kašiku za žar, žarač, više primjeraka kliješta, livačku kašiku, nakovanj i otikač. Za lokalitet

Mogorjelo vezani su i nalazi tkalačkih radionica, tj. alata koji je služio za rad na tkalačkom stanu (kirka-češalj te veći broj šila). Pored navedenih, među zanatskim su djelatnostima bili dobro zastupljeni i stolarski te građevinski obrt, o čemu svjedoče nalazi iz Višića, Mogorjela i Tasovčića. Pronađen je veći broj mistrija, razne vrste dljeta, klinovi za obradu metala, bušilice, sjekire, čekići, sjekira-čekić, budak-čekić, strugači za drvo, turpije, svrdla, pile, noževi za dubljenje drveta i šestar, koji se koristio u zidarskim, klesarskim i tesarskim radovima.

Na kraju, ali ne i najmanje važna gospodarska grana je bez sumnje trgovina o kojoj je iscrpnije bilo riječi u poglavlju 7.5., koja je možda i najzaslužnija za kulturnu i civilizacijsku preobrazbu prostora donjeg sliva Neretve.

Roba importirana u unutrašnjost provincije Dalmacije, ili barem onaj dio koji je danas unutar državnih granica BiH, stizala je uglavnom posredstvom Narone, u kojoj su se prvi strani (grčki) trgovci zadržavali još od 6. st. pr. Kr. Istim putem importirani su i strani proizvodi u rimsko vrijeme, o čemu indirektno svjedoče brojni nalazi republikanskog i carskog novca, brončani predmeti, razne vrste ukrasnih predmeta, stakleno i keramičko posuđe, lucerne sa žigovima *Fortis*, *Vibiani* i dr., te fragmenti opeke s pečatima brojnih sjevernoitalskih figlina građevnog materijala (crijepa i opeke) (*Pansiana*, *Solonas*, *Q. Clodi Aambrosi*, *C. Titi Hermerotis*, *M(arci) C Chresimi* i dr.), posebice zastupljeni u Višićima, Mogorjelu, Tasovčićima i Dretelju.

U osmom poglavlju "Religija i kultovi" analizirani su raspoloživi dokazi o religijskoj slici studijskog područja u antičko doba. O religiji autohtonog stanovništva nemamo izravnih potvrda. Kakva je bila religijska slika u predrimsko doba možemo tek pretpostavljati preko analogija iz susjednih ilirskih oblasti (gdje se izrazito štiju Dijana i Silvan). Vrlo je malo sigurnih dokaza o religiji i kultovima i iz rimskog vremena. Pronađen je samo jedan epigrafski spomenik koji svjedoči o prihvaćanju rimske religijske prakse i štovanju božanstava rimskog panteona. U pitanju je reljefni prikaz s posvetnim natpisom braće Kastora i Poluksa pronadjen u Dračevu, nažalost problematične datacije. Još je poznata jedna brončana figurina Afrodite/Venere i nekoliko prikaza na utilitarnim predmetima (*Amor* i *Bakho*, *Herkul*).

Osim nalaza koji upućuju na štovanje grčkih i rimskih božanstva, na studijskom je području pronadeno i nekoliko spomenika koji svjedoče o prakticiranju jevrejskog monoteizma (oni su ujedno jedine takve potvrde s prostora Bosne i Hercegovine). U pitanju su fragment reljefa u obliku menore s lokaliteta Dubine u Doljanima i keramička svjetiljka s Mogorjela u čijem je središnjem dijelu također prikazana menora.

Registrirano je više sitnih arheoloških nalaza i sakralnih objekata koji svjedoče o tome da se u razdoblju kasne antike počinje prakticirati kršćanstvo, monoteistička religija koja polako, ali sigurno potiskuje polietističku, što je bez sumnje početak jednog novog razdoblja u povijesti vjerskog života.

O ranim početcima kršćanstva vjerojatno svjedoče tajni kršćanski simboli, poput ribe, ribljih ljuski, Kristova monograma, utisnuti na keramičke svjetiljke i češalj iz Mogorjela, te prikaz ribe iz Dretelja, ali možda i simboli ribe, dupina i ribljih ljuski na mozaicima vile u Višićima. Pored tih nalaza, koji svjedoče da je kršćanstvo prakticirano još u razdoblju kada je bilo zabranjeno, brojni nalazi pripadaju vremenu od kraja 4. st. do početka 7. st. Toj fazi pripadaju bazilike s Crkvine u Tasovčićima i *basilica gemmina* s Mogorjela u Strugama, kao i veći broj nalazišta na kojima su pronađeni grobovi u obliku krova na dvije vode; Svitava, Dračevo, Gabela, Grabovine, Mogorjelo, Čapljina, Dretelj, Bivolje Brdo, Višići i Počitelj.

Romanizacija studijskog prostora izvršena je kombinacijom niza elemenata/faktora - gradnjom komunikacija i putnih postaja, doseljavanjem i kolonizacijom italskog stanovništva i veterana, urbanizacijom, tj. izrastanjem različitih naselja "rimskog" tipa te dijeljenjem civiteta, i zbog niza je razloga dovršena desetljećima prije negoli u unutrašnjosti provincije. To je za posljedicu imalo ubrzano prihvaćanje latinskog jezika i rimske kulture, tj. rimskoga načina života, religijskih ideja, pa možemo smatrati da je romanizacija, ali i urbanizacija područja općine Čapljina izvršena u relativno kratkom vremenskom razdoblju.

O tome svjedoče brojna arheološka nalazišta na kojima su osim ostataka arhitekture zabilježeni epigrafski spomenici i brojna druga pokretna arheološka građa. Iako se smatra da je samo naselje u Tasovčićima podignuto nešto poslije sredine 1. st. pr. Kr., mišljenja smo da je u isto vrijeme morao funkcionirati i niz drugih naselja, pogotovo onih uz važne putne komunikacije (Čapljina, Višići, Klepci i dr.). Na to nas upućuje njihov položaj i otkrivena arheološka građa. Obzirom da su samo na tri nalazišta, od registriranih 95, izvođena sustavna arheološka istraživanja, odgovore na to i druga pitanja dobit ćemo tek onda kada se poveća broj istraživanja i zauzme sustavniji pristup.

10. LITERATURA

10.1. Kratice časopisa i serija:

AA – Archaeologia Adriatica

ALBIH – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo

ANUBIH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

AP- Arheološki pregled, Beograd

ARR – Arheološki radovi i rasprave

AV- Arheološki vestnik

BASD – Bullettino di archeologia e storia dalmata

CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

EDCS – Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg

FSH - Franjevački samostan Humac, Ljubuški

GDIBiH – Godišnjak Društva istoričara BiH

GZM – Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo

HA – Histria antiqua

HAD – Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb

ILJug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia, Ljubljana

JAZU - Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

N. S. – Nova serija GZM, Sarajevo

NS - Naše starine

OA – Opuscula archaeologica

VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

VHAD – Vjesnik hrvatskoga arheološkog društva

WMBH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina

ZMS – Zemaljski muzej Sarajevo

10.2. Popis korištenih antičkih izvora:

ANONIMNI RAVENJANIN: Ravenatis Anonymi, Opis svijeta (*Cosmographia*), IV. V, prijevod: Suić M., 2003., Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb.

ANTONINOV ITENERARIJ 1848. - *Itinerarum Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai.

APIJAN, 1863. - Apijan, *Ilirike*, Ante Starčević, Zagreb, Danica Ilirska.

CAI VELLEI PETERCULI: *Historiae Romanae*, The Roman History, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/velleius_paterculus/home.html

GAIUS PLINIUS SECUNDUS: *Naturalis historia*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html

KLAUDIJE PTOLOMEJ: Claudius Ptolemaeus, Zemljopisni prikaz (*Geographica enarratio*) II, 16, prijevod: Suić M., 2003., Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb.

LUCIUS JUNIUS MODERATUS COLUMELLA: *De re rustica* and *De arboribus*, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Columella/home.html>

MARCUS PORIUS CATO MAIOR: *De agricultura*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/home.html

MARCUS TERENCEIUS VARRO: *De re rustica*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Varro/de_Re_Rustica/home.html

PLINIJE STARIJI, 1976. - Prijevod Mate Suića u dodatku „Antički pisci“ u knjizi „Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb.

PLINIJE STARIJI: Gaius Plinius Secundus, Zemljopis starog svijeta (*Naturalis Historia III, IV, V i VI*), prijevod: Pasini U., 2004, Split.

POJTINGEROVA KARTA, 1974. - *Tabula Peutingeriana Monumenta cartographica Jugoslaviae* I. antičke karte, Posebna izdanja knj. 17 (ed. Gavro A. Škrivanić), Beograd.

POLYBIUS, *The Histories*, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/32*.html

PSEUDO SCYLAX, *Pseudo - Scylax's Periplus: Text, Translation, and Commentary*, (ed. L. Casson), New Jersey 1989.

PUBLIUS CORNELIUS TACITVS, *De origine et situ Germanorum*, [https://la.wikisource.org/wiki/De_origine_et_situ_Germanorum_\(Germania\)](https://la.wikisource.org/wiki/De_origine_et_situ_Germanorum_(Germania))

STRÁBŌN: Γεωγραφικά, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>

STRABON, 1954. - *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. Jones), LCL, Cambridge (Mass.).

10.3. Popis literature:

ALBiH 1 - *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, TOM 1, Sarajevo, 1988.

ALBiH 3 - *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, TOM 3, Sarajevo, 1988.

ALFÖLDY, G., 1965. - Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest.

ALFÖLDY, G., 1969. - Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*. Heidelberg.

ALFÖLDY, G., 2004. - Géza Alföldy, Die 'illyrischen' Provinzen Roms: von der Vielfalt zu der Einheit, Pisa, 207-220.

ANDRIĆ, S., 2013. - Stanko Andrić, Imenica vas u staroj slavenskoj toponimiji, *Croatica, časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol. 37 No. 57, 2013, 73-129.

ANĐELIĆ, T., 1978. - Tomo Anđelić, Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara, *GZM, Arheologija, nova serija*, XXXII, 1977., Sarajevo, 1978., 293-330.

ANĐELIĆ, T., 1999. - Tomislav Anđelić, *Ranokršćanska dvojna bazilika - basilica geminata u Žitomislićima kod Mostara*, Općina Mostar - jug, Mostar, 1999.

ANĐELIĆ., P., 1959. - Pavo Anđelić, Slavenska keramika sa Crkvine u Narezima kod Čapljine, *GZM XIV*, 175 - 178.

ANTHES, E., UNVERZAGT, W., 1912. - Eduard Anthes, Wilhelm Unverzagt, *Das Kastell Alzei*, Bonner Jahrbücher, Band 122, Bonn 1912, 137 – 169.

ATANACKOVIĆ SALČIĆ, V., 1979. - Vukosava Atanacković Salčić, Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinjka), *Tribunia 5*, Trebinje, 7-36.

- ATANACKOVIĆ SALČIĆ, V., 1981a. - Vukosava Atanacković Salčić, Arheološko nalazište na području Hutova blata, *Hercegovina* 1, Mostar, 11-26.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V., 1981. - Vukosava Atanacković Salčić, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine*, XIV-XV, Sarajevo, 257-284.
- BALLIF, P., PATSCH, C., 1893. - Philipp Ballif, Carl Patsch, *Römische strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Wien.
- BASLER, Đ., 1953. - Đuro Basler, Konzervatorski zahvat na Mogorjelu, *NS*, I, Sarajevo, 145-150.
- BASLER, Đ., 1954. - Đuro Basler, Prehistorijske gradine i njihova zaštita, *Naše starine* 2, Sarajevo, 87-98.
- BASLER, Đ., 1955. - Đuro Basler, Gradina na Ošanićima kod Stoca, *NS*, III., Sarajevo, 79-93.
- BASLER, Đ., 1958. - Đuro Basler, Bazilike na Mogorjelu, *NS*, V, Sarajevo, 45 – 62.
- BASLER, Đ., 1970. - Đuro Basler, Osvrti i prikazi: Ejnar Dyggve i Herman Vetters: Mogorjelo, *GZM*, XXV, Sarajevo, 213-215.
- BASLER, Đ., 1972. - Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- BASLER, Đ., 1984. - Đuro Basler, Kasnoantičko doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 309 – 373.
- BASLER, Đ., 1985. - Đuro Basler, Nova postavka muzeja Franjevačkog samostana Humac, 100 godina muzeja na Humcu (1884-1984), *Zbornik radova*, Ljubuški, 17 – 30.
- BASLER, Đ., 1990. - Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*. Crkva na kamenu, Mostar, 1990., drugo dopunjeno i prošireno izdanje.
- BASLER, Đ., 1996. - Đuro Basler, Kasnoantičko doba- Političke prilike i društveni odnosi, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, *Biblioteka Kulturno nasljeđe*, Sarajevo, 309- 373.
- BEKAVAC, S., MILETIĆ, Ž. - 2016., Silvia Bekavac, Željko Miletić, Stanovnicima Narone – municipibus municipii, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb, 237-246.
- BENAC, A., ČOVIĆ, B., ALIREJSOVIĆ E., 1975. - Alojz Benac, Borivoj Čović, Edina Alirejsović, Simpozij, Međunarodni kolokvij - Utvrđena ilirska naselja, *PI XXIV-6*, Sarajevo.

- BENAC, A., ČOVIĆ, B., ALIREJSOVIĆ E., 1984. - Alojz Benac, Borivoj Čović, Edina Alirejsović, Simpozij - Duhovna kultura Ilira, *PI LXVII-11*, Sarajevo.
- BENAC, A., ČOVIĆ, B., PAŠALIĆ E., 1964. - Alojz Benac, Borivoj Čović, Esad Pašalić, Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. *PI IV-1*, Sarajevo.
- BENAC, A., ČOVIĆ, B., PAŠALIĆ E., 1967. - Alojz Benac, Borivoj Čović, Esad Pašalić, Simpozij o Ilirima u antičko doba, *PI V-2*, Sarajevo.
- BETZ, A., 1938. - Artur Betz, *Untersuchungen zur Militargeschichte der romischen Provinz Dalmatien*, Rudolf M. Rohrer, Wien-Beč, 1-75.
- BLAU, O., 1877. - Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*, Berlin.
- BOJANOVSKI, I., 1962. - Ivo Bojanovski, Rimska cesta Narona-Leusinium (prethodna istraživanja), *GZM*, XVII, Sarajevo, 111-113.
- BOJANOVSKI, I., 1964(a). - Ivo Bojanovski, Dretelj, Čapljina – antički grob sa grobnim oltarom, *Arheološki pregled*, 6, Beograd, 101-106.
- BOJANOVSKI, I., 1964(b). - Ivo Bojanovski, Bilješke iz arheologije I [Archaeology notes I]. *N. S. IX*, Sarajevo, 1964, 193–198.
- BOJANOVSKI, I., 1964c. - Ivo Bojanovski, Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija, *Naše starine*, 9, Sarajevo, 103-121.
- BOJANOVSKI, I., 1967. - Ivo Bojanovski, Iz rada arheološkog referata Zavoda, Bilješke iz arheologije II, *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine, XI, Sarajevo, 187-197.
- BOJANOVSKI, I., 1969. - Ivo Bojanovski., E. Dyggve, H. Vetters, Mogorjelo. (Prikaz), *NS* 12, Sarajevo, 191 –196.
- BOJANOVSKI, I., 1969a. - Ivo Bojanovski, Mogorjelo – rimsko Turre, (Prilog topografiji provincije Dalmacije)” [Mogorjelo – Roman Turre (Contribution to the topography of the province of Dalmatia)] *GZM*, XXIV, 137-163.
- BOJANOVSKI, I., 1969c. - Ivo Bojanovski, Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara, *Naše starine*, XII, Sarajevo, 27-54.

- BOJANOVSKI, I., 1973. - Ivo Bojanovski, Problem ubikacije Bigeste: povodom nalaza novog miljokaza na Humcu kod Ljubuškog, *GZM, Nova serija, XXVII/XXVIII*, Sarajevo, 303-311.
- BOJANOVSKI, I., 1973. - Ivo Bojanovski, Rimska cesta Narona - Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta., *Godišnjak ANUBiH*, Centar za balkanološka ispitivanja 10/8, Sarajevo, 137-188.
- BOJANOVSKI, I., 1974. - Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974.
- BOJANOVSKI, I., 1977. - Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I. Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora. *ANU BIH, XV, CBI*, Sarajevo, 83-153.
- BOJANOVSKI, I., 1978a. - Ivo Bojanovski, Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini, *Tribunia 4*, Trebinje, 161-187.
- BOJANOVSKI, I., 1978b. - Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II - Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima. *Godišnjak, CBI*, Tom XVII, Sarajevo, 51-127.
- BOJANOVSKI, I., 1980. - Ivo Bojanovski, Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, *Izdanja HAD*, Split, 181-192.
- BOJANOVSKI, 1981. - Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III - Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, *ANU BIH, Godišnjak XIX, CBI 17*, Sarajevo, 125-199.
- BOJANOVSKI, I., 1983. - Ivo Bojanovski, Trebinje - rimsko Asamo (*Asamum*) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura, *Tribunia, 7*, Trebinje, 7-32.
- BOJANOVSKI, I., 1985. - Ivo Bojanovski - Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, *Tribunia, IX*, Trebinje, 7-24.
- BOJANOVSKI, I., 1988. - Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.
- BUBIĆ, V., 2016. - Vinka Bubić, Tipologija i topografija kasnoantičkih grobova u arheološkom krakoliku srednje Dalmacije, Zagreb, doktorski rad.
- BULIĆ, F., 1892. - Frane Bulić, Scavi nell' antico cimitero cristiano di Manastirine a Salona, *BASD 15*, Split, 145 – 156.

- BULIĆ, F., 1907. - Frane Bulić, Sterro dell'abside della basilica cemeteriale dei martiri salonitani a Manastirine di Salona nell'a 1874, *BASD XXX*, Split, 90-99.
- BULJEVIĆ, Z., 1999. - Zrinka Buljević, Njive-Podstrana: Groblje iz vremena seobe naroda u Naroni, istraživanja 1994. *VAHD*, Vol. 90-91 No. 1, Split, 1999, 201-293.
- BUORA, M., 1983. - Maurizio Buora, Produzione e commercio dei laterizi dell'agro di Iulia Concordia, *In il Noncello*, 57, 135-234.
- BURIĆ T., 2000. - Tonči BURIC, Arheološka topografija otoka Drvenika i Ploče, *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 27, Split, 35-54.
- BUSULADŽIĆ, A., 2005. - Adnan Busuladžić, Potkove pohranjene u antičkoj zbirci Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine, *Opuscula Archaeologica* Vol. 29, Zagreb, 247 – 274.
- BUSULADŽIĆ, A., 2006. - Adnan Busuladžić, Zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela, *VAMZ*, 3. s., XXXIX, Sarajevo, 187–200.
- BUSULADŽIĆ, A., 2007. - Adnan Busuladžić, *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- BUSULADŽIĆ, A., 2008 (2009.). - Adnan Busuladžić, Zbirka fibula iz Mogorjela, *Opusc.archaeol.* 32, Sarajevo, 21-54.
- BUSULADŽIĆ, A., 2008. - Adnan Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- BUSULADŽIĆ, A., 2011a. - Adnan Busuladžić, Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela, Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini. Radovi kolokvija rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije, *Izdanja HAD-a*, 27, Zagreb, 345-361.
- BUSULADŽIĆ, A., 2011b. - Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- BUSULADŽIĆ, A., 2011c. - Adnan Busuladžić, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, *Godišnjak CBI*, 40, Sarajevo, 179-196.
- BUSULADŽIĆ, A., 2014. - Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

- BUSULADŽIĆ, A., 2015. - Adnan Busuladžić, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Godisnjak*, 44, CBI. ANUBiH, Sarajevo, 169-231.
- BUSULADŽIĆ, A., 2016. - Andan Busuladžić, Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Godisnjak*, ANUBiH, 45, Sarajevo, 63-104.
- BUZOV, M., 2009. - Marija Buzov, Rimsko osvajanje Like, *Institut društvenih znanosti Ivo Pilar*, Zagreb, 141 - 167.
- CAMBI, N, PASINI, U, 1980. - Nenad Cambi, Uroš Pasini, Antički izvori o Naroni, u: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, *HAD* 5, Split, 279-293.
- CAMBI, N., 1985. - Nenad Cambi, Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 24, *Razdio povijesnih znanosti* (11), 1984-85, Zadar 1985, str. 33-59.
- CAMBI, N., 1987/1988. - Nenad Cambi, Nadgrobna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27 (14), Zadar, 93-114.
- CAMBI, N., 1988a. - Nenad Cambi, Antička Narona, urbanistička topografija i kulturni profil grada. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup Metković 4-7. listopada 1977., *HAD*, Split., Zagreb, 127-153.
- CAMBI, N., 1988b. - Nenad Cambi, Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici, u: *Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo, 6-7. oktobar 1988., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Posebna izdanja, Sarajevo, 39-56.
- CAMBI, N., 1999. - Nenad Cambi, *Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici*. U: *Narona*, (ed. E. Marin). Zagreb - Opuzen str. 149-177.
- CAMBI, N., 2013. – Nenad Cambi, Romanization of the western Illyricum from religious point of view, *Godisnjak*.CBI.ANUBiH-42, Sarajevo, 71 -88.
- CARL MALY, J., 1927. - Joseph Carl Maly, Mogorjelo, 1918 Eine floristische Skizze, *GZM*, sv. 1, Sarajevo, 85-110.
- CESARIK, N., 2020. - Nikola Cesarik, Rimaska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata, Zadar, doktorski rad.

- ČAČE, S., 1979. - Slobodan Čače, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 18(8), Zadar, 43–125.
- ČAČE, S., 1991. - Slobodan Čače, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e., *Diadora*, 13, Zadar, 55–76.
- ČAČE, S., 1993. - Slobodan Čače, Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 35, Zadar, 1–35.
- ČAČE, S., 1995. - Slobodan Čače, Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina, Zadar: *Arheološki muzej Zadar*, (Katalozi i monografije 3).
- ČELEBI, E., 1967. - Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Svjetlost, Sarajevo.
- ČOVIĆ, B., 1984. - Borivoj Čović, Bronzano i željezno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 101 – 191.
- ČREMOŠNIK, I., 1951. - Irma Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *GZM, VI*, Sarajevo, 241-270.
- ČREMOŠNIK, I., 1952. - Irma Čremošnik, Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, *GZM, VII*, Sarajevo, 241-271.
- ČREMOŠNIK I., 1962. - Irma Čremošnik, Nalaz terre sigillate chiave iz Višića (Čapljina) – Der Fund von *Terra sigillata chiara* aus Višići (Čapljina). *GZM, Nova serija XVII*, Sarajevo, 115–140.
- ČREMOŠNIK, I., 1963. - Irma Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *GZM, N.S. XVIII*, Sarajevo, 103-125.
- ČREMOŠNIK, I., 1965. - Irma Čremošnik, Rimaska vila u Višićima, *GZM, N. S, XX*, Sarajevo, 147-260.
- ČREMOŠNIK, I., 1984. - Irma Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- ČREMOŠNIK, I., 1990. - Irma Čremošnik, Rimaska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike, *Arheološki vestnik* 41, Ljubljana, 355-364.
- ČURČIĆ, V., 1907. - Vejsil Čurčić, Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c. kr. naravslovnoga dvorskoga muzeja u Beču, *GZM, 1*, Sarajevo, 203-214.

- DIMITRIJEVIĆ, S., TEŽAK GREGL, T., MAJNARIĆ PANDŽIĆ, N., 1998. - Stojan Dimitrijević, Tihomila Težak Gregl, Nives Majnarić Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb.
- DIVKOVIĆ, M., 1900. - Mirko Divković, *Latinsko – hrvatski rječnik za škole*. Zagreb.
- DODIG, R., 2005./2006. - Radoslav Dodig, Hommage: Carl Patsch (1865.-1945.) Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope - Nekadašnja gustoća naselja ilirskoga krša, Akademija znanosti u Beču, Izvješće sa sjednice 1. ožujka 1933. godine. *Status* 8, Mostar, 152-180.
- DODIG, R., 2010. - Radoslav Dodig, *Kulturno-povijesni vodič kroz Hercegovinu i Bosnu*, Ogranak matice hrvatske, Čitluk.
- DODIG, R., 2012. - Radoslav Dodig, Elaborat, Istraživanja na koridoru Vc Bijača-Kravica: Grobovi na lokalitetu Sekulan, Zvirici, 11.-13.1.2012., Ljubuški, 1-4.
- DODIG, R., 2013. - Radoslav Dodig, De Ardiaeis notae, *Hrvatski neretvanski zbornik* 5, Zagreb, 35-61.
- DODIG, R., 2013a. - Radoslav Dodig, Bilješke o Ardijejcima, *Hrvatski neretvanski zbornik* 5, Zagreb, 35 – 60.
- DODIG, R., 2013b. - Radoslav Dodig, Prapovijesni spomenici i grobovi na području Zvirica i Zvirovića, *e-Zbornik, Elektronički zbornik radova Građevinskog fakulteta*, 6, 128-144.
- DODIG, R. - Radoslav Dodig, Natpis CIL III, 1818 (L. Riccius et al.), Hercegovački arheološki portal (22. 5. 2014.) <https://arheohercegovina.com/2014/05/22/natpis-cil-iii-1818-l-riccius-et-al-2/#more-782>.
- DOMIĆ KUNIĆ, A., 2006. - Alka Domić Kunić, Bellum Pannonicum (12. – 11. pr. Kr.). Posljednja faza osvajanja južne Panonije. *VAMZ* 39 (1), Zagreb, 59 – 164.
- DŽINO, D., 2008. - Danijel Džino, „The „Praetor“ of Propertius 1.8 and 2.16 and the origins of the province of Illyricum“, *Classical Quarterly*, 58 (2), Oxford, 699 – 703.
- DŽINO, D., 2010. - Danijel Džino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge.
- DŽINO, D., DOMIĆ KUNIĆ, A. - 2013., Danijel Džino, Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Zagreb.
- EJNAR, D., HERMANN, V., 1966. - Dyggve Ejnar, Veters Hermann, *Mogorjelo. Ein spätantiker Herrensitz im römischen Dalmatien*, Wien, Graz, Köln.

- EVANS A. J., 1883. - Arthur John Evans, Antiquarian Researches in Illyricum, *Westminster*, 68-78.
- FERJANČIĆ, S., 2002. - Snežana Ferjančić, Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I. – III. vek n. e, *Srpska akademija nauka i umjetnosti*, Beograd.
- FIALA, F., 1895. - Franjo Fiala, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, *GZM*, I, Sarajevo, 365-378.
- FIALA, F., 1896. - Franjo Fiala, Arheološke vijesti, *GZM*, I, Sarajevo, 343-357.
- GABRIČEVIĆ, B., 1980. - Branimir Gabričević, Naroni i Grci, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup – Metković, 4-7, 1977, *Izdanje HAD-a*, Split, 161-169.
- GLAVIČIĆ, M., 2002. - Miroslav Glavičić, Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije, doktorska disertacija, Zadar.
- GLAVIČIĆ, M., 2003. - Miroslav Glavičić, Naroni i drugi gradski uglednici, *Arheološka istraživanja u Naroni i Dolini Neretve*, Metković, 2001, Zagreb-Metković-Split, 221-232.
- GLICKSMAN, K., 2005. - Kristina Glicksman, Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia, *Opuscula archaeologica*, Vol. 29, No. 1, Zagreb, 189 — 230.
- GRUPA AUTORA, 2014. - *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, Sarajevo.
- ILAKOVAC, B., 1998. – Rekonstrukcija rimskog tijeska za masline u Mulinama na otoku Ugljanu, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 40. Zadar, 1-26.
- ILIĆ, O., 2012. - Olivera, R. Ilić, Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do prve polovine V veka, Beograd, doktorska disertacija.
- IMAMOVIĆ, E., 1977. - Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- IMAMOVIĆ, E., 1987. - Enver Imamović, Osvrt na stočarstvo predantičkog i antičkog doba na području rimske provincije Dalmacije, *Acta historico – oeconomica Iugoslaviae* 14, Zagreb, 21 – 44.
- IMAMOVIĆ, M., 2014. - Mersiha Imamović, Rimske ciglane u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova sa konferencije i radionica projekta BIHERIT*, Ljubljana 2014, 171-177.

- IVČEVIĆ, S. 2003. - Sanja Ivčević, Antički metalni predmeti iz Narone, u: Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, *HAD* 22, Zagreb – Metković – Split, 129-167.
- IVLEVA T., 2012. - Tatiana, Ivleva, *In Search of Veterans of the Roman Army on the Frontier: Material Culture Evidence*, 437-443.
- JACOBI, L., 1897. - Louis Jacobi, *Das Römerkastell Saalburg*, Bad Homburg.
- JADRIĆ, I., 2007. - Ivana Jadrić, Primjer za trgovinu vinom i maslinovim uljem u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, Zagreb, 354-355.
- JERKOVIĆ, R., 1940. - Radovan Jerković, Gabela (Prilog povijesti donje Neretve), *Napredak*, *Hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo, 101 - 121.
- JERKOVIĆ, R., 1941. - Radovan Jerković, Dvije stare tvrđave na ušću Neretve (Brštanik i Koš), *pretiskano iz Napredak 1941.*, Sarajevo, 183-191.
- JOVIĆ GAZIĆ V., 2011. - Vedrana Jović Gazić, Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, *Archaeologia Adriatica*, 5, Split-Trogir-Zadar, 151-196.
- JOVIĆ GAZIĆ, V., 2015. - Vedrana Jović Gazić, *Razvoj urbanizma na prostoru rimske provincije Dalmacije na prijelazu iz antike u srednji vijek*, Doktorska disertacija (neobjavljena, ustupljena od autorice na korištenje).
- JURAS, I., JURKOVIĆ PEŠIĆ, 2016. - Ivana Juras, Filipa Jurković Pešić, Tegule s pečatom iz Antičke zbirke Arheološkog muzeja Zadar, *Diadora, glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, Vol. 30, Zadar, 31-75.
- KAIĆ, I., 2013. - Iva Kaić, *Rimski svijet u malome, geme kao svjedočanstva svakodnevnog života*, Zagreb.
- KAPIDŽIĆ, H., 1967. - Hamdija Kapidžić, Izvještaji dr. Karla Pača o Mogorjelu, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. VII, knj. 7, Sarajevo 1967, 571 – 618.
- KIEPERT, H., 1878. - Heinrich Kiepert, *Lehrbuch der alten geographie*, Berlin.
- KIENAST, D., 1990. - Dietmar Kienast, *Römische Keisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.

- KIRCHHOFFER, S., KURILIĆ, A., 2011. - Sonja Kirchhoffer, Anamarija Kurilić - Suvremeni metodološki pristupi rimskodobnom stambenom prostoru i mogućnost njihove primjene u istraživanju prostora Liburnije *Histria Antiqua*, Vol. 20 No. 20, Zadar, 333-345.
- KLAIĆ, V., 1882. - Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb.
- KOVÁCS, P., 2008. - Peter Kovács, *Some notes on the Division of Illyricum*, in: I. Piso (ed.), *Die Römischen Provinzen, Begriff und Gründung*, Cluj-Naposa, 237-248.
- KRAHE, H., 1929. - Hans Krahe, *Lexicon Atillyrischer Personennamen*, Heidelberg.
- KRALJEVIĆ, G., 1979. - Gojko Kraljević, Antički novci iz okolice Čapljine, *GZM*, N. S. XXXIV, Sarajevo, 127-135.
- KUBITSCHKEK, W., 1924. - Wilhelm Kubitschek, Dalmatinische Notizen, *Strena Buliciana*, Zagreb 1924, 209-219.
- KURILIĆ, A. 2010. - Anamarija Kurilić, Komemoratori i pokojnici s liburnskih cipusa: tko su, što su i odakle su? *Asseria*, 8, 131-274.
- KURILIĆ, A., 1999. - Anamarija Kurilić, Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge, doktorska disertacija (rukopis), *Filozofski fakultet u Zadru*, Zadar.
- KURZ, K., 1970. - Karel Kurz, *Die Wirtschaftsgebiete im vorromischen Dalmatien*, Praha.
- MARDEŠIĆ, J., 2006. - Jagoda Mardešić, Tegule s pečatima iz starog fonda arheološke zbirke u Vidu kod Metkovića, *Vjesnik zarheologiju i povijest dalmatinsku* 99, Split, 99-112.
- MARIĆ, A., 2013. - Almir Marić., Religijske prilike na području Gornje Neretve u antičko doba, *Časopis Fakulteta humanističkih nauka* 8, Mostar, 29-46.
- MARIĆ, A., 2014. - Almir Marić., *Servile caput* - Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Godišnjak. CBI.ANUBiH*, 43, Sarajevo, 135-148.
- MARIĆ, A., 2015. - Almir Marić, Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine, Doktorska disertacija, Sarajevo.
- MARIĆ, A., 2016. - Almir Marić., Hispanske kohorte u logoru na Humcu, *Časopis Fakulteta humanističkih nauka* 11, Mostar, 11-30.
- MARIĆ, A., 2016. - Almir Marić., Prva kohorta Belga i njeni pripadnici u ljubuškom kraju, *Godišnjak, CBI.ANUBiH-45*, Sarajevo, 105-118.

- MARIĆ, A., 2018. - Almir Marić, Oslobođenici u zaleđu Narone, *Hercegovina* 17, Mostar, 37-57.
- MARIĆ, Z., 1964. - Zdravko Marić, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, U Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, održan 15. i 16. maja 1964., Sarajevo, *Posebna izdanja IV CBI I*, 177-213.
- MARIĆ Z., 1972. - Zdravko Marić, Ošanići – centar Daorsa – kulturno hitorijske značajke, u „jadranska obala u ptohistoriji, kulturni i etnički problemi“, *Simpozij održan u Dubrovniku*, 19-23.
- MARIĆ, Z., 1973. - Zdravko Marić, Arheološko istraživanje na gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine, *GZM, N. S, XXVII/XXVIII*, Sarajevo, 173-235.
- MARIĆ, Z., 1973. - Zdravko Marić, Daorsi, Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi, ANU BiH, *Godišnjak CBI 8/10*, Sarajevo, 109 – 137.
- MARIĆ, Z., 1975a. - Zdravko Marić, Daorsi-predslavenski stanovnici Hercegovine, *Most II /4.*, 77.-86.
- MARIĆ, Z., 1975b. - Zdravko Marić, Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, *ANUBiH, Posebna izdanja CBI 24*, Sarajevo, 103-113.
- MARIĆ, Z., 1979. - Zdravko Marić, Depo pronađen u ilirskom gradu Daors... (2. st. p. n. e.), *GZM, XXIII*, Sarajevo, 23-113.
- MARIĆ, Z., 1984. - Zdravko Marić, Daorsi, Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije, Ljubljana, *Narodni mjuzej*, 70.-71.
- MARIĆ, Z., 1986. - Zdravko Marić, Grčki (helenski) uticaji na Hercegovinu od 8. do 1. stoljeća prije n. e., *Most XIV*, 95-100.
- MARIĆ, Z., 1989. - Zdravko Marić, Daorsi i Narona (koreferat uz referat Nenada Cambia o Naroni). U: Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturalnih kretanja u jugoistočnoj Evropi, Sarajevo, 6.-7. oktobar 1988. Posebna izdanja, Sarajevo, *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*, 57-59.
- MARIJANOVIĆ, B., 2001. - Brunislav Marijanović, Značenje Neretve u prostornom rasporedu prapovijesnih kultura, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve : znanstveni skup: Metković, 6.-9. listopada 2001.*, Metković, 321-328.

- MARIJANOVIĆ, I., 1990. - Ivana Marijanović, Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini, *GZM, N. S.*, 45, Sarajevo, 109-136.
- MARŠIĆ, D., 1997 - Dražen Maršić, Novi nadgrobni natpisi s jugoistočne salonitanske nekropole, *RFFZd*, 35, Zadar, 101-128.
- MARŠIĆ, D., 1999. - Dražen Maršić, Nekoliko bilješki o steli Svetonija Jonija, *RFFZd*, 38 (25), Zadar, 67-84.
- MARŠIĆ, D., 2013. - Dražen Maršić, Funerary Altars of Roman Iader. The study of the topical character and function of funerary altars of the Roman province of Dalmatia, *Sepulkralna skulptura Zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog carstva* (ur./eds.; N. Cambi, G. Koch, Split, 383-418.
- MATIJAŠIĆ, R., 1983. - Robert Matijašić, Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni adriatiche, *Mélanges de l'école française de Rome* 95 (2), 961-995.
- MATIJAŠIĆ, R., 1985. - Robert Matijašić, Radionički žigovi na antičkim opekama zbirke Arheološkog muzeja Istre, *Jadranski zbornik*, 12, Pula- Rijeka, 287-303.
- MATIJAŠIĆ, R., 1989. - Robert Matijašić, Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13, Zagreb, 61-71.
- MATIJAŠIĆ, R., 2002. - Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula.
- MATIJAŠIĆ, R., 2009. - Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb.
- MATIJEVIĆ, I., 2015. - Ivan Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*, Zadar.
- MAYER, M I OLIVÉ, 2016. - Marc Mayer i Olivé, La progresiva institucionalización de una ciudad adriática: Naron, „Voce concordia“. *Scritti per Claudio Zaccaria* (ur. F. Mainardis), *Antichità Altoadriatiche*, LXXXV, Trieste, 483-496.
- MEDINI, J., 1980. - Julijan Medini, Uloga oslobođenika u životu Narone, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, *Znanstveni skup Metković*, Split, 195-206.
- MEILLET, E., A., A., 1959. - Ernout, Alfred i Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 4. izd. (Paris).

- MILETIĆ, Ž., 2003. - Željko Miletić, Religijski život u Naroni, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 22, Zagreb-Metković-Split, 215-219.
- MILETIĆ Ž., 2004. - Željko MILETIĆ, O rimskim cestama na aserijatskom području, *Asseria*, 2, Zadar, 7-21.
- MILETIĆ, Ž., 2006. - Željko Miletić, Roman Roads along the Eastern Coast: State of Research, Les routes de l'Adriatique antique - Géographie et économie. Putovi antičkog Jadrana - Geografija i gospodarstvo, Bordeaux - Zadar: *Institut Ausonius Bordeaux - Sveučilište u Zadru*, 125-136.
- MILETIĆ, Ž., 2011. - Željko Miletić, Production of tegulae in Burnum in the context of building activities, Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, *Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija*, Crikvenica, 23.-24. listopada 2008., Crikvenica, 263-277.
- MILIĆEVIĆ-CAPEK, I., 2004. - Ivanka Milićević Capek, Slučajno arheološko nalazište u Doljanima kod Čapljine (preliminarno izvješće), *Hercegovina* 18 (10), Mostar, 219-222.
- MILLER, C., 1916. - Conrad Miller, *Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart.
- MIRNIK I., 1981. - Ivan Mirnik, *Coin hoards in Yugoslavia*, Oxford.
- MITCHELL, S., 1976. - Stephen Mitchell, Legio VII and the Garrison of Augustan Galatia, *The Classical Quarterly*, Oxford, 298-308.
- MOMMSEN, T., 1873. - Teodor Mommsen, *Corpus inscriptionum Latinarum III*, Berlin.
- MULOVIĆ, E., 2018. - Edin Mulović, Katalog kamene arheološke zbirke muzeja Hercegovine Mostar, *Muzej Hercegovine Mostar*, Mostar.
- NAGY, T., 1970. - Tibor Nagy, Der Aufstand der pannonisch-dalmatinischen Völker und die Frage der Zweiteilung Illyricums. In: *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 459-466.
- NOVAK, G., 1948. - Grga Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Historijski zbornik I*, Zagreb, 129-152.
- NOVAK, G., 1965. - Grga Novak, Questiones Epidauritanae, Rad *JAZU* 339, Zagreb, 97-140.

- PACI, G., 2007. - Gianfranco Paci, Narona: le iscrizioni delle mura e la storia della città sul finire dell'età repubblicana, *Convegno „Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana“*, Castello di Udine 4 aprile 2006, 2007, 17-34.
- PANDŽA, Ž., VUKOREP, S., 2016. - Željka Pandža, Stanislav Vukorep, Rimska cesta od Vida (Narona) u dolini Neretve do sela Cicina - Hum kod Trebinja, *Hercegovina 2*, Mostar, 25-63.
- PAPAZOGLU, F. 1969. - Fanula Pazoglu, Srednjobalkaska plemena u predrimsko doba, *Djela XXX, Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 1, Sarajevo.
- PASCAL, B., 1976. - Bennett Pascal, Rex Nemorensis, Numen, vol. 23, no. 1, *Brill Academic Publishers*, Leiden.
- PAŠALIĆ, E., 1953. - Esad Pašalić, Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u BiH, [New contributions to the study of Roman roads in BiH]. *GZM, N. S*, VIII, Sarajevo, 277–287.
- PAŠALIĆ, E., 1958. - Esad Pašalić, O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju) [Hodological questions in the study of ancient history (with particular reference to this country)]. *GDIBiH*, IX, Sarajevo, 139–175.
- PAŠALIĆ, E., 1960. - Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- PAŠALIĆ, E., 1965. - Esad Pašalić, Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji [The problem of investigating Illyrian and Roman roads in the province of Dalmatia]. *Radovi FF 3*, Sarajevo, 243–260.
- PAŠALIĆ, E., 1967. - Esad Pašalić, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, *ANUBIH, Posebna izdanja V, CBI II*, Sarajevo, 111 – 137.
- PAŠALIĆ, E., 1996. - Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Biblioteka Kulturno nasljeđe*, Sarajevo, 191- 307.
- PAŠKVALIN, V., 1958. - Veljko Paškvalin, Tri rimska natpisa sa područja Bosne i Hercegovine, *GZM*, XIII, Sarajevo, 153-157.
- PAŠKVALIN, V., 1963. - Veljko Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *GZM, N.S*, XVIII, *Arheologija XVIII*, 127 – 153, Sarajevo.
- PAŠKVALIN, V., 1974. - Veljko Paškvalin, Interpretacija likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina), *Starinar XXIII 1972*, Beograd, 53 – 61.

PAŠKVALIN, V., 1976. - Veljko Paškvalin, Antički torkular u Bihovu kod Trebinja, *GZM*, XXIX, Sarajevo, 289 – 293.

PAŠKVALIN, V., 1986. - Veljko Paškvalin, O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba” [Fortifications in Bosnia and Herzegovina in Roman times]. In: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije *Materijali XXII*, Novi Sad, 153–162.

PAŠKVALIN, V., 2003a. - Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone – arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo.

PAŠKVALIN, V., 2003b. - Veljko Paškvalin, Arheološki nalazi iz Mogorjela kod Čapljine, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: znanstveni skup Metković, 6-9. listopada 2001, HAD, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* ; sv. 22, Metković, 253-266.

PAŠKVALIN, V., 2012. - Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANUBIH Djela Knjiga LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 9, Sarajevo.

PATSCH, C., 1896. - Carl Patsch, Novci iz Apollonije i Dyrrhachija, *GZM*, VIII, Sarajevo, 415-422.

PATSCH, C., 1900. - Carl Patsch, Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine, *GZM*, XII, Sarajevo, 169-193.

PATSCH, C., 1901. - Carl Patsch, *Daversi*, Paulys Real Encyclopadie der Classischen Altertumwissenschaften, Vierter Band, Stuttgart.

PATSCH, C., 1902. - Carl Patsch, Pojedini nalazi iz rimskog doba, *GZM*, XIV, Sarajevo, 1-16.

PATSCH, C., 1904a. - Carl Patsch, Arheološko-epirafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije, *GZM*, Sarajevo, 33-60.

PATSCH, C., 1904b. - Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Sechster Teil, *WMBH* 9, Wien, 171–305.

PATSCH, C., 1906. - Carl Patsch, Pseudo - Skylaxovo jezero, Prinos povijesti donjeg poriječja Neretve, *GZM*, XVIII, Sarajevo, 367- 390.

PATSCH, C., 1907. - Carl Patsch, *Zur geschichte und topographie von Narona*, Wien.

- PATSCH, C., 1908. - Carl Patsch, Prijevod djela Karl Patsch - Kleinere Untersuchungen in und um Narona - Manja istraživanja u Naroni i oko nje, *Matica hrvatska ogranak u Metkoviću*, Metković, 1997.
- PATSCH, C., 1911. - Carl Patsch, *Bosnien und Herzegowina in römischer Zeit*, Institut za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
- PATSCH, C., 1912a. - Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *WMBH 12*, Wien, 68-167.
- PATSCH, C., 1912b. - Carl Patsch, Iz Narone, *GZM*, XXIV, Sarajevo, 597-602.
- PATSCH, C., 1914. - Carl Patsch, Zbirka rimskih i grčkih starina u bos.- herc. Zemaljskom muzeju, *GZM*, XXVI, Sarajevo, 141-220.
- PATSCH, C., 1933. - Carl Patsch, *Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope - Nekadašnja gustoća naselja ilirskoga krša*, Akademija znanosti u Beču, Izvješće sa sjednice 1. ožujka 1933. godine. Prijevod Patscheva djela s njemačkoga uradio je dr. Ivica Šarac, a lekturu i prijevode s grčkoga, latinskoga i talijanskoga Radoslav Dodig, "Hommage: Carl Patsch (1865.-1945.)", *Status* 8, Mostar, 2005./2006, 152-180.
- PATSCH, C., 1996. - Carl Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Matica Hrvatska Ogranak u Metkoviću, Metković.
- PATSCH, C., 1997. - Carl Patsch, *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Matica Hrvatska Ogranak u Metkoviću.
- PAVAN, M., 1958. - Massimilino Pavan, *Ricerche Sulla provincia Romana di Dalmazia*, Venezia.
- PEDIŠIĆ, I., PODRUG, E., 2008. - Ivan Pedišić, Emil Podrug, Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *Opuscula archaeologica*, Vol. 31, Zagreb, 81-142.
- PERIŠA, D., 2008. - Darko Periša, Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?, Zbornik radova posvećenih Nenadu Cambiju, *Archaeologia Adriatica*, 2, Zadar, 507-517.
- PINDER, PARTHEY, 1860. - Moritz Eduard Pinder, Gustav Parthey, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis geographica*, Berolini (Berlin).
- PINJUH, D, VLAŠIĆ, A., 2021. - Dijana Pinjuh, Anđelko Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo, 2021., (u tisku).

- PINJUH, D., VLAŠIĆ, A., 2018. - Dijana Pinjuh, Anđelko Vlašić, Hercegovački sandžak u *Putopisu* Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Klobuka do Konjica, *Historijski zbornik*, Vol. 71 No, 2, Zagreb, 241-268.
- POPOVIĆ, I., 1988. - Ivana Popović, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd.
- PULJIĆ, I., 1994. - Ivica Puljić, *Hutovo*, Mostar.
- RADIĆ, D., 2003. - Dinko Radić, Uloga doline Neretve i „otočnog mosta“ u povezivanju istočne i zapadne jadranske obale, Izdanja *HAD*-a 22, Zagreb, 305-320.
- RADIMSKY, V., 1893. - Vaslav Radimsky, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *GZM*, V, Sarajevo, 479- 498.
- RADIMSKÝ, V., 1894. - Václav Radimský, Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini, *GZM*, Sarajevo, 533-540.
- RADMAN LIVAJA, I., 2014. - Ivan Radman Livaja, Romanizacija, *Klasični Rim na tlu Hrvatske, Arhitektura, Urbanizam, Skulptura*, Zagreb, 15 – 20.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1969. - Duje Rendić-Miočević, *Ilirska oniomastika*, Split.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. - Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Književni krug, Split.
- RIGHINI, V., 1998. - Valeria Righini, I bolli laterizi di età romana nella Cispadana. Le Figlinae. Parte prima, 29-68.
- SALWAY, B., 1994. - Benet Salway, What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B. C. To A. D. 700. *JRS*, 84, London, 124 – 145.
- SANADER, M., 2006. - Mirjana Sanader, O antičkoj provincijalnoj arheologiji u Hrvatskoj, s naglaskom na gospodarstvu, *Opuscula archaeologica* 30 No 1, Zagreb, 143-182.
- SERGEJEVSKI, D., 1938. - Dimitrije Sergejevski, Rimski spomenici iz Bosne, *Spomenik Srpske kraljevske akademije nauka* LXXXVII, Beograd, 95-131.
- SERGEJEVSKI, D., 1940. - Dimitrije Sergejevski, Rimski natpisi iz Bosne, užičkog kraja i Sandžaka, *Spomenik Srpske kraljevske akademije nauka*, XCIII, Beograd, 13-160.
- SERGEJEVSKI, D., 1948. - Dimitrije Sergejevski, Rimski natpisi iz Nevesinjskom Polju, *GZM*, N. S, III, Sarajevo, 1948, 43-62.

- SERGEJEVSKI, D., 1959. - Dimitrije Sergejevski, Bazilike u Nerezima i Docu, *GZM*, NS, XIV, Sarajevo, 163-173.
- SERGEJEVSKI, D., 1962a. - Dimitrije Sergejevski, Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe, *GZM*, N. S, XVII, Sarajevo, 75-109.
- SERGEJEVSKI, D., 1962b. - Dimitrije Sergejevski, Rimska cesta Narona - Leusinuium, *GZM*, N. S, XVII, Sarajevo, 111-113.
- SILAJDŽIĆ, T., 2018. - Tarik Silajdžić, Tipologija rimskih ciglana s područja Bosne i Hercegovine prilog poznavanju rimske građevinske djelatnosti u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS, Broj 2*, Sarajevo, 231 – 266.
- SISANI, S., 2011. - Simone Sisani, In pagis forisque et conciliabulis. Le strutture amministrative dei distretti rurali in Italia tra la media repubblica e l'età imperiale, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, CDVIII, 2011, Memorie, serie IX, vol. XXVII, fasc. 2, Roma, 2011, 543-780.
- SKOK, P., 1915. - Petar Skok, Pojave vulgarno latinskog jezika na natpisima riske provincije Dalmacije, *Djela jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga XXV*. Zagreb.
- SKUPINA AUTORA, 1989. - *Monografija o Čapljini, Čapljina*.
- STARAC A., 2000a. - Alka Starac, Rimske stele u Istriji, *Histria archaeologica*, 31/2000, Pula, 61-132.
- STARAC, A., 2000b. - Alka Starac, Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji, Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi II, *Arheološki muzej Istre*, Pula.
- STIPČEVIĆ, A., 1962. - Aleksandar Stipčević, Oruđe za rad kod Ilira. *Diadora*, 2, Zadar, 135-173.
- STIPČEVIĆ, A., 1967. - Aleksandar Stipčević, Bibliographia Illyrica, *PI VI-3*, Sarajevo.
- STIPČEVIĆ, A., 1981. - Aleksandar Stipčević, Kultni simboli kod Ilira: građa i prilozi sistematizaciji, *ANUBiH*, Sarajevo.
- STIPČEVIĆ, A., 1989. - Aleksandar Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura; Školska knjiga*, Zagreb.

- SUIĆ, M., 1953. - Mate Suić, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla, *GZM*, N. S, VIII, Sarajevo, 111 -129.
- SUIĆ, M., 1966. - Mate Suić, Odnos grad-selo u antici na istočnoj Jadranskoj obali, Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske, *Opera selecta*, Zadar, 427-455.
- SUIĆ, M., 1976. - Mate Suić, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Institut za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Studije iz historije i urbanizma, Knjiga I, Zagreb.
- ŠARJANOVIĆ, P., 1896. - Petar Šarjanović, Rimske starine iz Čapljinine na Neretvi, *GZM*, VIII, Sarajevo, 166- 167.
- ŠAŠEL KOS, M. 2010. - Marjeta Šašel Kos, Pannonia or Lower Illyricum?, *Tyche: Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik*, 25, Wien, 123-130.
- ŠAŠEL, A., ŠAŠEL, J., 1986. - Ana Šašel, Jaroslav Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et aditae sunt*, Situla 25, Ljubljana.
- ŠKEGRO, A., 1991a. - Ante Škegro, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora), *Godišnjak*, XXIX/27, Sarajevo, 53-161.
- ŠKEGRO, A., 1991b. - Ante Škegro, Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine, *ANUBIH, Posebna izdanja XCV*, Sarajevo, 221-237.
- ŠKEGRO, A. 1997. - Ante Škegro, *Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae*, *Opusc.archaeol*, 21, Zagreb, 85-116.
- ŠKEGRO, A., 1999. - Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske Histrije i Dalmacije*, Zagreb.
- ŠKEGRO, A., 2003. - Ante Škegro, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, *VAMZ*, Zagreb, 135-164.
- ŠKRIVANIĆ, G., 1974. - Gavro A. Škrivanić, *Monumenta cartographica Jugoslaviae* 1, antičke karte.
- TOMASCHEK W., 1880. - Wilhelm Tomaschek, Die vor-slawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna-gora und der angrenzenden Gebiete. Mitteilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien, Band XXIII (1880), 497-528.
- TONČINIĆ D., DEMICHELII D., 2008. - Domagoj Tončinić, Dino Demicheli, Stela veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda iz Hrvaca kod Sinja, *Archaeologia Adriatica*, Zadar, 349-358.

- TONČINIĆ, D., 2011. - Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. Legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split.
- TONČINIĆ, D., TABAK, A., LIBRENJAK, A., 2011. - Domagoj Tončinić, Angela Tabak, Anita Librenjak, Rimski vojni pečati u cetinskoj krajini, *Izdanja HAD-a 27/2011*, Zagreb, 361-379.
- TOŠIĆ, Đ., 1982. - Đuro Tošić, Donji tok Neretve u srednjem vijeku, s posebnim osvrtom na trg Drijeva, *Hercegovina 2*, Mostar, 45-78.
- TRUHELKA, Ć., 1892. - Ćiro Truhelka, "Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *GZM*, IV, Sarajevo, 340-365.
- UDŽENIJA, J., 1991. - Jozo Udženija, *Hronika Svitave*, „Studi plus“ Beograd.
- VASILJ, S., 1996. - Snježana Vasilj, Povijesni spomenici Počitelja i njegove okolice od prapovijesti do dolaska Hrvata, *Zbornik znanstvenog simpozija*, „Povijest hrvatskog Počitelja“, Čapljina- Zagreb, 1-9.
- VASILJ, S., 2002. - Snježana Vasilj, Daorsi u djelima antičkih pisaca, *Mostariensia 16*, Mostar, 35-40.
- VASILJ, S., 2007a. - Prilog razmišljanju o zonama naseljenosti BiH u doba antike, *Hercegovina 21*, Mostar, 23-37.
- VASILJ, S., 2007b. - Snježana Vasilj, Lake Desilo, Hutovo blato: Archaeological investigations - Short report, *Proceedings of the 13 Annul Meeting of the European Association of Archaeologist*, Zadar, 147-150.
- VASILJ, S., 2009.-2011. - Snježana Vasilj, Lokalitet Doljani kod Čapljine. Prilog proučavanju zaleđa Narone, *Zbornik Kačić*, 41-43, Split, 777-792.
- VASILJ, S., 2012a. - Snježana Vasilj, Arheološki lokalitet Doljani - Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina. Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve, *Godišnjak CBI.ANUBiH*, Sarajevo, 113-135.
- VASILJ, S., 2012b. - Snježana Vasilj, Ranosrednjovjekovni ukopi na lokalitetu Doljani–Dubine u općini Čapljina, u Bosni i Hercegovini, *Starohrvatska prosvjeta*, Ser. 3, vol. 39. Split, 19-33.
- VASILJ, S., 2014. - Snježana Vasilj, Gradina na Kolojanju – sijelo gospodara donje Neretve, *Godisnjak CBI.ANUBiH 43*, Sarajevo, 101-111.

- VASILJ, S., ČULJAK, N., PAPONJA, A., 2012. - Snježana Vasilj, Nina Čuljak, Ante Paponja, *Arheološki vodič Hercegovine*, Federalno Ministarstvo obrazovanja i nauke, knjiga 3, Mostar.
- VASILJ, S., FORIĆ, M., 2008a. - Snježana Vasilj, Melisa Forić, Tajne luke ilirskih ratnika, *Hercegovina* (2008), Mostar, 19-38.
- VASILJ, S., FORIĆ, M., 2008b. - Snježana Vasilj, Melisa Forić, Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo u Hutovom Blatu – preliminarno izvješće, *ANUBIH*, 35, Sarajevo, 45-78.
- VASILJ, S., FORIĆ, M., 2008c. - Snježana Vasilj, Melisa Forić, The Secrets of the Illyrian Warrior's Harbor, *SKYLLIS - Jahrgang 9 – DEGUWA, Heft 2, In Poseidons Reich XIII: "Schiffahrt im Spiegel der Menschheitsgeschichte"*, Hamburg 2008, 156-163.
- VELETOVAC, E., 2013. - Edin Veletovac, Provincija Dalmacija u V stoljeću, Sarajevo: rukopis magistarskog rada.
- VELETOVAC, E., 2014. - Edin Veletovac, Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, XVII (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Sarajevo, 277 –299.
- VELETOVAC, E., 2018. - Edin Veletovac, Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća, *Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS, Broj 2*, Sarajevo, 317 – 335.
- VUKOREP, S., 2016./2017. - Stanislav Vukorep, Put kraljice Katarine do Blagaja do Stona, *Radovi HDZU – XVIII-XIX*, 96-103.
- WERNER, J., 1961. - Joachim Werner, Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine, *GZM, N. S, XV-XVI*, Sarajevo, 235-247.
- WHITE, K. D., 1967. - *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge.
- WILKES, J. J., 1962. - John Joseph Wilkes, *Studies in the roman province of Dalmatia*, Durham.
- WILKES, J. J. 1969. - John Joseph Wilkes, *Dalmatia, History of the Provinces of Roman Empire*, Routledge & Kegan Paul, London.
- ZACCARIA, C., 1994. - Claudio Zaccaria, *Il territorio dei municipi e delle colonie dell'Italia nell'età alto imperiale alla luce della più recente documentazione epigrafica*, Rome, 309-327.

- ZADRO D., 2003. - Dejan Zadro, Ostavština Carla Patscau münchenkom südost-institutu, *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije*, Sarajevo, 250-266.
- ZANINOVIĆ, M., 1967. - Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati I – II*, Sarajevo.
- ZANINOVIĆ, M., 1980. - Marin Zaninović, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, *HAD*, 5, Split - Zagreb, 173-180.
- ZANINOVIĆ, M., 1992. - Marin Zaninović, Pomorstvo Adrijajaca temelj njihove moći, *Opvscvla archaeologica*, Vol. 16 No. 1, Zagreb, 103-117.
- ZANINOVIĆ, M., 2002. - Marin Zaninović, Mogorjelo od vile do kastruma, *ANUBiH*, knjiga 32, Sarajevo, 447-456.
- ZANINOVIĆ, M., 2003. - Marin Zaninović, Područje Neretve i srednjojadransko otočje, Izdanja HAD, sv. 22, Zagreb-Metković-Split, 277-289.
- ZELENIKA, A., 1981. - Anđelko Zelenika, Gabela kao obrambeni centar donje Neretve u doba Turaka, *Hercegovina* 1, Mostar, 89-116.
- ZIPPEL, G., 1877. - Gustav Zippel, *Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig.
- ZMAIĆ, V., MIHOLJEK, I., 2013. - Vesna Zmaić, Igor Miholjek, Podvodno arheološko istraživanje lokaliteta Desilo – Hutovo Blato, *Portal (Hrvatski restauratorski zavod)*, 171-186.

11. SAŽETAK

U razdoblju od 1. st. pr. Kr. do početka 1. st. po Kr. Rim uspostavlja vlast na širem području mediteranskog svijeta. Pod rimsku dominaciju dolazi i prostor Ilirika, kasnije podijeljen na provinciju Dalmaciju i Panoniju, koji postupno bilježi sve snažniju uključenost u rimsku kulturu. Jedan od najgušće naseljenih teritorija „unutrašnjosti“ rimske provincije Dalmacije donji je sliv rijeke Neretve s Naronom kao središtem samoupravne općine (kolonije) i sudbenog konventa, a u njezin je ager ulazila i današnja općina Čapljina, koja je u fokusu predstavljenog istraživanja. S obzirom na povijesne okolnosti, proces kolonizacije, urbanizacije, pa odatle i romanizacije predmetnog područja započeo je već u kasnorepublikanskom razdoblju, o čemu svjedoče pisana vrela i epigrafski spomenik iz Tasovčića kod Čapljine datiran u 36./35. god. pr. Kr. Glavne odrednice razvoja naseljenosti prostora općine Čapljina u antičko doba bile su pogodan prometni položaj na raskrižju velike prometnice *ab Aquileia ad Dyrrachium* i lokalnih cesta, rijeka *Naron* (Neretva) koja je omogućavala brz i jeftin riječni promet te plodnost zemljišta na obje njezine obale, blizina urbanog središta Narone i pomoćnog vojnog logora Bigeste u Ljubuškom s ispostavama, koji su jamčili sigurnost. Iz naprijed navedenih razloga, u radu se afirmira i argumentira hipoteza da je prostor današnje općine Čapljina jedan od najgušće naseljenih dijelova zaleđa istočne obale Jadrana.

U razdoblju od 1. st. do polovice 4. st. na tom prostoru nastao je velik broj rimskih „naselja“, tj. naseobinskih aglomeracija različitog karaktera, a na nekima od njih život je kontinuirano trajao sve do kraja antike (kraj 6. ili početak 7. stoljeća). Gustoću naseljenosti istražuje se ponajprije metodom arheološke topografije (kartografije), temeljnim postupkom neagresivnog pregleda arheološkog terena, koji u ovom radu uključuje nekoliko metoda i alata: hodološku metodu, očitavanje i analizu satelitskih snimki te bibliografsku metodu. U funkciji analize pojedinačne spomeničke građe njima se pridružuje standardna tipološko-komparativna metoda. Konačni cilj - stvaranje što cjelovitije slike o izrastanju prvih rimskodobnih naselja, njihovu razvoju, tj. kontinuitetu trajanja, nomenklaturi, kartiranju i tipizaciji - donekle je moguć, ali ipak ostaje ograničen malim brojem sustavnih arheoloških istraživanja. Istraživanjem su na studijskom području evidentirano 95 arheoloških nalazišta, od čega je na njih 40, sudeći prema ostacima arhitekture i pokretne arheološke građe, u rimsko doba funkcionirao neki oblik naseobinske arhitekture (naselja).

Manji broj ih je podignut već u 1. st. pr. Kr., a većina u razdoblju od 1. do 4. st. po Kr. Na najvažnijima od njih kontinuitet naseljenosti može se pratiti sve do perioda kasne antike i prevlasti kršćanstva. Pojava starokršćanskih bazilika i krstioničkih sklopova po svoj prilici neizravno pokazuje gdje treba tražiti žarišne točke urbanizacije ranijeg poganskog razdoblja, tj. središta manjih teritorijalnih cjelina (*pagi* i dr.) u sastavu Narone.

Ključne riječi: topografija, općina Čapljina, Narona, ager, romanizacija i urbanizacija, naseljenost, naselja

SUMMARY

Between the 1st century BC and the beginning of the 1st century AD, Rome established its domination across the Mediterranean. The space of Illyricum, later divided on the Provinces of Dalmatia and Pannonia, was also conquered during that time. This was where its gradual Romanisation started. One of the most populated areas of the inner land of the Roman Province of Dalmatia is the lower stream of the Neretva river (*Naro flumen*) with Naronas as its colony centre and district court of justice (*conventus iuridicus*). The current municipality of Capljina, which is the focus of this research, also entered into the colony's borders. Due to historic circumstances the processes of colonisation, urbanisation and, hence, romanisation started in the late Republic Roman period.

This process is documented by written sources and an epigraphic monument from Tasovcici near Capljina, dated 36/35 BC. The main components of the development of this area were: its position on the crossroad of *ab Aquileia ad Dyrrachium* and local roads, *Naro* river (Neretva), fertile soil on both sides of the river, vicinity of the urban centre of Naronas, and an auxiliary campus Bigeste with its accompanying offices in the area of contemporary Ljubuski. I affirm and argue the hypothesis that the area of the current municipality of Capljina was one of the most populated parts of the inner land of the Adriatic East coast. From the 1st to 4th century, a large agglomeration of different types of Roman settlements were developed in this area. In some, life continued until the end of antiquity (end of 6th and beginning of the 7th century). I explore the population density through the 'archaeological topography (cartography)' and 'noninvasive survey of archaeological sites' methods.

The latter includes site inspection, analysis of satellite images and bibliography. The main goal of building a more comprehensive picture of the emergence of the first Roman settlements, their development, continuity, naming, mapping and typology is possible to an extent, yet remains limited due to the small number of systematic archaeological research. Based on the architectural remains and movable archaeological material I marked 95 archaeological sites, of which 40 functioned as settlements. A few were built already in the 1st century BC, yet the majority falls between the 1st and 4th century AD. On the most significant ones, continuity can be tracked until late antiquity and Christianity's domination.

The emergence of early Christian basilicas and baptisteries indirectly shows where the main hotspots of urbanisation of earlier pagan period, i.e. centres of smaller territorial units (*pagi* and others), were based.

Key words: topography, Capljina municipality, *Narona*, *ager*, romanisation and urbanisation, population density, settlements.

12. ŽIVOTOPIS AUTORICE

Željka (r. Totić) Pandža rođena je 23. ožujka 1971. godine u Stranjanima kod Zenice gdje je završila osnovnu školu, a u Zenici srednju školu. Godine 1994. upisuje Pedagoški fakultet u Mostaru (smjer Predškolski odgoj) kojeg završava 1997. godine. Godine 2005. upisuje preddiplomski studij na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru (odjel arheologija), prva generacija studenata po novom Bolonjskom sustavu, kojeg je završila akademske godine 2008./2009., te time stječe akademski stupanj prvostupnika arheologije. Iste godine upisuje diplomski studij na kojem je diplomirala u rujnu 2010. godine s temom „*Antička naselja na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju*“ (mentor: prof. dr. sc. Željko Miletić) te time stječe akademski stupanj magistra arheologije.

Akademske godine 2013./14. upisala je Poslijediplomski doktorski studij „*Arheologija istočnog Jadrana*“ na Sveučilištu u Zadru. Godine 2017. uspješno je obranila sinopsis doktorske disertacije na temu „*Naseljenost općine Čapljina u antičko doba u svjetlu arheološko-topografskih istraživanja*“.

Od ožujka 2013. godine angažirana je kao mlađa asistentica na Odjelu za arheologiju pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru na kolegijima: Arheologija antičke Grčke, Antička arheologija Apeninskog poluotoka, Gospodarstvo rimske Histrije i Dalmacije, Osnove latinske epigrafike, Antička numizmatika, Antička natpisna građa rimske provincije Dalmacije i Antička religija na prostoru rimske provincije Dalmacije. U rujnu 2019. godine izabrana je u zvanje više asistentice.

Sudjelovala je kao dio stručnog tima na arheološkim istraživanjima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: Šestanovac, Donja Brela, Hrvatka (2006.), Obre, Kakanj, (2011.), Zvirovići, Ljubuški (2011.), Ravno (2017.), Gradac, Rama-Prozor (2018.), Krešića Greblje, Čitluk (2021). Tijekom 2014. god. sudjelovala je kao koautor s izlaganjem na Prvom međunarodnom kongresu „*Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*“.

Objavila je nekoliko izvornih znanstvenih radova i prikaza:

Pandža, Ž., 2015. - Željka Pandža, Bog Armatus na natpisima s Duvanjskog polja, *Archaeologia Adriatica*, 8, Zadar, 123-139.

Pandža, Ž., Vukorep, S., 2016. - Željka Pandža, Stanislav Vukorep, Rimska cesta od Vida (Narona) u dolini Neretve do sela Cicina - Hum kod Trebinja, *Hercegovina*, 2, Mostar, 25-63.

Glavičić, M., Pandža, Ž., 2017. - Miroslav Glavičić, Željka Pandža, *Veterani pagi Scunastici*, u: Fabijanić, T., Glavičić, M., Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški*, Ljubuški, 49-77.

Pandža, Ž., 2015. - Željka Pandža, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, br. 107, Split, 2014., 420 str., *Hercegovina*, 1(26), Mostar, 336-340.

Pandža, Ž., 2016. - Željka Pandža, *Cleuna*, god. I. br. 1. Livno, 2014, 432 str., *Hercegovina*, 2, Mostar, 379-384.